

ОЛЕКСА СТОРОЖЕНКО

ТВОРИ

в двох томах

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ-1957

3 НАРОДНИХ УСТ

СЕ ТАКА БАБА, ЩО ЧОРТ ЇЙ НА МАХОВИХ ВИЛАХ ЧОБОТИ ОДДАВАВ

Жило в селі таке чесне та тихе подружжя, не тільки не лаялись, і сварки між ними ніколи ніякої не було; як кажуть: «любилися, кохалися, як голубів пара». Ангели, глядячи на щасливе їх життя, радувались і втішались, а чорту було не по нутру — найбільш од того, що не можна йому ніяк увійти до них у хату. Чого вже він не робив, як біля їх не заходжувався, щоб вони хоч полаялись! — нічого не вдіяв. Досадно чорту. «Що тут, — думає, — робити?» Далі згадав, що в сім же селі є преехидна баба, збіса хитра й лукава; от він, недовго думавши, і прийшов до неї за порадою.

— Будь ласкава, бабусенько, — каже, — допоможіть мені в мойому ділі, а я вам за се оддячу.

— Добре, кажи, чого тобі треба?.. Не першому такому ж чорту, як ти, я в пригоді стала.

— Чи ви знаєте оте гаспидське подружжя, Якова й Катерину, що в душі воно в мене сидить?

— Знаю, а що?

— Чи не можна б яким-небудь побитом розвести сю гемонську пару? Хоч би, принаймні, полаялись!

— Чому не можна? А що ти мені за се даси?

— Що душі твоїй завгодно.

— Червоні чоботи з срібними підківками!..

— Добре, — каже, — хоч і з золотими!

Згодились, а чорт віри не йме: «Як-таки, — думає, — я і чорт, а нічого не вдіяв, а то щоб вона, чорт батька зна що таке, баба, та зробила!»

Дурний, хоч і чорт! І того не знав, про що давно вже люди кажуть: що в старої ехидної баби десять чортів

сидить, та ще й на двадцять сідала гуляють, що де чорт не справиться — туди бабу пішле!

Тільки баба випровадила чорта, зараз натягла на себе кожушанку та й побігла до церкви. Ще й в одного дзвона не дзвонили, а вона вже стоїть на бабинцю і хреститься та поклони б'є, а сама поглядає. Стали люди збиратись. Тільки вгляділа Якова, зараз до його і підскочила.

— Ой, жаль мені тебе, чоловіче! — каже, схиливши набік голову, — дуже жаль! Не знаю, як тебе й вирятувать, яку тобі й порадоньку дати!..

— Чого тобі треба від мене? — пита Яків.

— Ох, мій голубе! Велике, превелике горе тебе чека, нещасливого!

— Яке горе?

— Жінка тебе не любить, зрадила тобі небога, закохалася в Семена Прудкого і налагодилась тебе з світа зігнати, зарізати!..

— Скажена бабо, що ти кажеш? — скрикнув Яків. — Та в мене жінка тиха, як горлиця; вона мене любить — душі в собі не чує!

— Мій голубе сизий! Не йми ж мені віри, коли не хочеш, тільки слухай, що я тобі казатиму та й роби, що сам знаєш...

— Кажі.

— Сьогодні, як вернешся од церкви додому, жінка стане тобі ськати в голові... Гляди ж: як побачиш ніж, швидше зскакуй, щоб вона не перетяла тобі горлянки!

— Тьфу на твого лисого батька! — скрикнув Яків, аж перехрестився. — Яке неподібне вигадує! Нехай воно на твоїй голові окошиться!.. — Та од неї скоріш у церкву.

А чорт, перекинувшись горобцем, та з радощів аж підскакує та хвостиком вертить. Бачить диявольський син, що бісова баба гаразд-таки засмутила чоловіка, бо ввійшов у церкву і не перехрестився.

Катерина, випровадивши свого чоловіка до церкви, порається біля печі, весела й щаслива, як пташечка, а пісня так і виливається із самого серця: сказано — любить, щаслива, весела. І не схаменулась небога, як лихо затуркотіло у віконце.

— Хто там? — пита Катерина.

— Се я, — обізвалась баба. — Відчини!

Ввійшла баба в хату, збіднилась, хлипа, сіла на лаві і на добридень не сказала.

— Чого се, бабусю, ви такі смутні? — пита Катерина.

— Серденько моє, дитинко моя люба! — каже баба, важко зітхнувши.— Не питай мене, не з добрими вістями я до тебе прийшла... Лучче б мені, старій, і не дожить до сії лютої бідоньки...— І знову розпустила патьоки і заголосила на всю хату:

— Пропала ти, донечко, навіки пропала!.. Не любить тебе твій Яків — причарували його до себе злії люди, одвернули його од твого серця!..

— Оттаке вигадай! — каже молодиця, засміявшись.— Та такої вірної дружини, як мій Яків, нехай здоров буде, на всьому світі не знайти!

— Ох, лишенько моє! так і я думала, та не так воно вийшло. Слухай, серце. Позавчора приходила до мене удова Бистриха — щоб їй добра не було! — і просила зілля. «Нащо тобі?» питаю. Не хотіла спершу казати, а там і призналась: «Закохалась,— каже,— в Якова, Катерининого чоловіка... причарувати. Він дуже любить свою гладку жінку». Я їй не дала: сказала, що в мене нема того зілля. Сьогодні отсе йду до церкви, зирк — аж твій Яків ходить біля Бистришиної хати, якось чудно дивиться і голову понурив. «Ох, мені лишенько,— думаю,— чого се він такий? Щось неблагополучно!» Скоріш у хату до Бистрихи; питаю, а вона усміхається та їй каже: «Аж у Петриках достала того зілля». Як ножем мене в серце штрикнуло! Де б то не достала? Тільки глянула я на бідолаху, зараз і пізнала, що вже йому дано. Незчулась, як отсе і до тебе прибігла... Ох, мені лихо тяжкеє! пропала ж ти, моя горличко, навіки пропала!..

І знов заголосила на всю хату.

Слуха молодиця і вже не сміється: склепилися устонецька їй посиніли, сама — як крейда; на очах тремтять сльози; вся труситься і хапається за стіл, щоб не впасти.

— Бабусенько, ненько моя! — заголосила Катерина, облившись гіркими,— вирятуй же мене, нещасливу, вирятуй мого бідного Якова! Як він мене покине, то їй я світ покину, сама на себе руки наложу!

— Вирятую, моє серденько, вирятую, не дам злій личині верховодить над вами! Тільки, моя голубонько, треба якнайшвидше одворожувати, поки ще твій Яків не перепив недопійла, поки супротивник не засів йому в потилиці... Чи нема в тебе гострого ножа?

Молодиця скоренько подала бабі ножа. От вона пошептала, пошахрувала над ним та й каже:

— Озьми ж сього ножа, і як вернешся од Бистрихи твій чоловік, то поськаєш йому в голові, а як засне, то сим ножем одріжеш у його прядку волосся і оддаси мені, то я зараз розіб'ю ті чари ік чортовій матері і приверну твого Якова знов до тебе!

Катерина аж руки цілує у бісової відьми та дякує, а чорт, сидючи на вікні, усе чує і весело б то йому, і страшно. «Не бісова баба! — думає. — Яка ж лукава та ехидна! З такою бабою і нашому братові небезпечно».

Потюпала вража баба додому, тільки поглядує на свої дріяві черевики та думає, яка-то вона гарна буде в червоних чоботях! А бідна молодиця в своїй хаті місця собі не прибере: і руки ламле, і гірко плаче, серце кров'ю обливається.

І Яків смутний повертається додому. Хоч і не поняв бабі віри, однак важко стало на душі од одної чутки, що в його дружина невірна. Понуро увійшов у хату і спідлоб'я глядить на жінку. І Катерина не привітала його, не кинулась, як завжди, йому назустріч, стоїть, як у землю вкопана.

«Що сталося з моєю жінкою?» думає Яків, пильно на неї дивлячись.

«Се не мій Яків, — думає молодиця, — таким поглядом він на мене ніколи не дививсь!»

Посідали — одно до другого слова не промовить: у обох тяжко-важко на душі. Далі Катерина й каже:

— Якове, може б я тобі поськала в голові, поки страва упріє.

Аж здригнувся сердешний Яків, почувши се, аж груди йому заложило.

— Добре... — ледве промовив сердешний і подумав собі: «Мабуть, не брехала баба».

Ох, щось же не добром у сій щасливій хаті віщує! Ангели ховаються за образи, а чорт увійшов у сіни і за клямку вже береться.

Розчісує Катерина голову Якова і приглядується, чи не заснув він; а сердешному чоловікові не до спання: серце в його на шматки розривається. Аж ось здається їй, що вже він заснув. От вона тихенько й виймає з-під себе ножа, а Яків хап її за руку.

— Жінко!.. Що се? — І закипіло...

Ангели, заплющивши оченята, тікають з хати, а чорт ускочив у хату, зараз собі і кубелечко звив у пічурці.

Не зовсім-таки й збрехала вража баба: не жінка зарізала чоловіка, а чоловік жінку...

Лежить молодиця, як скошена квіточка; з пробитим серцем, вся підплила кров'ю, а безталанний чоловік рве на собі волосся, б'ється в сиру землю... Пропало любе життя на світі! пропала й душа!..

Поніс чорт вражій бабі чоботи, та вже тепер і йому страшно до неї підступити — дарма, що чорт. От він настромив на махові вила чоботи та так їй і оддав, щоб і не доторкнутись до гаспидської відьми.

Відсіля ж то й вироїлась приказка. Се, мовляв, така баба, що чорт їй на махових вилах чоботи оддав.

ВЧИ ЛІНИВОГО НЕ МОЛОТОМ, А ГОЛОДОМ

Багатому хазяїну послав бог чимало діток. Всі ж покірні, трудящі, помагають батькові й матері у всякій роботі; а одна тільки дочка (Палажкою звали) удалась така лінива! Тільки й роботи їй, що сидить згорнувши ручки. Ні на сорочку собі не напряде, ні води не принесе, ні корови не видоїть. А дівка ж така — глянуть на неї — здається, за двох зробить: висока, гладка і з виду — не взяв її враг — чорнявенька, хороша-прехороша!

Може б, вона і не була така лінива, коли б батько й мати, на лихо їй, так в неї не кохались.

Ніколи було не налають — не то щоб вдарить — ліниву дитину.

— Донечко моя,— було почне батько,— чом ти нічого не робиш?.. Яка ж з тебе хазяйка буде?.. Та тебе ж ніхто не візьме за себе. Кому треба таку панську пиху, як ти? Чи не сором тобі дарма хліб їсти?

То мати зараз і заступається:

— Годі тобі,— каже,— гримать на дитину! Як до чого прийдеться, то буде з неї хазяйка... Адже не чужий хліб їсть, а наш.

Вже й подруженьки Палажчині повиходили заміж, а до неї і старостів не засилають, хоч така дівчина, кажу, що кращої в селі нема: біла, повна, тіло ніжне — як панночка! Бо нічого не робить: не печеться на сонці, не мерзне й на морозі.

Дунав старий, дунав, що йому на світі робить з лінивою дочкою, та й каже:

— Якби знайшовся такий чоловік, щоб не биттям, а поважним словом зробив з неї роботящу молодицю, то я б з нею віддав би йому третину всієї худоби, що маю.

Знайшовся такий чоловік з другого села: прийшов до Палажчиного батька і сина з собою привіз. Знатний парень, дівчині під пару.

— Віддай,— каже,— твою дочку за мого сина, то побачиш, яка з неї буде невсипуща хазяйка.

— Добре,— каже батько,— віддам, і з нею, як сказав, третину худоби; тільки гляди, щоб не били моєї дитини!..

— І пальцем,— каже чоловік,— до неї не доторкнись!

Одружили Палажку з парубком, і, добре погулявши на весіллі, свекор забрав молодих та й повіз до себе. На другий день вся сім'я прокинулась раненько, і кожний прийнявся за роботу, а Палажка довго ще ворочалась з боку на бік, поки не обридло лежать, а далі встала, сіла біля віконця та й поглядає на вулицю, і рада ж то, раденька, що її ніхто не силує до роботи. К обіді зібралась уся сім'я, поставили на стіл борщ; от свекор і пита:

— А хто що робив?

Всякий, хто що робив, розказує, а Палажка мовчить.

— А ти, невістко, що робила? — пита свекор.

— Нічого не робила,— одвітила Палажка,— і звичаю того не маю, щоб робить.

— Як нічого не робила, то нічого й не їстимеш: і в нас нема звичаю дарма годувать лежнів!

Так сердешна цілісінький день не ївши і сиділа: нема, бачите, рідної неньки, нікому було і шматочок хлібця дати небозі.

На другий день сиділа, сиділа, а далі згадала, що тутечка як не поробиш, то й їсти не дадуть,— вхопила відра та й принесла води. Як посідали обідати, знов свекор пита:

— А хто що робив?

— Всі робили,— одвітує свекруха.

— А невістка?

— Вона води принесла.

— Дайте ж їй кухлик води.

Випила той кухлик небога, поплакала, пожурилась і знов голодує.

На третій день Палажка принесла води, і як свекруха поралась біля печі, то й вона помагала їй вимішати кашу.

— А хто що робив? — пита свекор, сідаючи обідати.

— Всі робили,— одвітує свекруха,— невістка і води принесла, і кашу вимішувала...

— Дайте ж їй грудочку каші.

Не наїлась Палажка тією грудочкою. Нічого робить, як кажуть: голод — не тітка, не нагодує. От вона годі вже сидіти згорнувши ручки; потрошки, потрошки та й стала така ж роботяща, як і всі. Минув тиждень і другий; от Палажчина мати і каже своєму чоловікові:

— Що то діється з нашою дитиною? Може, вона кулаками сльози витирає: може, її товчуть і б'ють, нещасливу?.. Запроторили аж у друге село, та й досі вісточки об неї не маємо. Хоч би ти, чоловіче, навідався до неї.

У неділю пішов старий до своєї дочки. Приходить — нема нікого, уся сім'я пішла до церкви, тільки одна Палажка осталась і порається біля печі.

— А що, донечко,— пита старий,— як тобі живеться?

— Добре, тату,— одвітує Палажка,— спасибі богу й людям.

— Не б'ють тебе?

— Ні, не б'ють.

— Спасибі їм! — каже старий, перехрестившись.

Сів батько на лаву та й дивиться на свою дочку, а вона так тим рогачем орудує! То горшки переставля, то жару підгребе, то вибіжить із хати дровець врубать, то вхопить відра та збігає по воду. «Що се з нею сталось? — думає старий, очам своїм віри не йме.— То було й до печі близько не підійде, а теперечки — глянь, яка роботяща стала!»

Аж ось повертаються з церкви свекор із жінкою, з дітьми, а Палажка як ухопить шкураток та батькові в руки:

— Мніть, тату,— каже,— а то тутечки такі люди чудні, що як хто нічого не робить, то вони йому й шматка хліба не дадуть!

Батько узяв той шкураток та й мене, а тут увійшов у хату свекор з жінкою і з дітьми:

— Здоров був, свате! — каже свекор.— А що се ти робиш?

— Шкураток мну,— каже старий, усміхаючись,— щоб не гулять, бо дочка мені сказала, що тут такі люди чудні, що як хто нічого не робить, то йому й шматочка хліба не дадуть.

— Е, в нас так, свате! — каже свекор, глянувши на невістку.— Не збрехала твоя дочка. Бач, яка стала роботяща! Теперечки давай, як обіщав, третину, бо й пальцем я до неї не доторкнувся.

— Як же ви її навчили? — пита батько.

— А так: *вчи лінивого не молотом, а вчи голодом.*

НЕ ВПУСТИ РАКА З РОТА

Летіла ворона понад морем; дивиться — лізе рак. Вона хап його та й понесла через лиман у ліс, щоб, сівши де-небудь на гіллі, гарненько поснідать. Бачить рак, що приходить ся пропасти, та й каже вороні:

— Ей, вороно, вороно, знав я твого батька і твою матір: славні люди були!

— Угу,— гугнить ворона, а рака кріпкенько держить.

— І братів, і сестер твоїх знав,— каже рак,— що за добрі люди!

— Угу,— гугнить ворона, а рака кріпкенько держить.

— Та вже хоч вони і гарні люди,— каже рак,— а тобі не рівня. Мені здається, що й на світі нема розумнішого над тебе.

— Еге! — крякнула ворона на весь рот та й упустила рака в море.

От тим-то, як кого одурять похвальбою або лестивою річчю, то люди й кажуть: «Упустив рака з рота». А як кого остерігають, то кажуть: «Гляди! не впусти рака з рота».

ДВА БРАТИ

У багатого пана було двоє синів. Старшенький удався собі тихий, слухняний, все за книжкою сидів, а меншеньке таке вродилось швидке, шаловливе — тільки йому й діла, що гаса було по господі, шпурляє камінням та собака б'є.

Раз іде старець побіля двору в сімряжці, а меншенький панич вихопивсь на вулицю та й давай цькувати його собаками. Ну, сказано: «Собака і на владику бреше» — от вони й рвуть, а старець уговорює панича: «Гріх тобі, — каже, — синку, знущатись над старими людьми; за се, — каже, — бог тебе покарає!» А панич ще гірш цькує і язик йому висолоплює, так що старець бачить, що годі вже поучати, та скоріш навікача. Розсердився той старець на меншенького панича та зараз святому Петрові й пожалівся: «Святий Петре, — каже, — покарай його за мене, щоб він, ледащо, десятому наказав, як цькувать старих людей собаками!» А Петро й каже: «Добре, тільки не зараз, — тепер воно ще дурне хлоп'я, не розуміє тиї й карі; а от як виросте, то вже хіба тоді».

Повиростали паничі, а там, як помер батько, то вони поділились худобою, поженились і самі стали жити панами. Старшому бог у всьому помагає: посіє пшеницю, то вона виросте заввишки з чоловіка і по четверті з копи зерна дасть; а у меншого — або градом виб'є, або ховрах понівечить. Старший збудував караван і жене таку горілку, що люди зо всіх слобід ідуть до його купувати, а у меншого така смердюча, що й до носа ніхто не донесе. У старшого степи вкриті гуртами, отарами, табунами, а в меншого усе видохло і перевелось на нівіть що. Тільки й

дає йому господь діточок: що рок — то й пророк; народилось їх з п'ятнадцятеро. Старший брат і ні гадки собі: лежить та загіба гроші лопатою — усе йому бог дає, а менший працює, як риба об лід побивається, а нічого не вдіє, ні в чому нема йому талану. Все спродав, що в його було: і степи з хуторами, і гаї, і так знищав, що нема в його ні одежини, ні шматка хліба. Голодна дитвора голосить, а він з жінкою сидить та плаче. Плакав-плакав, далі просить свого ангела-хранителя: «Змилуйся,— каже,— хоч ти надо мною! Полети до господа та вимоли мені з дітками хоч по шматочку хліба!» Полетів ангел і розказав господу, яке лихо терпить менший брат, та й каже: «Боженьку мій милий, дай їм хоч по шматочку хліба!» — «Добре,— каже бог,— нехай же він іде до старшого брата і попросить хліба; як не дасть, то нехай у нього молотить з коробки; як же й з коробки не дасть, то нехай з ним так згодиться, що тільки те зерно прийшлося на його долю, котре впаде йому в постолі, як він молотитиме».

Прийшов менший брат до старшого, а той сидить на рундуці такий гладкий та ситий, сказано — багатий; тільки вздрів свого брата, зараз встав і сховався в будинок. Через яку там годину висилає спитать, чого брату треба! От менший і каже: «Прийшов до брата попросить шматок хліба собі і діточкам моїм». А старший брат вибіг на рундук та й крикнув: «Женить його з двору!» Менший знов просить: «Братіку мій, дай мені хоч з коробки молотить». — «Не дам,— каже старший,— який з тебе молотник? Ти мені тільки понівечиш пшеницю!» «Ну, як так,— каже менший,— то нехай тільки те зерно буде мое, яке попаде в мої постолі!» Старший брат засміявся та й каже: «Добре, дайте йому молотить з тієї скирти, що затекла і миші поточили».

Молотив бідолаха цілісінький день; увечері роззувся, дивиться — в постолі заскочило тільки два зерняточка. На другий день молотив — приніс три зернини, на третій — чотири; щодня прибувало тільки по одному зернятку. Оттак молотив сердега цілісіньку зиму, а намолотив тільки з пригорщ пшениці. Вернувся додому; жінка з дітьми вийшла назустріч і не пізнала сердешного: од праці висох, вичах, аж очі йому в лоб позападали, і так ослаб, що ледве до своєї хати припхався. Голодні діти обступили батька, просять хліба, а він їм і показує пригорщ

пшениці, що вимолотив, а сльози так і капають на ту пшеницю. «Бачите, діточки,— каже,— більш сліз витекло і трудового поту, як тих зернят, що для вас намолотив; сльозами ж,— каже,— нікого не нагодуєш, а од трудового поту ніхто ще не сидів голодний,— тільки я з вами, мої безталанні діточки!» Далі і каже ангелу: «Що мені на світі робить з сією пшеницею: змолоть та спекти — то й одному їсти нічого». Полетів ангел до бога та й пита: «Що робить меншому брату з тією пшеницею, що вимолотив?» — «Нехай,— каже бог,— попросить у брата землі та й посіє».

Знов потяг менший брат до старшого. «А чого тобі треба? — пита старший.— Чи не схотілось ще з постола молотить?» — «Ні,— каже менший,— прийшов до тебе просить земельки, щоб посіять ту пшеницю, що з ласки твоєї намолотив».— «А багацько намолотив?» пита старший. «Ось скільки, каже менший і показує йому ту пригорщ. «Добре,— каже старший, а сам регочеться, аж за живіт береться,— дам тобі землі, скільки душі твоїй завгодно! Іди ж у царину — там єсть лан десятин п'ятдесят, а може, і більш буде; то коли достане сієї пшениці, то хоч увесь засівай,— нехай тобі бог помагає!» Подякував менший брат старшому, пішов собі до того лану та й почав сіяти. Сіє та й сіє: відкіля та у господи й пшениця береться — неначе з рукава сиплеться, як дощ шумить. Цілісінький день сіяв, аж поки всього лану не засіяв, іще й осталось з пригорщ, стільки, стільки й було. Так вже, бачите, дав йому бог милосердний. «А що,— спитав старший брат, побачивши меншого,— чи стало тобі лану?» (а сам сміється). «Ні, нестало,— каже менший,— ось скільки ще осталось пшениці». «Брешеш,— каже старший,— ти, мабуть, не сіяв, бо стільки мені й учора показував». «Піди подивись,— каже менший,— коли не ймеш віри». Поїхав старший в царину: дивиться — аж, справді, увесь лан засіяний і заволочений. «Що воно за притча така?» подумав собі та й каже: «Побачимо, який з сього пива буде квас!»

Незабаром зійшла пшениця, така густа та рясна, як щітка,— аж весело на неї глянуть; а та, що на лану старшого брата, ледве з землі вилазить, жовта і позакручувалась. Завидно стало старшому брату — от він і каже: «Ні, вже вибачай, брате, не оддам я тобі сього лану, бери мій». Нічого робить меншому; прийшов додому та

й плаче. Полетів ангел до бога: «Так і так,— каже,— старший брат обиджає меншого; що звелиш робить бідоласі!» А бог і каже: «Нехай бере братів лан, а сей я градом виб'ю».

Недовго і втішався старший брат одібраним ланом: набігла хмарка — як учистить град з курине яйце, всю пшеницю до стебла вибив. Розсердився старший брат. «Се,— каже,— ти мені таке нещастя приніс: зроду сього зо мною не було; не хочу твого лану — я свій назад беру!» Знов заплакав менший брат, і знов ангел полетів до господа за порадою, а бог і каже: «Нехай не журиться! Я зроблю його лан таким, як і був».

Послав господь хмарку на витолочений лан, вона його і теплими дощами скропляє, і вкрива по холодним зорям, і вітерцем продува, стереже його, пестує, як рідна мати свою дитину. У бога, кажуть, усе за дверима: відкіля що й взялось! І пшениця розрослась і заколосилась навдивовижу. Аж ось іде Петро з старцем понад тим ланом, а старець і каже: «Подивись лишень, святий Петре, яку бог пшеницю вродив; зроду такої не бачив!» А Петро й пита: «А знаєш, чия се пшениця?» — «Не знаю», одказує старець. «Се того чоловіка,— каже Петро,— що цькував тебе собаками». «Глянь,— подумав старець,— не багацько ж буде йому користі з сієї пшениці: я так зроблю, що скільки б він не навантажив на віз, то більш з нього не вимолотить, як один тільки мішечок». Зрозумів сю його думку святий Петро та, як вернувся до себе, зараз і попросив бога послать до меншого ангела. «Скажи,— звелів йому бог,— щоб він, як буде перевозить пшеницю, не більш клав на віз як по одному снопочку».

Зжав менший брат свою пшеницю і перевіз, як йому велено. Став молотить: що вдарить ціпом, так йому мішок пшениці і висиплеться. Позасипав повнісінькі закроми, іще й здоровенні ворохи стоять на току — нікуди вже й ховать. Знов іде Петро з старцем побіля току меншого брата, а старець і каже: «Дивись лишень, святий Петре, скільки бог дав сьому чоловікові пшениці; та яка ж гарна та чиста, нема в неї ні зани, ні куколю». — «А знаєш, чия се пшениця?» пита святий Петро. «Не знаю», одказав старець. «Се того чоловіка,— каже Петро,— що цькував тебе собаками». — «А щоб він не дждав з сієї пшениці хліб божий їсти! — скрикнув старець, аж почервонів з досади,— щоб той,— каже,— подавився першим

шматком, хто його й їстиме!» Знов попрохав бога святий Петро, знов послав бог ангела до меншого брата: «Скажи,— каже,— йому, щоб він напik з пшениці буханців, і, крий боже, щоб не їв і не куштував, які вони, а нехай несе їх у церкву божу і роздасть старцям». Напik менший брат буханців повнісіньку торбу та й поніс до церкви. Як скінчилась служба, от він вийшов на цвинтар, а той старець сидить собі скраю, протягує руку і голосить: «Христа ради!» От менший брат і дав йому першому буханець, а старець трошки проголодався — хіп той буханець, укусив та, не розжувавши гаразд, хотів проковтнуть та й подавився. Тут інші старці почали його в спину штовхати — хто кулаком стусоне межі плечі, хто костилем ткне під ребро, хто затопить по потилиці — насилу вибили йому з глотки той шматок.

Стрівся старець з Петром та й каже: «Яка сьогодні зо мною кумедна притча трапилась: трохи був на смерть не подавився!» А Петро йому й каже: «Се тобі, старче, так бог зробив за те, щоб другому не бажав давитись. Розсердився еси на дурне хлоп'ятко, що цькувало тебе собаками, та й став вадить чоловікові, котрий на своєму віку доволі прийняв того лиха, а не зробився ж ледащом. Та ще хотів, щоб він подавився першим шматком хліба, добутого сльозою та трудовим потом!» — «Господи,— сказав тоді старець,— ти один і милосердний, і справедливий! помилуй мене, грішного; ніколи вже не буду вадить тому чоловікові, котрого ти милуєш!»

З тої пори повернулося щастя братів. Менший став багатіть, а старший все стратив і прийшов до меншого, голодний і холодний, за шматком хліба. Менший прийняв його як брата рідного, бо скоштував на своєму віку гіркої, так знав, що таке лихо; наділив його землею, скотиною, построїв йому будинок, а сам ще багатший та щасливіший став.

ЛУЧЧЕ НЕХАЙ БУДЕ ЗЛИЙ, НІЖ ДУРНИЙ

(Приказка)

У батька та в матері була одним одна дочка. Стари дуже любили свою дитину, годили їй, як болячці печеній, та й розбалували так, що вона орудувала батьком та матір'ю неначе наймитами: що схотіла, те й робила. Сусіди й родичі, глядячи на неї, як вона вередує, було й кажуть:

— Постривай лишень, Хвесько (так звали дівчину), як одружишся, то вже тоді не будеш отак верховодить: чоловік не буде тобі потурать, як дурний батько та божевільна мати.

А вона слухає та сміється.

— Не бійтесь,— каже,— я вийду заміж за дурня та й буду робить, що схочу, як і теперечки.

— Отаке вигадай! — одказують їй.— Як-таки можна з дурнем одружитись!.. Од дурня, кажуть люди, як од ледачого чоловіка, поли вріж!

— Ет,— каже,— не треба мені того розумного — я й сама розумна, аби тільки мене слухав.

Сватали Хвеську і хороші люди, так не пішла, все дурня собі шукала,— та й знайшла такого, що, здається, дурнішого і на всьому світі не знайти. Хвеськом прозивався. Батько й мати почали були її одмовляти, так і слухать не схотіла:

— Не вам,— каже,— з ним жити, а мені!

Ну, як одружилась Хвеська з Хвеськом, батько збудував їм особливу хату і наділив худобою. Господарює Хвеська, у всьому перед веде, а Хвесько слуха її й

поважа, неначе жінка чоловіка. Так зате ж нічогісінько й не робить, бо й робить не вміє: стане косить — косу поламає, візьметься за серп — руки собі поріже. Було Хвеська одна і в поле ходить, а свого Хвеська, неначе хлоп'ятко, зоставляла двору стерегти; так і господи ж не встереже: тільки Хвеська з двору, так він вклався спати; вернеться небога, стане оглядувать господарство — то або волів вкрали, або діловання¹ порозносили. Як вже, сердешна, не працювала, як не побивалась, а ніяк одна не встереже худоби і не придбає, щоб було чим одягти себе й свого дурня та ще й нагодувать, бо й здорово тріскав. Так ото й року не прожили, як знищились і обідніли, так що часом і шматка хліба нема, і хата зробилась обіхідча². Терпить сердешна Хвеська, деколи нищечком собі поплаче, а од людей ховається з своїм горем: ніхто, як сама ж собі наробила; бачили очі, що купували, їжте ж, хоч повилазьте!

Раз пішла Хвеська в поле жати, а Хвеська післала до батька.

— Піди лишень,— каже,— та попроси, щоб хоч чого-небудь дали то дали.

Прийшов Хвесько до батька та й каже, як звеліла йому Хвеська. А вже він такий був покірний та слухняний — що б йому жінка не звеліла, чи воно до ладу, чи ні, то так саме й зробить.

— Добре,— каже батько,— сьогодні зарізали ягнятко, так от вам стегно баранинки.

Приніс Хвесько додому ту баранину та й кинув її на долівці в сінях, а собаки донюхались та й з'їли. Вернула Хвеська, пита:

— А що батько нам дав?

— Дав,— одказує Хвесько,— баранини, так я її сховав на долівці в сінях, а бісові собаки і згамкали.

— Дурний! Хіба ж так ховають баранину!.. Ти б її порізав на шматочки та гарненько намочив у ночовках, то б я тобі борщику зварила.

На другий день пішла Хвеська у поле, а Хвеська знов послала до батька, щоб чого-небудь попросив. Прийшов Хвесько до батька та й просить, як йому казано.

¹ Паркан.

² Не обгороджена тином.

— Добре,— каже батько,— візьми ж отсей жупанок, він ще новенький, то згодиться.

Приніс Хвесько жупанок додому, порізав на шматки та й намочив у ночовках. Вернулась з поля Хвеська, пита, що батько дав, а він і показує в ночовках порізаний жупанок та ще й скалиться до неї, думає собі: от Хвеська по головці його погладить за те, що так саме зробив, як вона йому казала.

— Що се ти, дурню, наробив! — скрикнула Хвеська.— Нащо ти порізав жупанок? Хіба се баранина?.. Ти ж, дурний, гарненько б його згорнув та й повісив на жертці, а в неділю одягся б та пішов до церкви.

З перегодом знов посила свого Хвеська попросить чого-небудь у батька. Прийшов Хвесько, просить.

— Добре,— каже батько,— нате ж вам наймичку; теперички робоча пора, то вона стане вам у великій пригоді.

Привів Хвесько наймичку додому. Тільки увійшли у хату, а він до неї та й пха до жертки. Та від його, а він її цупить за коси, щоб повісити на жертку; так наймичка вхопила товкач та тим товкачем по пиці його раз і вдруге; вирвалась і втекла.

Вернулась Хвеська, спитала, що батько дав, а Хвесько й каже:

— Наймичку дав! та як став я її вішати на жертку, так вона, гладка, усю пику мені товкачем побила та й втекла!

— Дурний,— каже Хвеська,— се мені батько на підмогу дав наймичку, ти б її посадив та почастивав горілочкою.

На другий день знов посила вона Хвеська до батька, щоб дав чим-небудь поперевозити копи, що понажинала. Пішов Хвесько до батька, а той і дав йому кобилу. Привів Хвесько ту кобилу, зараз її в хату, завів за стіл та, знявши з полиці пляшку з горілкою, і частує. Кобила знай задира догори голову, а він кланяється та просить; далі здалось йому, що вона соромиться,— от він чарку їй в зуби, а кобила як учистить його задом — і стіл поламала, і горшки побила; та вже якось ударилась головою об двері, так вони відчинились, от вона і втекла. Вернулась Хвеська додому.

— Хто се,— спитала,— такий гармидер наробив?..

— Та се ж,— одказує Хвесько,— та бісова кобила, що батько тобі дав. Став її, як добру, частувати, а вона,

гладка, як садоне мене у груди, так я аж під лавою опинивсь.

— Як бачу,— каже Хвеська,— правду люди кажуть: вчений дурень ще дурніший од невченого!

Не стала вже Хвеська його посилать, як чого треба, то сама піде, а він сидить собі в хаті та тільки лопа. На заговіни пішла Хвеська до батька і Хвеська з собою узяла.

— Тільки,— каже йому,— гляди мені, як будем обідать, то ти ні до чого не доторкуйся, а то як станеш тріскать, то все порозливаєш і поперевертуєш; після обід сама тебе нагодую.

Прийшли до батька, стали обідать. Голодний Хвесько ні до чого не доторкується, тільки дивиться та слинку ковта. Після обід понаходили сусіди, родичі. Хвеська забалакалась із ними та й забула про свого дурня, а далі з ними пішла і вернулась вже пізно увечері. Тільки в хату — говорить Хвесько до неї:

— Їсти хочу.

Хвеська достала макітру з варениками, зняла з полиці глек із сметаною і поставила перед Хвеськом. А він ухопив обома руками вареник та й шурхнув у глек із сметаною; тягне назад, так ніяк не вийме рук. Носиться по хаті, сердешний, з тим глеком та хлипа.

— Піди,— каже Хвеська,— надвір та розбий глек об кілок.

Вийшов Хвесько надвір, а тут біля тину стоїть батько; а він його хряп по голові,— той так і гепнувся об землю. Повибігали з хати: до батька, а він як неживий.

— Що се ти, дурню, наробив! — скрикнула Хвеська на Хвеська.— Замість об кілок, розбив глек об батькову голову?

— Так, так,— одказує Хвесько,— я й бачив, що батько, та думав, що то кілок та й вдарив!

— Іди ж собі к бісовій матері,— гримнула Хвеська,— цур тобі, пек тобі! Не хочу я з тобою ні жити, ні дивитися на тебе. Теперечки й сама, дурна, бачу, що люди правду кажуть: *«Лучче нехай буде злий, ніж дурний»*.

РОЗУМНИЙ БРЕШЕ, ЩОБ ПРАВДИ ДОБУТИ

(Приказка)

Жив собі в якімсь містечку дуже багатий крамар; було в його до чорта грошей: повнісінька скриня карбованців і талярів. Як же вмер і три його сини стали ділитися худобою, то в тій скрині й залізного шага не знайшли. Стали брати міркувать, кому б загарбать ті гроші? Не взяв же їх старий з собою на той світ, та й з чужих людей ніхто до них не заходив, і скриня замкнута, а грошей чортма... Думали брати, гадали, що їм на світі робить. От старший брат і каже:

— Ходімо у паланку¹ до військового судді — нехай він нас розсудить, хто з нас трьох злодій, бо вже, опріч нас, нікому і вкрасти тих грошей.

Згодились брати і пішли у паланку до військового судді. А той суддя такий був розумний та спритний, що яке б темне діло не було, то зараз його на світ виведе, а гляне на чоловіка, то й думку його відгадає. Прийшли брати до судді, вклонились, положили по звичаю на сирно буханці та й розказали йому про своє діло.

— Постривайте ж, люди добрі,— каже суддя,— дам пораду другим та й об вашім ділі поміркуємо.

Як випровадив суддя тяжущих, і запросив братів у світлицю.

— Сідайте, люди добрі,— каже,— та скажіть мені, чи ви бачили коли нашу сотниківну?

¹ У запорожців паланкою називалось місце мешкання старшини. (Ред.).

— Як не бачить,— одказують брати,— бачили, на всю околицю краля, здається, на всьому світі не знайти такої гарної та сановитої дівчини, як вона!

— Ну, так добре ж, що бачили,— каже суддя,— а чули ви, що вона одружилась з старим дідюгою, черкаським повковником?

— Не чули,— скрикнули брати,— і не сподівались!

— Ну, так теперечки слухайте, що я вам казатиму; як розкажу про сю чудасію, так тоді вже і вам пораду дам. Між людьми була така чутка, що сотниківна кохалася вже з якимсь крутиусом чи шибайголовою,— так, бачите, не хотілось їй за старого; однак батько приневолив — і небогу повінчали з повковником. Як повінчали, повковник і повіз до свого дворища молоду жінку. Звісно, товариство і приданки бенкетують собі, а князя й княгиню повели спати; як дружки повиходили з спальні, сотниківна пуць перед дідюгою навколішки та й каже:

— Слухай, нелюбе, кохалась я з одним козаком і заприсягалась нікому більш, як йому одному, віддати мое дівоцтво; так коли хочеш, щоб я тебе поважала і до смерті була тобі вірною, одпусти мене на ніч до мого коханого; як же не пустиш, то щодня буду тобі змінять, сама пропаду і тебе за собою на той світ потягну!

Старий крутнув вуса, почухав потилицю, поміркував та й одпуєтив.

— Одпустив,— скрикнув старший брат.— Отакого дурня знайди!

Кинув оком на його суддя та й знов почав розказувать:

— А одпускаючи старий свою жінку й каже:

— Иди, та тільки нищечком, щоб ніхто не знав і не бачив, а то наробиш і собі і мені недоброї слави.

Накинула на себе небога свитину та й пішла, як була убрана на весіллі, в жемчужі, в дукачах і самоцвітах. Ніч була темна — нічого не видно, хоч в око стрель, та й не близько до того козака, з котрим вона кохалась, аж на вигоні за містечком. Іде сотниківна та й іде, нічого їй і не страшно: недаром люди кажуть, що кохання, неначе добрий кінь, носить чоловіка. Коли, де взявсь, назустріч їй гайдамака — хап її за груди; хоч і темно, а побачив, собачий син, жемчуг та дукачі; хотів був зараз позривать, а сотниківна його за руку.

— Постривай,— каже,— чоловіче, не руш мого убрання, нехай отак побачить мене мій коханий; а як вернусь від його, то сама тобі віддам отсі цяцьки!

Розказала гайдамаці, хто вона і як її пустив старий чоловік до коханка.

— Диво та й тільки,— каже гайдамака, дослухавши сотниківну.— Іди ж,— каже,— до свого коханка та гляди не збреши, назад вернись.

Сидить козак, бідолаха, в своїй хаті, проклинає свою долю: хоч не зрадила йому його кохана, так все ж таки стратив її на віки вічні. Зажурився, сердешний, і горючими сльозами вмивається. Коли чує — хтось лапає біля клямки; відчинив двері — і очам своїм не йме віри: перед ним стоїть сотниківна, убрана, як під вінець, неначе з самого неба до його прилетіла.

— Чи тебе ж, моє серденько,— скрикнув козак,— я бачу перед собою.

— Мене, козаче! — одказала сотниківна.— Додержала я свого слова, твоя на всю ніч, з душею, з тілом.

Притулили один одного до серця та й заплакали; щастя, як і горе, кажуть люди, точить сльози. Як трошки опам'ятувались, козак і пита сотниківну:

— Як же ти втекла од твого нелюба?

— Я не тікала,— одказує сотниківна,— він сам мене пустив.

Та й розказала йому усе, як було. Замислився козак, і йому досталось покрутить вуса і почухать потилицю; думав, думав, зітхнув та й каже:

— Коли твій нелюб до тебе такий ласкавий, що уважив твоє прохання, то й я повертаю тобі назад твоє слово: щоб воно не скривдило тебе на віку! Будь щаслива; якою прийшла, такою й повертайсь до свого нелюба!

— Отсей, мабуть, ще дурніший од старого повковника! — скрикнув середущий брат.

Суддя глянув на його та й розказує дальш.

— Повертається сотниківна додому, а гайдамака вже її стереже. Тільки вгледів — до неї.

— А що? — пита цікаво.

— Нічого,— каже сотниківна.

Та й розказала гайдамаці, що між ними було.

— Отсе, які ж чудні люди,— обізвався гайдамака, чухаючи потилицю. Далі думав, думав та й каже:

— Коли твій чоловік і коханок змилювались над тобою, то й я тебе милую; як прийшла, так і йди собі до свого нелюба!

— Отсей, мабуть, ще дурніший за тих двох! — скрикнув менший брат, аж з місця скочив.

— Ну, теперечки,— каже суддя,— слухайте, що я вам казатиму об вашому ділі. Ти,— каже старшому,— ревнивий чоловік!.. Ти (суддя глянув на середущого) дуже ласий до гарних панянок! А ти,— гримнув на меншого,— злодій, ти загарбав батьківські гроші!

Менший брат сюди-туди, одмовляться.

— Признавайсь,— каже суддя,— бери третину, а останні верни братам; а не вернеш, то ми й самі допитаємось; та ще й на шибениці тебе похитаємо!

Нічого робить меншому брату, признався і вернув братам вкрадені гроші.

— Як же теперечки,— спитали брати,— живе старий повковник з молодою жінкою?

— Та ні,— каже військовий суддя,— сотниківна і не думала одружитись з старим повковником,— се я брехав, щоб добути правди!

От якби такого розумного суддю послав нам господь милосердний!

ДУРЕНЬ

Скоріш дурень одурить розумного,
як розумний дурня на розум наведе.
(Приказка)

Був собі дід та баба, а в їх було три сини: два розумних, а третій дурень. Старі були собі заможненькі хазяїни і, як повмирали, то залишили діткам чимало-таки худобоньки, а особливо тієї скотини.

Живуть розумні брати, поживають, всім тим добром користуються, а дурневі нічого не дають та ще й орудують їм, неначе наймитом. От раз дурень і пита своїх братів:

— А що, братіки, чи будемо ми коли ділитись, чи ні?

— Чом не поділитись! — одказують розумні брати. — Тільки, коли тобі схотілось того розділу, то вже сам і діли, та гляди, як ти нерівно нас поділиш, то ми тобі нічого не дамо та ще й з господи проженемо!

— Добре! — каже дурень. — Заплітайте ж собі заго-ни, а я собі заплету; і як увечері з поля приженуть скотину, то в чий загін піде, того вона й буде: нехай, — додав, — сам бог нас поділить!

Згодились брати і стали городить заго-ни; позаплітали собі високі та просторі, а дурень заплів собі лозою так, невеличкий захисток. Увечері, як пригнали череду з поля, то вся скотина, скільки її не було, так і пішла у дурнів загін, неначе хто її туди загнав. Повернулись брати у хату та й замислились. Поставили вечерю; дурень же тріска, аж за ушами лящить, а розумні брати сидять собі похнюпівшись і кришки у рот не візьмуть. Наївшись, дурень подякував богу та й каже своїм братам:

— Як бачу, мої братіки, вам дуже жаль вашої скотини, так не журіться: візьміть її собі, а мені віддайте тільки оту драбинчасту кобилу.

А в ту добу вмерла у них дядина, стара бабуся, що з ними-таки й жила.

— Так,— каже дурень,— я її повезу у слободу та там як слід і поховаю.

— Їери,— одказали брати засміявшись,— хоч на шию ту драбинчасту собі повісь!

Убрав дурень гарненько мертву дядину та й повіз на базар. Привізши, посадив її на візку, підпер у спину цурупалком, щоб сиділа; накрив платочком голову аж по самі очі та, купивши яблук, і поклав кругом неї, буцімто баба продає яблука, а сам уклався під візком спати та знай поглядує оком, що кругом його діється. Деякі миряни, проходячи побіля старої, питають: «почім яблука?» та бачать, що вона мовчить, і йдуть собі дальш — і без неї на базарі багацько яблук. Коли йде пан, підійшов до візка та й пита:

— А почім десяток яблук?

Мовчить стара.

— Позакладало! — гукнув пан.— Не чуєш чи що? Почім десяток, питаю?

Мовчить стара, не ворухнеться і не дивиться на пана, буцім не хоче з ним розмовлять, не хоче й глянуть на його.

— Кажи ж, матері твоїй сто чортів! — гримнув пан, розсердившись, та черк мертву по пиці, а вона опукою з візка і ніжки відкидала...

А дурень як схопиться, як наробить репету:

— Ох, мені лишечко!.. Матінку мою вбив!

— Цить, дурню! — шепотить пан.— На тобі сто рублів, тільки мовчи!

— Не візьму й двісті й триста! — репетує дурень...

— На тобі п'ятсот, тільки мовчи!..

— Давай тисячу,— каже дурень,— не даси, такий гвалт підйму, що... калавур кричатиму.

Нічого робить пану, тиць йому скоріш у руку ту тисячу та, відрізавши поли, якомога від його. Перелічив дурень грошики, сховав у кишеню та, поклавши дядину на візок, і повіз до попа. Купив труну і поховав її як слід по-християнськи.

Повертається дурень додому, їде через гай і щось дуже

замисливсь, і дев'ять розумних не вгадали б, об чім він коверзує. Їхав-їхав, а там звернув з дороги в гущину, од-пріг драбинчасту та, недовго думавши, узяв та й зарізав її; далі облупив, перекинув через плече шкуру та й потяг собі пішки. Вже зовсім смеркло, посутеніло, як прийшов він в якусь слободу, а до свого хутора ще далеченько; от він іде вулицею і поглядає, в якій би йому хаті заночувать. Дійшов до чиєїсь господи, дивиться — у вікнах темно; зайшов з городу — аж світиться у віконце. Підійшов він до того віконця, заглянув — аж у кімнатці сидить на ліжку бурсак, а молодиця, така гладка та гарна, ставить перед ним макітру з варениками, а печена гуска, книші й пляшка з горілкою вже стоять на столику. Тільки хотіла поставити молодиця макітру, а щось і затурготіло біля дверей:

— Жінко,— почулось,— відчини!

— Ой, мені лихо! — скрикнула молодиця.— Чоловік приїхав! Хотів був у свата заночувать, та й принесла його нечиста мати! — Та, се кажучи, скоріш ті вареники і гуску з книшами у піч, а пляшку з горілкою під припічок у попіл.— А ти,— каже бурсаку,— лізь лишень у кадіб.

Бурсак, підобравши поли, скоріш у той кадіб, а вона й прикрила його ряденцем.

Од віконця пішов дурень ік дверям, виткнувсь з-за вугла — аж біля дверей стоять два чоловіки, чекають, щоб їм відчинили. Один з них побачив дурня та й пита:

— А що ти тут робиш, чоловіче?

— Іду додому та спізнивсь,— каже дурень,— чи не пустите у хату переночувать?

— Пустив би, чоловіче, та коли ж, бач, жінка й мене не пуска: спить, неначе навіки заснула.

Стали стукать у двері, гукать, коли чують — щось стогне у хаті; далі й пита:

— Хто там?.. Не просіться — не пущу: чоловіка нема дома!

— Та се ж я! — гримнув чоловік.— Отсе заспалась, що й голосу мого не пізнаєш!

Одчинила молодиця, за живіт держиться обома руками і стогне.

— Що се з тобою, жінко? — спитав чоловік.

— Соняшниці, чоловіче,— заголосила молодиця,— дух з мене пре! — та швидше у кімнату, так і гепнулась на ліжко.

Увійшли у хату, засвітили каганець, чоловік стоїть як несамовитий.

— Отсе, свате, пеня! — каже, ударившись об поли.— Жінка занедужала!

— Та воно,— каже дурень,— дасть бог полегшає.

Посідали; хазяїн з сватом сів на покуті, а дурень з своєю шкурою притулився у куточку проти печі, та й мовчать; далі чоловік і пита молодицю.

— Жінко, чи нема в нас горілки? Треба свата почастувать...

— І води нема, не тільки горілки,— одказала молодиця через силу.

А дурень як забелькотить до своєї шкури:

— Та цить, цить! кажуть тобі — нема!

— Що ти таке шепотиш, чоловіче? — спитав хазяїн.— З шкурою чи що розмовляєш?

— Та се,— озвався дурень,— вона мені каже, що під припічком у попелі захована пляшка з горілкою.

— Отаке збреши! — скрикнув хазяїн, та, глянувши на свата, і каже: — Що се за чоловік, чи він божевільний чи що?

— Не знаю,— одказав сват,— недалеко до припічка — подивись.

Устав хазяїн, шурхнув рукою у попіл, аж стримить пляшка; витяг, покуштував.

— Справді, свате, горілка! — скрикнув.— Бог мене побий, коли не горілка! Отсе диво! — каже дурню: — Що се в тебе, чоловіче, за шкура така?

— Кобиляча,— озвався дурень.

— Бачу, що кобиляча; та яка ж вона розумна,— знає, де й горілку ховають!

— Е, вона в мене усе знає! — пробубонів дурень.

— Од чого ж вона усе знає?

— Ат, розпитуєте... на здоров'ячко пийте та й мені влийте!

Випили по чарці, по другій і дурню дали; повеселишали: велике діло — горілка!

— А що, жінко,— спитав чоловік,— чи нема чого по вечеряти? Їсти хочу, аж шкура тріщить.

— Нема, чоловіче,— застогнала жінка,— у мене з самісінького ранку і кришки в роті не було!

— Та цить, навіжена, цить! — знов забелькотів дурень у кутку.

— А що вона тобі каже? — спитав хазяїн.

— От що каже,— одвітив дурень,— що в печі стоять вареники, книші і печена гуска.

— Отсе кумедія! — скрикнув хазяїн, витягаючи з печі потрави.— Що се в тебе, чоловіче, за шкура така?

— Ат,— озвався дурень,— на здоров'я їжте та й мені вріжте!

Стали вечерять і дурня з собою посадовили: дивляться на його кобилячу шкуру і не надивуються. Повечеряли, стали лагодиться, де кому спати лягати, а дурень як крикне:

— Та цить, скажена собако, цить!.. Яке тобі діло?

— Що вона тобі каже? — спитав хазяїн.

— Ат,— загугнів дурень,— як усе тобі розказувать, то дуже розумний будеш!

— Будь ласкав, чоловіче, скажи, що вона тобі каже?

— А то каже, що в тім кадовбі, що ряденцем накритий, бурсак сидить!

Схопився хазяїн, зняв ряденце, зирк!.. Як наробить репету:

— Сидить, диявольський син... Свате, дай помочи!

Вхопили того бурсака за патли, виволокли з кадовба, давай його віхрити та стусувати, так що, сердешний, ледві у двері втрапив; далі до жінки:

— Е, жінко, так отакі-то соняшниці вхопили тебе за живіт?

Як дав їй кілька ляпасів, так вона й одужала. Далі каже дурню:

— Ну, чоловіче, що хоч бери, а продай мені свою шкуру. Половину моєї худоби за неї віддам!

Довго торгувались: дурень удавав, буцімто йому не хотілось продавати тієї шкури, а там і згодивсь за три паровиці волів, сто овечат, ще й повнісінький капшук карбованців на придачу взяв. Вернувся дурень додому. Як побачили брати волів та овечат, і питаються:

— Чия се скотина?

— Моя,— каже дурень.

— Де ж ти її узяв?

— Бог мені дав.

Як показав ще гроші, так брати аж руки догори підняли, аж зацмокали.

— Хто се тобі,— питають,— надавав стільки грошей?

— Бог мені дав. Адже ж,— каже,— хіба не знаєте: розумний дбає, а дурня бог наділяє!

— Як так,— каже старший брат,— то лучче бути дурним, як розумним.

— Еге,— одказує дурень,— коли хочете, зробіться дурнями, то й вам бог дасть.

— Як же нам зробіться дурнями,— питають брати,— коли, бач, ми розумні?

— Ат,— одказує дурень,— то важко дурню зробіться розумним, а розумному дурнем — як раз плюнуть: на гору важко, а з гори шпарко!.. Віддайте мені вашу худобу — от і будете дурнями: адже ж розумний скоріш чуже загарба, як своє віддасть?..

— А що, брате,— спитав старший меншого,— послухаємо дурня, станемо й ми дурнями; може, й нам, як і йому, бог дасть?

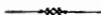
— Добре, брате,— одказав менший,— послухаємо дурня.

Оддали брати дурню всю свою худобу та й пішли у дурні; нічогісінько й на дорогу з собою не взяли,— як слід дурням. Ідуть брати та й ідуть, переходять слободи, хутори, уже б не то що обідать, і полуднувати пора, так ніхто ж не запрошує, і на дорозі нічого бог не дає. Уже так надвечір прийшли вони у село, голодні і потомлені, не знають, сердешні, що їм і чинить: нізащо купить і шматка хліба, а попід вікнами собак дратувать — сором. От вони й стали розпитувать людей, чи нема у кого якої роботи. Знайшовся чоловік, що купив на зруб гай, так найма робітників ліс рубати. Згодились з ним брати за невеличку плату, бо самі шукали тієї роботи, та, переночувавши, на другий день пішли у той гай. Рубали, рубали, днів зо три, а на четвертий якомсь зрубане дерево упало та й забило віттями одному брату голову, а другому руку, так що вже й робити не зможуть. Заплатив їм хазяїн, що вони заробили; от вони й рушили дальш. Ідуть та йдуть кілька днів; що зробили, то й прохарчили, а бог усе-таки нічогісінько не дає; знов прийшлося шукать роботи, щоб не опухнуть з голоду. Знайшли такого чоловіка, що найма викопать йому на горі колодязь.

— А що, брате,— спитав старший меншого,— згодимось? Може, копаючи той колодязь, бог нам допоможе скарб викопать?

УКРАЇНСЬКІ ОПОВІДАННЯ

ОЛЕКСИ СТОРОЖЕНКА.

КНИЖКА I.

САНКТПЕТЕРБУРГЪ
1863.

*Фотокопія титульної сторінки першої збірки творів
О. Стороженка.*

— Добре,— одказав менший,— може, справді скарб викопаємо!

Копають брати тиждень, копають і другий — нічого їм бог не дає. Потомились, сердешні — робота, бачите, неабияка, прокопали широкий пласт глини і до каменюк докопались, а нема ні скарбу, ні води. От вони бачать, що тутечки бог їм нічогосінько не дасть, покинули роботу і грошей за працю не взяли, та помандрували собі дальш талану шукать. Ідуть та йдуть, дивляться — аж щось на дорозі лежить; надвечір, бачите, трошки посутеніло, так добре й не видко, що воно таке. Дуже брати зраділи: «От, коли,— думають,— бог нам посила щастя, певно, се мішок з грішми». Притьмом кинулись, зирк — аж то лежить чоловік, облитий кров'ю, ще й теплий — не захолов, з перерізаною горлянкою, і ніж у груди застромлено. Стоять брати, як опарені, не знають, що їм на світі робить.

Коли чують — щось торохтить; озирнулись — аж то тройкою біжить з письменоводителем комісар. Уздрів братів і мертве тіло — з брички та до їх.

— А що ви тутечки робите, сякі-такі,— гримнув,— чоловіка зарізали, розбишаки? Ануте лише зв'яжіть їх.

Вискочили з брички письменоводитель та підводчик, не дали братам і слова промовить, та вони й не боронились: з переляку, як телепні, стояли; скрутили їм назад руки, поклали у бричку, як дрова, і помчали. Привезли у город, зараз заперли бідолах в острог та й почали писать слідство. Писали місяць, і другий, і третій: паперу, бачите, до чорта по судах; все розпитують братів та випитують і, що вони судейським не кажуть, не ймуть їм віри, бо, бачите, на вчинку їх захопили; та ще й, на лихо собі, ніякого билету, ні виду з собою не взяли.

Тимчасом дурень господарює собі і чекає своїх братів; бачить, що вони довго не вертаються, та і подумав, чи не трапилась їм яка халепа: запряг коня та й поїхав шукать їх по світу. Зараз-таки і натрапив на слід та й вислідив, як самі знаєте, в острозі. Батечки! ледве пізнав дурень своїх братів — так вони змарніли, сидячи в неволі, в кайданах та ще й між злодіяками і розбишаками.

— За що се вас,— спитав дурень,— сюди запроторили? Що ви таке зробили?

Розказали брати дурню усе, що з ними скоїлось: як вони шукали собі талану, дожидаючи, поки їм бог дасть,

та знайшли одну напасть, і аж до ніг йому кланялись та просили, щоб він за них заступився і вирятував. Отаке-то на світі діється: як припаде лихо, то й дурню вклонишся. Пішов дурень до судді та й пита:

— За що ви держите в острозі моїх братів? Кому вони яку кривду зробили? Вони ж дурні...

— Е, розкажуй,— одказав суддя,— не схожі вони на дурнів!.. Зарізали вони чоловіка — на самому вчинку їх захопили.

— Хто ж бачив, як вони різали того чоловіка, та й нащо б, питаюсь?

— Як нащо? Щоб ограбити!

— Нащо їм чуже грабувать, коли вони і свою худобу мені віддали? Кажу ж вам, що вони дурні!

— Як віддали свою худобу? — хутко спитав суддя.— Може, ти брешеш?

— Та я,—каже дурень,—ледве правду розкажу, а то б ще мені брехать! Коли не ймете віри, пошліть якого-небудь судейського у наш хутір — нехай розпита: самі тоді побачите, що не брешу.

Послухали дурня і послали судейського у той хутір, де жили брати; навели, як кажуть, ту справку — так воно й вийшло, як дурень казав, а тут ще витрусив дурень дещо з капшука та й визволив своїх братів. Привіз їх додому та й каже:

— Беріть собі, братіки, мою й свою худобу та й господарюйте: нехай вам бог помагає; а я піду собі по світу — може, мене бог не покине, як і досі не покидав.

Попрощались брати з дурнем і стали господарювать. Усього в їх доволі: і хліба, і грошей, і скотини. От вони, неначе пани, сидять собі згорнувши ручки, та нічого й не дбають. Хіба як обридне їм отак сидіть, то вони підуть у шинок погулять або запросять до себе у гості добрих людей та й бенкетують з ними. Минув рік, минув і другий: розледащили брати так, що важко вже їм не тільки за косу або за ціп узятись,— вже важко їм і хату вимести і скотину в поле вигнать — все наймити роблять, а вони гуляють собі та людей частують. На третій рік покарав господь людей превеликою засухою: хліба не вродило, і насіння не вернулось; паша вигоріла до кореня; всі родники, ставки, колодязі висушило до каплі, так що й скотина без паші та водопою вся повиздыхала. Які зоставались у братів грошенята, потратили на хліб, а тут

ще, як на те — сказано, «одна біда не ходить, а з дітками» — уночі в превеликий вітер загорілась невеличка халабудка, та од тієї халабудки спалився і весь хутір. Брати повискакували з хати в одних тільки сорочках і зостались на світі без копійчини, одежинки і шматка хліба. Загородили бідолахи собі край дороги курінь та й сидять: хто іде, кине їм шматок хліба, то й з'їдять, а не кине, то й так голодують. Раз, як так вони сиділи, дивляться — іде якийсь панок чи купець в бричці у триконь, добре убраний — у синій чуйці, з кримських смушків шапка. Тільки побачив братів, зараз гукнув на машталіра, щоб зупинив коней.

— Що ви тут, люди добрі, робите? — спитав він братів.

— Як бачиш, добродію,— кажуть брати, низенько вклонившись,— погоріли! Нема у нас ні хати, ні одежі, ні шматка хліба, а колись були і заможними хазяїнами!

— А гляньте на мене,— каже панок,— чи не пізнаєте, хто я такий?

Глянули брати, з місця схопились і в один голос крикнули: «Дурень, дурень!» Та до його, хапають за руки, цілюють та сльозами обливають.

— Братіку наш,— кажуть,— вирятуй нас, не дай нам отутечки на розпутті загинуть.

— Ну, брати мої милі, брати мої любі,— каже дурень,— як бачу, ви такі розумні, що самі не придбаєте собі, і такі дурні, що й бог вам не дає: так сідайте ж, поїдемо до мене, я вас буду годувать і зодягать!

Там і теперечки у дурня живуть, хліб жують і постолом добро возять.

ЖОНАТИЙ ЧОРТ

Давно вже люди кажуть, що і «сам чорт не пізна, яка з дівчини вийде молодиця». Дівчиною вона і смирна, покірна; слуха матір, батька боїться, старших поважа; вийде на вулицю, то ї очей не зведе, а коли зачепить її який парубок, то вилає або заплаче. Подивіться ж, яка з неї молодиця, що вона виробляє з бідолашним чоловіком! І моркву скромадить, і кирпу гне, і од завійниць гедзається, а деколи рогачем і тьху дасть неборакові, і цибулькою нагодує. І з парубками вже не та: не насуплюється, а зуби до них скалить і бісики пуска і між людьми не сидить мовчки, а цокотить, кого попало і коренить, і ганить, а часом і москаля підвезе, та ще ї очей у рябка не позича — жива на небо лізе. Так що будеш робить з такою жінкою?.. Швидше тікай до чорта з рогами, коли не хочеш дутеля з'їсти.

Не брешуть же й люди, кажучи, що і «сам чорт не пізна, яка з дівчини вийде молодиця», бо так воно й справді вийшло. Оженився чорт та й добув собі таку жінку, як ся молодиця, що я розказував. Зараз побачив, сердешний, бо недурно був чортом, що втяв до гаплика, — непереливки, бачите: і місяця з нею не прожив, ухопив шилом патоки та й дав од неї драла не оглядаючись.

Плентається чортяка по світу і пекла одцуравсь, бо добре зна, що жінка і там його знайде, і відтіля з-за печі витягне; і вже так його налякала, що й чужих жінок жахається: де не вздрить очіпок або плахту, то й ховається і очі заплющує, як жайворонок, углядивши шульпіку. Раз, як ховався він по закамарках, нахопився на його якийсь чоловік, трохи з ніг не звалив.

— Тю на твого батька! — скрикнув чорт. — Відкіль се нечиста мати тебе пре?

— Втікаю од жінки, — одказав чоловік, — нехай вона сказиться!

— Од жінки? — спитав чорт. — Куди ж ти тікаеш? Скажи й мені, будь ласкав.

— До чорта з рогами! Тепер і він мені не страшний.

— Ну, коли так, то не ходи ж далеко його шукати, — я тобі чорт!

Чоловік, почувши се, дуже злякавсь, хотів був уже п'ятами йому наківати, а чорт його зупинив та й каже:

— Не жахайся, голубчику, я й сам утік од жінки: далась вона й мені ознаки!

Люди кажуть: «Біда одна — людей една». От вони і пішли собі удвох як добрі товариші. Чоловік розказує чортові про свою жінку, а чорт — про свою. Нічого казати — обидві добрі, годилось би обох на одну осіку повісити. Далі чорт і каже чоловікові:

— Ти мені, чоловіче, ніякої поради не даси, а я тобі у великій пригоді стану.

— В якій же ти мені пригоді станеш?

— От в якій: я буду ускакувать в утробу жінкам та й буду їх мордувати; а ти мене виганяй та й загібай гроші лопатою, от що!

— Добре! Тільки не вскакуй в утробу моєї жінки: там така гаспидська утроба, що ти й кінця-краю не знайдеш, там саме пекло, та, мабуть, там уже і без тебе сто кіп чортів сидить, коли не більш!

— Ет, хіба, oprіч наших жінок, і людей на світі нема?..

Як згодились, так і роблять: ускочить чорт в утробу якій-небудь бідолашній і зачне мордувати, а чоловік прийде, поворожить, пошахрує та й вижене чорта. Не пройшло й місяця, як у чоловіка повнісінький капшук золота і срібла. Як тут не розприндитись і не зачванитись? З грошима вже йому і жінки не страшно: од нового очіпка, плаhti, намиста з дукачами хоч яка притихне, хоч якій пельку заткнеш. От він за щось заспоривсь із чортом, полаявсь та й накликав на себе лихо: чорт розсердився та й каже:

— Е, тривай же, іродів сину! Не зумів мене шанувати, так покоштуєш же ти в мене жару!

Розійшовся чоловік із чортом — і байдуже собі: гуляє

по шинках, розходжує з музикою по ярмарках, а чортяка тимчасом готує йому добру халазію. Та й не хитрий же, диявольський син! Забрався в утробу якійсь княгівні, одним однієї дочці у батька, та й мордує небогу так, що князь, глядячи на її муки, аж слізьми умивається, аж волосся на собі рве. (А се ще діялось, коли хочете знати, ще за Польщі, як Україною князі орудували). Зо всього свого князтва зібрав князь лікарів, знахурів — так ні один нічого не вдіє, ніхто поради не дасть. Аж хтось і каже князеві, що є такий чоловік, що чортів із утроби випружує. Як се почув князь, зараз і розіслав за ним гонців, щоб хоч під землею його знайшли, щоб без його не вертались. Недовго й шукали нашого неборака: десь у шинку знайшли і помчали до князя. Як побачив його князь, то аж кланяється та просить; а звісно, як ті магнати чого просять, то хоч він і кланяється, а за шабельку береться: коли не зробиш, чого бажа, то й голову одчеше; як кажуть: і гроші дає, і шкуру дере.

— Вирятуй,— каже князь,— мою дитину, то я тобі півкнязтва мого віддам, а як не вирятуєш, то спалю тебе на тихому вогню!

«Погано, Тетяно,— подумав неборак,— якось придеться не до чмиги». Зараз пізнав, що се бісяка налагодивсь йому оддячити; нічого робити — до чорта; сюди-туди, круть-верть — чого не робив, як не панькав і перепрошував чортяку,— не хоче, гаспидів син!

— Князь обіцяв мені півкнязтва,— каже чоловік,— то я тобі оддам ту половину; тільки покинь княгівну!

— Ет,— каже чорт,— магнати щедрі на обіцянки; вони тоді тільки й не збрешуть, як обіцяють кару. Залле він тобі за шкуру сала!

Не вилазить диявольський син із княгівни та й не вилазить — ще гірш її мордує. Не рад уже бідолашний чоловік і тим грошам, що зібрав; уже б і до жінки вернувсь. Хотів був утікати, так не можна ж: приставили за ним калавур і так його пильнують, як ока.

Пройшов тиждень, другий, а княгівні усе гірш та гірш. От князь і розлютувавсь:

— Ти,— каже,— усіх вилічував, а моєї дочки не хочеш? От тобі строку одні сутки. Як не виженеш чорта, то я з тебе зроблю вишкварки.

Нічого робити бідному чоловікові: взяв та й признався князеві, як на сповіді.

Отак і так, каже, «се чорт мені на пакость забравсь у твою дочку, щоб мене із світу зігнати. Йому того тільки й хочеться, щоб ти мене жаром нагодував».

Та що ж? — Не йме віри князь.

— Брешеш, сякий-такий! Як не виженеш, то буде, як я тобі сказав. Вже для тебе не переміню свого слова: я,— каже,— люблю правду!

«А щоб тебе з правдою!—подумав чоловік, почухавши потилицю.— Не твоя ся правда, а чортова».

Минули сутки, княгівні ще гірш стало. От князь і звелів неборака спалити, бо, бачите, любив правду. Як припекли, сердешного, так де в його й розум узявсь! Вигадав, яким побитом протурити чорта.

— Вижену,— репетує,— вижену диявольського сина, тільки розв'яжіть... батечки, голубчики!

Розв'язали, він і побіг у будинки, прямо у ту світлицю, де чорт мордує княгівну. Як убіжить, як крикне не своїм голосом:

— Тікай, чорте, жінка йде!

А чорт навікача та прожогом у вікно, тільки шибка забряжчала! З собою і кватирку виніс!

СКАРБ

Був собі чоловік та жінка. Були вони люди заможненькі, усього в їх доволі: і поля, і скотинки, і худоби, і хата простора з садочком і левадою. Послав їм господь на втіху одного тільки синка — Павлусем звали. Та вже ж і шанували, і пестували вони того одинчика! Не так батько, як мати. І що то вже за мати була! Між матірками — навдивовижу мати! Вже Павлусь був чималий пахолок, а вона ще возилася з ним, як з маненькою дитинкою. Було власними руками годує його, а він, телепень, тільки глита та, як той пущьвіринок, знов рот роззявлює. Усю зиму й осінь з хати не випустить: «Не ходи, синку, — каже, — холодно, змерзнеш, та ще, крий боже, занедужаєш, то я й умру, не діжду, поки ти й одужаєш». Прийде весна або літо — знов не пуска: «Не ходи, синку: душно, сонце напече головку, голова болітиме». Цілісінький рік не дасть йому порога переступити, хіба у неділю поведе до церкви та за ним і не молиться, та обома руками за його й держиться, щоб хто не то що штовхнув, а й не доторкнувся б. Деколи, як обридне йому стояти, то такий галас підійме на всю церкву, буцім з його чортяка лика дере. «Ходім, мамо, додому, — хлипа, — їсти хочу!» То мати і веде його додому, не діждавшись кінця служби і благословенія. Як кладе його спати, то сама і стеле, і роздягає, і хрестить, і ще й котка співає, неначе над годовичком. Часом батько, дивлячись на се юродство, стане гримати на жінку і похваляться, що він Павлуся віддасть у школу до дяка аж у друге село. Так куди!.. І не кажи... Така з неї добра і покірна жінка, а як дійде діло до її Павлуся, то як скажена стане: і очі витріщить, і запі-

ниться, і за ніж хапається; крий боже, що виробляє!.. Кажу ж вам, що й між матерями навдивовижу була мати.

Доріс Павлусь до парубка. Так його вигнало та розперло, такий став гладкий та опецькуватий! Пика широка та одутлувата, як у того салогуба, а руки білі та ніжні, як у панночки. Та од чого б їм і пошерхнуть? Зроду не то щоб ціп або косу у руках подержав,— не взявся й за лопату, щоб одгребти сніг од порога, або за віник, щоб вимести хату. Було старий і стане доказувать жінці:

— На яку радість ми його вигодували? Який з його хазяїн буде? Що з ним станеться, як ми помremo?.. Останеться він на світі, мов сліпий без поводитаря!

— Е, чоловіче,— одкаже жінка,— як бог милосердний пошле йому щастя, то без нас житиме ще лучче, як теперечки!

Уже Павлусеві минув і двадцятий, вже б він і на вечорниці пішов, так мати не пуска.

— Не ходи туди, синку,— каже,— на вечорницях збираються самі п'яниці та розбишаки; там тебе обидять, віку тобі збавлять. Почекай трошки — я сама знайду тобі дівчину, саму найкращу на всьому світі, саму роботящу, вона буде тебе і годувать, і зодягать, і доглядать як рідна мати.

Так не привів же їй бог оженити сина. Раз вночі розвередувавсь Павлусь, як на живіт кричить: «Меду та й меду!» У старих на ту пору не було меду. Що тут на світі робити?.. Устала мати, накинула на себе свитину, не схотіла будить наймичку і сама метнулась по селу шукати того меду. А на той час піднялась фуґа, що не то що уночі, а вдень не побачила б світу божого. Бігала, сердешна, бігала од хати до хати (у кого й є, та каже нема: не хочеться уставать) та якось уже випросила у попа. За один цільничок обіщала бузівка подарувати. Трохи не замерзла, та таки принесла, і що ж?.. Павлусеві вже не до меду; заснув манесенький — ніяк його і не розбуркаєш. Так через той-то мед занедужала небога та й вмерла. За нею вслід і батько ноги простяг, а наш Павлусь і не схаменувся, як zostавсь круглим сиротою.

Що ж з ним сталось?.. Правду казала мати: «Як бог милосердний пошле йому щастя, то без батька і без матері житиме ще лучче, як за їх». У покійників — звісно, як у заможних хазяїнів — був наймит і наймичка. Наймит — парубок ще молодий, працьовитий, непитущий, а наймич-

ка — теж чесного роду, осталась бідною сиротою, і покійниця прийняла її до себе, як рідну дитину. За Павлусем і їм добре жилося; було чим-небудь йому угодять, то стара і дякує, і грошей їм дає, і добру одержу, а часом за наймита скотину у поле вижене, а за наймичку хату вимете і води принесе. Отож як умирала стара, то благословила наймита з наймичкою побратись, наділила їх худобою і аж руки їм цілувала та просила, щоб вони не обижали її Павлуся, доглядали б його і були йому рідним батьком і матір'ю, а вже вона на тім світі буде благодати господи, щоб він милосердний послав їм усякого щастя і талану.

Отож після смерті старих наймит оженився з наймичкою і стали собі господарювати. Щастя, як горох з мішка, так і сиплеться на нашого Павлуся, і урожай у його луччий, як у других, і корів нема ялових. Накупили волів і послали кілька хур у Крим за сіллю, на Дін за рибою, построїли шинок із лавкою та й годують скриню карбованцями, як свиню горохом. Кругом у сусідів талій давить скотину, а у Павлуся, як на сміх, хоч би один тобі вил іздох.

Раз наймит піймав у садочку ройка, так з того одного розроїлось колодок з тридцять. Наймичка доглядала Павлуся, як рідна мати: і годує його, і голову йому змие, і розчеше, і одягає, й роздягає, і стеле, так йому у вічі й дивиться, думку його відгадує, бо Павлусь за весь день і пари з рота не пустить; хоч би часом чого і схотів, вже не попросить: якось йому і слово важко вимовити. Тільки йому й робити, що цілісінький день їсть (а лопає здорово) та спить. Було прокинеться вранці — зараз наймичка і ставить перед його душею жарену курку або качку, або повнісіньку макітру вареників з сметаною; їсть неборак, аж за ушима лящить. Не всіла наймичка його утерти, а він уже й уклався спати. Поспить на перині, лізе на піч поспати ще у просі. Пообідає і знов куня; коли зимою, то знов у просо, а коли літом, то вийде у садок, ляже під грушею, а часом, глянувши угору, трошки й розсердиться: «Бісові груші,— пробубонить,— які спілі, і над самісінькою головою висять, а ні одна ж то не впаде у рот». І щоб то дригнуть ногою та штовхнуть об цівку! То і посипались би, так, кажу ж, йому важко і поворухнутись. Лежить, лежить та й засне. Пополудне — і знов іде у комору спати і спить вже аж до захід сонця. Розбудить

Його наймичка вечеряти, нагодує, здійме свитину, чоботи, покладе на перину, а він тільки вже сам засне. Лучалось, наймит вернеться з поля і навідається до Павлуся, а тому й голову важко держати на плечах.

— А чи не смикнули б, пане Павле, люльки? — питає наймит.

— Смикнув би,— пробелькоче Павлусь,— так люльки не знайду.

— Та ось же вона — біля вас на лавці.

— Та хто ж її наб'є?

— Та вона ж набита, я ж її вам набив, як їхав у царину. Отже, біля вас і справу положив!

Та викреше вогню, розпалить люльку і устроить йому у рот, то він і смоче.

Було прийдуть до Павлуся парубки та й намовляють його, щоб ішов з ними на вечорниці.

— Не піду! — пробубонить та й очі заплющить.

— Чому? — питають.

— Далеко. Якби вечорниці збирались біля моєї хати, то, може б, і пішов.

— Е, пане Павле! — кажуть йому парубки,— якби ти побачив наших дівчат, то не казав би, що далеко!

— Бачив, доволі бачив...— озивається Павлусь.

— Де ж ти їх бачив? Ти ж із хати ніколи носа не виткнеш!

— Так коли ж сняться, щоб вони показалися! аж обридли!..— одкаже Павлусь та й перевернеться на другий бік.

Засміються парубки та й підуть від його.

Раз на зелені свята зібралось парубоцтво шукати скарба. Узяли з собою заступи, лопати і горілочки не забули та й пішли у степ. Ідуть біля Павлусевої хати, от один парубок і каже:

— Знаєте що, хлопці! Візьмемо з собою на щастя Павла Лежня (таке приложили йому прізвище), то вже певно знайдемо скарб: він такий щасливий, що такого і на всьому світі не знайдеш!

Підійшли парубки до вікна (вікно було одчинене), дивляться, а Павлусь розпластався на перині і хропе на всю хату.

— Пане Павле, а пане Павле! — гукнули парубки.— Ходім лишень з нами скарбу шукати!

— Не піду! — одрізав Павлусь.

— Ходім-бо! — просять парубки, аж кланяються.— Ми тебе так з периною на руках і понесемо; не тебе нам треба, а твого щастя. Як ти з нами будеш, то, може, бог дасть, і знайдемо скарб.

— Еге!.. Як бог дасть, то й у вікно вкине!..— одказав Павлусь.— Не піду!

— Дожидайся ж, поки тобі бог у вікно вкине, а ми підемо шукати.

Зареготались та й пішли собі, заспівавши чумака.

Ходили, ходили по степу аж до вечора. Шукали, розкопували могили, до всього приглядувались — і нічогісінько не знайшли. Розказують люди, що часом скарби і самі вилазять на верх землі, перекинувшись у яку-небудь пакость: у старого шолудивого діда або у миршавеньке козеня, або у дохлу кішку. Кому щастя, той і пізна скарб. Так, кажу, до всього приглядались — і нічого не побачили. Вже вертаючись, як смерклося, недалечко од села дивляться — лежить край дороги дохлий хорт. Мабуть, давно й іздох — аж гидко до його і близько підступити. От один парубок і каже:

— Слухайте, хлопці: візьмемо сього хорта та шпурнем Лежневі в хату — нехай се буде той скарб, що бог йому у вікно вкине.

Парубкам подобалась ся вигадка; от вони підняли того хорта на дрючок та й понесли. Підійшовши тихенько до Павлусевої хати, розмахали хорта та й шпурнули в вікно, а він як бебехнеться об поміст, так і брязнув, і задзвенів, і, як жар, по всій хаті розсипався дукатами!

— Тривай, не руш! — закричали парубки, — се наш скарб, се наші гроші...

— Брехня! — каже Павлусь, — се мій скарб, се мені бог у вікно вкинув! А що? Я ж вам казав — не вірили?

Парубки не слухають його та товпляться в хату, а тут на той галас де не взялись наймит із наймичкою, убігли в хату, за рогач та макогін, як штурхнуть одного, другого — так вони й угамувались.

— Будь ласкав, — кажуть парубки, — хоч що-небудь дай за те, що принесли твому хазяїнові скарб!

Наймит кинув їм кілька дукатів та й каже:

— Нате вам за працю, а се наші гроші, бо самі таки розсудить: хто б їх у чужу хату вкинув, якби не сам бог того схотів!

Та, сее кажучи, позбирав наймит гарненько дукати і сховав їх у скриню.

Отакий-то був щасливий наш Павлусь! Сказано: як кому бог дасть щастя, то не треба йому й рідної матері, не треба і скарбу шукати: сам скарб його знайде. А другому неборакові на бездоллі у те ж саме вікно, у котре вкинувся скарб, улізе злодій і останню сорочку витягне; не поробить день, то на другий і їсти нічого.

Щаслива нитка до смерті не вірвалась Павлусеві. Найшлась і дівчина, що, як той скарб, сама до його лицялась. Послав йому господь і діточок, покірних, слухняних, працьовитих, не таких, як він пудофет, а у матір, бо жінка його була невсипуща господиня. І віку йому таки чимало протяг господь: до білого волосся доспався. Спав, спав, аж поки навіки не заснув.

Що таке на світі щастя? — спитав би я у дуже письменних. Частенько чуеш, люди кажуть: отой щасливий. Глянеш на того щасливого, а він тобі показує на другого, а сам жалується на свою недолю. Зовуть щасливими і тих, що увесь свій вік нічого не дбають, як мій Павлусь. Бог їм усе дає, а вони нудяться світом, не знають, що у них є і чого їм треба. Зовуть і скупого щасливим, бо у його багацько грошей; а він, неборак, увесь свій вік стереже тих грошей, як рябок на ланцюгу, ніякої користі з них не має — і голодний, і холодний, ще гірш од якого-небудь бідолахи. Ні, панове, по-моєму, той тільки щасливий, хто другому не завидує, а дякує бога за те, що він йому послав, — той, кого господь благословив на добрі діла, що розкинулись вони по світу, як розрослась пшениця на добре виораній ниві. Нагодує вона і пахаря, і його сусідів, попаде од неї скибка і старцеві в торбу. Не той тільки щасливий, що сам натріскається і виспитьсь, а той, що й другого нагодує і заспокоїть, бо у такого і душа буде не голодна.

Отже ж так загвоздив вам з-письменська, щоб самі одгадали, чи мій Павлусь справді щасливий, чи, може, таким тільки прозвали його зависливі люди. Глядіть же, щоб не було по приказці: «Хвалить шинкар п'яницю, а дочки своєї за його не віддасть!» Завидуєте щастю мого Павлуса, а ніхто б не схотів бути Павлусем.

ТРИ СЕСТРИ

(Задніпровська казка) ¹

Був собі цар, і мав той цар одного тільки сина. Як виріс царевич, і прийшла пора його женить, от цар і послав гонців по всьому царству пошукать царевичеві невісти. Поїхали гонці; два роки провештались, бо царство було дуже велике, та й знайшли три сестри, одна в одну, та такі гарні, що кращих на всьому світі не знайти. Поїхав цар із царевичем подивиться на тих сестер; глянули — справді, як одна, не знає царевич, яку з них і брати за себе. От цар йому й каже:

— Сину мій, усі вони однаково гарні, так вибирай собі ту, котра більш у пригоді стане твоєму царству.

Став царевич прислухуватися, що вони між собою розказують; от раз чує — старша каже:

— Якби царевич одружився зо мною, то я б йому одним крайчиком усе його військо нагодувала!

— А я,— каже середуша,— отсією мичкою, що пряду, усе б його військо зодягла!

— А я,— каже менша,— родила б йому дванадцять синів до пояса в золоті, а од пояса в сріблі!

Розказав царевич батькові, що почув од сестер. От цар йому й каже:

— Бери меншу, бо од таких синів буде велика слава твоєму царству.

Вже старша сестра думала, що царевич буде її сватати, як прийшли старости і посватали меншу. Розсерди-

---

¹ Розказувала сліпа бабуса. Так само записано (стенографією), як вона оповідала. (Прим. автора).

лись старша й середуца та й стали казна-що вигадувать і наговорювать на меншу.

— Вона,— кажуть царевичу,— нікчемна, вона тобі не дванадцять синів родить, а дванадцять кошенят приведе!

Однак, що вже сестри з заздрощів не вигадували на меншу, а царевич з нею одружився. Після весілля цар недовго жив. От царевич став царем, а менша сестра — царицею. Живуть вони собі у превеликій дружбі рік, другий, а діток бог не дає. От сестри знов почали набріхувати на меншу, так цар розсердився на неї та й каже:

— Як бачу, ти мене обманила: обіцяла мені дванадцять синів родить, та й досі й одного не родила.

— Постривай,— одказує менша сестра,— я тобі рожу разом дванадцять синів до пояса в злоті, а од пояса в сріблі!

Минув ще рік, а діточок усе-таки бог не дає. От цар і заслав меншу сестру аж на край свого царства ік морю і звелів, щоб вона до його не приїздила і листів не посилала, аж поки не родить дванадцять синів до пояса в злоті, а од пояса в сріблі. Живе вона собі там над морем не як цариця, а як проста мужичка: у невеличкій хатці, тільки й дав їй цар до послуги одного чоловіка та стару бабу. І року не минуло, як її туди заслали, родила вона дванадцять синів до пояса в злоті, а од пояса в сріблі. Написала лист до царя та й каже тому чоловікові, що при ній живе:

— Одвези отсей лист до царя і розкажи, що мені і йому бог послав, та гляди: що б з тобою не сталось, ні до кого не заїзди і нікому про се не розказуй.

Поїхав чоловік; їде день, другий; на третій як ушква-рить дощ, а тутечки бачить — край дороги хатка стоїть; так чоловік у ту хатку, дивиться — аж там царицині сестри, старша й середуца. Пізнали й вони чоловіка, зараз почастували його, нагодували, розпитують про сестру, так чоловік нічого їм не каже. От вони й стали улещувать чоловіка, щоб він заночував у них.

— Спочинеш у нас,— кажуть,— а завтра раненько поїдеш.

Чоловік бачить, що так широко його просять,— і згодивсь, бо дуже-таки і втомивсь. Уночі, як він заснув, сестри витягли з сумки сестрин лист до царя та й спалили, а намість його написали другий, буцім менша

сестра дає звістку царю, що привела йому дванадцять кошеният.

Дуже розсердився цар, як прочитав той лист, що сестри написали, порвав його на шматки, а чоловіка звелів з двору вигнати і на очі до себе не пустив. Вернувся чоловік до меншої сестри і розказав їй усе, як було. От вона зараз і догадалась, що се, мабуть, її сестри обміняли лист; зараз подумала, погадала, що їй робить, та й вигадала. Ще як жила вона з царем, і сестри на неї наговорювали і набріхували, цар дав їй перстень та й каже: «Як спітка тебе яке лихо через твоїх сестер, то пришлеш мені отсей перстень, от я знов до тебе прихилюся!» От вона узяла той перстень, заховала в коробочку та, написавши удруге лист, знов послала того чоловіка до царя.

— Тільки вже,— каже йому,— гляди, крий боже, що б тебе не спіткало, ні до кого не заїзди; а як приїдеш до царя, то оддаси йому отсей лист і сю коробочку.

Знов поїхав чоловік до царя. Тільки став доїжджати до тієї будови, де живуть сестри, знов линув дощ, як з відра. Однак яке вже не лихо, обминув він ту будову. Іде далі, а тут як набіжить друга хмара з громом, з блискавкою, як ушкварить град з куряче яйце, а тут дивиться сердешний чоловік — стоїть край дороги невеличка хатка; от він з коня та й став під стріхою. Коли виходить з хатки стара бабуся і запрошує його в хату обсушитися і спочить. А чоловік і думає собі: «Нічого мені бояться старої». Та й увійшов у хату. А ся бабуся була не хто, як нянька старшої сестри, злюща-презлюща баба; вона ж то найдужче й сердилась на меншу сестру за те, що помішала старшій бути царицею. Нагодувала стара яга чоловіка, учасувала і положила спати, а сама, витягши з сумки лист та коробочку, мерщій до сестер. Вийняли сестри з коробочки перстень, а намість його положили дванадцять мишенят та й написали до царя лист, буцім од меншої сестри, що вона посила царю мишенят, що дітки його, кошенята, наловили йому на гостинець. Поки чоловік спав, стара нянька звернулася додому і знов сховала лист і коробочку у сумку. Прокинувся уранці чоловік, оглядів сумку — бачить, що усе так, як і було, подякував ягу за хліб-сіль та й поїхав до царя. Дуже розлютувався цар, як прочитав той лист та глянув на мишенят; зараз-таки звелів тому чоловікові, що привіз гостинець

одчесать голову, а царицю витурить з свого царства, щоб і духу її не було. Як дійшла ся вістка до меншої сестри, от вона й стала думать та гадать, що їй на світі робить з дванадцятьма синами. Зоставила собі одного старшенького, а одинадцять понесла ік морю та, сівши з дітками на скелю, гірко плаче жемчужними сльозами і так молиться до моря:

— Море широке, море глибоке! Прийми до себе моїх діточок, безталанних сиріток, будь їм рідним батьком та рідною матір'ю.

Три дні плакала цариця; на четвертий прокинулось море і почуло матір. Стрепенулось хвилями, підняло догори білу гриву і послало кита-рибу забрать діточок. Вирнула перед царицею кит-риба, викинула на берег матчині жемчужні сльози, а діточок ухопила і понесла у кришталевий будинок аж на саме дно. Зібрала менша сестра свої сльози та, узявши старшенького сина, і пішла з царства світ за очима. Іде та іде, притомилась, сердешна, вже і запас, що з собою узяла, з'їла; од журби і без харчів нестало й покорму: нічим годувать сина. От вона сіла на могилі, плаче і так до степу промовляє:

— Степу мій широкий, степу мій просторий! Прийми до себе останнього мого сина і будь йому рідним батьком та рідною матір'ю!

Закрутився перед царицею ігрець, піднявся до неба стовп пилу, вхопив царевича і помчав у зелений гай, де пасеться печений бугай, де й кабан гуляє, що зубом оре, вухом засіває, а хвостом загрибає. Зосталась цариця серед степу одним одна. Однак не покида її господь: підійде до неї дика коза, от вона надоїть молочка та й нап'ється; поналітають до неї дрохви, хохітва і нанесуть яечок.

Не так швидко в світі діється, як швидко казка кажеться. Довго блукала менша сестра по степах. Раз чує — щось позад її тупотить; озирнулась, аж бачить — іде на доброму коні богатир і веде за собою печеного бугая і кабана, що зубом оре, вухом сіє, а хвостом загрибає. Цариця злякалась та хотіла була сховатись в травцю, а богатир їй і каже.

— Не ховайся, моя матінко рідная, од свого сина, що степ випестував тобі на радість та на підмогу!

Та, се кажучи, розкрив жупан, а золоті груди, неначе сонце, заблищали.

— Сину мій милий, сину мій любий! — скрикнула мати.— Який же ти хороший-прехороший, і хто ж тебе наділив конем, бронєю і сими дивами, що ведеш?!

— Сими дивами,— одказує царевич,— наділив мене наречений мій батько — степ. З ними ні в кого не будемо хліба просить, а ще й увесь світ нагодуюм. Теперечки,— каже,— моя матінко, буде кому тебе догледить і заспокоїть.

Се кажучи, посадив її на коня і помчав. Надвечір вже, як зовсім посутеніло, доїхали вони до широкої річки і заночували. На другий день прокинулись, дивляться — по той бік річки високі-превисокі гори і скелі, вкриті лісом. Перевіз царевич на той бік матір, обрав місце та й збудував великий та гарний будинок і вкрив його голубиними крилами. Тимчасом, поки він будувався, кабан наорав зубом, насіяв вухом і заскородив хвостом. Як бог уродив пшеницю, царевич випустив у царину печеного бугая; де він пройде, там пшениця сама у копи складується й молотиться, і віється, і в закроми засипається.

Живе менша сестра з царевичем у превеликому багатстві; з далеких країв їдуть до них купці купувати пшеницю; а прийдуть бідні, то й даром їх наділяють.

Раз їдуть побіля двору купці з крамом, дивляться — аж гарний будинок стоїть на горі, вкритий голубиними крилами, а в садочку пасуться печений бугай та кабан, що зубом оре, вухом сіє, а хвостом загібає. Дуже вони дивувались, дивлячись на ті дива, а далі зайшли поклонитися й хазяїнам. Цариця й царевич ласкаво їх прийняли і стали їх розпитувати, куди вони їдуть. От вони їм і кажуть:

— Веземо ми крам великому царю, що оженився був на меншій сестрі та й прогнав її з свого царства за те, що вона замість дванадцяти синів привела йому дванадцять кошенят, а теперечки,— кажуть,— той цар оженився на старшій сестрі, так вона йому одним крайчиком усе військо годує.

Почувши се, царевич і став у матері проситься, щоб вона пустила його з купцями побачитися з батьком.

— Їдь,— каже йому мати,— та нікому не кажи, що ти царевич, а то як старша моя сестра довідається, то вона тебе з світа зжене.

Перерядився царевич у просту одежину, сів на свого коня та й поїхав з купцями до батька. Приїхали купці

до царя та й стали йому розказувать, які їм довелось дива побачить: про печеного бугая і про кабана і в якому гарному будинку живе мати з сином. Як почувла про се старша сестра, зараз догадалась, що се, мабуть, її менша сестра з царевичем живуть у тім будинку, та й стала намовляти царя, щоб він зібрав своє військо та одняв печеного бугая й кабана. Цар не хотів був її послухать, а вона як присікалась до його: «Іди та й іди», а вона орудувала царем, як сама хотіла,— так цар і звелів зо всього свого царства зібрать військо, а купців зоставив у себе, щоб було кому провести. Як почув царевич, що батько збирається на них війною, поїхав до степу, свого нареченого батька, та й гукнув до його молодецьким покриком:

— Степу мій широкий, степу мій просторий! Оборони мене і мою матінку од лютого ворога, старшої сестри, і не допусти нам загинуть у сирітстві!..

— Не бійтеся,— загув степ,— не дійде до вас те військо та й назад не вернеться: побіліє зелена трава не снігом, а кістками.

Як зібралось військо, сам цар його повів і царицю, старшу сестру, з собою узяв. Поки йшли своїм царством, у всьому був достаток, а як увійшли у степ, так зробилась превелика засуха, порепалась земля, нема ні паші, ні водопою: вітер гуде, з ніг валить чоловіка, піском очі засипає, на людей напав голод, хвороба, і все військо цареве згинуло і вкрило поле білими кістками; тільки й вернувся цар із царицею, старшою сестрою, та з ними кілька прислужників. Розсердився цар та й став лаять старшу сестру.

— Се,— каже,— мене бог покарав за те, що дав мені велике царство, а я хотів ще й чуже загарбать!

А старша сестра йому й одказує:

— На те тобі бог дав велике царство, щоб ти робив, що схочеш. Згинуло одно військо — набери друге; не дойшли степами — допливемо річками, і все-таки буде по твоєму.

Довго старша сестра уговорювала царя і скребла моркву, аж поки він не згодивсь та набрав знов військо та, налагодивши байдаки-човни, і поплив річками добувати печеного бугая та кабана.

Як довідалась менша сестра, що цар пливе до них із військом, і каже царевичу:

— Сину мій милий, сину мій любий! Їдь до моря глибокого — нехай воно мені верне моїх любих синів, щоб було кому оборонить нещасливу матір. Озьми,— каже,— отсе намисто, матчині сльози, та, як впливеш на середину моря, і кинь їх у воду, то вони тебе й почують!

Доїхав царевич до моря, зліз з коня і пустив його пастись, а сам зробив собі човна та й поплив. Допливши до середини, вийняв з кишені намисто і кинув у море. Як кинув, так море і заграло, покотилась хвиля за хвилю, і перед царевичем вирнула кит-риба, а на тій кит-рибі стоять одинадцять братів до пояса в золоті, а од пояса в сріблі.

— Хто се до нас озивається? — питають.

— Матчині сльози! — одказує царевич.

— А ти ж хто такий? — питають.

— Я рідний ваш брат,— каже царевич,— матуся вас зове до себе оборонить її од лютого ворога — старшої сестри. Сідайте у човен та поспішайте, бо вже цареве військо недалеко!

Посідали брати у човен та й озвались до моря:

— Море широке, море глибоке! Спасибі тобі, що стало нам, сиротам, за батька рідного і за матір рідну!

Піднялась висока хвиля, неначе іскрами розсипалась перед братами, та й викинула їм з кит-риби перо. Узяли те перо брати та й поплили до берега. Причалившись, як повиходили з човна, старший брат тільки свиснув до свого коня, так він і став перед ним, як укопаний. Висмикнув старший брат з гриви одинадцять волосінь та й пустив за вітром; як пустив, так з тих волосінь і стало одинадцять коней, таких же, як і у старшого брата. Посідали брати та й помчались до матері. Стріла мати своїх синів на порозі, а вони вклонились їй до землі, так кажуть:

— Матінко наша рідная! Породила еси нас в злоті, в сріблі, а долі собі з нами не добула!

А мати одказує:

— Сини мої милії, сини мої любії! Матчина доля витає з її дітками; тепереньки, як ви вернулись до мене, то й долю мою з собою принесли!.. Тепереньки буде кому мене оборонить, заспокоїть і на старості літ втішить!..

Повела мати своїх синів у садочок, щоб показати їм своє хазяйство. Тільки що вийшли з будинку, аж бачать: пливе військо, так байдаками та човнами і вкрили річку; а попереду, в золотому кораблю пливе сам цар із цари-

цею, старшою сестрою. Як стало зближаться те військо, мати й каже своїм синам:

— Діточки мої милії, діточки мої любії! Ідіть до царя, вашого батька, та й зазивайте його до мене обідати, а щоб військо з старшою сестрою за тисячу гонів звідси одіслав. Та глядіть,— каже,— як будете запрошувать царя, то не кажіть йому, що він ваш батько, а ви його діти!

Посідали брати у човен і поплили назустріч війську. Як порівнялись з царевим кораблем, то й гукнули на лоцманів, щоб визвали до них царя. Вийшов до братів цар та й пита:

— А чого вам од мене треба?

А брати й кажуть:

— Ненька наша запрошує тебе до себе обідати, а щоб твоє військо з царицею, старшою сестрою, одіслав звідси за тисячу гонів!

Цар дивиться на братів і думає собі: яка то щаслива мати, що має таких синів! Хоч би мені бог одного такого послав! А старша сестра пізнала, що се його сини, та й каже йому тихенько:

— Запрошуй братів на свій корабель у гості!

Запросив їх цар на свій корабель, не надивиться на них— так вони йому милі та любі: серце батьківське вість йому подало. Частує і вгощає цар братів, а старша сестра на вухо йому шепотить:

— Побий братів, а не поб'єш, то вони вилущать усе твоє військо!

Цар і слухать її не хоче, а вона сікається до його та на вухо йому турчить:

— Побий, кажу тобі, а як не поб'єш, то я й війська твого не стану годувать, а моя сестра не буде його зодягати (бо й середуща з ними була), то твоє військо без хліба й одежі послизне й пропаде!

Замислився цар, думав-думав та й каже:

— Ну, роби з братами, що сама знаєш, а я руки своєї на них не підійму.

Так ото, поки брати бавились із царем, старша сестра і звеліла, щоб у їх човні пробрили дірку та й заткнули чопом, а ік тому чопу прив'язали б під човном мотузок. Подякували брати царя за хліб-сіль та й посідали у човен. Тільки що одплили гонів з двоє, а старша сестра смик за віршовку, чоп як відіткнувся, вода і забулькотіла

у човен, так його і потягло на дно. Не дуже злякались брати, бо вирости на морі; вхопили старшого брата з човна та й поплили. Бачить старша сестра, що нічого не вдіяла, і гукнула до війська:

— Стріляйте з луків! Як їх не повбиваєте, то самі згинете!

Посипались на братів стріли, неначе хмарою їх вкрили. Однак і сього не злякались брати: пірнули та й вирнули аж на тім боці біля матчиного будинку. Тільки що розказали брати, як старша сестра хотіла їх потопить, коли дивляться — підпливає цареве військо, вже й з луків стріляють, от тих стріл і сонце закрилось.

— Ну, теперечки,— каже мати,— діточки мої любії, діточки мої милії, рятуйте себе, рятуйте й мене, нехай вам бог помагає у правому ділі; тільки глядіть, як стане погибать цар, ваш батько, то вирятуйте його і приведіть до мене!

Почали борониться брати; старший стріля з лука: як попужне у п'ять пуд стрілою, то, неначе вогнем, палить військо, а одинадцять братів шпурляють каміннями пуд у двадцять: як торохне по байдаку, то так він з людьми трісками і розсиплеться. Однак як брати не боронились, чого не робили, а військо усе близиться, бо велике було, та ще й сам цар попереду веде. Бачать брати, що вже їм самим не оборониться,— от вони ухопили перо з китриби, що море їм подарувало, як махнуть раз, вдруге, так з моря і покотились хвилі, одна велика, а друга ще більша, а тут ще як дмухне вітер, так усі байдаки з військом порозносило і поперевертувало догори ногами. Дивляться брати — і царів корабель похилило на бік, от-от хвиля переверне, так вони скоріш у воду, ухопили той корабель і винесли на берег. Узяли брати царя і сестер, старшу й середу, та й повели до матері у будинок. Вишла мати до царя назустріч з хлібом-сіллю; тільки цар на неї споглянув, зараз і пізнав.

— Відкіля,— спитав,— ти узялась?.. Чи ти тут хазяйка, чи в наймах?

А цариця, менша сестра, йому й одказує:

— Живу сама собі у своєму будинку з моїми синами, що породила тобі до пояса в злоті, а од пояса в сріблі!

— Ти ж,— каже цар,— писала до мене лист, що привела мені дванадцять кошенят, ще й дванадцять мишенят прислала на гостинець?

— Ні,— одказує менша сестра,— не я се тобі писала, не я й мишенят на гостинець посилала, а спитай,— каже,— у моїх сестер, може, вони знають, хто до тебе писав, хто й посилав!

Глянув цар на сестер, питає, а вони дрижать, неначе тряся їх трясе, устромили очі в землю і слова не промовлять.

— Е, як бачу,— каже цар,— так се ви мені таке лихо наробили: з моїм любим подружжям і з моїми дітками розлучили, через вас загубив я і два мої війська?.. По-стривайте ж, нехай буде катюзі по заслuzі!..

Прив'язав їх цар косами до конячих хвостів та й пустив у чисте поле. Помчали їх коні... Де вдаряться сестри головою — там могила, де задом — там долина... Далі забрав цар царицю з синами та й поїхав у своє царство, а печеного бугая й кабана пустив у степ, так вони йому надбали стільки хліба, що зо всього світу приїздили купці купувати той хліб. З того часу цареве царство ще побільшало і збагатіло, бо степ і море стали йому родичами.

ОПОВІДАННЯ

ЗАКОХАНИЙ ЧОРТ

I

Тільки й бачив я рідний край, поки ріс, а там, як оддали у службу, так і пішов, не по своїй волі, блукати по світу, як те перекотиполе, що вітер носить по степах: котишся, котишся, поки не зупинить тебе доля або не притопче лихо.

Хоч і лучалось мені деколи навідуватися у рідну Україну, так чи довго ж то спочинеш під теплим її крилом?.. І знов на край світа мандруєш до чорта з рогами! Зате ж літ у шість, а може, й більше, як із Курської губернії уїдеш у Харківську, то так тобі стане легенько, мов на крилах тебе підняло!.. Та з сього боку Харкова ще не так: з Липець наша Україна теперечки якось Московщиною дивиться — намість шинків проклята кабащина, постоялі двори на московський звичай; скрізь по дорозі тягнуться московські однокінні телеги, одна до другої попричеплювані як фіги на личку; куди не глянь — усе пилипони¹ з рудими бородами, у лаптях, аж занудить, на них дивлячись. Так, бачите, з сього боку, кажу, ще не так, а от як перехопишся через річку Харків, то хто б не сказав, що се божа сторона!..

Тут зараз починається отой великий бір, що високі сосни аж хмару підпирають. Оце ж вам і Основа, де батько наш Квітка збив собі з своїх повістей такий міцний човен, що до віку вічного буде плавать по плюгавій річці Леті. Отут же і вольна; сюди ж то харківські міщани

¹ Так називали в народі росіян-сектантів. (Ред.).

і народ, ударивши лихом об землю, сходяться одвести душу і задавить горе свого бездолля. Отут побачили б ви у неділю і по празниках, скільки збирається народу! Верстов на п'ять, а може, і більш, уподовж дороги гуля міщанство: дівчата у стрічках, у стьожках, молодиці у парчевих очіпках, у кармазинах, у газеті; а козацтво у брилях, у чуйках фабричного сукна, шовковими поясами підперізувані; а скільки ще того лакейства у фраках та у сюртуках — мов та німота! Інші збились біля музики, садять гопака, вибивають тропака, аж лихо сміється; другі посідали купками, снідають, кружляють горілку, теревені гнуть, співають, регочуться, аж луна округи йде. Йдеш було, дивишся-дивишся та й не втерпиш: вилізеш з тарантаса і підійдеш до якого-небудь товариства. «Хліб та сіль, люди добрі!» скажеш. «Спасибі,— одкажуть і просять: — Сідайте, не погребуйте хлібом божим!» Сядеш було до гурту, вип'єш корячок горілки, з'їси шматок сала, побалакаєш і свого додаси веселого слова. Боже милий, як же то вони дякують!.. Станеш прощатися, то так і загомонять: «Пошли вам, господи, усякого щастя за те, що простих людей не цураєтесь!» Буває й таке, що яка-небудь молодиця, червона як маківка, схопиться, обійме та й поцілується на прощання. «Се,— каже,— щоб не скоро забули нашу хліб-сіль!» Сміху такого наробить вража молодиця — так усі і покотяться, ухопившись за животи. Що-то за втішні та швидкі тії харківські молодіці — нехай їм легенько ікнеться!

Проїхавши кілька верстов бором, станеш підніматися на гору. Тут вже темна соснина почина мішатися з дубом, липою, клениною, усе стає густіше, густіше; дерево переплелось вітами — як те волосся; орішник, глуд, шипшина позростались, стоять, як добра огорожа. Чим дальш йдеш, тим краща врода: пішли і долинки з прогалинами, як рута, зеленими, і яри з проваллям, що як глянеш, то у голові закрутиться. Мій боже милий! що за ліс! Якого нема тут дерева! І високих, величезних, і старих, скорчених, похнюпих, що вже віку свого доживають. Інше, зламане хуртиною і опалене блискавкою, стоїть собі край дороги, як чернець; там трухлявий пень схилився, як той старець з торбою. Куди не глянь — усе тебе чарує, привітає, усе тобі всміхається. Здається, сама рідна наша Україна вийшла тобі назустріч: то спогляне на тебе гарячим сонцем, то притулиться пахучим холодком із темного

лісу, то промовить піснею, то озветься соловейком, жайворонком, то неначе грається з тобою: затурчить у вухо горлицею, залоскоче тихесеньким вітерцем. Так тобі весело, так легенько, мов у раю!.. Душа мліє, серце труситься, токотить, буцім що до тебе промовляє; не розбереш, що воно розкажує, а слухаєш — не наслухаєшся, як не наслухається мати своєї дитини, бо та мова солодша для неї од медової речі найрозумнішої людини.

II

Одїхавши од Харкова верстов двадцять, ліс почина рідіти. З високої гори вже видко село Мерехву, з церквами, дзвіницями, садками і левадами — геть-геть розкинулось по долині. За селом блищать течії, затоки й озера Мжі. Потекла вона уліво проміж кущів верболозу і вільхи, а напроти гладко стелеться з могилами широкий степ.

Сивіє старенький, як море, мріє-мріє, поки не зійдеться з небом, а небо з землею. Гуляйте очі, гуляйте думи, як колись гуляло по сьому степу вольне козацтво.

Проїхавши Мерехву і перебравшись через плеса Мжі, виїдеш на торговий шлях, що йде у Крим. Протоптала сей шлях ще татарва, як колись ходила на наше безголов'я під Москву, палити городи і забирати у неволю хрещений люд. Скільки оком кинеш — скрізь по дорозі, як гадюка, сунуться хури: назустріч везуть шльонку, кожі, сіль, рибу; скриплять татарські гарби, запряжені буйволами і верблюдами. Із Харкова везуть усякий крам, машини, паровики, їдуть купці у Крим, у Бердянське, їдуть пани і туди, і відтіль, женуть табуни, гурти, отари, іде народ на заробітки у степи ік морю. Літом весело й глянуть на сей шлях, а побачили б ви весною або увосени, що тут діється... крий боже, яке лихо! Замордована скотина по саме черево грузне у багні; народ бичується, топиться по балках, по перетічках. Бодай і не згадувать!.. Отут би простягти залізну колію! Потекла б по ній золота річка живої і зцілющої води.

Дуже ще бідуєш, їдучи по сьому шляху «на обивательських». Розкажу вам, якого раз набрався я лиха, здавшись на «одкритий лист». Із Мерехви на почтарських, ще згодя, добіг я до Таранівки. Прямо у волосне правління ввійшов — так гарно: посередині стіл, зеленим сукном

засланий, як у суді, і патрет висить. Дивлюсь — нема нікого; тільки якийсь каліка скорчившись сидить біля скрині, себто стереже громадські гроші.

— Є коні? — питаю.

— Нема,— схопившись, одвітив каліка.

— А писар де?

— На селі.

— Коли б покликать.

— Зараз збігаю.

Пошкандибав, сердешний. Через яку там годину іде писар повагом. Ще молодий, шапка набакир, у китайчастій черкесці і в опойкових чоботях.

— А чого вам треба? — спитав він, доходячи до мене.

— Коней, голубчику.

— А подорожня, чи пак одкритий лист, е?

Подав йому одкритий лист, він подививсь, зараз і прогони вищитав — такий спритний! — і ще накинув кілька верстов залишніх. Видно, що був уже за Харковом: і головою мота, як москаль, щоб патли не лізли йому у вічі, і випинається, і палець засовує за гаплик.

— Ану лишень,— гукнув писар на каліку, сховавши у кишені гроші,— бігай за десятником, та швидше!

Знов пошкандибав каліка; нескоро веде того десятника.

— Тройку коней! — грізно крикнув писар на його та аж почервонів зі зла.

— Не позакладало,— каже десятник,— тільки що коні пасуться в степу!

— Так що, що в степу? Піймайте та й ведіть.

— Ще треба знайти, куди вони позабігали, ті бісові коні, та тоді вже ловить...

— Так іди та й шукай; а тутечки, опріч ляпаса, нічого не знайдеш.

Зник десятник, як на той світ провалився. Уже я й село обійшов, і у тарантасі добре виспався, а коней нема. Надвечір вже пригнали двох шкапок з лошатами.

— А третя? — питаю.

— Ще не пімали,— озвався десятник,— там таке прудке звіря, бодай воно здохло, що ніяк його не наздоженеш.

Аж ось ведуть того прудкого і ломакою підганяють; бачите, втомилось, сердешне, утікаючи. Стали запрягать, пораються, як мокре горить; розгледілись — і того нема,

і другого; і знов погнали каліку за віжками, за черезсідельником,— да так аж до захід сонця додержали. Рушили — ледве коні везуть; не схаменулись, як і ніч. Погонич повертає то у той бік, то в другий — загубив, гаспидів син, дорогу,— лає і коней, і хто їде, і ніч, і степ.

— Куди тебе нечиста мати носить? — питаю погонича,— дорога пряма, як стрілка, а ти крутишся, як муха в окропі?

— Коли ж нічого не бачу,— каже погонич і віжки кинув,— у мене куряча сліпота.

Що тут робить? Увесь степ покарбований дорогами; не втрапиш своєї, то казна-куди ще заїдеш; думаю собі: «Хоч би доїхать до трахтира, що недалечко од Таранівки». Нічого робити: сам сів за машталіра і потихеньку, підтюпцем благополучно доплелись до того трахтира.

III

Хазяйка сього заїзного двору, велика цохотуха, була добре мені знайома — ще змалку її знав. Давно не бачились, а, тільки ввійшов у хату, зараз пізнала.

— Чи живі, чи здорові? — спитав я, протираючи очі і розглядаючись.

— Слава богу! — одвітила хазяйка,— старіємось потрошки. Ось подивіться на мою Олесю — матір переросла! (хазяйка глянула на чорнявеньку дівчину). А се сліпенький дід (хазяйка показала на столітнього дідугана, що сидів на покуті, схиливши бідолашну свою голову на груди). Колись співав по ярмарках, а тепереньки тільки луна ходить по світу од його пісень: увесь голос виспівав і бандуру потрощив.

Гарна дівчина Олеся, така повна, миловида,— а я дивився на діда. Зроду такого не бачив: біле волосся, густе, як ліс, прикривало йому високе чоло, брови насунулись на самі очі, а широка борода аж до пояса доходила. Отак узяв би пензель та й списав вам Сатурна.

— Відкіль, старий?—спитав я діда, сідаючи біля його.

— Хто його зна? — обізвалась хазяйка.— Увесь свій вік вештається по світу... Жив колись за Берекою, та давно ж: теперечки вже забув і свій хутір, і свою хату.

— Ні, не забув,— обізвався дід,— не забув!..

— Куди ж тепер ідеш? — спитав я діда.

— У Павлоград.

— Що ж там будеш робить, співати чи що?

— Та ні, кажу вам,— перехопила хазяйка,— він тепер не співа, він тільки розказує!

— Що ж він розказує?

— Що з ним діялось на світі, як козаки бились з ляхами, з татарами, про відьом, про чортів!.. Він увесь світ виходив: був у Чорноморії, у Глухові, за Київом був... А чи не наставить вам самовару?

— Настав, паніматочко.

— От і добре! Старенького напоїте гарячим, то він вам за те що-небудь розкаже.

— Чи довго вже волочишся по світу? — спитав я дідугана, як ми zostались одні.

— Довго, дуже довго,— одказав старий, важко зітхнувши,— я ще оженився у очаківську зиму. Ми тоді жили на запорозьких землях вольними козаками. Як же зруйнували кіш, то наш посьолок з землями достався якомусь пану. Не схотів я зоставатися панським, запряг коня, узяв жінку з дітьми — дівчину по восьмому годку і хлопчика-годовичка — та й помандрували у Чорноморію. Од Тора довелось простувати степом, як морем — ні хуторця, ні землянки. Той рік була засуха, і якого лиха ми не одвідали: кінь без паші і водопою здох — і ми пішли пішки; що було з нами запасу — поїли, тільки й живились корінням. Не пройшли й десяти днів, як поховали дочку й сина, а там з нудьги та голоду занедужала й жінка: я ніс її на своїх руках, поки не оддала душі богу... По Чорноморії я вештався тридцять п'ять літ; бився з черкесом, плавав на Чорному морю; а там потягло мене знов у рідну сторону: схотілось ще побачить батьківську хату і поклонитися батьківській і матчиній могилі. Прийшов — й не пізнав нашого хутора: де була наша хата, там розкинувся панський сад; а де було кладовище, там стояв шинок. Вийшов я на вигон, глянув на слободу і округи, згадав молодий вік, батька, матір, жінку, дітей — заплакав та й пішов собі світ за очима. От уже тридцять літ, як тут вештаюсь, а три-тридцять, як живу,— а, бреше вона, батьківської хати не забув. Було як заспіваю, то мені здавалось, що я сиджу біля своєї хати і мене слухають батько, мати, жінка й діти!..

Небагато слів у оповіданні діда, а скільки ж то лиха!.. І не хотів він розжалобить мене, а глибоко уразив

серце, важко засмутив душу. Довгу низку лиха нанизала йому злая доля!

Хазяйка не дала мені з старим добре й розговориться — принесла чашки і знов заторохтіла: то про Троїцький ярмарок, то які панночки повиходили заміж, які ще позоставались, налічила з десяток померших і присікалась до діда, чом він не розкажує:

— Як же мені розказувати,— сердито обізвався дід,— коли не даєте й рота роззявить: скрегочете, мов сорока на вербі!..

— Мовчатиму, їй же богу, мовчатиму,— перебила хазяйка,— тільки розкажіть, будьте ласкаві, про закоханого чорта.

— Добре, добре, розкажу,— чом не розказать?

Дід з великим смаком пив чай, заїдаючи харківськими бубликами, а там, як вихилив ще дві чашки з ромом, то аж помолодшав.

— От тепер,— каже,— яюсь сили добув; здається, якби була бандура, то ще б і заспівав!..

IV

Старий підняв голову і ще твердим голосом так почав:

— Дід мій був запорожець. Де йому на віку не довелося бувати, чого не бачити! Удався він високий, здоровий та ще в додаток був і великий характерник: знався з відьмами, з чортами, нічого на світі не боявся — правдивий був запорожець! Уже немолодим прийшов він на Береку, одруживсь і збудував собі хату. Жив він трохи не сто год і до смерті добре чув, бачив, а деколи сяде на коня і охляп поїде у Харків. Ото ж під старість у довгий зимній вечор, як стане оповідать, що з ним діялось, то і смієшся й плачеш, а часом і чуприна полізе догори. Ось як він розказував про того закоханого чорта.

Раз у схватці з татарами убили під дідом коня. Жаль йому того коня, як рідного брата: одно — надешний був, а друге — такого не знайти і на Запорожжі. От дід і пішов у слободи пошукать лицарського коня. Тоді не так, як тепер: скрізь була пустиня — і діду довелося простувать по степах навмання, питаючи дороги то у сонця, то у звід. Через кілька днів дід трохи притомивсь, вже й торба з запасом стулилась: останній сухар доїв. Зблизив-

шись ік Донцю, де починаються пущі, дід зайшов у таку гущину, що не продереться: морське дерево так і хвиська, а тут і ніч насунулась. Сів він собі під кущем підоджати, поки зійде місяць, та й задрімав. Аж чує крізь сон — неначе хто його тягне; прокинувся, дивиться — повний місяць уже височенько, і вітру нема, а дерева так і гнуть усе в одну сторону, і його самого неначе яка невідома сила туди ж тягне. Став приглядуватися — аж недалечко стоїть високий козак у кармазиновім жупані, в чорних оксамитових штанях і жовтих чоботях... такий з нього чуприндир, що кращого не знайти і у коші! Стоїть проти місяця і руками розмахує, неначе кого до себе манить; і як махне рукою, то аж дерево до його нахилється і мого діда неначе хто у потилицю штовха. «Що воно за біс,— подумав дід,— чи не характерник...» Хотів вже був до його обізватися, коли чує — щось гепнуло за деревами та так іскрами кругом і обсіпало. Дивиться — із-за кущів вийшла височенька дівчина, що кращої і у сні не побачиш. Несміливо підійшла вона до козака, згорнувши на грудях руки.

— Чого ти мене звав? — спитала дівчина таким голоском, що у мого діда аж серце тьохнуло.

— Питаєш, чого,— промовив козак,— хіба не знаєш, як я тебе кохаю?.. Без тебе мені й пекло не миле!..

— От за чим!— каже дівчина.— Я давно вже се знаю.

— Та ні,— одказав козак,— не за тим... Як тебе побачу, то й сам не знаю, що говорю... Слухай, Одарко, скажи мені, чи хочеш бути моєю!.. Хоч би ти у тисячну долю так мене кохала, як я тебе!..

— Не треба мені твого кохання, не проси й мого,— одрізала дівчина, одвернувшись,— цур тобі, пек тобі!

«Е,— подумав дід,— яка пиха! Зневажає залицяння такого козака!»

— Слухай, Одарко,— знов почав козак,— будь моєю — усе для тебе зроблю, усе, чого тільки не забажа твоя душа!

— Не зробиш того, чого моя душа бажає...— одвітила дівчина, важко зітхнувши.

— Зроблю, ей же ей, зроблю,— каже козак,— заприсягаюсь тобі пеклом, сатаною і Фарнагієм,— щоб мені не згубити ні одної християнської душі, щоб мені провалиться у ополонку після Ордані... от що!

«Як він, гаспидів син, кумедно божитьсь», подумав дід.

— Не віриш? — пита козак.

— Не вірю, — одвітила дівчина.

— Не знаю, як вже мені й заприсягатись, моя голубко! — каже козак та пригорнув до себе дівчину і цмокнув її у щоку...

Як цмокнув, так по усій пуші луна і пішла; дерева заколихались, гілля до гіллі прихилилось, затуркали горлиці, і мого діда нахилило до землі, — якось губи зашвербіли, а тут де не взялась жаба, плиг! — і не схамівсь, як чоломкнув бісову тварюку.

І що б ви думали? Так йому зробилось весело на душі, мов гарну дівчину у ясне око поцілував!

— Ох, — застогнала дівчина, ухопившись за щоку, — як же ти мене опік!.. Так од тебе пеклом і несе. Коли хочеш, — каже, — ізо мною розмовляти, то хіба у воді; а тут ти мене спалиш своїм пекельним коханням.

— Добре, — каже козак, — нумо женихатись у воді.

Дивиться дід — біля їх і сажалка; чи вона була, та він її не бачив, чи вона справді уродилась, як кажуть, по щучому велінню! — «Що се за вража мати! — подумав дід. — Чи вони люди, чи, може, чортяки?»

Сумно йому стало, аж оселедець біля вуха заворушивсь. Далі дивиться — стали роздягаться: дівчина, буцім не своїми руками, зняла кофту, плахту; далі, не соромлячись, і сорочку. Як глянув на неї дід, то аж жижки в його затрусилась; давно вже минуло, а було як заходиться розказувать, то аж цмока, аж очі йому рогом лізуть — така гарна! Місяць, як скреблом, окотив біле її тіло; уся — як виточена, а довга коса, чорна, як гадюка, так і обвивається круг тонкого стану і аж до повних литок достає. Повернулась з плечей — ще краща; тільки роздивився дід — аж хвостик! Так собі, невеличкий, та, матері його біс, — хвостик! Виходить, що дівчина — відьма. Глянув на козака — аж і в того хвіст такий довгий, як у хорта, так їм виграє, як кіт перед мишею. «Еге, так от воно що!» Тут догадався дід, що чортяка та закохався у відьму. Думає собі: «Хай же вам біс!» Хотів був тікати, та не здвигнеться з місця, як до землі приріс; хотів перехреститися, так руки не підійме. Досадно дідові, та нічого робити: припав до землі та й дивиться, що дальш буде. Увійшов чорт з відьмою по пояс у сажалку, і знов стали розмовлять.

— Скажи ж мені, моя голубко, чого бажа твоя душа? — пита чорт.

— Не скажу,— одказала відьма,— не скажу, поки не запрягнешся пекельним словом — зробить...

— Чи довго ж будеш моею, як обіцяю?

— Десять рік,— каже відьма.

— Добре, усе зроблю! (чорт протягнув руку). От тобі рука і моє пекельне слово!

— Хто ж нас розіб'є? — спитала відьма,— треба, щоб була християнська душа, та ще чиста.

— Є кому розбити,— каже чорт, мотнувши головою у той бік, де лежав дід,— там,— каже,— під кущами сховався запорожець.

— Хіба у запорожців чиста душа? — пита відьма.— Вони ж самі п'яниці та розбишаки...

— Еге, розкажуй,— каже чорт,— нема найчистішої душі, як у тих гаспидових синів; вони живуть по писанію: не водяться з жінками, б'ються з бусурманом і боронять віру православну... Ей, Кириле! — гукнув чорт,— ходи лишень сюди та розбий нас.

Дід нічирк, лежить собі і дух притаїв.

— Та ну ж бо, йди! — знов крикнув чорт.— Ти ж не раз похвалявся, що не боїшся чорта, а теперечки й злякавсь!..

Досадно дідові — бачите, пристидив, диявольська личина. Нічого робить, треба йти, щоб справді ще не подумав, що злякавсь.

— Чого ж тут лякається? — обіззався дід, а сам аж труситься.

— Так чому ж не йдеш?

— Люльки шукаю; загубив у траві та й не знайду.

— Та не бреши,— люлька у кишені.

«Диявольський син! — подумав дід,— він усе знає: од його ніяк не одбрешешся».

— Розбивай! — каже чорт, як дід підійшов ік сажалці.

— Як же я вас розіб'ю? — каже дід.— От стану я чорт батька зна для кого кармазини каляти! Виходьте на сухе.

— Хіба тобі повилазило? — каже чорт,— глянь: де дівчина стоїть, замерзло; сміло йди, здержить.

— Що за біс?! Справді замерзло... Чого ж воно замерзло? — пита дід.

— Того,— каже чорт,— що вона — бодай її! — так тепло мене любить, що аж вода біля неї мерзне.

— А чого ж се, чорте,— пита дід,— біля тебе пара йде з води і бульбашки схоплюються?

— Еге! — каже чорт,— це так я її щиро кохаю, що аж вода біля мене кипить.

«От такого б кохання нашим дівчатам!» подумав дід та спустився у сажалку, зайшов поза відьмою і тільки розбив руки, а з рук щось плюсь у воду, задригало ніжками та й пірнуло.

— Що воно таке? — спитав дід,— жаба чи що?..

— Ні,— каже чорт,— довго за руки держались, так чортеня вродилось.

«Ну, не бісові ж тобі й чорти,— подумав дід,— які вони плодющі! Тільки за руки подержались, уже й чортеня привели».

— Ну, тепер кажи,— питає чорт відьму,— чого душа твоя бажає?

— Спасенія,— промовила відьма.

Як се почув чорт, то аж носом закрутив — наче чемериці понюхав.

— Не можна сього,— застогнав він,— і не проси! Ні-як не можна!

— Чому? — спитав дід.

— Тому, що вона вже раз одступилася од господи, то удруге її бог до себе не прийме.

— Брехня,— каже дід,— як покається, то і втретє прийме!..

— Та ну вже, мовчи,— гримнув на його чорт,— коли не знаєш писанія.

— Ні, знаю,— каже дід,— я й сам письменний, не раз і апостола у церкві читав.

Дід був такий завзятий, що як піде на спор, то хоч чого й не знає, то скаже — знаю, а часом і своє вигадує і так до ладу приткне, що зіб'є з пантелику й знаючого.

— От, приміром, сказати,— каже,— я й чоловік, а мені жаль небоги: здається, чого б не зробив для її спасенія; а то ж сам бог милосердний, як би він не помилював грішної, коли вона кається?

— Так коли ж вона вже одхрестилась...— пробубонів чорт.

— Не велика вада,— перебив дід,— піп і вдруге перекрестить і дуне на тебе, і плюне!

Чорт на се й одвіту не дав; стоїть собі, похнюпивши ніс, та чуха потилицю.

— Ти ж сам знаєш,— обізвалась до чорта відьма,— що не по своїй волі зробилась я відьмою; мене мати при-неволила.

— Нащо слухала матір,— ти мала свій розум і свою волю!..

— І се брехня,— сміло перебив дід,— бо як піде на правду, то він і чорта не злякається.— Нуждою та страхом,— каже,— можна до усього приневолити чоловіка.

— Подумайте самі, чого просите,— заголосив чорт (трохи не плаче, бідолашний),— як же мені помагати спасенію душі, коли на те я чорт, щоб губити християнські душі?.. Та мене,— каже,— за сю пакість на шматки розірвуть!..

— За що? — каже дід,— не великий гріх спасти одну душу, а там покаєшся та десять загубиш, то тебе ще й по головці поглядять.

— Еге! Хіба проти шерсті! — прогарчав чорт.

— А як би я тебе кохала! — обізвалась відьма, так глянула на чорта карими очима, що аж лід затріщав і поколовсь, трохи дід не шубовснув у сажалку, та якось вискочив на берег.

Задумався чорт, довго стояв понурившись, довго міркував, та вже нечиста мати так його підкурила тим коханям, що нічого й не вигдав.

— Що буде, то буде,— сказав, обернувшись до відьми,— нехай буде по-твому!

Вийшли із сажалки; відьма повеселішала, а чорт за-смутивсь, аж хвіст повісив. Дід поміг відьмі одягтись, своїми руками обтер біле її тіло і примітив, що вона до його якась тепленька стала. Накидаючи на неї сорочку, він шепнув їй на ухо, щоб вона його слухала. У діда чуле було серце: йому жаль стало відьми.

— Ну, чорте,— питає дід,— яку тепер даси пораду? Що сотворим, да спасемся? — додав з писанія.

— От що,— одвітив чорт, скривившись,— недалеко відсіля спасається пустельник; велику силу він має у господа — усякий гріх одмолить, хоч якого грішника на путь істинний наведе. Так отже, як поживемо десять год із Одаркою, я й одведу її до того пустельника, то він і спасе грішну душу...

— Е, ні, чорте,— перебив дід,— за десять літ багато води утече; поки сонце зійде, роса очі виїсть. За десять літ або відьма дуба дасть, або пустельника господь до себе прийме. Ні, так не можна! Починаючи таке добре діло, треба зараз іти до пустельника за благословенієм.

— Та ну, не мішайся не в своє діло! — загомонів чорт, аж затупотів ногами з досади.

— Як — не моє? — закричав дід,— я ж вас розбивав!.. А як збрешеш?.. Де вона тоді буде шукать того пустельника?

— Чорти ніколи ще не брехали! — каже чорт.

— Чортам ще й дурень віри не няв! — одрізав дід.

— Нехай буде так,— обізвалась відьма,— як дядько Кирило кажуть: треба хоч подивиться, де спасається той пустельник.

Довго спорили, трохи не полаялись,— так діда ж і найстарший чорт не переміг би. Нічого робить: чорт почухав потилицю і згодивсь. Може, у його була якась потайна думка, та мій дід і собі вже вигадав, що робить... Побачимо, хто кого одурить!

— Ну, теперечки, моя відьмечко,— каже чорт,— лети собі додому, а завтра ми з Кирилом прийдемо до тебе і, не гаючись, поїдемо до пустельника.

Відьма сіла на мітлу, кивнула головою до діда, високо звилася угору і, порівнявшись з зірочками, полетіла у свою хату. Чорт не спускав з неї очей, аж поки не зникла, а там так важко зітхнув, що аж листя зашелестіло; по долині мов що покотилось; свиснула сова; далеко у болоті загудів бугай. І в діда серце защеміло, і він здихнув, неначе от-от попрощався з тією дівчиною, що вже давно покинув, як помандрував у Січ.

V

Дід із чортом, умовляючись, пішли поруч, як товариші. Дід із свого рижка натрусить чортові табаки, а чорт йому натрушує своєї — такий вслужливий! Скоро дід наб'є люльку, а чорт зараз і вогню викреше. Дід згадав про горілку, а чорт зараз і частує і на закуску тягне із сумки печену качку і пшеничний пухлий буханець. Випивши і попоївши, діда взяла охота подратувать чорта: хотів був перехрестить його та подумав: «Щур йому! хоч

він і чорт, а все-таки товариш: не чесно товариша обижать». Далі, як глянув на чорта, то аж жаль його стало: іде, звівши голову, неначе на шибеницю його ведуть.

— Розкажи мені, чорте,— пита дід,— яким се побитом ти закохався у відьму? Адже ж кохання досталось не чортам на долю, а нам, грішним?

— Е, братіку,— каже чорт,— і у нас є серце, таке ж, як і в вас, і з тим же проклятим коханням! Як же б ми вас і скушали, коли б не знали, яке серце у людей?.. А маючи серце, як його устережешся?.. Слухай, Кириле,— каже чорт, знявши шапку і вклонившись,— поможи мені у моїм ділі, а я тобі у великій пригоді стану.

— Добре,— каже дід,— чом доброму чортові не помогти!

А у самого все на думці, як би вирятувать дівчину, якось вона і дідові припала до душі.

— Чого хочеш, того й проси,— каже чорт.

— Та мені нічого й не треба,— каже дід,— тільки хіба достати доброго коня.

— Я тобі кінь! — каже чорт.— Сам перекинусь у коня і п'ять год буду тебе возить, а п'ять поживу з Одаркою. Я у п'ять літ вбгаю п'ятсот — на те ми чорти!

— Гляди ж, не збреши,— каже дід.

— Не бійсь,— каже чорт,— от тобі рука і бісове пекельне слово! Та нам не велено не то обманювать — і зачіпляти запорожців, бо вони б'ються за віру православну. Та не велика і користь,— каже,— коли якого й завербуеш: уб'ють його на війні, от він уже й не наш. Відки візьметься Петро з ключем і одбив: так і товче нашого брата, не розглядаючи, де око, а де морда; а ще як вихопиться Микола, то швидше втікай, бо вернешся у пекло без хвоста — одірве!

— А багато у пеклі запорожців? — пита дід.

— Ні однісінького: які були, то й тих повиганяли.

— За що ж ви їх повиганяли? — пита дід.— Для нашого брата вам жалко і кутка у пеклі?

— Коли ж такий гарמידер роблять,— каже чорт,— що усіх чортів із пекла порозганяли. Хіба не чув про того Марка, що товкся по пеклу?

— Що ж вони там роблять? — спитав дід.

— Понапиваються гарячої смоли,— розказує чорт,— як тії горілки, позалазять у печі та й почнуть шпурлять відтіля головешками. Раз трохи пекла не спалили!.. Або

ляже на сковороду та й звелить підпалювать себе. Печеш його, печеш, аж шкура на тобі тріскається, а він тебе лає, кепкує з тебе та кричить на усе пекло, що змерз. Біда з ними!.. Де вже допекти їх вогнем: уже як їх шкварили ляхи, та й ті нічого не доказали. І у пеклі того не вигадеш, що вони з ними робили. Наливайка пекли у мідному бику: уся Варшава збіглася послухати, як зареве бик, та нічого й не почули — істлів, сердешний, на вугілля, а голосу не подав. Що ти вдієш, коли живого не дошкулиш, а то щоб мерлого!

— Так і треба,— каже дід,— на те ми січовики, щоб усе витерпіть: тим-то нічого ми й не боїмось!

— Тривайте,— каже чорт,— скоро й на вас нападе велика халепа: не допечемо вас вогнем, так проберем морозом.

— Де ж ви того морозу добудете у пеклі? — пита дід.

— Еге, у нас нема, так у вас є,— каже чорт,— ми вам такого чоловіка вигадаеть, що гірший ще буде от самісінького чорта!.. Він вам нажене холоду,— побачите!.. Та нехай вони скажуться! — мені тепер, як кажуть,— не до солі... Що то робить моя Одарочка?

— Скажи мені, чорте,— спитав дід,— чи вона у своїх тілесах, чи, може, перекинулась у таку гарну дівчину, як ти у козака?

— Ні,— каже чорт,— вона такою уродилась: нехай хоч царицею перекинеться, то кращою не буде! Одно тільки у неї негарне: легко її збити з грішного пуття.

— Якби не катержний, анахтемський хвостик! — пробубонів дід та й задумавсь.

Отак розмовляючи, йдуть собі лісом, а тут із-за кущів то виткне морду лісовик з зеленою, як трава, бородою, то вискочить вовкулака, підперезаний червоним поясом, то стрибають з гіллі на гіллю упирі у німецьких галанцях, і всі ж то низенько і привітно їм кланяються. Далі як пішли понад Лиманом, то й перелічити не можна, що тих чортенят повискакувало з болота.

— Здрастуйте, дядечку! — озиваються до чорта, а діда так жахаються: бачать, що запорожець.

— Не бійтесь, дітки,— каже чорт,— се, щоб ви знали, мій сват Кирило.

Дід розказав, що бісенята, поки ще молоді, то зелені, як осітняги,— нема у їх ні ріжків, ні кігтів. Та й втішні ж, розказував: бігають, крутяться, плигають, як жаби,

граються, як кошенята: пірне у воду, а ніжки висуне з бочота та й дрига. Дід хотів був їх подратувати, показав їм дулю, так вони ув один голос так і запискотіли:

— Спасибі вам, дядечку Кирило, за вашу ласку!

А чорт і каже:

— Ти їх цукром не годуй, тільки покажи їм дулю.

Стало світати, як дід із чортом вийшли з лісу. Не пройшли й півверстви, як побачили у долині велику слободу.

— Оце ж,— каже чорт,— і слобода, де живе Одарка: ото ж, дивись, і її хата, оточена вишневим садочком. Іди ж теперечки до неї, переднюєш, а увечері, як сонечко сяде, то й я до вас прийду. Я б і зараз,— каже,— з тобою пішов, та удень небезпечно нашому брату ходить у слободу: часом наскочиш на ярчука¹ та й півні кукурікають, щоб вони виздихали!

Попрощавшись із чортом, дід спустився з гори ік плесу. Достав із сумки бритву, виголивсь, надів чисту сорочку, помолився богу та й пішов до відьми. Дорогою зірвав по кущику горицвіту, золотисячнику і дроку, згорнув докупи, закрутив і заткнув собі за лівий чобіт². Себто для того, щоб чорт не знав, об чім дід буде розмовляти з відьмою.

VI

Одарка стріла діда на порозі з хлібом, з сіллю і поклонилась йому трохи не до землі.

— Спасибі вам, дядечку! — каже.— Од мене, бідної сироти, і бог, і люди одцурались, а ви не цураєтесь мене, грішної. Чи не допоможе вам господь вирятувати грішну мою душу!

— Не бійсь, Одарко,— одказав дід,— вирятуюмо! Не дамо чортяці насміятись!

Дід, кажу вам, мав чуле серце: часом, щоб заспокоїть бездольного, то і завіряє, і збреше...

Простора хата у відьми, а якомсь пусткою оддає; і вікна чималі, а сумно. Одарка так і пригортається до діда, так йому у вічі й дивиться, то усміхнеться і радіє, а

¹ Ярчук — собака з вовчим зубом і таку має натуру, що й од чорта устереже, і відьму задавить, і хоч яку мару чуттям почує. (Прим. автора).

² Повір'я. (Прим. автора).

то і знов засмутиться. Як сонечно увосени: вигляне із-за хмари і знов сховається.

— Дядечку,— каже відьма стиха дідові,— не кажіть мені нічого, що у вас на думці, а то бісів Трутик (так звали закоханого чорта) усе буде знати!

— Не бійсь, моя кралечко,— каже дід, ударивши по лівому чоботу,— я йому, іродовому синові, уха заткнув. І ми дещо знаємо!.. Не почує й не побачить, хоч би я ось що з тобою зробив. Та, се кажучи, і перехрестив відьму.

Як перехрестив, так і вдарило її об землю, посиніла, запінилась, так і звело її у клубок. Дід злякався і не рад вже, що перехрестив; скоріш їй під ніс сунув дулю, так вона відкрила очі і ледве опам'ятувалась.

— Ох мені лишечко,— простогнала відьма,— як же ви мене вразили, як ножем у серце!.. Не хрестіть мене,— благає,— а то нечистий мене задавить і до спасенія не допустить.

— Ні, не буду, не буду,— каже дід,— нехай вже тебе пустельник хрестить божою рукою!

Відьма поставила дідові снідання і пляшку тернівки, а сама стала пораться біля печі. Дід їсть і запиває, а сам очей не зводить з Одарки. «Яка б то,— думає,— була з неї молодиця, хазяйка, коли б не катержний, анахтемський хвостик; бодай їй він одсох!».

— Розкажи мені, Одарко,— спитав дід,— як се мати перекинула тебе у відьму?

— Бодай не згадувать,— почала Одарка, зітхнувши,— от як се сталось. Я була ще на восьмому годочку, як мій батько поїхав на війну. Через два роки вернувся козак Хведір з недоброю вістю, що мого батька десь за Дніпром вбито. Мати дуже убивалась за батьком,— та скоро і заспокоїлась: Хведір жив у нашій хаті і полюбився матері. По слободі ходила вже чутка, що мати йде за його заміж, як Хведір полаявся з матір'ю і оженивсь на дочці нашого сусіди. Не знаю, як вам і розказать, що тоді робилось з матір'ю: бігала по слободі, як несамовита, а там і зникла. Усі думали, що вона наложила на себе руки, аж через два тижні уночі чую — щось загуло на горищі, застукало у комині і по хаті повіяло холодом. Я схопилась та до печі — думаю, чи не горимо; дивлюсь — хтось роздува огонь, загорівся віхоть,— аж мати! Така розпатлана, розхристана, а очі так і палають,— аж страшно на неї глянути. Я зраділа та й кинулася до неї, а вона як крикне

не своїм голосом: — Не підступай! — Я так і завмерла, де стояла. «Озьми,— каже,— образи та повинось у комору і хрестик, що в тебе на шиї, там зостав.— Познімала я образи і повиносила у комору — думаю, чи не хоче мати хату мазать; а, як вернулась з комори, мати обняла мене і гірко заплакала, так і вмила мою голову сльозами, як окропом. За кілька місяців після сього занедужала Хведорова жінка, чахла-чахла та і вмерла, а Хведір з нудьги і жалю довго блукав по лісах, поки десь під дубом не знайшли мертвого. У слободі стали люди розказувать, що моя мати відьма і що вона з світу звела Хведора з жінкою; дівчата мене цурались. Я не вірила людям, хоч часом і сама бачила, що щось чудне діялось у нашій хаті. Увесь тиждень мати — як мати, а в суботу і близько до себе не підпускає, а на ніч замикала мене на ключ у комору. От схотілось мені довідаться, чому се мати так робить і що тріщить і клетотить у хаті. Раз у суботу — тоді мені пішов сімнадцятий рік — мати мене замкнула, а я підняла мостину та й вилізла з-під комори. Бачу — у хаті палає огонь; глянула у вікно — аж стоїть мати біля печі ув одній сорочці з розпущеною косою і якесь зілля кладе у макітру. Далі поставила макітру на долівку, сіла на мітлу і тільки нахилилась на макітру, а звідти як пахне полум'я — так її й потягло через комин у бовдур; я як крикну: — Мамо, що ти робиш? — А вона, як птиця з підбитим крилом, так і вдарилась на землю та мене за косу.— А, неслухняна дитино! — закричала не своїм голосом,— підгляджувати? Не будеш же мене корить, я з тебе таку ж зроблю відьму, як і сама! — Перегнула мене через мітлу і помчала. Опам'ятувалась вже я аж на Лисій горі біля Києва. Нічого мені вам казати, що там діялось: ви й самі, може, не раз там бували, так знаєте...

— Як не знать,— каже дід,— кілька раз самому доводилось там бувати!

Дід якийсь соромився казать, що чого-небудь не знав або не бачив, так і збреше; а йому збрехать та ще перед відьмою — як раз плюнуть.

— Що тоді,— каже відьма,— зо мною діялось — не розкажу; я лежала ниць, заплющивши очі, і говорила якісь слова за матір'ю, од когось одрікалась; назад я вже полетіла на своїй мітлі. Оцей самий Трутик і мітлу мені зробив. Вернувшись, хотіла помолитись богу, і тільки перехрестилась, а мене так і вдарило об землю. З тієї пори

отак, як бачите: плачу — не одплачусь, думаю — і нічого не вигадую...

— Де ж твоя мати, бодай їй? — спитав дід.

— Чорти замордували... Як мати удовольнила своє серце, згубивши Хведора і його жінку, тоді тільки побачила, що згубила свою і мою душу; думала, як би вирятуватись, а чорти та відьми їй довідались. Раз полетіла вона на Лису гору та їй не вернулась; і мені те ж було б, та Трутик оборонив. Що буде дальш... а тепереньки так гірко та важко на душі, так нудно на світі!..

Відьма облилась слізьми.

— Не плач, моя горличко,— каже дід,— не плач, спасемо твою душу!.. Як-таки щоб запорожець укупі з чортом чого не зробили!

— Коли ж мене Трутик не допустить до пустельника! — каже відьма.

— Так я піду,— каже дід,— а там вже не його воля: буде, як пустельник звелить. Трутик обіцяв мені п'ять літ за коня служить, а тимчасом, дасть бог, ти спасешся, і як вернеться чорт, то хіба облизня піймає... А там, моя кралечко...

Дід не договорив, тільки вусом моргнув і так глянув на Одарку, що вона потупилася і почервоніла, як калина.

Відьма добре нагодувала діда, учасувала запіканкою і тернівкою і послала йому у коморі спочить. Не спавши цілісіньку ніч, дід заснув, як убитий.

VI

Дід заспався аж до вечора і, як ввійшов у хату, то вже застав там Трутика. Так гаспидів син і в'ється біля Одарки, аж досадно стало дідові. Поздоровкавшись, дід сів на лаві та їй пита чорта:

— А чи далеко до пустельника?

— Ні,— каже чорт,— близенько: за Ізюмом, у Святих Горах¹.

---

¹ Святими Горами того звуться, бо ще за давніх часів християнства там спасались у печерах пустельники. Ще недавно пані Потьомкіна обновила одну церкву, висічену у скелі, і монастир. Нехай їй за це бог милосердний воздасть, що вона добрим людям бажа. Для другого небагато б вийшло з сього жадання користі, а для неї буде надто. (Прим. автора).

— Як близенько?! — крикнув дід. — Та ми й на п'яті сутки туди не дійдемо!

— Еге, по-вашому, по-запорозьки, — каже чорт, — може, воно й так, а по-нашому — так ні; як виїдемо раненько, до схід сонця, то надвечір і там будемо.

— Слухай, чорте, — каже дід, розсердившись, — не чіпай запорожців. Я тобі кажу: якби мій кінь був живий, то будь я не Кирило Келеп, коли ув один день не став би! от що!

— Та не бреши, — каже чорт, — і у два не доїхав би; а от як я тебе повезу, то й в обід вспіємо!

— А Одарка ж як? — спитав дід.

— Вона перекинеться хортицею, — каже чорт, — так ми ще дорогою і пополюємо за зайцями.

До півночі гнули теревені, а там спочили трошки та й рушили. Як сонце виглянуло із-за гори, наші були вже далеко од слободи. Дід їхав навзаводи на вороному арабському огеру, а біля стремена бігла біленька хортиця, така ж хороша, як гарна була Одарка. Стриба собі, не доторкуючись ніжками до землі, як на крилах, неначе ластівка в'ється. Порветься зайчик — так зараз і дожене його, — не рве, а тільки подержить за вушко та й пустить. А кінь, матері його біс, як намальований: шерсть на йому блищить, як броня, шия, як у лебедя, із очей іскри сиплються, а із ніздрів полум'я паше. Дід наб'є люльку і вогню не креше — приложить тільки коню до морди, так вона і запалиться. А збруя ж яка? — і у хана кримського такої нема: уся золотом залита і обсаджена самоцвітами. Дід не натішиться конем, гладить його, цмокає і на Одарку не гляне. Сказано, запорозька натура; недаром співають «Проміняв жінку на тютюн та люльку», а де б то не промінять на доброго коня! Іще сонечко височенько стояло, як вони добігли до Святих Гір. Дід напоїв коня і сам напивсь, прив'язав чорта за повід до дерева та й каже:

— Подождіть мене — я на часинку збігаю до пустельника.

— Іди, та не барись, — каже чорт, — бо треба ік світу вернуться у слободу, а там весілля одбудемо — та й у Січ.

— Яке весілля? — пита дід.

— А з Одаркою ж! — каже чорт.

«А щоб ти не діждав!..» подумав дід та й пита:

— Де тут дорога до пустельника?

— Іди сією стежкою,— каже чорт,— оце ж він і про-
топтав її, ходячи сюди по воду.

Пішов дід усе лісом на високу гору і вибрався на
уступ; з одного боку — круча, аж глянуть страшно, з дру-
гого — скеля стіною піднялась аж до хмари. Дивиться
дід: у скелі — двері, а над дверима — образ; ввійшов —
церковця, так собі невеличка, висічена у скелі. Тільки пе-
рехрестився та вдарив поклон, аж із келії виходить пу-
стельник, старенький, згорблений, а борода біла, як мо-
локо, аж до колін. Дід підійшов під благословеніє, а пу-
стельник поблагословив та й каже:

— Чого се, чоловіче, бог з нами, так од тебе чортом
душить?

— Як же б то й не душило,— каже дід,— коли цілі-
сінський день їхав на чорті та ще й з відьмою.

Дід усе розказав, як було і чого приїхав.

— Як ви, святий отче,— каже,— поради не дасте, то
вже не знаю, де його у гаспида й шукати того спасенія.

— Воля божа,— каже пустельник,— може, й тут зна-
йде спасеніє, коли щире буде покаяніє. Як бачу, вона хоч
і відьма, та менше лиха робила людям, як ті, що святош
удають. Вона,— каже,— і на путі грішному шукала спа-
сенія, а другі так із істинного пуття збиваються.

— Так, панотченьку, так,— перебив дід,— оце саме і
чорт казав!

— Чорт,— каже пустельник,— сулив їй усі прелесті
мира сього; друга б — і не відьма — на сі посули підда-
лась, а вона не преклонилась.

— Не преклонилась, панотче, не преклонилась,— каже
дід,— так і чортові одрізала; аж носом закрутив дия-
вольський син!

— Ну, тепер помолимося господу,— каже пустель-
ник,— то він, милосердний, напутить нас, що треба ро-
бити.

Пустельник упав на коліна, дід собі, і стали молитись.
Та й тепло ж молились: темна церковця та і освітілась,
наче хто світло засвітив. У діда із очей аж дві сльози ви-
котилось, як дві срібні кулі, аж брязнули, ударившись об
кам'яний поміст. Помолившись, устали; от пустельник і
каже:

— Ходімо ж, я покажу тобі печеру; одведеш туди не-
богу, там вона і буде спастись.

— Будьте ласкаві, панотче,—каже дід,—заступіться за бідну сироту... коли б ви побачили, що за молоде та гарне, та нещасливе!.. Так же катержний, анахтемський хвостик... та ще от що...—почав дід, та й язик прильпе к гортані.

— Що там ще? — спитав пустельник.

— Болячка на серці нарядилась,— каже дід, важко зітхнувши,— закохався я у сю диявольську відьму, бодай їй... нехай буде здорова, от що!

— Буду благи господи,— каже пустельник,— щоб він милосердний послав їй покаяніє; а ти їдь собі з богом у Січ. Побудь ще там п'ять літ на лицарській стражі та й вертайсь до мене. Як дасть бог, що вона спасеться, то я вас і повинчаю.

— Що ж мені тепер робить із чортом? — пита дід.

— А що з ним робить,— каже пустельник,— коли годящий з його кінь, їдь на йому у Січ.

— Де вам негодящий! — каже дід.— Такого коня і за сто талярів не знайти: і хода добра, і навзаводи не взяв його кат, і підтюпцем; а на поворотах тільки нахились, то він вже і повертає. Так боюсь же, щоб не втік, дияволів син.

— Не бійсь,— каже пустельник,— я тобі дам на його кріпость.

Пустельник пішов у свою келію, виніс кипарисний хрестик і надів його на шию дідові.

— Тепер,— каже,— він у тебе, як наймит, як крепак: що звелиш, то й робитиме!

Пустельник провів діда до печери і поблагословив його на прощання.

Вернувся дід до чорта та якось йому і глянуть на його совісно, хоч у рябка очей позичить. Та вже ж не потурать і чортові, щоб губити християнську душу. Не щодня бридня, не все коту масниця! Тільки доторкнувся дід до чорта, зараз і почув, сердешний, свою неволю, так і затрусивсь і застогнав, бідолашний.

— Що ти, Кириле, зо мною зробив! — озвався чорт.

— Те, що й ти з другими робив,— каже дід (а самому жаль чорта: добра була душа у покійника).— Ловить,— каже,— вовк, та як і вовка піймають!

Недовго дід базікав з чортом, та нічого було гаразд і казати. Узяв відьму за руку та й повів у печеру. Дорогою розказав їй, на чому вони погодились з пустельником, обняв Одарку, кріпко притулив до серця, аж зомліла небога, а там сів на чорта і полинув, як на крилах, у Січ.

Уранці дід вже був у коші. Кому не скаже, що він учора ввечері виїхав із Святих Гір, ніхто віри не йме; та як і повірять, щоб ув одну ніч перебігти тридцять миль! Чого вже не виробляв дід на тім коню! Якби почули, що він розказував, то б сказали, що бреше: за цілісінський тиждень не переслухали б. Раз дід заспорив і в заклад пішов, що поїде у Бахчисарай і самому кримському ханові у вічі плюне. І що б ви думали? Поїхав та й плюнув, та ще й добре вилаяв; дід знатно лаявсь — у якогось москаля вчивсь: — Ти, — каже, — хане, покійного чорта племінник, бусурманський, кателицький, анахтемський, гаспидів син, триста тобі чортів у живіт! — А було як наскочать січовики на татарську орду, то дід так і вріжеться у саму гущину; а коні як почують чорта, то врозтіч; а дід і почне кришить татар, як локшину: так голови і валяться, як груші увосени. Чотири роки дід був курінним отаманом, а там, як прийшла пора, от він і став прощатись. Не хотіли були пускати січовики, так дід їм каже:

— Зостався б, товариші, так обіцявся відьмі ожени-тись: треба, бачите, додержать козацького слова.

— Що за зух¹ наш Кирило, — сміються запорожці, — не побоїться і чорта позвать у дружки.

— Еге, — каже дід, — я не побоююсь і на чорту поїхати.

Та сів на чорта та й чкурнув у Святі Гори: ув обідню добу і там опинивсь. Дивиться — аж того гайвороння така сила, наче з цілого світу позлітались гемонські тварі та й вкрили і гори, і ліс. Скоро побачив їх чорт — так і затрусивсь, і голову повісив, і хвіст опустив, почув своє лихо. Доїхавши до тієї межі, що дальш на чорту їхати не можна, дід зліз та й каже:

— Прощай, чорте, не поминай лихом; спасибі тобі за вірну службу!

Тільки дід договорив це слово, так кінь і перекинувся у птаха. Як же закрякає гемонське гайвороння та здійметься, наче хмара! — аж сонце закрило! Налетіли на чорта — дід і не схаменувався, не вспів руки підняти — перехреститься, роззявить рота, щоб богослова заспівати, як вони вже й пошарпали Трутика на шматочки. Де те в біса і м'ясо ділось: тільки пір'я полетіло за вітром. Жалко

¹ Завзятий.

дідові чорта, так жалко! Так тепер вже не до його; друга думка у діда — що то з Одаркою діється: чи помилював її господь? Тільки переступив дід через рівчак — з-за кущів назустріч Одарка. У квітках, у стьожках, як до вінця. Так і кинулась на шию дідові.

— Спасителю мій! — заголосила Одарка.— Господь милосердний помилював мене, грішну... Тебе ж тільки й ждала, мій голубе, як билина росиці з неба!

Ще краща стала: така біла та повновида, очі сяють, як зорі серед темної ночі, зуби блищать, як білі голуб'ята на сонці під синім небом. Так і тулиться до діда, і цілує його, і милує, і хреститься, і його хрестить. Дід стоїть, як укопаний, себе не тямить і очам своїм віри не йме; далі упав на коліна, простяг догори руки та крізь сльози й промовив:

— Боже милий, який же ти до нас милостивий!

— Ходім же швидше до пустельника,— каже Одарка,— він тебе жде з самісінького ранку.

Дід, взявшись з Одаркою за руки, пішли до пустельника. Ввійшли у церковку; дивляться — вже і налож стоїть посередині, і два вінця лежать на наложу,— не з фольги, як теперечки повелось, а із свіжих квіток.

— Здоров був, Кирило,— скрикнув пустельник, уздрівши діда,— як тебе бог милував на Запорожжі?

— Слава богу, панотченьку,— каже дід,— молитвами вашими — та спасибі і покійному чорту: добре служив, дияволів син.

Дід одслужив три молебні: архістратигу Михаїлу, Єгорію-побідоносцю і Миколаю-чудотворцю, а там пустельник поставив молодих перед налож та й обкрутив.

— Тепер,— каже,— нехай вам господь помагає: будьте щасливі і довголітні та не забувайте, що бог милосердний не на те, щоб грішили, а на те, щоб каялись у гріхах!

— Так, панотченьку, так,— каже дід.— От чорти так не дали покаятись Трутику; розірвали бідолашного на шматки — тільки пір'я полетіло за вітром!..

Як стали прощатись, Одарка тричі вклонилась пустельникові до землі, як рідному батькові. І дід хотів був поклонитись, так шия ніяк не гнеться. У тих січовиків в'язи, як у вовка; вони одному тільки богу й кланяються до землі. От дід ухопив себе обома руками за оселедець та насилу нагнув трохи свою голову.

Подякувавши добре пустельникові, дід з молодою жінкою пішов ік Береці. Грошей у його було до чорта: повнісінський черес, туго набитий дукатами,— так, що схотів, те й зробив. Вибрав він собі гарне місце над річкою, де теперечки панський сад, і поставив важну хату на дві половини. Накупив собі волів, овець, коней і зажив собі з Одаркою. Одарка дуже була щаслива з дідом — діждала сина ожениць, діждала і внука і вмерла з доброю славою.

— От вам і кінець. Вибачайте, коли не до смаку; розказував, що чув од діда; коли він брехав, то й я брешу.

* * *

— А що сталось,— спитала хазяйка, продираючи очі, бо поки старий розказував, вона то спала, то прокинеться і знов слуха,— що сталось з тим хвостиком?

— Е... поминайте, як звали той хвостик: одчитали з коренем. Дід як вже не доглядався, так і місця того не знайшов, де він ріс.

— То-то ж!.. А то якось чудно, матері його на лихо: жінка та з хвостиком?

Хазяйка глянула на мене, мов хотіла довідатись, чи воно не чудно й мені.

Подякувавши дідові за його гарне оповідання, ми полягали спати, а на другий день уранці за чаєм знов зібравшись, ще побалакали трошки і роз'їхались на віки вічні.

Щоб не розвіялось по світу те, як кажуть, фантастичне оповідання дідугана, я списав його для моїх земляків. Наша чудова українська врода, нагріта гарячим полуденним сонцем, навівала на думи насіння поезії та чар. Як пшениця зріє на ниві і складається у копи і скирти, так і воно, те насіння, запавши у серце й думку, зріє словесним колосом і складається у народні оповідання й легенди.

МЕЖИГОРСЬКИЙ ДІД

(Оповідання бабусі)

Я ще була дівчиною, як ходив до нас із Межигор'я якийсь здоровенний дід — пасічник чи що. Такий якийсь чудний був — зовсім і на пасічника не походив. Батько казав, що він літ п'ятдесят був січовиком, бився з ордою та вже, як зістарився, приїхав на байдаку з кошовим у Межигор'я і зробивсь у ченців пасічником. Отож було як обридне йому сидіть із ченцями, то й приїде до батька, та й балакають собі удвох, споминаючи старовину; бо й батькові доставалося на своєму віку бувати у бувальцях. Було як зачнуть об війні розмовляти, то дідуган зараз і в боки береться, і вус крутить, і чорта згадує... їй же богу, правда! Поки ще не вип'є, то було і многі літа співа, і батьку, і матері, і мені апостола чита; а голос такий у його був, як з бочки, аж вікна джирчать, аж глина з стелі сиплеться. Як же випив чарку-другу, то вже годі з писанія, зараз почне пісні співать, баляси точить та таке вигадувать, хоч з хати тікай; було й мене зачіпа... їй же богу, правда! Така вже, бачите, запорозька натура: ні літа її не вивітрять, ні під сивим волосом не сховається. І молився він якийсь чудно, не так, як ченці, а мовчки, поклонів не кладе; а чотків було йому ченці й не настануться: уранці подарують, а ввечері вже не питай — загубив.

Раз мені довелось і бачить, як він молився. Прийшов до нас та й забалакався до пізнього вечора, а тут ік ночі насунули хмари, кругом замазалось, а там ушкварить дощ, як з відра, зробилось, неначе горобина ніч. От батько

й уговорив діда переночувати у нас, бо до пасіки було верстов п'ять.

— Орісю,— каже мені батько,— постели панотцеві у світлиці (була у нас через сіни світличка).

Узяла перину, подушки і пішла; стелю, а тут і чернець увійшов. Тільки увійшов, так і хряпнувсь навколішки; як ударить себе в груди, так руки й залякли в його навхрест; як гляне на ікону, аж очі, що вже од старості позападали, викотились і заблищали, аж побілів, як крейда! Як глянула я на діда, то мені здалось — не то господь, і стіна почула його молитву!.. Аж груди мені заложило, сама не знаю, як і я опинилась на колінах і подумала собі мовчки: «господи, помилуй і мене, грішну!» Недовго й моливсь: устав,— тут тільки догледівсь, що я у світлиці. «А що ти,— каже,— тут робиш?» А я йому кажу: «Стелю вам постелю». А він мене цмок — і поцілував... Зараз із неба, мов з печі: «Нехай же,— каже,— тобі за се присниться гарний козак».

Так отой, кажу, дід і співав, і komponував пісні й думки. Раз у неділю після обід вийшов у садок і каже мені:

— Хочеш, Орісю, я тебе навчу пісень і думок?

— Навчіть, панотче,— кажу,— я дуже люблю і пісні, і думки.

А я змолоду дуже була гостра; було на вулиці, вечорницях, у досвітки, в колядці, на ігрищах ніхто, як я, перед вела. Без мене не знали, як і за що взятись, як пісню завести. Було як мати не пустить мене на вечорниці, то й парубки порозходяться; а станемо гратись в хрещика або в гусей, то ні один парубок зо всього села не дожене мене: така була прудка... їй же то богу, правда! А парубки які були... Не теперішнім рівня! Які тепер парубки? Оскублені горобці перед тими!.. Казна на що попереводились... Ті було зійдуться на вечорниці в кармазинах, у високих шапках та як стануть баяндрасить, то й мертвий би розреготався... їй же богу, правда!.. А було як понаходять з Києва вартові козаки, то такий гармидер підіймуть — хоч тікай із села! Нашим парубкам пики порозбивають, оселедці пообривають, всі вечорниці розженуть... Та й нашому брату доставалось: піймають було дівчину — а вже од них не втечеш, і мене ловили,— обступлять та й не пускають. «Се,— кажуть,— відьма: ми її бачили на Лисій горі!» Божишся, запрягаєшся, так не ймуть

віри. «Треба, кажуть, подивитись, чи нема у неї хвостика!» І вже, кажу, не втечеш од них і не сховаєшся, хоч пуші такі кругом села були, що не продерешся, пальця не просунеш. Теперечки і не вгадаєш, де той і ліс був; тоді трава вища була, як тепер дерево... Їй же богу, правда! Косарі було косять, то аж коси ламають, а теперечки що? І в коліно тієї трави не буде...

— Ну, так бачите... що ж я таке розказувала?.. От, їй же богу, забула... Як згадаєш молоді літа, то, здається, і не вернулась би назад — там би з думкою й осталась!.. Еге, про думки, про ченця. «Хочеш, — каже, — я тебе навчу пісням і думкам? Як я вмру, то вони ще з тобою поживуть який час». От я й вивчилась і старшу дочку, Оксану, навчила, так шкода ж — дочка моя вмерла, а з нею і пісні, і думки. Та ще як, небога, і вмерла — наглою смертю: глинище завалилось та й її придавило... Після себе оставила двоє діточок: хлопчика і дівчинку, манюсеньких, ще так тільки що од землі піднялись. Та й сиротам не дав бог талану: унука оддали в некрути і погнали під турка, та там десь у шпиталі і вмер, а унучка... Оп'ять забрехала!.. Що-бо я розказувала?.. Їй же богу, забула!.. Еге, навчив мене чернечий дід пісням і думкам, і які ж гарні були ті пісні й думки! Так до серця й прикипіли. Де б не була, куди б не пішла, і вони за мною, як курчата за квочкою. Засну, так і в сон мій залітають, як ті бджілки, що гудуть у вітях липи, як вкриється вона пахучим цвітом; а теперечки усе забула, усе розвіялось, як та роса, що ніхто й не знає, куди вона ховається. Одну тільки думку ще й пам'ятаю, та й ту забуду, коли господь протягне віку. Та і недовго ж мені вже і дихать на сім світі; зовсім стара стала, і ноги не держать, і недочуваю, і недобачаю, а часом так груди зложить, що й голосу не одведу... Сю зиму трохи була не замерзла біля самісінських дверей. Піднялась страшенна хуртовина, а я й вийшла з хати; тільки переступила поріг, а мене як підхопить вітер — та в сугорб, силкуюсь устать, а мене так і валить, так снігом і заміта; кричу так, що з мого крику, коли вітер на десять голосів і реве, і виє, і скиглить, і готить!.. Та вже дівчата, спасибі їм, догледілись, що мене нема, вийшли, вигребли з сугроба та й внесли в хату; трохи не одубіла... Їй же богу, правда!

Що ж я розказувала?.. Оп'ять забула... Що за напасть така!.. Почну, почну та й тее... і зіб'юсь з пантелику... Чи

пак, про думку... Кажу ж вам, що одну тільки і пам'ятую.
Дід мені казав, що скомпонував її, як ще був молодим
і остався після батька та матері круглим сиротою. От слу-
шайте, поки ще не забула:

Схиливши голову, козак
На розпутті стояв,
З своїм серцем, неборак,
Таку думку гадав:
«Один, як билина в полі,
Чахну, загигаю,
Не по своїй волі
Талану шукаю.
Нема нени, нема тата,
Нема сестри, нема брата,
Нема жінки,
Нема тітки,
Нема волі,
Нема долі...

Моя ж хатина —
В сирій землі домовина!»
А серце йому в одвіт
Такий дає привіт:
«Не журися, козаче,
Забудь своє горе,
Оглянься, небораче,
На білий світ-море!
Твоя мати — твоя воля;
Батько твій —
Степ сивий;
Сестра твоя — твоя доля;
Брати твої — два пістоля!
Гостра шабля — твоя жінка;
Яничарка — твоя тітка;
А хатина —
Світ без тина,
Козацька перина!
Мати-воля тебе знаять,
Батько-степ тебе направить,
Сестра-доля не покине,
Шабля-тітка не загине,
Брати-пістолі обсронять,
Яничарка врагів одгонить.
Іди ж, козак, світ за очима,
Неси свою смерть за плечима.
Не бійсь смерті: поки живеш —
Її нема,
А як умреш —
Тебе чортма!»

Ото вам і думочка. І ті гарні були, так забула ж... їй
же богу, забула!.. Стара вже стала, пора б і кісточкам на
вічний покій... А, здається, буцім ще і не дуже стара.

Адже ж Кротиха старіша од мене; я була ще дівчинкою, а в неї вже було троє діточок, а і досі щороку ходить на пречисту в Київ пішки... А та — як її?.. Дудничиха... так ся далеко старіша од Кротихи, а ще держить її господь на сім світі. У той рік, як я виходила заміж, вона оженила сина з дочкою, того... як його?.. що жив в тім селі, на горі, проти того, що млин збудував... Він же ще чумакував... Ні, збрехала! Що я кажу!.. Не він чумакував, а той... як його?.. що біля монастиря пасіка... На умі вертиться, так не згадаю ж... Іще ж біля його хати і верба росте... та ні! Отак збреши!.. Не верба, а колодязь... Його ж усі знають... Га?.. не чую... кахи-кахи-кахи... ох, лишечко, груди заложило... кахи-кахи, кахи-кахи-кахи!

НЕ В ДОБРИЙ ЧАС

Мене ще маленьким узяли у двір; то поки був хлоп'ятком, веселе було мені життя: пані годувала бубликами, а з паничем було цілісінький день граємось по клунях, деремо горобців, у м'яча побиваємось: я тікаю, а панич улуча; деколи так учистить, що аж підскочиш; та і в коней було як станемо бігати, то здорово лупив мене по жижках пугою. Панич, спасибі йому, дуже мене любив і жалував!.. Як же підросли, то панича одвезли у школу, а мене віддали у столяри. Був я і в ткачах, та й там недовго насидівсь; така морока з тими нитками: до якої не доторкнешся, так вона, бісова волосінь, і увірветься! Тільки було і оддишеш трохи, як підеш коней почистить. Не знали вже, куди мене пхнуть, а конюхи, спасибі їм, і стали прохати, щоб віддали мене на конюшню; так ото пан і пита:

— Данилка, чи маєш охоту коней чистить?

— Як,— кажу,— не мати! Усякий чоловік має охоту коней чистить!..

— Брешеш,— каже пан,— я перший не маю охоти коней чистить.

Може, він шуткував, бо як на мене, то цілісінький би день чистив коней. Було нікому не дам і одного коня ви-чистить, сам усіх вискребу; а конюхи, спасибі їм, ніколи за се на мене не сердились. Хотіли було, щоб я за хварейтора їздив, так раз, як повезли паню до церкви, кучер Дмитро і гукнув: «Держи у праву руку», а я якось повернув у ліву, та й перевернули бричку і дуже-таки забили паню... Так з того часу тільки вже коней чистив, аж поки не вернувся з школи панич і не довелось мені везти його у Київ. Раз прийшов він на конюшню та й каже:

— Чи не хочеш, Данилка, їхати у Київ?

— Чому не хотіть! — кажу.

А моя тітка Горпина ходила у Київ, то було як почне розказувать про ті церкви, золотом вкритії, про печери, про Дніпро, що неначе море розлилося, то, здається, і коней покинув би та помандрував у Київ. Пошили мені свитку, дали й нові чоботи, і шапку і звеліли налагодить візок і пару коней. Налагодив я візок та й думаю собі: чи ще й втрапимо у той Київ? Бо як живу на світі, ніколи мені не доводилось виїздить із Савинець.

Як уже зібрались їхати, трохи були мене не zostавили. Прийшов до пана прикажчик Свирид Хролович та й каже:

— Чи не Данилку посилаєте з паничем?

— Данилку,— одказує пан,— а що?

— Та він,— каже,— де-небудь переверне панича, у його й коней покрадуть; та що коней! Шапку з голови вкрадуть і в буцегарню запруть та ще й випорють; хіба ж ви не знаєте,— каже,— що він навіки дурний?..

Я слухаю та мовчу, а мене пан пита:

— Чи справді ти такий дурний, як Свирид Хролович каже?

— Не знаю,— кажу,— тільки ж з того не будеш розумним, що у Свирида Хроловича дуже багацько розуму.

— Бачиш,— каже пан,— не взяв його кат: нехай же побачить світу, то він ще порозумнішає!

Ну, не бісового ж тобі сина й син, диявольський прикажчик!.. Який йому гаспид гадав отсе казать!.. Якби мовчало, чортове опудало, то нічогісінько б і не було: бодай йому отак напророчили наглу смерть, як він мені, не в добрий час, напророчив усе те лихо!..

Не од'їхали ми од Савинець і п'яти верстов, як — бог його зна, від чого — звернули коні з дороги, та казнакуди й завезли. Може, панич і спав, а я — так ні, хоч заприсягти: сиджу собі та й думаю, які то там у Києві церкви та печери: коли разом — беркиць, так і бебехнулись у рівчак. Підняли візок, панич розсердився, грима, щоб на дорогу виїздив: дивлюсь, аж нема тієї дороги: кругом степ та рівчаки. Довгенько-таки попоїздили, ще раз перевернулись, поки натрапили на шлях, і приїхали у превелике село. Тільки одпріг я коней, а панич і гукнув:

— Підди лишень, Данилка, на базар та купи до чаю бубликів. Та гляди, не заблудись; ось бач,— каже,— у нашому трахтірі нові ворота під повіткою.

— Бачу,— кажу, та й пішов.

Ну та й базар же у тому селі! Такий майдан — з наші Савинці, і весь вкритий народом; чого там не було: і скотини, і старці, ще й кацап з богами розташувався. Купив я в'язку бубликів, причепив до пояса та й пішов у трахтир; коли зирк, аж ведуть ведмедів. Люди кругом обступили, дивляться; і я дивлюсь, та так задивився, що й забув, де наш трахтир. Став згадувать — мені й здалось, що моя вуличка пішла у праву руку; от я і потяг; ішов, ішов та й з села вийшов. Вернувся, пішов другою вуличкою, здається — от-от недалечко, та й знов на базарі опинивсь. Тим-то, думаю, багацько й люду того на сім базарі, що хто б куди не йшов, то так його і виведе на майдан. Знов потяг, усе село обійшов, один будинок не наче зовсім наш — і ворота такі ж під повіткою, так біля воріт же стоїть віз, а біля наших воріт того диявольського воза не було. Отак водило трохи не до вечора: то вийду з села, то знов на базарі опинюсь, та вже з паничем стрівся.

— Що ти тут робиш? — питає.— Я вже думав, що тебе чорти вхопили!

— Може б,— кажу,— і вхопили, коли б не прийшли вирятувать! Анахтемська,— кажу,— мара водила!

— Се тебе,— каже панич,— дурна твоя голова водила! Та ще якою проявою по містечку ходиш, де твоя шапка?

— Як, де? — кажу.— На голові!

— А подивись!

За шапку — чортма, тільки чуб і налапав... Що за біс, думаю!

— А бубликів купив? — спитав панич.

— Купив,— кажу.

— Де ж вони?

— Ось,— кажу.

Коли зирк, аж тільки один мотузок теліпається біля пояса. Мабуть, як задивився на ведмедів, бісові циганчата (а там їх до чорта вешталось) і бублики обтропили, і шапку зняли. Дійшли до нашого трахтира, дивлюсь, аж се той самий будинок, де віз стоїть! І поставила ж його нечиста мати, щоб чортяка поставила її догори ногами!..

Купив мені панич шапку, та не знаю вже, на яку голову її пошито,— велика-превелика; тільки трюхне, то вона, бісова тварюка, так тобі й хуркне аж до самісінького рота; морока мені була з нею! Ну, так ото поки мене

води́ло, і коні одпочили; за́пріг, і пої́хали вже по стовбо-
вому шляху рівчаками пообкопуваному, щоб часом, як
звернуть коні з дороги, не казна-де перекидатися та шу-
кати того шляху. Мабуть, щось розумне вигадало!.. Ще
раз переночували та й пої́хали вже по кам'яному шляху.
Як їм не обридло його й робить! Понабивано каміння
дрібно-дрібно, неначе горохом вислано.

Сонечко вже височенько стояло, як ми дої́хали до сло-
бідки, що на сім боці Дніпра, проти самого Києва. Мій
боже милий!.. Не знаєш, на що й дивиться, чи на Дніпро,
чи на Київ!.. По всій горі, та й гора неабияка, так і ви-
прищи́ло церквами; а дзвіниця аж до самісінького неба,
не знаю вже, хто й збудував її таку високу.

Було се у саме половоддя, як Дніпро розлився верстов
на вісім завширшки. Коли таке й море, то велике!..
(Люди кажуть, що море від того таке велике, що ско-
тина не п'є з його води). Не дуже й гаєлись, зараз поста-
вили візок з кіньми на порон і відчалили. Довгенько-таки
тягнули лоцмани порон побіля берега, та бачать, що
вподовж Дніпра ніяк не перепливають, от вони за весла та
й перехопились на той бік. Ну, та й гора ж у тому Києві —
насилу звезли сердешні коні, аж засапались. Вже як ви-
бичувались на рівне, так трошки оддыхали і побігли під-
тюпцем. Тільки зї́хали на місток, що йде під башту, а
москаль і гука:

— Ей, ти, хахол, їдь шагом!

Тягну за віжки, тпрукаю,— нічого не вдію. Як напував
коней, і забув позагнуздувати: а москаль знай грима:

— Шагом, кажу тобі!

— Тпрукніть,— кажу,— господа служба, може, вони
вас послухають; бачите, не позагнуздунані коні.

А москаль мене палицею, палицею!

— Нуздай,— каже,— безмозкий хахол, нуздай!

Гемонська шапка насунулась на очі, нічогісінько не
бачу, а москаль так і трощить палицею!.. Та вже панич,
спасибі йому, оборонив. Тільки вихопились з-під башти,
я й підняв шапку... Батечки!.. як глянув, аж затрусився:
гак мені й блиснула у вічі Печерська Лавра, вся в золоті,
аж сяє; здалось мені, неначе на небі її побачив. Тутечки
недалечко від неї й на квартирі стали.

На другий день, на Миколая, пішли ми з паничем у
Лавру. Ну, та й до біса ж там тих чортів! Куди не глянь,
скрізь по мурах намальовані; може, і в самому пеклі

нема їх стільки!.. Усе скаляться до угодників, а ті їм дулі показують. Як задзвонили у всі дзвони (та й здорово ж гудуть — здається, й ти з ними гудеш), стали миряни находить, дивлюсь — ідуть пани з китицями, а плечі неначе соняшниками понакривані.

— Що се за люди? — питаю панича.

— Се,— каже,— генерали.

— Що ж воно таке — генерали?

— Найстарші,— каже.

Уперше побачив тих генералів, бодай не довелось удруге їх і бачить!.. Досталось мені од них на горіхи, і теperчки вони мені ще сняться!.. Довгенько-таки ми простояли на бабинцю; панич усе поглядує на панночок, а мені так і кортить у церкву: далі, як пройшло чималотакими народу, і ми увійшли. Батечки!.. Як глянув я, що там діється, то й себе забув: і на канастасі святі, і скрізь по стінах святі, од низу аж до самісінького верху... Незчувсь, як і до царських врат дійшов. Іду собі та все шукаю, де ті печери. Коли тільки що наміривсь перехреститься, а мене хтось за руку — хап! Озирнувсь — аж генерал, увесь у синьому і білі соняшники на плечах; дивлюсь — ще генерал за другу руку хапа та й повели з церкви.

— Будьте ласкаві,— кажу,— виведіть, лишень, до мене і мого панича, бо я з ним разом прийшов.

— А хто твій панич? — спитали.

— Яків Олександрович,— кажу.

Отак розмовляю з ними, та й вийшли на бабинець; коли разом як затопить мене по потилиці! Не знаю вже, як і голова моя вдержалась на плечах: озирнувсь, аж то третій генерал, теж у синьому; так я від його драла, одбіг з півгонів та й став. Стою собі та й думаю: що б він таке сказав, як би його спитать, за що мене вдарив?.. Не знаю вже, що б він таке вигадав!.. Як скінчилась служба, почали миряни виходить із церкви, кого не питаю:

— Чи не бачили мого панича?

Усі мовчать, неначе у них повен рот води; витріщиться тільки на тебе та й іде дальш, буцім не його й питають. Чи вони дурні, чи їм позакладало?.. Коли чую, хтось гука: «Данилка, Данилка!» Озирнувсь, аж панич.

— Чом тебе,— пита,— не було в церкві?

— Е, чом; синій генерал,— кажу,— такого дав мені потиличника, що й досі слухаю чмелів!

— Ти б,— каже,— ще у вітвар заліз!

— Та я,— кажу,— шукав печери...

— Печери не в церкві,— каже,— а під землею; завтра туди підемо; тільки гляди, не отставай, а то як заблудишся, то вже звідтіля й не вийдеш.

— Се,— кажу,— й тітка Горпина мені казала.

Так ото на другий день і пішли ми у ті печери: обішли поза муром, де чорти намальовані, та й стали сходять по східцях. Народу сила, ледве продерешся, так я держусь за панича, як сліпий за поводитаря. Уходимо у церкву, аж дивлюсь — стоїть біля дверей синій генерал; от, думаю, вдарить або прожене,— та, щоб його як-небудь умилостивить, вклонився йому та й кажу:

— Бувайте здорові, господа служба, з понеділком!

Та з ляку й випустив паничеву полу; туди-сюди, хіп-хап і вхопивсь за чужу — думав, що паничева; тільки смикнув, а той мене за руку.

— Калавур,— репетує,— злодія піймав!

— Та се я,— кажу,— Данилка з Савинець...

— Брешеш,— каже,— ти хотів хустку з кишені витягти!..

— Тю на твого батька! — кажу.— Я й не знав, що в тебе й хустка є в кишені!

А тут де не взявсь синій генерал,— їм, бач, до всього є діло,— хап мене за комір, та й вивів надвір, де москаль стоїть з палицею.

— Озьми,— каже,— та одведи його у часть.

Узяв мене москаль за рукав та й повів. Я йому кажу, щоб він мене пустив до панича, а москаль мене штовха та вивів за окопи.

— Пустіть,— кажу,— я не хочу з вами гулять...

Не пуска диявольський син, ще й ляпаса дав. Що тут на світі робить?.. Утік не втік, думаю, а побігти можна, а я дуже прудкий; — рвонувсь та навікача, біжу, а тут ривчак; я плиг, а гемонська шапка аж до самісінького рота так мені й наскочила, неначе арканом мене накинуло; поки стяг — і москаль нагнав; за чуб, та так і в буцегарню привів.

— Озьміть,— каже,— рештанта та пильнуйте, бо він втікачка.

Увели мене в буцегарню; дивлюсь — три москалі в дурня грають, і народу чимало-таки зібралось; деякі в хаті сидять, а другі із-за риштовання хижо дивляться,

неначе вовки із-за тенет. Сиджу й я; вже б і обідати пора, їсти хочеться, аж шкура на тобі тріщить, так не выпускають і нічогісінько мені не кажуть. Та й досадно ж стало, матері їх біс! Здається, отак би узяв та й перевернув диявольську буцегарню!

— А що,— спитав,— чи довго мені тутечки сидіть?

— Поки не випустять,— одказують москалі.

— А коли ж випустять,— питаю.

— Тоді, як випустять,— кажуть, а самі регочуться.

— Бач, іроди, ще й кепкують!

— Постривайте,— кажу,— я на вас паничеві пожа- ліюсь!

А вони регочуться, аж за животи хапаються. Досадно мені стало.

— Не смійтеся,— кажу,— як розсердите мене, то я вам і вікна повибиваю.

— Попробуй,— кажуть,— то ми тебе зв'яжемо і під нари кинемо!

Ще справді, думаю собі, зв'яжуть: я один, а їх до чорта. Нічого робить, терпи, Данило. Однак знайшовся добрий чоловік, одвів мене в куток та й каже:

— Мовчи, чоловіче; тутечки силою нічого не вдієш, а підожди старшого.

Став мене розпитувать, відкіля я і за що посадили. Розказав йому усе, як диявольський прикажчик, не в добрий час, напророчив мені сидіть в буцегарні.

— От,— кажу,— мене й посадили.

— Ну, сількісь¹,— каже,— я тебе навчу, що робить, щоб швидше випустили.

— Навчіть, будьте ласкаві,— кажу,— я за вас богу помолюсь!

— Як прийде,— каже,— старший та спита, чи тутечки двірник грапа Кишкевича, то ти й обізвись, от тебе зараз і випустять.

Дав мені, спасибі йому, і шматок хліба. На другий день тільки що прокинулись, москаль і тика мені у руки мітлу.

— Вимети,— каже,— рештантську.

— Щоб тому руки повідсихали,— кажу,— хто й мести- ме вашу буцегарню! Нехай вона вам на радість зава- литься!

---

¹ Добре, гаразд, байдуже.

— Мети, кажуть тобі,— гукнув москаль,— у нас такий звичай, щоб рештанти мели.

— Наплювать мені,— кажу,— на ваші звичаї!

А тут той чоловік, що мене навчав, і каже:

— Ке лишень мітлу, я вимету.

— Ну, тривай же, мугир,— каже москаль, оддаючи чоловікові мітлу,— хіба господь не приведе, а вже б ми тебе знатно прохворостили!..

— І батько ваш лисий,— кажу,— не діжде сього!

Коли тут двері,— рип, лізе якась товста та червона пика, а очі зелені, як пляшка, так блищать. Москалі повипинались, рештанти повставали, і я устав — зараз догадався, що се, мабуть, старший.

— Тутечки,— спитав,— двірник грапа Кишкевича?

— Тутечки,— кажу.

— Ти? — каже, витріщившись на мене.

— Еге,— кажу.

— Ходи ж сюди,— каже,— коли ти.

Перейшли через сіни і увійшли в другу хату. Дивлюсь, стоять чоловіка з шість москалів, посередині на помості прослане ряденце, а деркачів — різок — і на два вози не забереш.

— Ляговись,— каже мені старший, показуючи на ряденце.

— За віщо? — кажу.

— Не знаєш? — каже.— За те, що не слухаєш економа.

— Якого економа? Перехрестіться! — кажу.— У нас у Савинцях і не чули про того економа; тільки і є отой диявольський прикажчик, що запроторив мене у вашу гаспидську буцегарню.

— Е, так ти ще,— каже,— супротивляться і одбріхуваться?

— Та він, ваше благородіє,— каже той москаль, що неволив мене мести,— хотів ще втікати!..

— І вікна намірявся повибивать,— каже другий.

Далі всі загомоніли:

— Грубіянствував, не слухався!

— Ляговись, ляговись,— гримнув старший,— от я тебе, сякий-такий!

— І батько твій лисий,— кажу,— не діжде сього, щоб я ліг!..

Як затупотить же та закричить:

ОСНОВА

ЮЖНО-РУССКИЙ ЛИТЕРАТУРНО-УЧЕНЫЙ

ВѢСТНИКЪ

Добра дичю брати и Русскыи Земли
Владиміръ Мономахъ.

1861

НОЯБРЬ. — ДЕКАБРЬ.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.

ВЪ ТИПОГРАФІИ П. А. БУЛАНДА

Фотокопія титульної сторінки журналу «Основа», в якому друкував свої твори О. Стороженко.

— Беріть його, кладіть!

Схопили мене, беркиць так, як жабу, на ряденце і розплатали... Я кричу «хто в бога вірує, рятуйте!» — а вони з обох боків шмагають. Вже я й просився й молився, так тільки й чуеш: «перемініть деркачі» та «дужче бийте!» Як його на світі дужче й бити!.. хоч сто чортів приведи, та й ті б дужче не били. Нівечили мене, нівечили, бісові жиροїди, поки не виперло з мене духу!.. Як вже вдовольнилися, вивели мене з буцегарні та й пхнули. Пішов я, ледве дибаю, а тут ще анахтемська мара водить почала. Не знаю, як би я й на квартиру втрапив, коли б не побачив наших коней, як вели напувають: так ото вже з ними й я прийшов. Тільки вгледів мене панич, ну мене лаять.

— Та не гримайте,— кажу,— хоч ви; ось подивіться лишень, що мені було!

Розказав йому, та як показав, так він аж злякався.

— Я,— каже,— сього їм не подарую; як вони осмілились мого чоловіка бити!

За шапку та в буцегарню.

— Гледіть,— кажу,— як стануть вас намовлять, щоб казали, що ви двірник грапа Кишкевича, то, крий боже, не кажіть, а то й вам ще буде те ж саме, що й мені.

Не забарився панич, приїхав та й каже:

— Чом ти не сказав, що ти мій чоловік, а вигадав якогось двірника.

— Е, чом! — кажу.— Теперички й я вже знаю, чом!

— Там тебе,— каже,— дурня, одурили!

— Може, й одурили,— кажу,— так не багацько ж треба мати розуму, щоб вибить чоловіка! Бог з ними!.. Нічого сінько б не було,— кажу,— якби не диявольський прикажчик!..— Та й заплакав.

Панич їздив жалуваться і до найстаршого, та вже хоч до чорта з рогами їдь, а не виколупаєш того, що тобі всипали. Увечері, як вогнем мене всього запалило, зо всіх мурів, що бачив у Лаврі, позлітались чорти, так і лізуть мені у вічі; так ще не так чорти, як ті сині генерали, особливо ота товстопика мацапура, так над душею з деркачем і стоїть та знай гука: «Ляговись, ляговись!» На четвертий день ледве опам'ятувався, вже думали, що вмру. Так ото, кажу, як одужав трошки, і прийшов до панича:

— Тікаймо звідсіля,— кажу,— а то як тутечки поживемо ще який час, то не доведеться нам і Савинці побачить; вони, ті сині генерали, нас з світу зженуть!

Мабуть, і панич злякався, бо того ж дня й поїхали; та на превелику силу вибрались із Києва: ніяк не допитається, де та дорога у Савинці, та вже панич став розпитувати, куди виїхати на перевіз, так сказали. Ну, та й легенько ж зітхнув, як перехопились на той бік Дніпра; аж тричі перехрестився!

Однак я думав, що як втекли з Києва, то вже і лихо обминули, аж бачу — ні. Така спіткала нас біда, од якої нехай бог оборонить усякого чоловіка: коней покрали, от що! Та ще як і покрали, сміх та й тільки! Привів я до колодязя напувати коней, дивлюсь, нема цебра, нічим в корито натягати води; а циган стоїть біля колодязя та й каже:

— Ке лишень мені коней подержу, поки ти збігаєш за відром.

Я йому як доброму чоловікові і віддав коней, а сам мерщій за відром, швиденько й повернувся, дивлюсь — нема ні цигана, ні коней! Метнувся сюди, туди, шукаю анахтемського харциза, розпитую людей — нема. Ніхто й не бачив, неначе чорти його вхопили!

Я скоріш до панича:

— Біда,— кажу,— коней покрали!

— Отакої ще! — каже панич, ударившись руками об поли.— Ну, що ж ми теперечки будемо робить!

— А що,— кажу,— робить! Посидьте тутечки, а я збігаю у Савинці за кіньми.

— Дурний,— каже,— до Савинець більш, як сто верстов; поки доведеш коней, то знов у тебе їх покрадуть. Я,— каже,— підводу найму.

Так ото на тій підводі і додому приїхали. Як побачив я наші Савинці, то аж заплакав з радощів. Та вже ж і сердився на мене пан; не так за те, що мене випарили в буцегарні, як за те, що коней покрали.

— Як би,— кажу,— їх і не вкрали, коли Свирид Хролович не в добрий час напрозорив? Усі ж,— кажу,— їздять у Київ, і тітка Горпина ходила, а нікому ж ніякої кривди не було, а мене і били, і коней покрали, шапку з голови вкрали!.. Ну, самі подумайте,— кажу,— як-таки з живого чоловіка шапку вкрати?

Так чого вже панові не казав, як не завіряв, не йме віри та й не йме. Та дарма, що вони пани, а багато дечого й за нашого брата не знають; ну, як-таки й сього не знать, що деколи чоловік напророчить тобі, та як не в добрий час, то вже що не роби, як не стережись, а так саме здіється, як воно тобі набрехано!.. І чом би йому, диявольському прикажчикові, не сказать, щоб чорти похапали отих котолупів і щоб спалилась з деркачами ота гаспидська буцегарня! Не один би добрий чоловік сказав йому за се велике спасибі.

ВУСИ

Пантелеймону Олександровичу Кулішу

Літ сорок назад, а може й більш, вибрали мене в засідателі. Замолоду служив я в военній, в кавалерії ще, так знаєте — не хотілось мені зробитися тим крюком. Ні, дворянство стало прохати: «Послужи,— кажуть,— громаді, годі тобі сливи сушить та солить, та наливать». Сміються, бачите, бо я з Опошної; а тут ще жінка присікалась: «Лучче,— каже,— служити, чим байдики бити та з Марією Уласівною в мар'яжа граті!» (Була у нас сусідка така, знаєте, як співають: *іду собі, підскакую...*) Нічого було робити, от я й згодивсь.

Через неділь дві прислали мені повістку, що губернатор утвердив вибори і щоб я *«неукоснительно, з получения сего, прибыв в город Полтаву для принесения должно присяги»*. Вийняла жінка з скрині мій милиціонний козакин: що порвалось — позашивала та швиденько й випроварила, і з Марією Уласівною не дала попрощатися; і в голову вона собі не клала, яке лихо мене там стерегло...

В неділю, після служби, присягали і з собору прями-сінько поїхали до нашого председателя *«учинить явку»*. А председателем тоді був той... що прозвали «велике діло — опеньки». Не хочу його й згадувати, бо вмер, цур йому, щоб ще й не вилаяв! Приїздимо, ввійшли в передню; на дверях стоїть лакей в каптані і німецьких галанцях, не з наших — з председателем з Москви приїхав.

— А що,— питаємо,— чи прийма?

— *Никак-с нет-с*,— каже,— *его превосходительство*

не изволят принимать, не угодно ли вам расписаться? — і показує пальцем на книгу, що лежить на столі в зелених палятурках.

Глянули ми один на другого, здвигнули плечима та й стоїмо, як вкопані: не знаємо, що й робить. Тоді не було ще у нас того звичаю, що як розвозять ту гаспидську «визиту» та приїде менший до старшого, то не дає білетика, а тільки розписується.

— *Что ж, господа,* — каже лакей, — *роты пороззявляли? извольте записываться.*

— На біса ж? — питаєм.

— *Так угодно,* — каже, — *его превосходительству.*

Стали совітуватися, що воно за нечиста мати ся книга; один каже: «Се, може, той альбом, що на пам'ять вірші пишуть та пробиті стрілами серця малюють»; другий каже: «Може, схотілось председателеві побачить, який у кого почерк...» А лакей так над душею й стоїть: «Пишіть та й пишіть!»

От Кирило Онуфрійович Пищи-Муха, як письменніший між нами й каже: «Може, він дума, що ми й писати не вміємо? — взяв перо, трошки подумав, та й начеркав:

«При сей верной оказии, спешу выразить душевное мое прискорбие і сердечное сокрушение, что по непредвиденным обстоятельствам лишен счастья лично засвидетельствовать мое глубочайшее уважение и преданность, с которыми почтеннейше честь имею пребыть. Вашего Превосходительства всепокорнейший...» Та й закрутив... (Де б то йому не написати: сам терся по тих Петербургах!)

Дає перо — так всі од нього, як од чорта, жахаються. Один другого штовха: — «Бери ти!» — «Ні, ти бери!» Далі до мене: «Починай, — кажуть; як тобі не вигадати? Ти ж на всю Опошню брехун!» — Взяв я те прокляте перо, думаю: що б мені написати йому на пам'ять? Встромлю в чорнилицю, налагоджусь писати і знов стромляю: нічого в голову не лізе! А тут ще кругом обступили, дивляться, а лакей трохи в потилицю не штовха. Примірявсь-примірявсь, а далі й думаю: він дуже ласий до дівчат, нехай же посміється, — взяв та й надрочив:

І вчора галушки, й сьогодні галушки:

Прийди, прийди, серденько, на білі подушки.

І учора куліш, і сьогодні куліш:

Прийди, прийди, серденько, мою душу потіш.

Підписався, та ще й закарлюгу загнув, як хвіст у хорта. Тут вже за мною й другі почали, хто написав:

Спробував пера й чорнила,
Що в йому за сила.
Так перо пише,
Як муха дише.

Хто розмазався тим «глубочайшим», а покійник Назар Семенович Тупу-Тубанець Буланенький *«при сей верной оказии»* ще й жалобу на свого сусіда написав, що з'їв у нього *«многоплодного»* індики. Отак записуємось, а диявольський лакей аж морду набік гне та регочеться.

— *Не скажет вам,*— каже,— *его превосходительство за это писанье спасибо!*

— А що ж?— кажу.— Як вміли, так і написали: йому ж схотілось нашого писання — нехай і читає по суботах.

Після сього роз'їхались гарненько по квартирах, і ні гадки собі. Аж увечері приніс до мене палатський сторож бомагу. «Прочитайте,— каже,— і розпишіться». «Що за вража мати! — думаю.— Яку моду вигадали! Так, бачите, воно легенько розписуваться! Прочитав,— тільки й написано:

«Его превосходительство, господин статский советник и разных орденов кавалер, предлагает Г. г. членам все-непременно явиться к нему завтрашнего числа в десять часов пополудни».

«Се,— думаю собі,— на закуску приглаша», та взяв і розписався: «Буду: хліба-солі не цураюсь». Хто його в біса й сподівався, яка там хліб-сіль буде!

На другий день якраз в десять часів зібрались ми до председателя. Ходимо по залі, вже й одинадцять прокувало — ні сам не виходить, ні закуски не приготівляють, а вже пора б і черв'яка заморить. Отак додержав нас до дванадцятого часу; далі лізе з кабінету в мундирі, в білих штанях, щось на шиї теліпається, ще й перстень на палець настромив. Тільки виткнувся з дверей, так зараз на мене й витріщивсь, посатанів, аж з виду зблід. Тут йому кланяються; хто бубонить: *«честь имею явиться»*; а він, ні на кого не глянувши, прямисінько до мене,— як крикне:

— *К кому вы явились?*

Дивлюсь на нього: чи не здурів? — думаю,— чого се він так грима? — А він вдруге дужче:

— Я вас спрашиваю, к кому вы явились?

— К вам,— кажу.

— А я кто такой? — пита і сам чортом на мене дивиться.

— Хведор Іванович,— кажу.

— Не Федор Іванович, а ваше превосходительство,— знов затріщав,— *господин председатель, ваш начальник, милостивый государь мой!* — аж зацінівсь з серця.

«Тю на твого батька! — думаю собі,— чи ти сказився, чи натріскався кукольвану?..»¹ — А він скільки глотки своєї:

— К кому вы явились?

— К вашему превосходительству,— кажу; «нехай,— думаю,— по-твойому буде».

— А как вы явились? Отвечайте, милостивый государь мой! Как вы явились?

Що за напасть така? Не знаю, що йому й казать.

— С достодолжным уважением,— кажу.

— Разве в таком виде,— кричить,— являются к начальству с достодолжным уважением? Посмотрите вы на себя!

Оглянувся я на себе: «все обстоит благополучно»: медалі висять, червоний пояс і шаблюка біля боку. Далі обернувся до товаришів та й питаю:

— Чи не знаете хоч ви, чого од мене треба його превосходительству, господину председателю, нашему начальнику?

Як розсердиться ж, так боже мій милостивий! підскакує, як зінське щеня², і приска, неначе сукно мочить.

— Вы милостивый государь мой,— репетує,— не имее-те должной атенции к начальству, не исполняете установленных форм, нарушаете государственные узаконения! Я вас в двадцать четыре часа предам суду!

— Як буде за що,— кажу,— то можна й зараз предать суду... Позвольте,— кажу, крутнувши вуса,— і мені вас спросить: чого вам од мене треба? Хіба,— кажу,— дворянство на те мене вибрало, щоб на мене кричали, як на лакея?! — Та, се кажучи, ще й шабелькою стукнув. Досадно ж, їй-богу, стало! Що за чортова мати,— ду-

¹ Отрути на рибу.

² Сліпий звірок з роду кротів. Дуже злий, як розлютується, то плигає — і підскакує на аршин. (Прим. автора).

маю: — прилип до мене, як шевська смола до чобота. Так куди! Піп своє, а чорт своє.

— *Молчать!* — кричить, — *вы еще осмеливаетесь рассуждать! Посмотрите в зеркало, в каком виде вы явились к начальнику!*

Підвів мене до дзеркала; дивлюсь: козакин мій защепнутий на всі гаплики, медалі висять, і прочее, де розірвалось, позашивано: все обстоїть благополучно...

— *Что,* — пита, — *видите?*

— Нічогісінько, — кажу, — не бачу. Чого вам од мене схотілось!

— *Как, чего!* — знов закричав. — *На каком основании вы осмелились явиться ко мне в усах? Вы теперь состоите на гражданской службе, а потому право ношения усов на вас не распространяется.*

— З сього б і почали, — кажу, — як не розпространяється, то й виголюсь. Нічого було й кричать, як на житі: се б, — кажу, — і губернатор і сам міністр так глотки не драв!

— *Прошу не рассуждать,* — каже, — *а исполнять, что вам приказывают: чтобы сего же дня выбрили усы, а не то, я вас под арест посажу!*

Далі визвіривсь на прочих і каже:

— *Я вас призвал, милостивые государи, чтобы выразить вам крайнее мое неудовольствие за то неуважение и непростительную дерзость, которую вы учинили вчерашнего числа вашим неуместным поступком.*

— *Позвольте узнать, ваше превосходительство,* — почав Пищи-Муха, — *в чем заключается неуместный наш проступок, учиненный вчерашнего числа, из которого можно бы усмотреть неуважение к вашему превосходительству и непростительную с нашей стороны дерзость?*

— *Как, из которого!!* — крикнув. — *А как вы могли позволить себе писать в визитной книге такую дичь: и галушки, и кулиши, и жалобы записывать, словно на почтовой станции, когда вам следовало только записать ваши фамилии... Это просто бунт против правительства!*

— *Наши именные списки,* — знов почав Пищи-Муха (а він вже такий був, що хоч кому носа втре), — *доставлены уже вашему превосходительству, следовательно, мы никак не могли предполагать, чтобы вам предстояла надобность в наших фамилиях, а полагали, что ваше превосходительство интересовались более нацот наших по-*

черков и словосочинения, а потому каждый из среды нас по мере сил своих потщился выразить свои чувства и мысли, никак не предполагая, чтобы ваше превосходительство...

— Ну, довольно, довольно! — (Допік-таки його Пищи-Муха! — Ви,— каже,— як маятник в часах: торкни вас раз, то ви десять раз завиляете. *Теперь, господа,— каже, повертаючись на всі сторони,— извольте отправляться; на первый раз я вас прощаю, но в другой — будьте осторожны; я не люблю шутить! А вы, милостивый государь,— каже, глянувши на мене,— чтобы сию минуту оббрились! Понимаете?*

— Як не понять! — кажу.— У мене є дурень, що сливи стереже, так і той вас пойме.

На се хотів був він обізватися, та попірхнувсь; скоріш в кабінет і зачинивсь: обридло вже й йому гримать, прискать і підскакувать. Стали й ми виходить, похваляем ту гаспидську закуску, а секретар наш, Фома Петрович, де не взявся, до мене й собі:

— Як можна,— каже,— в гражданській вуси носить!

— Та хоч ви мовчіть,— кажу,— чорт батька зна з чого таку куру підняли! Не то вуси, і борода ділу не поміха!

— А в візитній книжці і на об'явительному листі,— каже,— що ви написали?

— Поцілуйте мене сьогодні,— кажу,— а я вас завтра.

Не став з ним і розговорювать, і без його гірко на душі, так досада й розбира, так і поверта назад, щоб хоч виляять іродового сина. Скільки на світі живу, а ніхто на мене не кричав, ні з ким не лаявсь — тільки деколи з жінкою; а тут і не встерігсь, відкіля та й сварка вирвалася, бодай йому до смерті так підскакувать та прискать!

Прийшов на квартиру, зараз достав з шкатулки бритву, намиливсь, черк, вдруге... так мої вуси, неначе скошена трава, і впали на рушник. Як глянув же я на себе в дзеркало, так батечки!.. Аж злякавсь, сам себе не пізнав, чорт батька зна на кого й похожий; і рот кривий, і щоки позападали, і ніс похнюпивсь, зовсім не я, а німець Адам Іванович Фрік, що в Кремінчуці шльонку¹ розбирає... Щоб мені до завтрього не дожить, коли брешу! В перший раз, як живу на світі, довелось мені зголити вуси,

¹ Шльонка — вовна з вівці сілезької породи.

лучче б було і не дожить до сього лиха! Якби знав, що зроблюсь таким паскудним, то бог мене побий, коли б зробив, хоч би не то що під суд,— хоч би жили з мене тягли! І кому з того прибуло, що я без вусів?.. Кому вони мішали: чи їсти, чи пити, чи, як кажуть, вірою й правдою служити?.. Як я теперечки до жінки вернуся? Як я гляну у вічі Марії Уласівні?.. Згадав я й літа мої молодії: не одна було глянувши на мой вуса, збирала губки на оборочку, не одна й цілувала, і милувала їх!.. Отак журюся, а сльози кап-кап!.. Здається, і за старшим сином так не вбивавсь, як помер!.. Мій боже милий! — подумав, ударивши себе в груди,— за що ти мене так люто покарав?..

Нічого було робить більш у Полтаві, бо в должность велено вступать тільки через тиждень, от я й поїхав додому. То було як їдеш, то знай гукаеш на кучера: «Торкай, хлопче, торкай», а теперечки сиджу собі, схиливши голову, неначе мене на шибеницю везуть, пари з рота не пущу; хіба як швидко побіжить, то озвешся: «Не жени коней, потомиш!» Так вже норовлю, щоб мені уночі приїхать, бо жінка тоді була не порожня, то, думаю собі, як гляне разом на мене та злякається, то ще (нехай він сказиться) приведе Адама Івановича Фріка. Під'їжджаю до свого двору — уже зовсім смерклося, і в будинку не світиться; вилажу з брички, а тут як загавкають на мене собаки! «Тю, дурні! — кажу. — Хазяїна не пізнали!» — Хотів був погладить, так бісові собаки глянули на мене та врозтіч. Ввійшов тихенько в сіни... так якось чудно, матері його біс, будто й не я, — здається, й хата не моя, їй же богу правда!.. Отож, кажу, як загавкали собаки, жінка й прокинулася; чує — хтось увійшов.

— Хто там? — пита.

— Се я, — кажу.

— На кого ж там собаки гавкали?

— Не знаю.

— Та йди ж — крадешся!

А в мене такий звичай був, що було як приїду додому, то зараз, хоч і вночі, всіх розбуркаю; з дітьми граюся, з жінкою цілуюся, бабусю Оришку, що за дітьми приглядає, зачіпаю; а теперечки, як тать, мов той злодій, крадусь; не знаю, на яку й ступить. Підійшов до кроваті, а жінка протягує до мене руки цілуваться. Поцілувались, а вона:

— Хто се? — та мене рукою по губах... Як наробить репету.— Ой, лишечко! Злодій!.. Оришко, вогню, вогню!

Я її уговорюю,— так куди! Не слуха: і руками й ногами від мене.

— Не підступай! — кричить.— Не підступай!

Всіх дітей переполошила, та вже Оришка прибігла з свічкою. Витріщились на мене, дивляться... здається, й я, так не я ж: нема вусів!

— Що се з тобою сталося? — пита жінка.— Чи ти живий, чи мертвий? — а сама аж пополотніла, труситься, неначе трясця її трясє.

— Тим-то й моє лихо,— кажу,— що живий.

— Що з собою зробив? — пита.— Оглашений!

— Се ж,— кажу,— дяка тобі: тепереньки вже не буду байдики бить та з Марією Уласівною в мар'яжа грать!

— На що ж ти вуси збрив? — пита.

— Тепер состою в гражданській,— кажу, як і мені казали,— а потому право ношенія усов на мене не розпространяється.

— Чи він п'яний, чи здурів? — каже жінка, глянувши на Оришку; та як заголосить, як вдарить себе в груди, а за нею дівтора й Оришка, а бісові собаки почули, ну й собі: і виють, і скиглять, хоч з хати — та що з хати! — з села тікай... просто кінець світу наступає.

Отак цілісіньку ніч рюмали, і я з ними; сиджу та плачу. До крові губи собі подряпав: хочу, знаєте, вус крутнуть, хап за губу — нема нічого, і вдряпну...

На другий день така напала на мене нудьга, хоч крізь землю провалиться. Що кому не скажеш, ніхто мене не слуха: діти від мене одвертаються, жінка хлипа, ні одна дворова собака, матері їх біс, до рук не йде. Думаю собі: що мені на світі робить?.. А тут стали сусіди навідуватися, і Марія Уласівна прийшла, а я од них ховаюсь та лице закриваю, неначе казна-що таке... Йй же богу, правда! На третій день зовсім-таки ослаб — елі дишу; груди мені заложило, живіт підвело (за три дні шматка хліба в роті не було); не знаю вже, чи голова в мене на плечах, чи, може, кавун. Зовсім-таки налагодився вмирати, хоч за попом посилать!..

Коли, на моє щастя,— так вже бог милосердний не схотів посиротити моїх діточок,— приїздить Григорій Григорович Захарченко, оттой, може, чули, що й в чорта

виграв би тяжбу, так, кажу, приїздить; як глянув на мене — назад одступив.

— Що се з тобою, братіку? — пита.

— Пропадаю,— кажу,— се моя за мною прийшла!

— Та не бреш, — каже, — тебе ще й поліном не доб'еш. Тільки, — каже приглядаючись, — дуже спаскуднів: чого се?

— Хіба вам повилазило? — кажу.

— Вуси збрив?

— Еге!

— На біса? — пита.

— Нечиста мати в гражданську понесла, так теперечки право ношенія усов на мене не розпротраняється.

— Хто се тобі вигадав?

— Його пре... тее, — кажу, — щоб йому добра не було!

— Брехали його батька сини, та й він за ними, — каже, — ти з мундиром в одставці?

— Так що?

— Так коли мундир на тобі, — каже, спасибі йому, — так і вуси при тобі!..

— Йй-богу?

— Побачиш, — каже, — я тобі й указ дам.

— Батьку мій рідний, — кажу, — на світ ти мене народив! — Як скочу з кроваті, ну його обнімать та цілувать, а він мене одпихає.

— Ну тебе к бісу, — каже, — як шпильками шпигаєш! — Бачите, одросли трошки вуси, так щетина й колеться.

Теперечки, спасибі їм, понасилали тих *томів*: що треба, хоч не скоро, а налапаєш, а тоді — скоріш скарб знайдеш, як чого тобі треба. Не у всякім повіті були такі й люди, як сей — що розказую — Захарченко: шукають було шукають, та й плюнуть... Таке лихо було, не повірите: коли скажуть, що право ношенія не то вусів — голови на твоїх плечах не розпротраняється, то не турбуйся шукать — чи воно правда, чи брехня, стинай голову та так і ходи... Щоб я пропав, коли не правда!

Ну, як почув я од Захарченка про той указ, то де в мене й сила взялась! Повеселів, як на світ народився. Зараз жінка поставила нам закуску, випили по чарці, по другій, старої бутилки зо дві, слив'янки, а тимчасом запрягли мені бричку, та скільки видно й заторохтів з Захарченком. Дорогою, щоб мене не побачили, обв'язався

платком, тільки очі й блищать. Хто не стрінеться, пізна мене по конях і пита: чого се ти обв'язався?

— Бишиха,— кажу,— нарядилась.

Приїхав до Захарченка. Як дав він мені той указ, то неначе рідного батька побачив!.. «Ну, теперечки,— думаю,— ваше пре... тее... чий чорт буде старший!»

Вернувся додому і два місяці висидів в карантині, поки вуси не повідростали так, що вже й жінка зо мною цілується, і люди слухають, і собаки на мене не гавкають. Вже й з Марією Уласівною в мар'яжа граємось, а тут така піднялась переписка! З Полтави повістка за повісткою: «*Неукоснительно, с получения сего, имеете явиться*». А я їм в одвіт: «*По случаю приключившейся внезапно болезни!*» — Ще з місяць підождав, так, як вже стали закручуваться, поїхав в Полтаву.

Тільки приїхав, зараз натяг на себе козакин, причепив шаблюку та й пішов у палатку, себто «*вчинить явку*». Входжу в присутствіє... Як гляне на мене г. предсідатель, так його й зжолобило, аж носом закруктив.

— *Что это, милостивый государь мой,*— крикнув,— *вы уклоняетесь от службы и вторично осмеливаетесь явиться ко мне в усах!*

— Се,— кажу,— ще не вуси, а усишки, а от, як виростуть, то будуть вусища! А сам держусь за той указ, як сліпий за поводача.

І!.. як закричить та підскаче, та присне:

— *Я вас, милостивый государь мой, в двадцать четыре часа...*

— Не гарячіться,— кажу,— кров спортите, а ось подивіться! — Та тиць йому в руки указ. Дивись, думаю, хоч повилазять...

Прочитав, якось чудно лупа очима, губи дрижать...

— *Фо... Фома Пе... Петрович!* — каже запиняючись.— *Что это такое?*

Хома наставив око:

— *Височайший,*— каже.

— *Без вас знаю,*— каже предсідатель,— *а распространяется ли право ношения усов?*

— Розпространяється,— каже.

Товариші дивляться на мене, перелякались, думають собі: буде мені халепа! А я дивлюсь на супротивників, так їх очима й їм та вуси кручу. Предсідатель глянув на

секретаря, повертілись вдвох сюди-туди та й посідали тихенько; ні один і пари з рота не пустив. Що, думаю собі, піймали облизня!

Так отака-то чудасія була з моїми вусами.— Якби не той указ, то, може б, довелося і пропасти! Згадуючи прошле, не раз думав: правду люди кажуть, що за богом молитва, а за царем служба ніколи не пропадає. За п'ятнадцятилітню безпорочну вислужив-таки собі те, що теперечки ніяке превосходительство на світі не збриє мені вусів, от що!..

ГОЛКА

За давніх часів колись на Україні були такі люди, що не признавали над собою ніякої влади. Кожний з них мав старшого за ворога, рівного за брата, бо в рівні поважав самого себе, власну самоістність, а менших мав за бидло, прах, посміття. Усе, що господь щедрою рукою розсипав по світу, усе те побачили б у їх палацах, а кругом тих палаців — непокриті халупи, обідраний, голодний і холодний люд. Усе добре і чуле, чим наділя господь чоловіка, даючи йому серце й душу, усе те в них заплило глеєм чванства, ганьби, і ненадли¹. І як то чудно усе в них зложилось і перекорилось: проповідували вольність, непідлеглість, а тимчасом чухрали батогамися свою ж таки шляхту! Палили слободи, вибивали народ тисячами і плакали над їх безголов'ям. Строїли монастирі, костьоли, а душі свої губили у тяжких гріхах. На втіху собі стріляли, палили і вішали людей, без вини карали, без заслуги награждали, для своєї користі переганяли на лембик чоловічі сльози, трудовий піт і кров, щоб з відра добути хоч одну краплю золота. Хоч би увесь світ з людьми вверх дном перевернувся, тільки б їм було добре, тільки б усе робилось по їх волі, як їм схотілось. Широко і далеко простягалась та воля; здається, якби вона встала, то й неба б дістала!.. А знаєте, люди добрі, як звали тих людей?... Польськими магнатами!..

Розкажу вам дещо про одного із сього кола магната, про Потоцького, що колись жив у Тульчині. Може, ви чували, що він на своїому віку виробляв? Немилосердний він був до всього люду, а найгірше до жидів. Для

¹ Ненажерливості.

своєї втіхи чого він з ними не виробляв!.. Було намалює вуглем на стіні чортяку, себто «чарний кіт», та і приневолює жида улучать того kota камінцями, розпаленими в комінку. Тільки жид доторкнеться до камінця і репетує: «Вай-вай!» — попік, сердешний, пальці! а той його канчуком: «Улучай,— каже,— іродів сину, а не то — до смерті зачухраю!» Нічого робить, хапа неборак камінець, шпурне; коли не влучить — б'є жида за те, що промагнувсь, а влучить, знов шмага: «За що,— каже,— б'єш чарного kota?» Та так і грається з ним, як кіт із мишею, поки не замордує бідолашного до полусмерті.

Раз встрілив він жида — не свого, а другого якогось пана, такого ж магната, як і сам. Та ще як і встрілив! Дав жидови дукат та й каже: «Лізь лишень на вербу та кукай». Жид зліз, тільки кукнув раз, вдруге, а Потоцький приложивсь, як торохне, так він, сердешний,— пук, об землю: тут його й чорти вхопили. «Глянь,— каже Потоцький,— кука на вербі, я думав, що зозуля, та й встрілив». От пан того жида і розсердивсь за се на Потоцького: «Як,— каже,— ти осміливсь встрілить мого жида? Хіба у тебе мало своїх?» Бачите, вступився за чоловіка!.. Так Потоцький звелів накласти цілісіньку хуру жидів, та ще зверху і рублем, як снопи, пригнітив та й одіслав до того пана, одписавши: «Не сердься, голубчику, от тобі за одного цілу копу посилаю!»

Бувало й таке, що деколи, вертаючись з полювання в осінню темну ніч, запалить слободу, щоб видко було йому дорогу доїхать до свого палацу.

Раз подобалась Потоцькому якась дуже гарна молодиця, та не піддалась: чого вже він їй не давав, як біля неї не заходжувавсь! От чортяка і вхопив за серце магната: призвав до себе якогось дотепного маляра-влоха і звелів йому списати з тієї козачки патрет. Як скінчив влох той патрет, от і приніс його до Потоцького; привели й молодицю. Глянув магнат на неї і на патрет — стоять перед ним, як дві сестри: обидві такі ж і гарні, і смутні, і тим же гордим поглядом на його дивляться. Довго Потоцький дивився на патрет, а там понуро глянув на козачку та й каже: «Бачиш, як я поважаю твою красоту! І унуки побачать, яка ти була гарна: а за те, що твоє серце не приклонилось до мого кохання, ти повинна вмерти: коли не мені, то не доставайся ж нікому!..» Вихопив із-за пояса пістоль та й застрілив небогу!

Так отакий-то був дзіндзівер-зух¹ Потоцький!.. Тепер вже, як почувете про мою голку, то вона не здасться вам за брехеньку. От слухайте.

Кілька миль од Тульчина, коло одного маєтку Потоцького, жив з жінкою, з дітьми небагатий шляхтич, пан Кондратович. Мав він кілька моргів земельки, фольварочок, добре працював і, хвалити господа, не прохав ні в кого хліба. Розсердився на його за щось економ того маєтку, пан Тридурський, а кожний з економів теж удавав із себе Потоцького, та й вигнав бідного шляхтича з жінкою, з дітьми із власної хати. Що робить бідолашному шляхтичу? Не запозивається ж йому з магнатом! От він осідлав коника та й поїхав собі в Тульчин до самого Потоцького, щоб здатися на ласку і правду його ясновельможності.

Не доїжджаючи милю до Тульчина, Кондратович здалека побачив поїзд Потоцького. Сам він їхав попереду, а за ним цілий шкадрон жовнірів, козаків, доїжджачих, стремених і псарів з гончими й хортами. Дуже зрадив Кондратович, побачивши Потоцького: «Се,— дума,— сам господь посила його мені; може, він ласкаво мене вислухає і звелить вернути заграбовану худобу». Зупинивши коня, зняв шапку і стоїть собі: не осмілився сам і під'їхати до гетьмана. Аж ось сам Потоцький шпигнув коня острогами і підскочив до Кондратовича.

— Хто *єстесь?* — спитав Потоцький.

— Шляхтич, ясновельможний пане,— одповів Кондратович, нахиляючись аж до луки.

— А *маєш голку?* — знов спитав Потоцький.

Кондратович вип'яв баньки, дивиться йому у вічі, не зна, що й казати.

— *Маш голке, гунцвот², лайдак?* — grimнув Потоцький, і брови нахмутив і почервонів: вже й розсердився. Так зараз його чортяка і вхопить за серце.

— Нема, ясновельможний пане,— одмовив Кондратович.

— *Німа!* — крикнув Потоцький, аж зубами заскреготав.— *Патшай,*— каже, показуючи застромлену в рукаві голку, обкручену ниткою, як буває у кравців,— *патшай;* я грабя Потоцький, коронний гетьман, над панами пан,

¹ Шибеник, паливода.

² Собачий син (*польське*).

мам сто городів, і в мене є голка, щоб часом, як розірветься, зашить, а ти — ланець, безштанько, і в тебе нема?.. Ануте, хлопці, дайте йому *в скуре!*¹

Не дали йому бісові котолупи і слова промовити, стягли раба божого з коня і почали чухрать канчуками; а Потоцький дивиться та приговорює:

— Отак дурнів вчать та на розум наводять! Отак і ти вчи і лупи їх власною моєю рукою!

Може б, ще більше всипали небораку, так на його щастя схопився зайчик; от Потоцький покинув Кондратовича і чкурнув за куценьким. Не схаменувсь бідолаха Кондратович, відкіль йому і лихо склалось; думав знайти заштиту, правий суд, а знайшов, ні за що, ні про що, люту кару. «От тобі,— думає,— й панська правда! Запозивай тепер магната до божого суду!..» — Заплакав сердешний і поїхав у Тульчин до свого родича, що служив у Потоцького конюшим. Приїхавши, розказав йому все, як було, як його Тридурський ограбував, як Потоцький одчухрав.

— Яка ж тепер у тебе думка? — пита родич.

— От яка,— каже Кондратович,— тепер мені вже не до земельки, нехай вона чортам достається, жінку з дітьми оддаю на волю божу, а сам... пропаду, а вже оддячу диявольському сину!

Нічого казать, завзятий-таки збіса був і Кондратович — не з того десятка, що гоють свою спину чужими дукатами. Та ще, нівроку йому, і здоровий був, на одну руку трьох би таких вклав, як Потоцький.

— Не журись,— каже родич,— оддячиш, коли вже тобі так того схотілось; я тобі і пораду дам. Чи ти знаєш ту капличку, що в кінці парку?

— Як не знать! — відповів Кондратович, а сам аж затрусився од радості.

— От у сю ж капличку,— каже родич,— Потоцький, перерядившись старцем, щосуботи ходить одмолювать у Почаївської богоматері гріхи, що за тиждень назбираються. Завтра субота; устанеш раненько, то там його і застукаєш, як сотника в горосі, і що душі твоїй схочеться, те з ним і зробиш.

Кондратович, почувши се, як на світ народився. Зараз і вигадав, що йому робити. Велика радість для чоловіка —

¹ В шкуру (польське).

помогти тому ворогу, которого покарала злая година, а ще більша — оддячить мощному ворогу. Здається, караеш його не за одного себе, а за всіх, за все те лихо, що він робить людям.

Ще чорти не бились навкулачки, як Кондратович, узявши добрий малахай, потяг у парк до каплички. Не доходячи до неї з півгонів, забрався в гущину та й стереже Потоцького, як той кіт мишу. Тільки почало трошки розвиднюватися, аж чує Кондратович: щось залопотіло; дивиться: іде Потоцький, такий обірваний та обшарпаний, у семиряжці іще й з торбою через плече. Кондратович і дух притаїв, оком не змигне; дивиться: увійшов Потоцький у капличку і став молитися. То простягнеться *крижем*¹, то кулаками в груди себе стосує, то руки догори підійма — живий на небо лізе. Устав Кондратович, аж труситься, так йому закортіло напитися тії помсти. Дав Потоцькому трошки помолитися, а там увійшов у капличку, ударив кілька поклонів і став голосно молитися:

— *Найсвентша*² матко,— каже, а сам своє дума,— пошли усякого щастя, здоров'я, талану і довголіття дідичу нашому, ясновельможному пану Потоцькому за те, що він нас, дурнів, вчить і до розуму доводить! Нехай він і діти його панують над нами до кінця світу!

Потоцький притулився в куточку і слуха, аж облизується: як маслом по душі його маже тієї молитвою. Зараз пізнав, що це той шляхтич, котрому вчора він задав шваби³. Скінчивши молитву, Кондратович обернувся до Потоцького та й пита:

— А що ти тут робиш, старцю?

— Молився, вельможний пане,— одповів Потоцький, низенько вклонившись і затуляючись торбою, щоб, часом, не пізнав його шляхтич.

— *А маш голку?*

«Бач, який розумний! — подумав Потоцький,— мабуть, вже у нього голка є».

— *Чи маш голку?* Гунцвот, лайдак! — гримнув Кондратович, визвірівшись на Потоцького.

— *Німа*, вельможний пане,— одповів Потоцький, а

¹ Хрестом.

² Пресвятіша (*польське*).

³ Образи.

сам мершій до дверей, думає: «От собі на лихо навчив чоловіка. Щоб не задав він мені такої прочуханки, як я йому вчора».

— *Німа!* — крикнув Кондратович, простягаючи руку.— Ось дивись,— каже,— я гоноровий шляхтич, мам кілька моргів землі, два коні, корову, чотири свині, у мене є голка, щоб не ходить обірванцем, а ти гольтіпака, ланець, безштанько, а в тебе нема?!..

Та се кажучи, хап його за чуб: вихрив, вихрив, далі голову між коліна, ну його шмагать малахаєм; шмага, шмага, а сам приговорює: «Отак батько наш Потоцький звелів дурнів вчить та на розум наводить! Не я тебе б'ю, а б'є власна його рука!» Супонив, супонив, поки він не зомлів. Вдовольнивши серце й душу, Кондратович плюнув на Потоцького та й пішов собі до родича.

— А що? — спитав родич,— побачивши Кондратовича.

— Знатного перегону задав,— каже Кондратович, усміхаючись,— буде згадувать ту голку по суботах!

— Тікай же швидше, а то щоб він на шибениці тебе ще не провітрив!

— За що?.. Хіба ж не сам він звелів мені дурнів вчить?! Адже ж я трошив не його, а старця, і ще власною його рукою. Та куди ж і тікать од Потоцького? Хіба на той світ, а на сім не сховаєшся!

— Та воно так, тільки гляди: ти сам знаєш, що у тих магнатів така правда, як у цигана сорочка: і коротка, і латана. І правда та у них, як кий в руці: яким кінцем схоче, тим і вдарить.

Отак поговоривши, та й прислухуються, яка буде чутка об Потоцькому. Аж ось зайшов до родича з двору *служонца* та й каже, що гетьман вчора на полюванні трошки застудився й занедужав.

На другий день, тільки вернулись з костьола, аж прибіг козак.

— Чи тут,— пита,— гостює пан Кондратович?

— Тут,— каже родич,— а нащо вам?

— Гетьман кличе до себе: нехай швидше йде!

Сміло пішов Кондратович до Потоцького, думає собі: «Що буде, то й буде, а буде те, що бог дасть».

Тільки побачив його Потоцький, зараз і крикнув:

— А що, чи маєш тепер голку? — тільки вже спитав не так, як тоді, а ласкаво, усміхаючись.

— Маю, ясновельможний пане! — одвітив Кондратович, показуючи голку.

Глянув на неї Потоцький неначе не бачив, а там вже не тільки очі, і спина бачила ту голку.

— А чи не трапилось тобі ще навчить якого-небудь дурня? — пита гетьман, а сам пильно дивиться на Кондратовича.

— Як не траплялось, ясновельможний пане! — сміливо одказав Кондратович.— Вчора у капличці спіткав якогось старця і добре одшмагав, довго буде згадувать ту голку.

Тут Потоцький став розпитувать Кондратовича, відкіля він і за чим приїхав. От він і розказав йому все, що треба. Гетьман ласкаво його вислухав, узяв лист паперу, щось написав та й каже:

— Озьми сей *розказ* і оддай його *глувному* економу, то все зробиться, як тобі й не снилось!

Кондратович подякував гетьману, поцілував полу його кунтуша і пішов у контору. Тільки прочитав той лист глупий економ, як витріщиться, як крикне:

— Кілька літ служу його ясновельможності, а він мені десяти грошей не подарував, а тут чорт батька зна кому і за віщо, дає і гроші, і землю!

— Се ж моя земля,— каже Кондратович,— ще батьківська. Не свою дає, а ту, що пан Тридурський заграбив!

— Розказуй — не свою!.. Потоцький звелів в придачу до твоєї землі дати утрое стільки, і ще двісті дукатів, от що!

— Так тобі жаль чужих грошей, а не жаль чужої спини? Позавчора Потоцький всипав мені двісті канчуків, а сьогодні одсипав двісті дукатів: так покуштуй перше канчуків, та тоді вже і завидууй ласці його ясновельможності.

Забравши гроші і розказ до пана Тридурського, Кондратович подякував родича за пораду і поїхав собі до дому, веселий і щасливий. Хоч спина ще не загоїлась, так думка ж і серце вже не щеміло.

Не пройшло і тижня після того, як поїхав Кондратович, прибіг пан Тридурський до Потоцького і — пуць йому в ноги.

— Змилуйся, яснесвіцоний пане,— заголосив,— *пся крев*, гунцвот Кондратович віку мені збавив, до полу-

смерті зашмагав канчуками, трохи голови не відкрив із чубом.

— За віщо? — спитав Потоцький.

— Чорти його батька знають, за віщо! Стрів мене одного у лісі та й пита: «Маш голке?» — «Нема», кажу. А він як крикне: «Ах, ти голодранець! Патшай,— каже, показуючи застромлену у рукаві голку,— я з ласки пана Потоцького обиватель, а ти наймит, приплентач, і в тебе нема?» За чуб мене, стяг з коня і давай трощить. Та ще й приговорює: «Отак батько наш Потоцький звелів дурнів вчить та на розум наводить! Не я тебе б'ю, а б'є його власна рука!»

Пан Тридурський думав, що Потоцький, почувши се, розлютиться і звелить повісити Кондратовича, а Потоцькому й байдуже: регочеться собі, аж за живіт береться. Тридурський, щоб його розжалобить, розказує, яка важка рука у Кондратовича. А Потоцький ще гірш сміється, аж ніжками дрига та регочеться. Де б то йому не знать, яка там рука у Кондратовича! Далі, як натішився вволю, і пита пана Тридурського:

— А в якій ти школі вчивсь?

— У Межиріцькій, у піярів, ясновельможний пане,— каже пан Тридурський.

— А як ти добре вчивсь і слухав своїх *науцицелів*¹, чи була тобі за се яка винагорода?

— Як же! Патери вішали мені на ланцюжку мідну бляшку, а мати годувала марципанами з мигдалями.

— Ну, як вернешся ж в маєток, то зараз одішли Кондратовичу сто дукатів за те, що він добрий учень.

Пан Тридурський було сперечався, так куди! Потоцького не переспориш: що він раз сказав, то так і буде. Його воля — усім закон, він і сам їй кланяється, як той хлоп панові.

Довго втішались тією голкою. Далась вона не одному знаки, не одного шпигнула. Було як хто хоче оддячить своєму ворогові, то й присікається до його: «Чи маш голку?» Як нема, то й б'є і товче його. А жалуваться до Потоцького хоч не ходи: посміється і ще й грошей дасть тому, хто бив. Було як од чорта хрестом, так од ледачого чоловіка, од якого-небудь прочвари, оборонялись тією голкою. Хто б куди не їхав, то хліба не візьме на дорогу, а вже голку застромить у рукав.

¹ Учителів (польське).

СУЖЕНА

Миколаю Івановичу Костомарову

Після багатого батька остався хлопець по дванадцятому року круглим сиротою, бо мати ще давним-давно умерла, а на селі не було у його ні роду, ні племені. От громада, поміркувавши, і рішила оддати того хлопця на руки старої дячихи-удови, що жила у якогось селянина у приймах. Бабуся була дуже добра, богобоязна і розумна; усе село її поважало. Глянувши на того сироту, дячиха згодилась, бо Івашко (так звали хлопця) навдивовижу був добра дитина: слухняна, покірна, чула, і таке гарне та хороше, як панночка. Перебралась дячиха у хату до сироти, стала йому за матір, і господарює, і дбає; навчила його ласкою всьому доброму і письму, бо ще й письменна була.

Випестила бабуся собі на втіху Івашка; такий з нього вийшов бравий парубок, високий, сановитий і такий гарний, що од його погляду дівчата тали, як весною од сонця сніг. Так не дуже ж то Івашко і заглядувався на дівчат; якось понуро, спідлоба дивився на них, неначе соромивсь; і на вечорниці ніколи не ходив. Вже бабуся збиралась одружити Івашка, та не привів бог: занедужала небога та і вмерла, а вмираючи і каже Івашку:

— Не журись, синку, що я не успіла тебе одружити: я й на тім світі буду благати господа милосердного і вимолю тобі вірну дружину.

Дуже журився Івашко за бабусею, аж світом нудив: з хати не вийде, а коли й вийде, то хіба тільки на кладовище, поплаче на могилі покійниці та й вертається додому,

повісивши голову. От і стали старі люди йому совітувати:

— Оженись, синку: молода жінка хоч яку тугу розважитьь.

Стали й свашки забігать, так що ж?.. На яку дівчину не гляне, усе йому не по душі. Ходив і в другі села, так і там не знайшов, хоч такі дівчата траплялись (де б то у нас, на Україні, такого зілля не знайти!), що, здавалось, і на світі кращих нема. Вже не одна дівчина од його чахла, не одна й до знахарки ходила, і зілля варили, і чарували, так нічого не вдіяли. І Івашко нудиться, місця собі, сердешний, не прибере. Далі подумав та сам собі й каже: «Як бачу, то тут нема мені суженої; піду по світу та пошукаю, то, може, бог дасть, знайду таку, якої бажа моя душа».

Осідлав коня, одягся у добру одежу і хотів вже рушати, та подумав: «Ні, нехай не знають, що я багатий: полюбить в свитині, то в жупані ще більш кохатиме». Натяг на себе сімряжку, перекинув через плече торбу, і грошенят про всякий випадок не забув та, помолившись богу, і помандрував.

Блука наш Івашко із села в село, і хуторів не мина; приглядується, розпитує, шукає пари, як того скарбу. Обійшов усю околицю і вже степами потяг.

Раз іде собі по дорозі і мізкує: «Яку б то мені знайти дівчину!? От якби таку: сині очі, трошки прищурені, а коса чорна як гайворон, устонька, як нерозквічана маківка, а сама біла та пишна: плече широке, груди високі, щоб крімка так і врзалась би у тонкий стан, щоб ходила, як по струнці, високо піднявши головоньку!.. Або таку: щоб була чорнявенька, як циганочка, а щоки, неначе жар, горіли, зуби білі, як молоко, а уста червоні, як калина, та повненькі, такі, що як цмокне тебе, щоб луна округи зацмокотіла! Або таку,— знов мізкує,— очі, як небо, сині, а коса, як кудель, щоб, як глянеш на неї, то здалась би вона тобі ангелом, що господь посилає хранити і втішати чоловіка на землі».

Отак коверзує та йде собі. Далі якось ненароком — зирк, аж стоїть біля криниці дівчина, така гарна, що якби з тих трьох, що вигадував собі Івашко, зібрати одну, то не була б вона краща од сієї. Як глянув на неї Івашко, то неначе на небі опинивсь; стоїть і очам своїм віри не йме. А вона ж так його зглядом привітає, усміхається,

буцім от-от обійме і притулиться до його серця. «Відкіль,— подумав Івашко,— узялася ся чудова дівчина?.. Чи не бабуся з того світу, з самого неба посилає мені сужену, бо не тільки не бачив такої на землі, і на думку така не спадала!»

— Здорова була, дівчино! — каже Івашко підходячи; зняв шапку та й вклонивсь. Підняв голову, а дівчини як не було, як в землю ввійшла. «Що за нечиста мати,— каже сам собі Івашко, озираючись на всі сторони: — Куди ж вона ділась!.. Чи не стрибнула в криницю?» Глянув — криничка неглибока, а вода чиста, як скло, і дно видно. Кругом степ і трава не дуже висока, нікуди гаразд і сховатись... «Чи не мана яка?» думає Івашко, йдучи по дорозі.

Не пройшов він і трьох гін, аж біля тернів, під кущиком, сидить та ж сама дівчина і так же на його дивиться і всміхається. «Глянь,— каже Івашко,— аж ось де опинилась!.. От прудка... і не вгледів, як вона перебігла!.. Ну, тепер,— міркує собі,— сяду біля неї, трошки одпочину, а тимчасом розпитаю, відкіля вона, куди йде... а там, що бог дасть!»

Підійшов і сів; оглянувся до неї, щоб спитать, аж знов нема дівчини. Івашко метнувся сюди-туди, оббіг терни, гукав до неї, шукав у самій гущині, аж одержав і руки подряпав: нема та й нема! «Що за притча!..— подумав: — Та то, мабуть, мара!..» Аж сумно йому стало; коли б увечері, то, може б, ще гірш злякався, а то удень, так як чумацький полудень. Пройшов ще кілька гін, став спускаться у балку, дивиться: біля ставочка невеличка хатка, і на призьбі сидить та ж сама дівчина. «Що за біс! — аж скрикнув Івашко.— Та се навожденіє, мана!..» Протер очі, перехрестивсь, а дівчина все сидить і пильно на його дивиться, неначе що хоче сказати. «Тривай же,— подумав Івашко, тепер вже не втечеш, моя пташко: обійду поза хатою та з того боку і зайду, то вже тоді нікуди тобі дітись». Обійшов; тільки виткнувся із-за вугла, аж бачить — хуторянська сім'я сидить біля дверей, і полуднують собі: старий із старою, парубок, літ йому двадцять п'ять буде, і гарна молодиця, та ще й не порожня — на останнім вже місяці, на тій порі, як кажуть старі люди, що душа, котру господь посилає дитинці, вже недалечко од неї витає.

— Хліб-сіль, люди добрі! — каже Івашко, знявши шапку і низенько вклонившись.

— Спасибі, — одвітили старі, — сідай, — кажуть, — до гурту, чоловіче, і пополуднуй з нами.

Подякував Івашко та й сів, тільки вже йому не до їди; сидить похнюпившись і за ложку не береться.

— Чого ж ти не їси, чоловіче? — питають його. — Бери лишень ложку та й їж на здоров'я.

Узяв Івашко ложку, покуштував того полуднику чи ні та й пита старих:

— Чом ви не покличете вашої дочки полуднувать?

— Якої дочки? — каже стара. — У нас одна тільки й є, невістка моя! — стара кинула оком на молодицю.

— Ну, так родичку або наймичку?

— Нема в нас ні родички, ні наймички; от, як бачиш, ми тут усі.

— Яка ж там дівчина у вас за хатою на призьбі сидить?

— Не знаєм, не бачили!

Повставали старі, а за ними й молоді, обійшли кругом хату — нема нічого! Глянули вони на Івашка та й подумали, чи не божевільний він.

— Де ж ти, чоловіче, бачив дівчину? — спитав старий.

— Се вже вона мені утрете привиджується, — каже Івашко, — та так живо, та така гарна!..

— Чого ж вона тобі привиджується? — питають Івашка.

— Бог його зна чого; чи не того, що шукаю собі вірну дружину та усе тільки об ній і думаю.

— Ну, так іди ж собі, чоловіче, дальш, та там і шукай, нехай тобі бог помагає, а в нас нема дівчат.

Івашко вклонився, важко здихнувши, та й знов потяг шукать вітра у полі. Тільки вже не мізкує, яку шукать: глибоко запала у його серце та чудова дівчина, з голови не йде, тільки об їй і дума і гада. Вже і на дівчат не дивиться, тільки блука собі по степах, щоб хоч трошки розважити свою тугу.

Провештавшись ще тижнів зо три, Івашко повернув додому. Іде біля тієї хатки, а стара побачила його та й каже:

— Бодай тебе, чоловіче! напророчив нам дочку! Ми молили собі у господа хлопчика, а молодиця розсипалась дівчинкою!

— На все воля божа,— одвітив Івашко,— може, з сієї дівчинки буде вам більш утіхи, як з того хлопчика, що прохали!

Івашко хотів вже дальш іти, а стара йому й каже:

— Постривай, чоловіче: сьогодні в нас хрестини, то вже коли зайшов, то треба чарку випити, щоб часом не виніс з собою щастя народженої.

— Добре,— каже Івашко,— чом не випить; нехай їй господь пошле щасливу долю.

Незабаром приїхав і піп із кумою, а кума ще нема. Підождали трошки,— не йде; от піп і каже:

— Не можна мені довго ждати; завтра празник, так треба поспішати ік всеночній.

— Як же ми, панотче, без кума обійдемося? — пита стара.

— От вам кум,— каже піп, глянувши на Івашка.

Вже піп почав молитву, як щось заторохтіло,— глянули у віконце, аж справжній кум приїхав і змінив Івашка. Дівчину охрестили Оленою, бо саме на Костянтина і Олени уродилась. Івашко, почувши се ймення, згадав свою покійницю бабусю, бо й вона Оленою звалась.

За обідом, по звичаю, баба стала частувати,— хто кине на тарілочку шаг, хто два, а Івашко хотів положити п'ятака, та якось юмиливсь і брязнув таляра. Як се побачили, так усі і витріщились на його; у баби руки задрижали, трохи пляшки з горілкою не розбила, а піп аж розсердивсь. За хрестини досталось йому од кума злотівка, а бабі, чорт батька зна за віщо, цілісінський таляр! Так стало йому досадно, що, здається, удруге б охрестив, коли б Івашко був хрещеним батьком.

Пообідавши, стали кружлять горілку, а Івашко, як непитущий, вийшов з хати, сів на призьбі, на тім самім місці, де бачив дівчину, та й задумавсь. Аж чує — стара з бабою підійшли до вугла та й стали собі розмовляти.

— Що се за чоловік,— каже стара.— Щось не протесте!.. Відкіля воно взялось? Чи од бога він, чи, може, нечистий його підіслав на яку-небудь капость?.. Напророчив дочку, якусь дівчину тричі бачив... Щоб не було, нехай бог боронить, три літа засухи! Такий обірваний та обшарпаний, зовсім гультіпака, а дав тобі таляра! Се б не розщедривсь так і багатий пан!..

— Що се ви вигадуете, моя матіночко? — перебила баба.— Чи він таки похожий на гультіпаку? Такий з

його бравий парубок; звісно, у дорозі трошки обносивсь, а може, він і багатого батька син. Та нічого вам і бога гнівити: невістка здорова, а дитина така гладка, як той цурупалок. Та ще й те: хіба ж ви не бачили, як він хрест цілував?.. Та й я хрестила таляр — так усе такий, як і був; ось подивіться.

— Так от послухай, що я тобі ще скажу. Невістка розказувала, що у перву ніч, як уродилась дитинка, приходила якась бабуся і дула, і хрестила дитину. Невістка хотіла була крикнута, так мови нестало; дуже злякалась!

— Може, їй таке приснилось!

— Божилась, що не спала і добре її розгледіла.

— Яка ж вона?

Тут стара почала розказувать, а Івашко слуха і добре бачить, що та бабуся не хто другий, як його наречена мати.

— Чого ж ви злякались, моя матінко? — каже баба, дослухавши. — Адже ж та бабуся хрестила дитину? Хіба нечистий прийде або пришле кого хрестити чужу дитину?

Отак побазікали собі та й пішли у хату, а Івашко ще гірш засмутився.

Сонечко вже сідало, як він, подякувавши хазяїнів за хліб-сіль, пустився у дорогу на всю ніч. А як дійшов до тієї криниці, де побачив дівчину, то вже й смерклось. Роса серпанком розіслалась по степу, кругом як море його оточило. Так йому легенько дихать; тепленький вітерець зо всього степу несе йому квітчані запахи; ясні зорі, як діточки, дивляться йому у вічі і його проводжають. Івашко сів коло криниці і думає собі: «Нащо вона мені привиджувалась? Лучче б було, якби я ніколи її не бачив; не засмутила б вона моєї душі, не накинула б на моє серце важкої могили!..» Далі устав, озирнувся на всі сторони і голосно крикнув:

— Дівчино! найкраща зо всього світу, серце моє, горлице моя! Явись до мене, нехай хоч раз ще на тебе гляну та й умру з твоїм обличчям перед очима... Хоч обізвись до мене!.. Дівчино!.. кохання моє!..

Отак гукав сердешний Івашко на весь степ! І не явилась же, і не озвалась до його та дівчина; тільки закигикала над ним чайка, далеко запідпадьомкала перепілочка, і раз у раз висвистував вівчарик. Не витала вже тут та душа, — мабуть, знайшла собі вже хатинку і на який час зачинилась.

Смутний і невеселий вернувся додому Івашко; важкий камінь навалився на його серце. Всю осінь і зиму нудивсь, а на весну, щоб хоч трохи розвіяти свого смутку, пішов чумакувати.

Чумакує Івашко рік, і два, і десять, і п'ятнадцять, а болячка на серці не загоїлась. У всьому щасливий — тільки не дає йому господь вірної дружини. Такий став багатий: п'ять хур посила на Дін за рибою, а сам з десятима ходить у Крим за сіллю. Прикупив чимало ґрунту, построїв хату, як той будинок, став паном на всю губу. Громада не раз вибирала його у голови, так не схотів та й не схотів. І який-то з його козарлюга став, якби ви побачили! Високий, сановитий, і глянути на його весело. Заглядувались на його тепер не одні дівчата: казились і молодиці; а яких там не було! — і чепурних, і моторних, і збіса хитрих та лукавих, що, здається, і самого святошу з пантелику збили б. Так чого вже не робили, як не заходжувались, як бісиків не пускали, так ні на одну й не глянув, не то що узяв од якої стьожку у комір. Частенько було уночі загуркотить у віконце.

— Хто там? — спита Іван Уласович (так вже тепер його звали).

— Я, дядьку,— защебече тоненьким голоском,— Параска; будьте ласкаві, одчиніть та дайте вогню!

Одчинить Іван Уласович, увійде молодиця, вигребе із печі жар і засвітить світло. Така розхристана, підтикана, звісно як уночі. Гляне на себе та й засоромиться, сама б то не знає, що робить: запаскою груди закриває. А там якось сміліша стане і розпитує:

— Як вам, дядьку, не обридне одному спати? Чом ви не оженитесь?.. Єй же богу, правда.

Іван Уласович і не слуха, що вона йому верзе; тільки візьме її тихенько за плече та й скаже:

— Ідіть вже, йдіть, а то вогонь погасне.

Та і вдень не дуже соромились: яка-небудь молодиця випровадить у поле свого чоловіка, гульк — і несе митель до Івана Уласовича та й заходжується мити йому голову, і рукава засукує до самих пліч, а руки такі повні, ніжні та білі, як пшеничне тісто. (Звісно, чортяка підводить, бо сам з Іваном Уласовичем нічого не вдіє).

— Не треба, не турбуйся,— каже Іван Уласович: — Я й сам собі голову змию.

— Ну, так я вам поськаю,— каже молодиця.

І зараз сідає і загортає плахту, щоб не намуляв шоки об жорстку одежину. А тонкого полотна сорочка так і обхватає пишне стегно; на такій подушці не погребував би виспатись і сам султан турецький! Та ба! не так заправила змалку бабуся Івана Уласовича.

Наступила вісімнадцята весна після того, як Івану Уласовичу привиджувалась та чудова дівчина,— і досі не забув її, буцім вчора бачив, і досі не одірвав її од свого серця.

Після святої неділі, зібравши хури, Іван Уласович з наймитами рушив у Крим за сіллю. Тепереньки вже він не такий був, як колись швендяв по степу у сімряжці; тепер вже він, як багатий хазяїн,— у брилі, у блакитному жупані, шовковим поясом підперезаний, такий з його чолов'яга, що і пан не дуже б став перед ним кирпу гнути.

Ідуть вони вже тиждень. Звісно, чумаки завжди рушають до схід сонця, щоб захопити холодку. От раз піднялись вони ще удосвіта; тільки вирівнялись у стрічку, а тут як насуне туман, такий густий, що в двох ступенях не видно чоловіка. Зійшло сонечко і рознесло той туман; дивляться, аж загубили дорогу. Були вже хотіли вертатись назад, так Іван Уласович і каже:

— Ідьте вже, невеликий круг зробимо; тут, може, буде яка оселя — розпитаємо та й вихопимось на свій шлях.

Ідуть собі та їдуть, вже б пора і скотину попасти, так нема ж водопою. Іван Уласович іде собі стороною і думку гада, усе одно на умі, аж чує — хурщики гукають:

— Дядьку, а дядьку! ось криниця!

Глянув Іван Уласович, аж знакома криниця, а біля неї стоїть та ж дівчина, що й вісімнадцять літ назад стояла і так саме на його дивиться, так саме йому й усміхається, як тоді дивилась і усміхалась. Як він її побачив, то аж груди йому заложило, і степ кругом його покотився. Близиться він до неї, а сам оком не змигне, з очей не спуска, щоб не зникла.

— Аж ось відкіля узялися! — обізвалась дівчина.— Куди ж ви ділись, дядьку, як я підходила до вас?

— Де?.. коли?.. — питав Іван Уласович. Аж задрижав, почувши її голосок.

— Уранці, біля тернів; несла воду, а ви сидите під кущиком і так пильно на мене дивитесь; я й думала, чи не хочете напитись,— подаю вам глечик з водою, та й кажу: «На здоров'я!» аж гульк — нема нікого!..

— Моя голубонько,— каже Іван Уласович, узявши дівчину за білі рученьки,— не мене ти бачила, не мені й воду підносила, а моїй душі! Вісімнадцять літ назад отак саме і на сім місці ти мені привиджувалась! Вісімнадцять літ тільки об тобі й думав, одну тебе виношував у моєму серці!.. Де ж ти живеш,— пита він, дивлячись у ясні очі своєї суженої,— де витаєш, моя горличко?

— Живу у батька, в матері, тут недалечко у балці біля ставочка.

— Як же тебе звати?

— Олесею,— одвітила дівчина.

— Еге, от воно що! — так я був у тебе й на хрестинах. Чи живі, чи здорові твої діди, батько, мати?

— Хвалить бога, усі живі й здорові!

— Ходім же, моя сужено, до них за благословенням!

Обнялись, як голуб'яточка, і пішли собі; а над ними так і в'ється чайка, як над гніздом, як над діточками, і квилить, і кигика; а як дійшли вони до хати, то чайка піднялась угору, усе вище, вище, поки не зникла. Так укупі, побравшись за руки, і ввійшли у хату.

— Здорові були, люди добрі! — гукнув Іван Уласович.— А пізнавайте, хто до вас прийшов?

Стара тільки глянула, зараз і пізнала.

— Се,— каже,— той парубок, що колись заходив до нас та привиджувалась йому якась дівчина.

— Ось яка привиджувалась,— каже Іван Уласович, глянувши на Олесю.— Якою її тоді бачив, такою й тепер знайшов!.. Так благословіть же, бо сам бог вже нас благословив.

Поблагословили їх старі як слід; помолились богу і посідали, щоб усе добре сідало. Олесея так і тулиться до Івана Уласовича, так і дивиться йому в вічі, неначе давно його кохає. Хто б на них не глянув, то зараз би пізнав, що господь дав їм на двох одно тільки серце.

Недовго сидів Іван Уласович: забрав усіх з худобою, бо вони жили підсусідками, та й повіз до себе. Поїхав за сіллю, а привіз хліб із сіллю.

От вам і кінець! Ні для чого казати, що вони були щасливими: даром же старі люди кажуть:

Кого бог з'єднав,
Тому і щастя дав.

ЧОРТОВА КОРЧМА

Антону Андрійовичу Глушановському

Раз, походом із Курської губернії в херсонські степи, переправившись через Дніпро, прийшов наш штаб на «дньовку» в село Сведовок. Село розкинулось в долині, а кругом оточували його високі гори, вкриті одвічним лісом. Мені сказали, що в лісі багацько вальдшнепів, і я на другий день пішов полювати. Щоб не заблудиться в гущах, я узяв з собою хазяйського сина, парубка по двадцятому року; думаю собі: проведе, а часом як встrelu на плесі качку, то буде кому й витягти. В лісі вальдшнепів здіймалось до біса, так за гущиною не зручно було стрілять; от ми, пообідавши у лісничого, й вибрались з нетрів ік Дніпру, щоб полювати ще на качок та куликів.

Вже надвечір, як став стухать жар, повертались ми у село луговиною. Не доходячи верстви зо три до села, побачив я на горі велику руїну мурованої будови. Сонце сідало і огненним промінням освіщало темні мури, а за ними і наоколо чорнів ліс.

— Що це за руїна? — спитав я парубка.

— Це «Чортова корчма», — одказував парубок.

— Як чортова?

— У сій корчмі колись, давно вже, шинкували чорти, та й досі щороку перед різдвом бенкетують тутечки з відьмами.

— Хто ж бачив, як вони бенкетують?

— Були такі, що бачили, та й розказували тим, що не бачили.

Я зійшов на гору, щоб огледіть руїну. Корчма була стародавньої будівлі: широкі стіни і покої під зводами. В першому покою, на кам'яному помості, було розкидане скло од битих пляшок, кістки; а біля розваленної груби лежала кабиця, багацько битих горшків і купа попелу з вугіллям. Видко було, що тутечки ще не так давно щось готували і добре гуляли.

— Так, так,— сказав я,— бенкетували, тільки не знаю хто: чи люди, чи чорти?

— Кому ж більш і товктись тутечки,— одказав парубок,— як не чортам! яка нечиста мати понесе сюди чоловіка!

— Розкажи ж мені, хто довідався, що в сій корчмі шинкували чорти? Як про се розказують?

— От як про се розказують старі люди,— почав парубок.— Ще за часів Січі, недалечко од сієї корчми, доживав віку старий запорожець. Мав він хату на дві половини,— на одній у світличці сам жив, а на другій жила бабуся, що його годувала і доглядала. Запорожця тогочас всі поважали, бо дуже добра і чесна була людина; не гнула перед ним кирпи і старшина, ходили до його і прості люди, деколи заходили й татари (бо й по-татарськи знав), і євреї; та він і чортів не цуравсь: інколи й біси до його навертались, то він було розпитує їх і бавиться з ними.

Раз, перед різдвом, тільки що вернувся він з всеночної, чує — щось шкряба біля дверей. Запорожець думав, що кішка,— тільки відчинив, а в хату шась чорт; хука в лапки і підскакує халяндри, бачите — дуже приморозило, так чорта пройняв циганський піт.

— Та й змерз же! — каже чорт,— такий мороз, що аж очі злипаються! Будьте ласкаві, добродію, пустіть погрітись.

— Грійся, вражий сину,— каже запорожець, поскубши тихенько за вухо чорта.

— Спасибі вам, добродію,— каже чорт,— за вашу ласку.— Та й сів біля грубки.

— Відкіля се,— спитав запорожець,— нечиста мати тебе принесла?

— Здалека,— каже чорт,— аж з того краю світу!

— Що ж ти там робив? — спитав старий.

— Звісно що,— каже чорт,— іскушав людей. Що ж нам, чортам, більше й робить...

— І не обриднє вам,— каже запорожець,— чорти батька зна чоґо блукать по світу! пора б вже вам і вгамуваться...

— Е, добродію,— каже чорт збіднившись,— не наша сила, не наша й воля: і в нас є старшина, сиріч начальство... треба, бачите, слухаться; скачи враже, як пан каже. А то який би його біс отак і по світу товкся! Подивіться лишень на мене: гасаючи, всі кігтики на лапках попритирав, і шерсть на боках повилазила!.. Та ще коли б ви знали, що вони вигадують тамечки у пеклі: понастроювали скрізь тих шинків, корчем, запроваджують бенкети, ігрища, гоцаки, гропаки, гопаки!..

— Невелика ще біда,— каже запорожець,— з тих шинків, корчем і ігрищів: прийде чоловік у шинок, вип'є собі на здоров'я чарку горілки, з'їсть оселедець, другий; зберуться на празник або в неділю парубки та дівчата, погуляють собі, потанцюють, а деякі спаруються і одружаться...

— Коли б так! — каже чорт,— то б нічоґо було й казати; а то хоч би і в сій корчмі, що біля вас... Чи ви знаєте, добродію, хто там шинкує?..

— Казали — якийсь жид,— каже запорожець.

— Який вам жид! — одказав чорт зареґотавшись,— наш-таки чорт та ще й з Києва відьми налітають.

— Глянь! — каже запорожець,— не знав я сього, а то б пішов подивиться!.. А ти ж, чорте,— пита,— що там робиш?

— Що я роблю?.. Танцюю,— каже чорт,— сьогодні важний задамо бенкет, і музика таки наша, пекельна, буде, а вже які відьми з Києва налітаються, навіки гарні! Приходьте, добродію, до нас, побачите, як я буду танцювать гопака і гоцака!

— Пішов би,— одказує запорожець,— так нікому ж мене провести, старий вже збіса став...

— Я ж вас проведу,— каже чорт,— разом і підемо.

— Добре! — каже запорожець.— Побачимо, як там у вас, у чортів, люди бенкетують.

Виголивсь запорожець, одяг червоний жупан з вильотами, що пообшивані брузументами, обувсь у чоботи-сап'янці, підперезався шалевим поясом, причепив шаблюку і вусів не забув наваксити, та, взявши чорта за хвіст, і пішов у корчму. Як зблизились ік корчмі, приглядується запорожець, аж перед ним не чорт вже, а парубок у чор-

ному кобеняку, підперезаний червоним поясом, в смушевій шапці; і вже тримає його не за хвіст, а за кобеняк.

Увійшов запорожець у корчму, дивиться — народу повнісінько, як у церкві; по всіх ліхтарях позасвічувані свічки: дарма, що шабашкові, а палають, неначе воскові в ставниках. Тільки вгледів орендар запорожця, зараз і підскочив до його з пляшкою.

— Мозе, пан добродзій,— каже,— позволі келішек гданської вудки?

— Всип,— каже запорожець,— побачимо, що там за гданська!

Випив запорожець — аж зацмокав — така кріпка та смачна.

— Мозе, сце,— каже орендар,— пан добродзій позволі келішек?

Випив запорожець і другу. Якось йому повеселішало, неначе помолодшав. А тут як ушкварять музики джинжируху! — та й гарно ж грали, матері їх лихо: скрипиця так і виспіває, бубни гудуть, гуркотять, цимбали, мов дзвоники, дзвонять. Як почув старий, так аж жижки у його затрусились, самі ноги затупотіли. Зараз і почали танцювать. Дівчата такі гарні, одна в одну. Пішов у танець і той чорт, що привів запорожця. Знатно танцює, гаспидів син! Не вдержався і старий, ну й собі по-запорозьки: і викрутасом, і вихилясом, цокотить підківками, вистрибує, ноги вище голови задира. Парубоцтво й дівчата кругом обступили, дивуються і на чорта вже не дивляться. Танцював старий, поки в його духу не захопило. А тут де не взявсь орендар з пляшкою і знов до його:

— Мозе, пан добродзій позволі келішек вудки?

А запорожцеві того тільки й треба: випив, трошки оддыхав і знов пішов із чортом козачка. Як натанцювались, повів чорт старого по других покоях. Увійшли в один,— все парубки та дівчата, сидять собі парками, розмовляють і чоломкаються. Увійшли у другий — аж грають у карти: на столі купи грошей, мідні й срібні, а кругом стола людей-людей; були між ними і з сивими чубами... Незчувся запорожець, як і сам став грать. Здали карти раз, вдруге — вже й таляра програв! «Що за біс! — думає собі,— у одного чоловіка усе хлюсти». Коли зирк, аж він вийма з кишені карти. Запорожець черк його по пиці, а той старого за груди.

— Е, ні,— гримнув запорожець,— постривай, роби щонебудь одно: коли шахруєш, так і шахруй, а я почав тебе бить, так і буду товкти! — Та і вдруге йому затопив. Той гвалту; відкіля не взявсь орендар, до запорожця як крикне:

— За що ви б'єте моїх гостей?.. Ми вас прозенемо з кумпанії!

— Мовчи, чорте,— гримнув запорожець,— зась тобі до людей, знай своє пекло!..

— Який я цорт,— одказує орендар,— я цесний єврей!

— Брешеш,— каже запорожець,— от як стягну з тебе єврейські галанці, та й відотну тобі хвіст, щоб знав, як приймать шахраїв до гурту!..

А чорт, що привів запорожця, смик орендаря за шляфрок.

— Хто сахрує, хто? — заугнів орендар, неначе й не знає хто.

— Ось хто,— гримнув запорожець, та знов черк по пиці шахрая.

А орендар до нього:

— Як ти осміливсь ошукувать пана добродзія?

Далі каже другим:

— Забирайте, панове, його гросі і зеніть з корчми!.. Я приймаю тільки цесних людей!

Духом розхапали гроші, женуть шахрая в потилицю, а єврей до запорожця з пляшкою.

— Мозе, пан добродзій позволі келішек вудки?

Частує запорожця, а тут прибігли дві дівчини, такі гарні, певно, відьми: білі, повні, щоки горять, очі, як зірочки, ясніють; втомились танцюючи, так повні груди і підіймаються догори. Вхопили старого під руки та й повели.

— Потанцюйте ще, добродію,— просять,— люди кажуть, що, мабуть, у вас чорти сидять в чоботях!

— А може, й сидять,— каже запорожець,— бо чорт мене обував.

Знов пішов гайдука садить, так за відьом і держиться; насилу вже чорт вивів його з корчми. Сказано, запорозька натура, і байдуже йому: з ким би не гулять, аби гулять!.. Повів чорт запорожця додому; насилу диба неборак: дуже-таки втомився, обома руками держиться за хвіст, аж стогне сердешний чорт. Як дійшов старий до своєї господи, попрощався з чортом та й став стукать у двері. Відчинила бабуся, світить, а запорожець до неї, ну її обні-

мати та до серця тулить, а баба від його трохи каганця не впустила.

— Бог з вами, добродію! — каже.— Що се ви робите, чи ви не здуріли?

Насилу його утихомирила і положила спати. На другий день прокинувся запорожець, дивиться — бабуса стоїть біля його ліжка.

— А що,— спитав запорожець,— чи вже благовістили до церкви?

— Де вам благовістили! — каже баба.— Добрі люди вже й пообідали; я вже думала, чи не заснули ви на віки вічні!

Як схопиться запорожець, як крикне:

— Ну, не бісового ж тобі сина й чорти! Чого гаспиди наробили: на різдво не довелось мені в церкві бути й богу помолиться. Ні,— каже,— сього не можна... Як таку волю їм дати, то вони всіх людей з пантелику зіб'ють; мабуть, не я один опізнивсь до церкви!..

Одягся і пішов до попа, розказав йому все, як було, зібрали мирян, порадилися та й рішили: спалить диявольську корчму. Так хоч і спалили, а все ж таки щороку, перед різдвом, товчуться і бенкетують тутечки чорти й відьми. Як бачите, ніхто й цегли не бере на груби, бояться. Так ся анахтемська руїна, мабуть, буде стоять аж до кінця світу!..

— Добре,— додав парубок,— що тоді були на світі такі люди, як оцей запорожець, що розказую: було й кому довідатися, що шинкують чорти, а теперечки кожному байдуже.

КІНДРАТ БУБНЕНКО-ШВИДКИЙ

Петру Петровичу Гулаку-Артемівському

Чи чули ви, панове, про Кіндрата Бубненка-Швидкого?.. Довгенько він вештавсь по світу, більш, може, як сто літ. Давно вже в його на грудях лежить широкий кряж сирії землі, а й досі по тульчинській околиці гоготить луна од його оповідань, і теперечки ще передають діди онукам його оповідання. І що то був за дід! Між дідами дід, а між молодими ж то молодий; бо серце ще грало у старого.

Розкажу вам, як ще у двадцятих годах спізнався я з тим дідуганом, як полк, у котрім я служив, стояв недалеко од Тульчина. Сім'я мого хазяїна, у котрого я квартирував, була не дуже велика: він з старою, син жонатий і дочка — гарна дитина по шістнадцятому року, на тій порі, що як скинеш на неї оком, то почервоніє і розглядує мережки на рукаві своєї сорочки. Хазяїна мого усе село поважало: розумний був чолов'яга та ще й дуже письменний. Було деколи і апостола вчистить, а на криласі як потягне горою, то й дяків не чуть. З хазяїнами я жив дружно, не гнув перед ними кирпи, бо не цурався простих людей, а прислухувався до їх мови і приглядувався до їх звичаїв. Любив я заглядувать у ту колиску, відкіль піднялось усе, що тільки не є значного між людьми, усе, що й славить, і радує, і гнітить чоловіка в занедбанім товаристві. Так ото ж, кажу, частенько бачився я з ними: то до їх було піду, то старий до мене прийде.

Раз у неділю, після одправи, почув я на хазяїській половині регіт і сміхи. Схотілось мені подивитися, чого вони там радуються, — от я до них і пішов.

Тільки переступив поріг, як побачив дідизного старця. Спершу, поки не розгледів, здався він мені якимсь-то обскубленим птахом: таке зморщене-миршавеньке, голомозе; нижня челюсть задралась догори, ніс похнюпивсь, неначе спорять, кому перше у рот лізти, руки — як курячі ніжки, спина стулилась з грудями, і так увесь висох, як сплющений чорнобривчик між листами псалтиря. Сидів він за столом на покуті і щось розказував. Людей найшло повна хата, і всі реготались. Дідуган гостро на мене глянув; його очі світились ще тим вогнем, що тліє у серці і не потух у грудях.

— Се наш постоялець,— сказав хазяїн діду,— той, що я вам казав, уміє по-нашому.

— Де б то йому не вмить,— одказав дідуган, пильно на мене дивлячись,— хіба не бачите, яка в його пика... настоящий козак-півник, біля боку віник!

Усі засміялись, і я за ними.

— Що се ви, діду? — озвалась хазяйка, смикнувши його за рукав,— а як пан розсердиться?..

— Не розсердиться,— одказав дідуган, усе дивлячись на мене,— не взяв його кат! Глянь, він і сам сміється! Сідай же, синку, та будеш гостем.

— Чого се ви так реготались? — спитав я, оглядаючи веселе товариство.

— Ось послушайте,— озвався хазяїн,— що тут вигадує Кіндрат Тарасович, як він кумедно кепкує з себе, то не то живий, і мертвий засміється!

— А що там таке? — спитав я.

— Та хочуть з мене чоловіка зробити,— крикнув дід, ударивши кулаком по столу, як кісткою,— щоб гроші злупить з громади! Слухай, синку. Як була послідня перепись ревізії, громада довго міркувала, чи записувать мене, чи ні. Одні казали, що велено усіх живих записувать, то й мене теж треба записать, а другі казали: не треба, бо з мене нема громаді ніякого вжитку; бачите, трошки перестарівсь, так не можна, як одинокого, у некрути віддять. Та ще й те казали, що сьгодні запишуть, а завтра громаді на пакість *дуба дам*, та й плати чорт батька зна за що років з двадцять. А теперечки таке безголов'я, що й живі люди ледве зможуть за себе платить, а як стануть потурать мертвим та за них платить, то ніякий біс не схоче і живим зостаться. От і рішили — не записувать: «*може,— кажуть,— він опам'ятується та вмре!*» Здається,

і розумненько рішили — та ось же, матері його чорт, яка халепа накинлась. Наш орендар розсердився на громаду за те, що не п'ють у його в корчмі горілки, та й зробив донос, що я не *имію бути включеним у ревізьку сказку*: так теперечки і хочуть злупити з громади добру пеню за того чоловіка, що не варт і залізного шага. Сьогодні ждуть засідателя на слідство і громаду збирають, уже і голова прибіг. Так, бачите, теперечки треба одбріхуватись, та сількісь, не первина...

Дідуган хотів був іще щось розказати, як убіг у хату десятник.

— Ідіть швидше, діду, у волосне правленіє,— сказав він, ледве переводячи дух,— голова зовуть; вже й громада зібралась; от-от і засідатель, пан Цибульський, прибіжить.

— Іду, синку, йду,— забелькотав дід і швиденько виїшов з хати.

І ми, скільки нас не було, пішли подивитись, яке там буде слідство. Дідуган браво йшов попереду без шапки, розмахуючи руками.

— Дід шапку забув,— сказав я,— якби хто збігав за нею.

— Не турбуйтеся, пане,— обізвався хазяїн,— у його нема шапки, отак, як бачите, ходить і літо, і зиму; ні сонце його не допече, ні мороз не приморозить, ніщо не дошкулить його кісток, шкурою обтягнутих!.. Скільки в нас дідів перемерло, а як були ще хлоп'ятами, то знали його вже немолодим; а він живе собі та й живе, та ще як подивишся, то йому жити не обридло; завжди веселий, не пролива й чарки, а на весіллі то буває й потанцює. Кумедія, а не чоловік!..

— Скільки йому буде літ?

— Більш, як сто!

— Є в його діти, унуки?

— Нема нікого, один zostався, як палець...

Була колись у нього й жінка, й діти, і хата, і земелька, а теперечки, як бачите: *наг яко благ*.

— Відкіля він?

— З Уманя. Жив і в Тульчині, він був козаком у Потоцького, а там помандрував у черкаські ліси до Залізняка; ходив з Гонтою виручать Умань, довго був січовиком, і по Волощині швендяв. Куди вже його нечиста мати не турляла, чого з ним не траплялось! Був він і щинка-

рем, і наймитом, і пасічником. Не один ківш лиха підсунула йому злая доля: випив же їх, бідолашний, до самого дна і, як бачите, ні гадки собі!..

Вийшовши з закавулка на вулицю, здалека побачили ми біля волосного правління зібрану громаду; попереду стояв голова — високий чоловік з сідим вусом, у блакитному жупані.

— Слихом слихати Кіндрата Тарасовича, у вічі видати! — закричав голова, як ми підійшли ближче...

— Не ту пісню співаєш, синку,— озвався дідуган,— теперечки співай, що того Кіндрата Тарасовича ні слихом не слихати, ні у вічі не видати!..

— Не допоможеться, діду: що хоч співай!.. От яку куру підняв, Тарасовичу: для тебе і громаду зібрали, і слідство буде, та ще щоб і штрапу не вчистили!..

— За що, синку?

— За те, що ти чужий вік заживаєш, кісток своїх не шануєш, і ще так обносишся, що й на страшний суд ні в чім буде припхаться... Скажи мені на милість, Тарасовичу: чи ти вмреш коли, чи так до віку вічного будеш по світу байдики бити?

— Я б тобі сказав, синку, так не знаю ж: спитай когонебудь, хто старший від мене.

— Не до жартів теперечки,— почав знов голова,— кажіть, Тарасовичу, що нам робить, щоб і справді не довелось,— бодай вони не діждали! — платить той штраф.

— Не знаю, синку, що й казати,— одказав дідуган, повісивши голову.— Що-небудь би дати Цибульському, так він нічого не бере...

— Він не бере!.. Не бере!..— загомонила громада, зареготавшись.

— Хіба діточкам на горіхи дасте,— сказав дід, піднявши голову,— він тільки і прийма, що дають діточкам. Що то за чуле серце у батька! Дарма що гоноровитий, а для своєї дитини і з півзлотувкою не розминеться.

— Добре серце у батька! — піддакує громада та регочеться.

Аж ось почули й дзвінок.

— Цибуля їде! — закричав дідуган.— Ну, тепер одбріхуйтесь, дітки, а я піду у правління; як нічого не вдієте, то виводьте мене, я вам пораду дам.

На той дзвінок вийшов із корчми і орендар у соболевій шапці і у глазетовому шляфроку: блищить диявольський

син, як панський чобіт. Перейшов дорогу і став оддалік од громади, щоб і собі подивиться, яка там буде халепа за пропущену душу.

З-за вугла вихопилась найтичанка, запряжена у триконь строкатими. Засідатель, пан Цибульський, сидів обложений бебехами, у одній руці держав пенькову люльку, здоровенну, як кварта, а у другій дубельтівку; у ногах вертівся пудель і гавкав на сільських собак. Пан Цибульський любив пополювать, було і слідство вчинить, і качок настріля; коли нема диких, то з досади і свійських лущить, а коли дуже розсердиться, то й по індиках тарахне, та й забира, щоб заряди на вітер не пішли. Незагнуздані коні геть-геть промчали найтичанку,— та вже наткнулись на хату, так зупинились. Насилу виліз із бебехів пан Цибульський: таке плюгавеньке, товстеньке, кирпате, очі як осокою попрорізувані, а пика широка та червона, як новий п'ятак, аж блищить. Якби на казанку натикать сажею очі й ніс та зверху накинуть картуз з червоним околлом, то не треба й патрета: був би на його похожий, як рідний брат. Тільки пан Цибульський підійшов до громади, так усі зняли шапки і низенько йому вклонились, а він і оком не моргнув,— глянув на громаду, як на гурт: бачите, *засідатель!*.. *Велике діло — опеньки!*

— А що, сучі сини, наробили? — крикнув пан Цибульський.

— Що ж ми таке наробили? — спитав голова.— Здається, нічого!

— Як нічого! Чоловіка не записали у ревізію...

— Якого ж там чоловіка? Здається, усіх позаписували...

— Як усіх!.. а того... (пан Цибульський вихопив із кишені пак бомаг і став розглядувать)... а того,— каже,— Кіндрата Бубненка-Швидкого?

— Хіба ж то чоловік? — одвітив голова, засміявшись,— там нема і пів... та де! й десятої часті чоловіка не зосталось. Ось подивіться лишень, що там за руїна така!.. Гей, хлопці,— крикнув голова,— виведіть лишень сюди діда!

— Нашо тут дивиться,— каже засідатель,— адже ж він живий?.. Так і треба було записать!

— Бог його зна, чи він живий, чи мертвий, ніяк не розбереш. От самі подивіться.

Аж ось ведуть Кіндрата Тарасовича: іде, неборак, розкарячившись, роззявив рот і баньки якомсь чудно перекосив, лупа очима, як сова. Як побачила його громада, так усі і приснули.

— Подивіться на милість,— каже голова,— яка се душа? Се не чоловік, а куряча сліпота...

— Се чоловік-сажка,— обізвався хтось у громаді,— на ньому сіра сімряжка, на голові шапочка, а на спині латочка.

— Де вже,— озвались другі,— нема у нього ні шапочки, ні латочки!

— Се дзінзівер-зух! — гукають інші.

— Скільки тобі літ? — спитав засідатель.

Мовчить Кіндрат Тарасович, якомсь чудно дивиться на пана Цибульського, ще гірш баньки перекосив і голову нагнув, неначе заміряється його боднуть.

— Що він у вас, глухий, чи що? — спитав засідатель.

— Ні,— одвітила громада,— він добре чує.

— Чого ж ти мовчиш, стара собако? — розсердившись крикнув пан Цибульський.— Кажи, скільки тобі літ?

Як затруситься Кіндрат Тарасович та до пана Цибульського! Як крикне не своїм голосом: «Кукуруку!», вдруге, втретє, аж у вухах залящало, а засідатель одмахується та белькотить: «Тю, дурний, тю, дурний!..»

А дідуган своє: як заскиглить собакою, гав-гав-гав, та пана Цибульського за штани, а той від його, якомога, у найтичанку,— як крикне з переляку:

— Тьфу на твого батька!.. Катержний хлоп, пся віра!.. Що він у вас дурний чи що? — пита у громади.

— Ні,— кажуть,— він розумний...

— А щоб такі були розумні ваші діти!.. Рушай ік плесу,— гукнув засідатель на погонича, та й заторохтів скільки видко.

А Кіндрат Тарасович за ним: гав-гав-гав; тільки порівнявсь із жидом — хап його за пейси та як учепиться за поли, а жид: «вай-вай!» та навтікача,— деррр! — поли у шляфрока як не було, і пантухлі розгубив утікаючи. Реготу такого наробив наш дідуган, що громада аж животи надірвала од сміху,— та ще каже:

— Щасливий пан Цибульський, що втік, а було б з його штанами те, що з жидівським шляфроком: сучий син, коли б не порвав їх на шматки.

Тільки од сієї кумедії трошки оддыхали, як почалась друга. Жид із жидівкою і жиденятами з гвалтом повискакували з корчми і довго носились з одірваною полою. Що вже тут виробляв Кіндрат Тарасович, як він лаявся із жидами, що вигадував,— і розказати не можна. Жид хотів був доганять пана Цибульського, щоб пожаліться, та почув стрільбу біля плеса і одумавсь. Він знав, що пан Цибульський, дуже був *запальоний* на полюванні: часом спугнув би йому качки, то він стародавнім шляхетським звичаєм — стрілять по жидах, ще б почаствував його по жидівських галанцях бекасинником. Та й з жалоби тієї нічого б не вийшло, бо, слава богу, село було казенне. От, якби панське, то сунув би економу дукат або два, то він би за той шляфрок всю громаду одчухрав канчуками, та ще звелів би пити і жидівську горілку, хоч би вона була самий чвир. Е, не долюблювала жидова тих казенних! І чортяка не вигадав їм нічого кращого, як панські хлопці. Узяв *масток* на оренду, одсипав пану *з-гури*, та й забирай людей з худобою, з шкурою — роби з ними, що хочеш, хоч живцем їж, хоч жили з них тягни. Знатне колись було життя жидам,— так урвалась же їм нитка.

Громада потрошки розійшлась, а декотрі, завзятіші, довго ще лаялись із жидами, поки не повибивали йому вікна; а там пішли у корчму, що на тульчинській дорозі, і дідугана з собою потягли, та й гуляли аж до вечора. Усе лихо од пропущеної душі окошилось тільки на свійських качках. Пан Цибульський, розсердившись на громаду, налуштив усякої птиці повнісіньку найтичанку, іще й поросся вистрелив: думав, що заець.

З тієї пори частенько я бачивсь з дідуганом. Прийде було до мого хазяїна і до мене заверне: якось я йому до душі прийшовсь, бо не до всякого він учашав. Кого не злюбить, то вже нічим він його до себе не приверне, які б лясні не підпускав, чого б не сулив, бо, як той Кузьма безсеребреник, нічого не приймав, а особливо тих грошей. І вже нехай його той не зачіпа, бо вилає або ще гірш — кепкувать стане; а на речах такий був гострий, як та бритва. Не подобався йому наш шкадронний командир, хоч і земляк: дід ніколи до його не ходив. Раз гуляли ми по селу і стрілись з дідуганом; шкадронний і давай йому виговорювать:

— За що се, діду,— каже,— ти мене цураєшся? Хоч би у хату плюнуть зайшов!

— Не діждеш, синку,— одвітив дід,— щоб моя нога переступила твій поріг!

— Чому? — спитав шкадронний.

— Тому, що на муштрі ти дуже мордуєш і б'єш солдат!..

— Не сердься, діду,— каже шкадронний,— я вже не буду їх мордувати,— а сам усміхається.

— Не повірю тобі, синку! Горбатого і могила не виправить! Вже я добре знаю твою натуру: як тільки вийдеш на ту муштру, то так тебе чортяка і вхопить за серце; не то що солдат, та коли б і рідний твій батько у тім фронті не так задибав або мушкет не туди повернув, то й йому б задав шваби і його б оддубасив хуктелями!

Шкадронний аж почервонів з досади, а стерпів: що будеш робить з таким завзятим дідом? Хоч часом і досадно, бо правда очі коле, а нічого робить — смієшся, буцім тобі й байдуже, що там старий бреше. Лучалось інколи, прибіжить у село судейський панич, та хоч би й сам комісар, то дід так і лізе йому у вічі, як оса, так і грима, нікого не злякається. Було вже люди запруть його, щоб часом не було йому халепа од якого-небудь гонорового дурня.

Доставалось од його й попам: нікому не спускав. Раз прийшов до мого хазяїна у гості панотець Іван, того села піп. Набалакавшись за дулівкою і медом, вже брався він за шапку, аж де не взявсь Кіндрат Тарасович, мов з печі ввірвався,— убіг у хату з криком, з реготом, і зараз почав щось розказувать; а попа і потягло за язик:

— Добрі люди,— каже,— помолившись богу, вже спати лягають, а тебе, Тарасовичу, нечиста мати носить; і вночі од тебе спокою нема!

— Вас шукав, панотченьку,— одвітив дідуган так покірненько, що вже, хто його знав, вгадав би, що дістанеться панотцеві на горіхи.

— Нащо я тобі? — спитав піп.

— Хочу оженитись, так шукав вас, щоб сторгуваться, скільки візьмете за вінець.

— Цур дурня! — скрикнув піп, засміявшись.

І ми, скільки нас не було, теж зареготались. А дід усе тим же голоском і каже:

— Бачите, щоб було посходніш, сторгуємось огулом: положіть вже разом і за хрестини і за похорони. Будьте

ласкаві, не дорожіть: адже ж і горілка відрами дешевша, як квартами.

— Умри тільки, голубчику, то я тебе й даром заховую!

— Так щоб того не було, що з Ничипором: як умирав, то дав на поминки, а як умер, то й забули...

— Брешеш, сякий-такий! — крикнув піп, аж ногами затупав з досади.

Слово за слово — і полаялись. Дід і пішов йому вищитувать, викладувать і се, і те, а попу нічим корить старого, так він його тільки на всі заставки лає. Хазяйка смика діда за рукав, щоб він уважив панотцеві, а хазяїн уговорює попа, щоб він не затинав старенькому.

— Покиньте його, — каже, — він вже з глузду зсунувся.

— З глузду зсунувся, — репетує піп, — а головою ж об стіну не б'ється!..

— Та не одгадаєте, — каже дід, — чом я не б'юсь головою об стіну...

— Щоб не розбить голови! — одвітив піп.

— Не одгадали... Щоб не оббить глини на чужій стіні! Бо для мене і чужа стіна дорожча од моєї голови.

— Дешева голова, а дороге серце! — обізвався хазяїн.

— Еге, — підхопив дід, — а у вас, панотче, дорога голова, а серце дешеве; а ми дорого за вашу голову не дамо, а от серце, воно б нам згодилось, так дешеве ж; як кажуть: *дешева рибка — погана юшка*. Тим-то ви й не одгадали, чому я не б'юсь головою об стіну, бо ваша стіна дорожча вам од чужої голови. От що!

— Та одчепись од мене, — каже піп, одсовуючись, бо дідуган так йому й лізе у вічі, — пора б тобі вже й покаяться. Побачиш, що тобі буде на тім світі: витягнуть тобі чорти язика гарячими обценьками, щоб не брехав!

— Де?

— У пеклі!

— У пеклі! Хіба ще мало нам того пекла на сім світі? Вибачайте, панотче: з одного вола двох шкур не деруть! Та наш брат за вами туди й не дотовпиться!

І знов схопились так, що піп, не допивши дулівки і не попрощавшись з хазяїнами, вийшов із хати і так грякнув дверима, що аж глина посипалась з стелі.

Тільки піп вийшов, дідуган зараз за його чарку і допив дулівку.

— Бач, що думав піп,— каже,— ще хотів, сердешний, випить!.. Однак правду казав, що оцієї доби добрі люди, помолившись богу, спати лягають... Прощайте!

— Куди ж се ти, Тарасовичу? — питає хазяїн.— Ночуй у нас.

— Не хочу! Піду у степ на могилу, де мені чортяка перину послав.

— Та ну, годі, діду, не ходи: ще звір з'їсть або який бурлака налякає.

— От найшов дурних вовків! Стануть вони давиться моїми кістками; та й бурлаки не злякаюсь, хіба він мені... ще кланяться буде: подумає, що скарб виліз на могилу.

— І тобі, діду, не страшно,— спитав я,— одному в степу, і ще у таку глупу ніч?

— Еге! Того мені й треба! — одвітив дід.— Коли б ти знав, синку, як мені весело, як мені легенько серед темної ночі в степу одному мізкувать на могилі... Так темно, що око не побачить рукава своєї сорочки, а тихо, що вухо не почує шелесту билини: а серце бачить божі дива, душа чує його мову. Хоч тіло моє прикипа до землі, та думки летять у небо і граються там з зірочками, як діточки з камінцями. Сидиш, сидиш, і незчуєшся, як сон тебе вкриє, а розбуркає сонечко!.. Прокинешся: кругом тебе овечата щипають травичку, скроплену росою, а вівчар на сопілку затинає зуба. Набереш того пахучого холодку повнісінькі груди, неначе нап'єшся живущої води, та на увесь день і ні гадки собі.

— Як ще тебе, діду,— спитав хазяїн,— ні разу не спіткав чортяка?

— Еге! Кажу ж тобі,— одвітив дідуган,— як живу на світі, ні разу не траплялось мені бачить чорта або якого-небудь дідька. Чи вони мене бояться, чи цураються,— нечистий їх зна. А, здається, як би мені їх і не побачить? Де вже я на своїому віку не вештався, у яких пушах, не-трях не чвалав, так кажу ж, ні разу таки за сто літ не стрілась зо мною ні одна мара. Аж сором людям казати... Прощайте ж! Чи не прийде, на моє щастя, хоч сю ніч який-небудь бісяка.

— Щоб не порвали діда собаки! — сказав я, як він вийшов із хати.

— Не бійтесь,— одвітив хазяїн.— На його ніколи й собаки не гавкають; а крикне на невука, то, хоч який баский, затруситься та як вкопаний і стане.

Більш приглядувався я до діда,— більш дивувався їм. Яка-то міцна натура була у того чоловіка і як вона у нього чудно перекорилась... Хиле, нензне тіло, а вік довгий; кого б не спіткала злая доля, то вже він за того і болить серцем, і йде його втішати, а з свого безголов'я кепкує; спом'яне свою безталанну сім'ю, як вирізали його дітей і жінку і спалили хату,— і розреготеться... Коли стане наводить кого на розум, то не поважним совітом, а жартами, сміхом направляє. Всіх людей любить так, як тільки можна любить одного чоловіка, а часом за одного чоловіка свариться на всіх людей. Ніяк і не вгадаєш, що у його на душі й на серці. Стане сміяться, а у тім сміху чуєш хлипання; почне розказувать ніби од чулого серця, а луна одкликається реготом.

Дідуган дуже любив Галю, хазяйську дочку. Раз, як я з ним розговорював, підізвав він її до себе.

— А що, синку, гарна дівчина? — спитав дідуган, глянувши на мене.

— Гарна,— одвітив я.— А як виросте, то ще краща буде.

— Еге! Отака ж була і моя старша дочка, дуже на неї похожа. Брала була дівчина, вилита мати, а серце було моє, батьківське. Так не продлив їй господь віку, вісімнадцятий тільки рік пішов, як вона зарізалась!

— Зарізалась?

— Еге! от як се було: після уманської різни ляхи вирізали жінок і дітей тих козаків, що поприставали до Гонти. Милували тільки тих, хто покинув батьківську віру і зробився католиком. Моя жінка, троє синів і дві дочки не схотіли жить недовірками і прийняли чесну смерть; а ся старшенька подобалась якомусь пану ротмістру, кажу ж тобі, що дуже гарна була, от він і зоставив її для себе. Не знаю вже, у яку віру хотів він її перевернуть: чи не в турецьку. От узяв та й одвів її до одної шляхтянки та до якого часу і запер у хижку. Уже ввечері, напоївши своє шляхетне серце хлопською кров'ю і добре напившись венгжини¹, прийшов до шляхтянки у хижку і ну женихаться з моєю дочкою. Мабуть, не знав пан ротмістр, що наші козачки колються, як ті рожі. От і став її цілувать та обнімать, а вона, не будь дурною, вихопила із-за його пояса ніж та штрик йому в серце, а там і себе, та так

¹ Венгерського вина.

вкупі й гепнулись на поміст... Убігла шляхтянка, а вони вже з'єднані смертю: лежать собі обнявшись, як жених із невістою. От вам і чортове весілля!

Старий зареготавсь на всю хату.

— Чому ж ти смієшся, діду,— сказала Галя, похмурившись.— Лучче б згадав добру дитину сльозою, ніж реготом!..

— Дурна ти, Галю,— одвітив дід.— Добрій дитині лучче на тім світі, як на сім! Що б з неї було, якби вона так же довго жила на світі, як і я, бідолашний! Скільки б лиха перетерпіла і зробилась би старою, пакосною бабою, як той шкарбун, що гидко б на неї було й глянуть; а то пішла до господи такою гарною, що й між ангелами її не розпізнаєш. Як умру, і мені весело буде на неї глянуть. Знаєш, моє серце, нема нічого кращого на світі, як молода та гарна дівчина, і нічого гидшого, як стара баба!

Та й почав дідуган глузувать з старих баб; регочеться, а з ним і ми, і старі бабусі, які тут були в хаті. Така вже, бачите, українська натура! Не сміються з чужого лиха, а тільки з свого. Однак на сей раз, як він не ховав своє горе у той сміх, а видно було, що, згадавши про своїх безталанних діточок, защеміло-таки у його серце.

Схотілось мені заглянуть в душу старого, чи справді охолодили її так літа і виточили з серця усе, що ні трепеталось, ні клекотіло в ньому, чи воно справді вже заглухло, висохло і порепалось, як той степ в довгу засуху, що скільки оком кинеш, то не добудеш краплі води і не побачиш живої тварі.

Раз зайшов до мене дідуган і довгенько засидівсь. У той вечір він був дуже сумний і розказував тільки смутні оповідання. Щоб спробувать діда, я й нагадав йому молоді літа, жінку, дітей, хату,— і глибоко уразив його серце. Старий було за свою пісню, а я знов своє, та так розвередив його болячку, що він, сердешний, і голову повісив.

— Що ж,— каже,— синку, нігде правди діти. Горе скребло й скребе мою душу, часом і дуже скребе, та я з ним ховаюсь од людей, як скупий з грішми. Чуже лихо, як кажуть, людям сміх, похлипаєш раз, люди пожалують, удруге — одвернуться, утрете — стануть сміяться. Так лучче нехай сміються з моїх смішок, як з мого плачу... Правда, синку?..

— Правда, діду.

— Текли колись ті сльози і в мене, а козака сльоза важка: як викотиться, то неначе могилою тебе придавить; а глянеш на неї, то ні одна мова того тобі так не розкаже, як у неї побачиш. Слухай, синку: пішов я з старшим сином до Залізняка, у черкаські ліси, битись із ляхами, а вернувся додому сам один. Жінка вийшла назустріч і спитала про сина; в одвіт викотилась сльоза... У тій сльозі побачила вона мертвого сина і вже заголосила, як мати... Як з Гонтою ми одбивали Умань, я пішов навідатися до своїх і побачив тільки купу головешок, а кругом калюжі запекшої крові, неначе горілюю хату гасили кров'ю. Побачились ми з Гонтою і не розпитували один другого; у обох тремтіли сльози на очах... І він, як і я, усе стратив, що було милого на світі!.. А чи ти знаєш, синку, що таке козака сльоза?

Дідуган схопивсь і підступив до мене; голос його дрижав, груди важко колихались, очі горіли. Се не той вже був дід, що смішив і втішав, ні; здавалось, се приплентач з того світу прийшов на землю оповідать те, чого ще люди не знають...

— Чи ти знаєш, що таке козака сльоза? — спитав дідуган удруге.

— Не знаю, діду.

— Так слухай же, синку, і заховай у серці, що од мене почувеш! Молять бога, щоб він оборонив люд од огня, меча, потопу, гладу, трусу і хвороби: зложи докупи усе те лихо, і вийде з нього одна тільки козака сльоза. Глибоко вона криється у серці, важка вона, не латво її зворушить; а як же видавляють її з ока, то горе і людові, і краю, і годині!.. Викочувалась вона не раз на Україні за Наливайка, Остряниці, Полуруса, Богдана, і за моєї вже пам'яті при Залізнику. Може, чув, синку, що вона діяла!.. Після уманської тризни хто б пізнав наше горе, глянувши, як ми бенкетували не день, не тиждень. То гуляла скажена наша недоля: то вихопиться вона полум'ям і спалить кілька городів, сіл і містечок; то хлине кривавою хвилею і затопить тисячі людей; то розстелеться по краю пекельним чадом, і на десятки літ не опам'ятується народ от того диявольського курива... Відкіль же береться те полум'я, та кров, той пекельний чад?.. Із козачої сльози! Прийде час, і вона знов наробить великого лиха, коли розворушать її необачно: задасть вона знов такий бенкет, що аж небу буде душно, аж пекло засміється і гайво-

роння злякається того трупу, що йому на долю до-
станеться. Да будет же той проклят од бога і людей,
хто розворушить ту сльозу і видавить її із ока!.. Так,
синку?

— Так, діду!

Дідуган схилив голову на груди і важко дихав.

— Мені душно в хаті,— пробелькотів він.— Піду в
степ.— Біля дверей старий оглянувся і ледве промовив:

— Лучче б було, синку, коли б мене понесли у моги-
лу, чим мені ходять до могили!..

Так отакий-то був наш дідуган Кіндрат Бубненко-
Швидкий...

Мені ніколи на віку не лучалось стрічати, хто б так
гарно і до ладу розказував, як Тарасович. Деколи було
розкаже і те, що давно чув, так з такими ж додатками,
прикладками і приказками, що й не пізнаєш того опові-
дання. Слухаєш було його і не наслухаєшся: так воно
до живого, до світового подібно. А було що й розказать
дідугану: великі діла творилися за його пам'яті і на його
очах. Жив він у саму ту нещасливу годину, як магнати
польські загарбали Україну з людом, од Дніпра до Дні-
стра, і рвали, і шарпали її на шматки. У перші віки хри-
стіянства язичники так не лютували проти християн, як у
ту годину шляхта знущалась, мордувала і карбувала
своїх братів. Єзуїти цькували народ шляхтою і своїми
бакалярами, як собаками, і шинкували козакою кров'ю,
як жиди горілкою. Чого вони не робили: грабували, му-
чили, забивали під нігті сірники, і запалювали¹. Пан
Гребницький мордував народ, прив'язуючи їх до кінських
ніг, не милували ні старого, ні малого.

У містечках Смілі, Мошнах, Корсуні і Таганчі вибили
усіх попів із дітьми. Під Ольшаною спалили Данила Ко-
жевського, обмотавши прядивом і засмоливши. Пан Пу-
лявський наwerbував полк шляхти і насунув у чигирин-
ське староство силою приневолювать народ до унії. Лі-
тописець розказує, що і польки не умили своїх ручок од
гріха. Польський круль тільки було оглянувся на козаче
безголов'я, так зараз і закопошилась проти його Барська
конфедерація.

Порались ляхи, порались, поки, як казав Тарасович, не

---

¹ История Малороссии Н. Маркевича, т. II, стор. 658—659.
(Прим. автора).

зворушили козачої сльози і не видавили її з ока. Піднявся люд на Україні: і старе, і мале. Максим Залізник, кровна дитина Січі, став у голові поспільства, єпископ перяславський, Гервасій, на велике лихо, благословив рушення; а чигиринський архімандрит Мелхиседек Значко-Яворський дав Залізнику грамоту, а козакам роздали свячені ножі.

Пішла розправа. Почали з Жаботина і зробили там поминки по сотнику Харку. Усач і Шило троє суток палили місто Смілу і різали жидів і ляхів. Із Смілого пішли у Богуслав і Звенигородку, і там такого ж задали чосу. Неживий з своїм загоном розходжував по хуторах і різав панів, ксьондзів і жидів.

Крулю було не до шляхти: возився він у ту добу з конфедерацією, і панам одно було спасеніє — ховаться по укріплених городах і замках. Найбільше позбігалось їх у Лисянці, у Білій Церкві і Умані. Залізнику того тільки й треба було. Трьома замахами покінчив він усе діло. Крий боже, що тоді діялось на Україні. Не буду вам і розказувать; коли хочете знати, читайте самі ту літописну скрижаль, залиту кров'ю. В одному Умані козаки вирізали вісімнадцять тисяч жидів та ляхів¹. Сей день і до сього часу зветься уманською різнею (Rzez Humanska).

Вже руське військо перейшло Дніпр і спинило козацький бенкет. Полковник Кречетников задержав Гонту і ще декотрих і оддав їх ляхам. Добре вже натішили вони шляхетні свої душі, мордуючи мучеників. Пан Стемпковський орудував казнями. У селі Сербові Гонту першого почали мучить. Катюга кілька днів здирав з нього шкуру і відрублював по одному пальцю, а там руки й ноги, а накінці вже облупили йому голову, натерли сіллю, і знов, як шапку, наділи на голий череп².

Не легше було і товаришам Гонти: і їх четвертували по городах і містечках, а їх голови, руки і ноги розвішували на перехрестях. Попався у сю веремію і наш дідуган Тарасович, та якось викрутивсь. Кому вже бог пошле довгий вік, то ніякий гаспид, ніяка притичина йому його не вкоротить. Так бачите, у яких бувальцях бував наш дідуган; було-таки що і згадувать.

¹ История Малороссии Н. Маркевича, т. II, стор. 678. (Прим. автора)

² История Малороссии Н. Маркевича, т. II, стор. 670. (Прим. автора).

Недовго ми й гостювали в тульчинській околиці: змінили нашому полку квартирі, і прийшлося попрощатися з хазяїнами і Кіндратом Тарасовичем. Старий дуже жалкував, почувши, що ми виходимо з села; останні дні жив він у мого хазяїна і нікуди не ходив. Об чім було поведе річ, то й зведе на похід.

— На біса вас звідсіля женуть? — скаже, глянувши на мене. — Поставлять же других на ваше місце... А хоч і поставлять, — додасть журливо, — так вже тебе, синку, між ними не буде...

В той день, як нам виходить, уранці зібрався наш шкадрон біля церкви, щоб одслужить напутственний молебень. Зо всього села зійшлись люди — і старе, і мале: так увесь майдан і вкрили. Хто вийшов провести доброго постояльця, хто так подивиться; стояли тут декотрі дівчата й молодиці з заплаканими очима; були й такі нещасливі, що, забувши сором, голосили на все село. Хазяїни мої стояли біля мого зводу, бо тільки одного мене вийшли провозать.

— Куди се подівсь наш дід? — спитав я хазяїна.

— Не знаю, — одвітив хазяїн. — Зранку бачив його, носився з синьою бумагою, що цукор завертають, узяв у Галі голку й нитки, щось заходжувавсь шить... Вже не даром; побачите, коли не викине якої-небудь штукерії.

Тільки що скінчив хазяїн, як відкіля не взявсь Тарасович, убраний, неначе опудало на городі: на голові стриміла шапка з синьої бумаги, себто, бачите, ківер; через плече висіла обідрана лядунка, і біля боку щось моталось. Підскочив до шкадрона, — як крикне, та ще й гукняво, під голос шкадронного:

— Смирно, рівняй, не шевелись! Я вам, сякі-такі, по п'ятсот всиплю!..

Як побачили Кіндрата Тарасовича, то скільки було народу, хто й рюмав, усі так і зареготались. Шкадронний жене діда од фронту, а він собі командує.

— На калавур!.. К чортовій матері, навзаводи, марш!..

Так роздратував шкадронного: на що вже терпеливий, а почервонів з серця і став лаяться.

— Одведіть старого дурня, — гукнув на людей. — А то я його оджену по-своєму, фуктелями.

Вхопили діда під руки і повели геть; а він скільки горла репетує:

— Не помніть казенної муніції, а то шкадронний за-
дасть вам хуктелів!

Довго реготались люди, споминаючи кумедію діда. Вже й молебень почали правити, а деякі ще прискали собі в рукав. Як скончилось молебствіє, окропили нас св. водою, шкадронний скомандував, і ми рушили. Пісенники гукнули: «Ах, не белы снеги», огласився дужче жіночий плач, народ загомонів і лавою попер за шкадроном. Вийшовши з села за стовбовий шлях, я зупинив коня і став прощатися з хазяїнами, як вихопивсь з юрби Тарасович.

— Ось і я,— крикнув він,— з абахти¹ втік, насилу догнав!.. Прощай, синку, нехай тобі бог помага! — Старий простягнув до мене руку і кріпенько здавив, додавши: «Прощай, не побачимся на сім світі, так побачимся на тім!.. Не поминай лихом!» — Пильно на мене глянув і щез у юрбі.

В тридцятім році, повертаючись з турецької війни, наш полк переходив через те село, де жив дідуган, і на мое щастя одвели мені й квартиру у того ж селянина, у якого перше квартирував. Дуже зраділи мої хазяїни, побачивши мене: спасибі їм, що не забули. Не встигли вони вклонитися, слово до мене промовить, як я спитав їх про діда.

— Помер, помер! — одвітили вони в один голос,— царство йому небесне, вічна йому пам'ять!..

— Так, так,— додав хазяїн,— вічна пам'ять!.. Ніколи його не забудем, щодня його згадуєм.

Жаль мені, дуже жаль стало старенького. Хоч вже і не сподівався його побачить, бо пора-таки була кісткам на спокій, а все-таки почувши, що вже його нема між нами, гірко стало на душі.

— А давно вмер? — спитав я.

— О великодніх святках буде три роки,— одвітив хазяїн, важко зітхнувши.— Та ще як і вмер: до остатнього часу розмовляв, жартував, сміявся.

Ми ввійшли у хату; незабаром прийшла й Галя. Ледве пізнав її: так виросла, вирівнялась, така з неї стала гарна

---

¹ Гауптвахта.

молодиця, і вже з дитинкою на руках. Посідали та й стали згадувать діда і його довге життя.

— Од чого ж він умер? — спитав я.

— В вербну неділю застудив себе, — одвітив хазяїн. — Може б, і досі ще жив, якби шанував своє здоров'я.

Я просив хазяїна розказать мені про остатні години дідугана, і він так почав:

— Після утрени, як верталися з вербою, дуже потепліло, розстав сніг, і скрізь по вулиці стояли глибокі калюжі. От народ і йде краєм по сухому, а покійник так і бовтається по воді і знай ганяється за молодицями та дівчатами; вдарить яку-небудь лозиною, і таки добре вдарить, та й приговорює: «Не б'ю, верба б'є, за тиждень — великдень!» Стали йому люди гукать, щоб він не пльондравсь по воді: «Застудиш, діду, ноги, — кажуть, — та й вмреш не своєю смертю!» — «Еге! того мені й треба, — одвітує, — щоб який чорт вмр мою смертю: тоді нехай до мене чужа не ходить, подавай мені мою! Так як мені, — каже, — застудить ноги, коли я і підошов не замочив». — «Де б таки не замочив, — обізвався до діда Кирило Скупиндя (так його прозвали: бо збіса скупий був), — коли й халяви в воді?» — «Еге, — каже покійник, — та підошов не замочив; чи не хочеш заложиться на відро горілки?» — «Добре, — каже Кирило, — а хто ж за тебе поставить, як виграю?» — «Дітки, — крикнув дід, — хто за мене поставить?» — Так всі і заякали. — «Чи чуєш, — каже, — є кому!..» — От побрались за руки, їх і розбили. Вийшов дід на сухе, підняв одну ногу, другу, аж нема підошов! Одні тільки голови з халявами. Сміху такого було, що й розказать не можна. Не хотілось було Скупинді ставить горілки, довго спорив, сперечався, так громада присудила; нічого робить, повів у корчму і розперезався на те відро.

Того дня вже й не бачили діда; на другий тільки увечері прийшов до нас. Увійшов у хату такий смутний і сів собі мовчки. Дивимось на діда, буцім і не він: якось схилив голову на груди і важко диха. — «Що це з вами сталось, діду?» питаю. «Щось дуже голова болить і груди заложило», одвітив та й взявся обома руками за голову. «Чи не од учорашнього?» кажу. «Ні, — каже, — од завтрішнього!..» Щодня завтра та завтра, та так і дожив до того завтра, що завтра треба вмирать. Стали були втішати діда, так куди! Ще й розсердивсь. «Чорт батька зна що розказуєте, — каже, — хто не боїться смерті, кому він

обрід і ні для кого жити, той вже давно вмер!.. Не бійсь, тоді як ляхи хотіли мене з Гонтою четвертувати, то як не пильнували, а втік-таки, бо ще жити хотілось; а літ з двадцять назад хоч би восьмерували; хоч би одчинили двері тієї куні, де ми сиділи, то й не зворухнувся б з місця». — «Як же ви відтіля втекли?» питаю діда. Нехай, думаю собі, розкаже, то, може, забуде про свою хворобу. От він і став розказувати. «Посадили нас, — каже, — вісім чоловіка у башту, понабивали на ноги залізні кайдани та ще й двері замурували; тільки й осталося у версі на самій башті одно віконце, в котре нам спускали щодня глечик води і по скибці хліба; а біля того віконця стояв вартовий жовнір і дивився, що ми робимо. Здається, як тут у біса втекти? А втекли ж, бо хотілось ще оддячити ляхам за наше лихо!.. Замолоду я був дуже проворний, недаром січовики прозвали мене *швидким*, а такий цупкий, що чи на дерево, чи на який мур, скелю, то як кішка злізу. Здавалося ляхам, добре мене закували, та не догледіли того, що кайдани були просторі на моїх ногах, а як ще покрутив їх сюди-туди та розправив свої кістки, то вони й злізли к бісу. Як злізли, я й кажу моїм товаришам: «Ну, хлопці, теперечки втік не втік, а побігти можна!» — «Де ж ти будеш бігати, — питають, — тут у башті не розженешся, а у віконце не вилізеш, високо, та й жовнір там стоїть і пильнує». — «А буває, — кажу, — і лежить, і спить! Коли вже на те піде, що господь визволить нас звідсіля, то не то один лях, і сто чортів не вдержать і не встережуть». До півночі чутно було, як вартові перекликалися і на версі походжав жовнір, а там потрошки й затихло. От я, помолившись богу, і подравсь вуглом до віконця. Де в стіні ямка, то там ногою упрусь; де виткнулась печина, то рукою хапаюсь, та так поманесеньку і дібравсь до віконця. Зирк, як вовк із-за кошари: аж мій жовнір простягся догори черевом і спить собі, як неживий. Видряпавсь я на башту, дивлюсь: біля жовніра лежить ратище і здоровенна сокира; от я, недовго думавши, ухспив її... як затоплю його по виску, раз, удруге, так тут його й чорти вхопили. Далі кинув товаришам сокиру, палаш, ратище і сам спустивсь у башту. Духом порозбивали кайдани, пробили цеглу в дверях та й дали дропака через річку в ліс». — Отак розкаже дід, а йому поставили вечерю і пива принесли, покійник дуже був ласий до пива, так ні до чого ж і не доторкнувся, покуштував тільки пива та

і не пив: «гірке», каже. Недовго й сидів: Галя послала йому на печі, от він зараз і ліг.

— На другий день неначе йому полегшало; зраня трошки походив, а за обідом і за ложку не взявсь. Як стало смеркаться, попросив він, щоб йому на лавці послали, і увесь вечір і ніч лежав, як в огні, щось розказував, а часом розмовляв з жінкою і з дітьми, неначе вони стояли перед його очима. В середу уранці теж йому полегшало, вп'ять устав. А тут, як почули люди, що дід занедужав, зо всього села понаходили прощатися з ним. Кланяються йому до землі, цілують йому руки, ноги, а він од них одсовується та белькотить: «Щур дурня! Подуріли, дітки!.. Чого се ви мені кланяєтесь? Я ж увесь свій вік був з вами рівний! Кланяйтесь одному богові милосердному!..» З кожним розмовляв, кожному яке-небудь веселе слово сказав. Вже ми подумали, чи не одужав старий, так увечері знов його скрутило. В четвер вже не вставав, а в п'ятницю його запричастили, думали, що вмре: дуже було йому важко. Галя не відходила од його і до плащаниці не ходила. В суботу раненько наш дід знов одужав: одкрив очі та й пита: «Який сьогодні день?» — «Субота», кажем. — «Субота! — скрикнув, — так іще раз на своєму віку почую, як заспівають «Христос воскрес»? Далі зняв з грудей мідний хрестик, підізвав до себе Галю та й каже: «Добра моя дитино! Оцим хрестом благословила мене мати на довголіття, а я тебе благословляю і на щасливу долю. Нехай вона так тебе шанує, як мати свою дитину, щоб ти хати своєї не покидала і діточок своїх не ховала. Є в мене ще й другий хрест, важкий, дуже важкий, — сього нікому не зоставлю, візьму його з собою і на той світ; сим хрестом, як ключем, одімкну я собі врата в царство небесне...» Слухаючи діда, гірко плакали, а особливо Галя, так і обливала його руки сльозами. Та подивіться, вона й тепер плаче!

Я глянув на Галю, вона усміхалась до своєї дитинки, а сама рукавом утирала сльози.

— Глянувши на наші хлипання, — знов почав хазяїн, — дід і каже: «Не плачте, дітки: коли б ви знали, як мені легенько на душі, то б од радості сміялись!..» Тут повносили паски і пампушники, що напекли ік празнику, а дід, побачивши, й каже: «Не буду вже я завтра з вами розговляться, розговіється моя душа на тім світі!» І багато ще дечого розказував, так всього ж не згадаєш.

— Отак розговорював та й заснув, і проспав аж до вечора. Пізенько вже, як *Діянія* почали, прокинувся він та й пита: «Чи не благовістили до утрені?» — «Ні,— кажем,— ще рано». Знов розгорівся, та менше проти учорашнього, тільки якось важче став дихать. Лежить, лежить і схопиться та й забубонить: «Благовістять, благовістять!..» Отак кілька раз схоплювався; усе здавалось, що дзвонять до утрені. Аж тут і справді почули благовіст. «Ну,— каже,— дітки, тепер несіть мене до церкви, бо сам не дійду!» От ми положили його на коц та й понесли. Хотіли були у церкву унести, так не схотів: «Посадіть мене,— каже,— біля дверей». Посадили, піддержують його — з одного боку моя жінка, а з другого Галя. А тут зібралось того народу, кругом діда обступили і в церкву не йдуть. Далі, як дочитались до Христа, пішла процесія кругом церкви. Звісно, обійшли три рази і стали біля дверей. От піп і возгласив: «Христос воскрес!», а дід в одвіт: «Воістину воскрес!», а ми за ним і собі «воістину воскрес». Тільки заспівали дяки і попхались за попом у церкву, а дід до моєї жінки: «Кумо,— каже,— давай свічку, будемо вмирать!..» Ухопив ту свічку, схилився на груди Галі та й оддав богу душу... Таки почув, як заспівали «Христос воскрес»!..

— Понесли діда живого, а принесли мертвого. Усякому хотілось хоч трошки пронести його, аж бились, хапаючись за коц. На четвертий день поховали діда; всі дні народ не одходив од хати, неначе яке гульбище було; не ходили і в корчму, ні на качелі, тут і гуляли, діда згадуючи. А похорони, якби ви побачили, які бучні були: і панів так не ховають. Зо всього села нанесли усякої провізії, трунків, грошей!.. Ховали діда як козака: за труною несли ратище, фузію¹, вели коня; а як опускали у яму, то стріляли з мушців² і рушниць...

Вечір був тихий, теплий, ми й пішли на кладовище поклонитись дідовій могилці. Здалека побачив я на горі кладовище, оточене високими вербами і тополями. Посередині, із-за вітей лип виглядувала убога церковця. Ми ввійшли у похилу браму під повіткою і, пройшовши

¹ Рушницю.

² Мортир.

кілька ступенів по дорозі, опинились біля високого хреста. Тут була могила Кіндрата Тарасовича, з боків обложена дерном, а посередині на грядочці розрослись чорнобривчики, конвалія, а кручені паничі оплутались кругом хреста і дрались аж до самого верху.

— Хто се насіяв квіток? — спитав я.

— Кому ж більш, як не Галі,— одвітив хазяїн.

— Сього року не я одна сіяла,— обізвалась Галя.— І Кіндратко помагав,— так звали її хлопчика,— їй же богу, правда! Бачить, що я загібаю, воно й собі теж рученятами загібає!..— Галя притулила дитину до серця і стала її цілувати.

Ми посідали біля могилки діда та й стали згадувать, який-то він був веселий та втішний. Згадали не одно його оповідання, не одну його штукерію і дуже сміялись.

— Отак, як бачите,— каже хазяїн,— прийдемо сюди, на дідову могилу, і плачемо, і сміємось. Вічна йому пам'ять!.. Е, побачили б ви, що тут діється на великдень!.. Ми поминаємо діда у той день, у котрий він богу душу віддав, а oprіч того, на самий великдень після служби усі миряни сходяться сюди на кладовище і христосуємся з дідом. Декотрі то тут біля могилки і розговляються, і гуляють; буває так, що у корчмі менше людей, як на кладовищі. Люди кажуть, що весело було живим жить з дідом, а як умер, то й мертвим весело з ним лежать.

Прощаючись з дідовою могилкою, у кожного тремтіли на очах сльози, а у Галі покотились вони, неначе порвалася нитка жемчужного намиста.

Слухаючи, що розказували хазяїни про поминки діда, і глянувши на сльози і жаль добрих людей, якось весело зробилось у мене на серці.

«Не сирота той,— подумав я,— кого бог наділив чулим серцем і теплою душею. Наплодять вони тому чоловікові добрих діл, як добрих діточок, буде кому доглядіти і втішити на старість, буде кому і після смерті справить по йому добрі поминки».

ОПОВІДАННЯ ГРИЦЬКА КЛЮШНИКА

*Так дід розказував,—
Нехай здоров буде!..
А я за ним. Не знав, старий,
Що письменні люди
Тії речі прочитають.*

(Епілог з «Гайдамаків»)

Т. ШЕВЧЕНКО

ПРОКІШ ІВАНОВИЧ

Ганні Іванівні Стороженко

Нема вже теперечки таких панів, як колись були!.. От хоч би й наш покійний пан — пошли йому, господи, царство небесне! — на всю губу паном був, а між нами, простим людом, рідним батьком!.. Які теперечки пани?.. кат зна, на що поперевадились!.. Ні він тебе не зрозуміє, ні ти його! За цілісінький рік і разу не лучиться його і побачить; прибіжить з Петенбурга, ухопить грошенят та знову у Петенбург. Та ще чортяка їх навчив у карти грать: програ, що в закромах, та й продає, що має ще вирости на той рік! Знай — пише до управителя: присилай грошей; а той і дере; і цупить, і канючить — не з кого, як з своїх же людей. Деколи, кажу, хоч і приїде на кілька там днів, то й не ходи до його: тільки на поріг — так зараз тебе лакиза й жене в контору...

А в конторі яку тобі пораду дадуть?.. Вилають та в три вирви й проженуть. А до старого пана хоч уночі було приходь — вислухає тебе ласкаво і пораду дасть, і, чого попросиш, наділить. Не цурався він і нашого товариства: було прийде і на весілля, і на хрестини та, одкинувши набік своє панство, гуля з нами, було і вип'є собі на здоров'я, так що молодичі і дівчата візьмуть його на руки і однесуть у будинок. А лучалось, як було за що, то виб'є; а трапиться яке ледащо, то й прожене.

— Иди собі, — скаже, — на всі чотири: не треба мені ледачого чоловіка; ти мені і на все село недобру славу нагониш.

Зате ж було і чужі поважали наших селян, і судові не дуже перед ними кирпу гнули, а пана боялись гірш,

як ми, прості люди. Комісар було приїде, то не зна, на яку й ступить, з якого слова й мову почать: тільки було що не так, то й вижене. Що ти з ним будеш робить? На його й суда ніякого не було: намісникові — родич, генерали — йому товариші, сказано — дука!.. А багатир який був: кілька хуторів мав у Полтавській, в Харківській губернії, а тутечки — того степу... щоб я пропав, коли й на доброму коню в тиждень об'їдеш: од річки Глибокої аж до річки Жучихи все наше було. По сусідству чужі гурти і отари скрізь паслись по наших степах. Інколи поїде пан полювать, то вони, углядивши, і почнуть переганять на свою межу, то пан і гукне:

— Не займайте! Нехай пасуться; буде й мені і вам!

І в косовицю — хто схотів, той і косив; не так, як теперечки, що часом і своєму чоловікові не дадуть накосити трави. Е, тоді гарно тутечки жилось, свята була старовина!.. Я знаю цей край, як він тільки що заселився. Ми саме тоді з покійним Прокопом Івановичем прийшли з Січі, як тут тільки що почали будуватись.

Давно вже се діялось, аж у той рік, як зруйнували наш кіш, а здається, неначе вчора минуло: так воно живо перед очима. Ось як воно було.

Після того, як одчахнувся од султана кримський хан, слобожани почали селитись по степах; стали забирать і наші вольності, землі, не так прості люди, як ті підпанки. Запорожці не раз давали їм прочухана: отоді-то й Гарина на Орельці уколошкали — та й не його одного, і других посікли на капусту. От і стали жалітися на нас, запорожців, що й самі не користуються землями, і людям боронять, неначе та собака, що лежить на сні, ані сама не їсть, ні волів не дає. А тут ще роздратували того Кутемку світлішого: бачите, пристав він до нашого товариства (тоді ще й Грицьком Нечосою його прозвали) — так, кажу, хоч і пристав простим козаком, а хотів по своєму орудувать всім кошем, а Січ йому не покорилась. От він і подарував кошеві з чистого золота ківш, та ще й з кришкою. Старі козаки тільки глянули на ту кришку, так в один голос і сказали: «Покрие ж і нас лиха година!» Так воно й сталось! Незабаром, саме на зелені свята, прийшов з московським військом генерал Текелій і огласив волю цариці: що кримський хан угамувався і що нам, запорожцям, нічого більш тутечки робити, так щоб ми йшли ік Чорному морю биться з черкесом, а землі

наші велено роздять під городи панам і слобожанам¹. Боже мій милий, що тоді діялось у нашому кошу! Спершу хотіли були боронитися, а далі зібрали раду, розбились на дві половини. Одні казали, що гріх проливають християнську кров, і згодились покоритись цариці, а другі не схотіли: посідали на чайки та й попливли до султана. Були й такі, тільки небагацько, що не пішли ні до Чорного моря, ні до султана, а повернулись на Україну.

Прокіп Іванович був тоді нашим курінним. І що то за козак з його був!.. Скільки на світі живу, а другого такого чоловіка не лучалось мені бачить на своєму віку. Розумний, чулий, правдива, щира козацька душа, без помсти й користі. Всі його в коші поважали, всі слухали, хоч такий палкий був, як той порох; тільки що не так, не по правді, то й очі заблищать і за шаблю хапається, на ніж полізе. А з себе який козарлюга був! Високий, сановитий, очі, як небо, сині, прихмурені чорними бровами, вус чорний, аж вилискується: глянеш на його, то неначе очі до його прилипають. Не було в його ні роду, ні племені: наш-таки січовик Печина привіз його з якогось зимовника по сьомому році; в коші він і виріс, тут і загартувався. Отож, як стали розходитися січовики, я й питаю Прокопа Івановича:

— Куди ж ти помандруеш? Чи до Чорного моря, чи до султана?

А він і каже:

— Не лаявсь я з черкесом, то й битись з ним не хочу; не кланявся султанові і кланятись не буду, а піду собі на Україну, куди мене доля приведе. А ти, Грицьку,— пита,— куди підеш?

— Туди,— кажу,— куди й ти, коли ласка твоя, приймеш мене за товариша.

— Друже мій,— одказав Прокіп Іванович, положивши мені на плечі руки,— ми з тобою давні товариші, а теперечки в нашому сирітстві будемо рідними братами.

За два тижні після того, як прийшли москалі, наш кіш зовсім опустів. Деякі, кажу ж, помандрували ік Чорному морю, а другі посідали на чайки та й гайда до султана. І ми з Прокопом Івановичем хотіли вже рушати, а тутечки, мені на лихо, сплечивсь мій кінь, так Прокіп Іванович і каже:

---

¹ Січ зруйновано 1775 року. (Прим. автора).

— Піший кінному не товариш; нема в тебе коня, не треба й мені; та теперечки вже не до коней, треба братись до волів.

У той день, як нам рушать, подарував він свого коня і роздав броню: кому шаблю, кому пістолі, кому гвинтівку. От як теперечки його бачу: побілів, як крейда, у грудях дух спирається, у серці кипить, а сам усміхається. І я теж оддав свою броню; тільки й залишили собі по чингалу, про всякий випадок, од звірюки. Далі пішли на кладовище. Прокопові Івановичу схотілось попрощатись з покійником — нареченим батьком. Прийшов, вклонився його могилці та й каже:

— Прощай, батьку! Думалось і мені лягти поруч із тобою, та не привів господь. Не прийду вже сюди захистити твою вічну хатину; може, через кілька літ і хрест твій здіймуть на підвалину, скотина топтатиме твоє чесне усипалище, а може, поставлять тутечки шинок і шинкуватимуть жидівські пархи.

З кладовища ми переїхали у човні на другий берег Дніпра, зійшли на гору і глянули на кіш. Як на долоні перед нами! — зовсім спорожнівсь: де-не-де побачиш козака, і курені порозвалювались, другі зовсім розібрані; тільки стоїть одна церковця, неначе стара ненька, випровадивши діточок і попрощавшись з ними на віки вічні. Прокіп Іванович упав на коліна і став прощатись з Січчю. Що він казав, не пам'ятаю, та й не чув: так важко стало! Здавило серце неначе обценьками: не стямивсь, як і сам упав на коліна і, вже не знаю з чого, — став читать: «Нині одпускаєши раба твого, владико, по глаголу твоему, з миром!» Хоч, правду кажучи, і не було того миру, та вже, бачу, так уста промовили одхідну молитву нашому бездольному козацтву... Устали, обнялись, кріпко придулились один до одного і гірко заплакали...

— В перший раз, як живу на світі, — каже Прокіп Іванович, — оце заплакав!

— І я в перший, — кажу.

— Було для чого і приберегти сю сльозу, — каже Прокіп Іванович. — Теперечки ми, Грицьку, не січовики, не лицарі, та все-таки чесні люди; своє оддали, та чужого не загарбали!.. Ох, важко, — каже, — і не вимовиш: здається, якби все те лихо, що на серці, вихопилось словом, то й камінь, почувши, тріснув би і вилив з себе родник сліз.

— Так,— кажу,— так!..— Та, прихилившись один до другого, плачемо.

Ще раз глянули на кіш, поклонились на всі чотири, перехрестились та й пішли. Ідемо мовчки; у кожного одно горе на думці... І незчулись, як пройшли верстов з десять; от я й питаю у Прокопа Івановича:

— Куди ж ми се простуємо? Коли на Самарську паланку, то треба повертати у ліву руку...

— Ні,— каже Прокіп Іванович,— підемо за Береку, у слободи; тамечки, кажуть, не дуже ще розплодилось тих підпанків. По дорозі зайдемо у Призів зимовник, десь за річкою Самарою одпочинем та й підемо ік Донцю.

На треті сутки дійшли ми до річки Самари і заночували в зимовнику старого Кукси; колись і він був січовиком. Од його почули ми, що по тім боці Самари пани розмежують землі, а туди дальш, ік Орельці, вже і селяться. Поспитавши дорогу до Приза, переплили Самару і пішли собі горою. Не пройшли й п'ятнадцяти верстов, як почались будування і де-не-де стояли повкопувані стовпи, себто межі.

— Глянь,— каже Прокіп Іванович,— не іродові сини! Вже й будуються; а ми, дурні, боронили сі землі не вік і не два, кров'ю нашою поливали і кістками обгороджували!

Аж почервонів з досади! Де прийдеться доріжка побіля будови, то й крюка дасть, а обійде. Надвечір прийшли ми до Приза. Не дуже зраділи, побачившись; мовчки привітали один одного, ні один з нас і не пугукнув, бо й Приз вже знав наше лихо. Так і в хату ввійшли; посідали, понурились; ніхто й пари з рота не пустив. Та вже прийшла жінка з городу і заторохтіла: «Відкіля й куди?» От і ми почали розмову.

— Який його враг і сподівавсь,— озвався Приз,— щоб таке лихо склалось, нехай йому абищо!.. У нас уже чутка була, що тебе, Прокопе Івановичу, обирають на старшину; а теперечки, глянувши на тебе, серце кров'ю обливається: нема вже й того коня, що носив тебе, як на крилах, і шаблі, що не одну татарську голову зчесала, і пістолів, з котрих птицю бив на льоту!

— На все воля божа,— одказав Прокіп Іванович.— Він нас возносить, він і смиряє!

Стали теревені гнуть, давнину згадують. Потрошки-

потрошки і розбили свою тугу; тільки деколи, як нагадають про панів, то Прокіп Іванович і на виду зміниться, і насупиться. От, дивлячись на це, Приз і каже:

— Е, ні, Прокопе Івановичу! Не всі пани одним миром мазані: є між ними й добрі люди; отамечки, де була Дорошова пасіка, дарма що пан, а добрий чоловік...

— Брехня, тричі брехня! Зроби,— каже,— доброго чоловіка паном, то й буде з нього ледащо!

— Що ж, Прокопе Івановичу,— озвався й я,— адже ж і у панів є душа?

— Така душа...— гримнув.

Не стали з ним і спориться. А тимчасом Призиха поставила нам знатну вечерю: тетерю¹ з загребами², галушки з постромою³, малай⁴, глечик варенухи, пляшку тернівки оковитої. Ото ми їмо, запиваємо; пішли й вигадки, і сміхи, та й заспівали нашу запорозьку:

Ой Січ — мати, ой Січ — мати,
А Великий Луг — батько...
Гей, що в Лузі добре заробити,
Те у Січі пропити...

Веселі люди були запорожці! Здається, і на світі не було їм рівних, і до кінця світу таких вже не буде!

Переднювавши, рушили дальш, як розказав нам Приз — на Дорошеву пасіку. Ще сонечко височенько стояло, як ми дійшли до цієї пасіки. Дуже подобалось нам це місце: у широку долину з обоїх боків зійшлись дві балки; річка розлилась плесами, як добрі озера, з лиманом, а серед того лиману острів, вкритий лісом; оце ж і вона, та Дорошева пасіка. Дивимось: з верству од лиману понад річку починається будова, ціла вулиця вже застроєна, а з краю — панський будинок. Дійшли до села; недалечко від панського двору стоїть на одшибі хатка, а на призьбі сидить старий дід. День був дуже жаркий; признаться, таки трошки й притомились, от я й кажу:

— Може б, ми у сій хатці заночували?

¹ Тетерю варили з борошна та пшона, а вчиняли розчиною, як тісто на хліб. (Прим. автора).

² Такі коржі, що печуть їх, загібаючи у жар, від чого й загребами зовуться. (Прим. автора).

³ Построма — сушена або в'ялена риба. (Прим. автора).

⁴ Малай — тісто з пшенички (кукурудзи); у молдаван зветься мамалигою. (Прим. автора).

— Нехай вона крізь землю провалиться! — сердито одказав Прокіп Іванович.— От стану я в панській хаті ночувать...

— Ну,— кажу,— спочинемо трохи, нап'ємось свіжої води?

А дід чує нашу розмову та й каже:

— Та коли завгодно, то й переночуйте; на те пан і хатку поставив, щоб було де одпочить переходящим. Буде що й повечерять.

— Це,— каже Прокіп Іванович дідові,— твій пан принаду поставив, щоб приманювать людей, як буває годують хлібом рибу, щоб більш її піймать.

— Ні,— каже старий,— наш пан нікого не прийма, хіба вже добре кого знає; а ці, що, бачите, селяться, то це наші люди, з Великих Будищ.

— Бачу, твійому панові жалко,— каже Прокіп Іванович,— уділить сіромі шматок тієї землі.

— Ні, не жаль,— каже старий.— Наш пан— добрий чоловік, поздоров його боже, а боїться, щоб не нахопилось яке ледащо, злодій або розбишака... Та от і сам пан іде.

Озирались, дивимось: іде повагом високий сановитий чолов'яга; шапка на йому з кримських смушків, в синьому бешметі, блакитних штанях і жовтих чоботях. В одній руці палиця, а в другій — здоровенна пенькова люлька. Так йому буде літ під сорок; ніс закандзюбився, довгенькі вуси, а очі карі, великі, так і блищать. Підійшов до нас, доторкнувся до шапки й каже:

— Здорові були, пани молодці.

— Здрастуйте, добродію,— кажу.

А Прокіп Іванович тільки кивнув головою і похмуро на його дивиться.

— Відкіля, люди добрі? — спитав пан.

— З коша,— кажу.

— А що там чувать?

— Що чувать?..— кажу та й зітхнув.

А Прокіп Іванович і каже:

— Нічого не чувать, нікого й не видать, бо всіх розігнали, спасибі таким панам, як і ти!

— Брехня! — одказав пан.— Не панам дякуйте, а вашим січовикам-зłodіям, розбишакам, що по шляхах чумаків обдирали та різали людей; дякуйте тим, що й теперечки ще по паланках на перехрестях кістки їхні крутяться на палях та мотаються на шибеницях. Теперечки,—

каже,— ні з ким вам тут битись: то, коли хочете зостаться лицарями, ідіть ік Чорному морю і бороніть хрещений люд од черкеса, а не хочете, зоставайтесь тутечки чесними пахарями, а не чорт батька зна чим, розбишаками.

Почувши сю одповідь, Прокіп Іванович трошки збен-теживсь, аж зашарівся; глянув мені в вічі, ніби пита: що мені йому казати?

— Що ж,— кажу,— Прокопе Івановичу, се й ти не раз казав, бо правда, так воно й є!..

— Нехай буде й так,— каже Прокіп Іванович,— так де ж нам селиться, коли пани всю землю загарбали.

— І се брехня,— одказав пан.— І десятої часті не забрали; хоч би вас у сто разів було більш, то й тоді б знайшлось землі, де вас поселить...

— Хоч би в тисячу разів було більш землі,— крикнув Прокіп Іванович,— то й тоді б усе загарбали, бо у панів очі більші черева! На себе озирнись: ти один, а скільки землі захопив!

Тут вже й пан трохи припинивсь; сюди-туди, а далі й каже:

— Що ж, козаче, правда твоя, чимало-таки захопив, так не для себе ж одного: роздам дещо добрим людям: коли хочеш, і тобі дам, бери.

— Не треба мені панських подарунків,— сердито одказав Прокіп Іванович.— Буде з мене й того, що мені бог дасть.

Дуже розсердився Прокіп Іванович, вже й за чингал хапається: та й пан став хмуриться; думаю собі, щоб ще не полаялись: тоді вже й не здержиш Прокопа Івановича, бо, кажу ж вам, завзятий покійник був. Коли пан усміх-нувся та й каже:

— Ну, коли не хочеш од мене землі, то покоштуй мого хліба-солі; ходім до мене, повечеряйте і одпочиньте.

— Не хочу я твого й хліба коштувати,— гримнув Прокіп Іванович, махнувши рукою,— подавись ти ним!

— Гріх, козаче,— озвався пан,— гребать хлібом божим та й тим чоловіком, що тобі його подає! Коли ти не подавився своїм словом, то я не подавлюсь тим хлібом, що од щирого серця хотів з тобою поділитись...

Розумне й чуле слово пана опам'ятувало Прокопа Івановича.

— А що, Грицьку,— каже схаменувшись,— здається я вже дуже забрехавсь?

Далі протяг до пана руку та й каже:

— Не сердься, добродію! Якби ти знав, що в мене отутечки,— приложив руку до серця,— то простив би дурня!..

— Знаю, козаче, знаю,— каже пан,— та вже од жалю не pomoжеться; так воно буде, як бог дасть. Ходім же до гурту.

Узяв нас за руки та й повів. Тільки ввійшли на двір, а кінь у конюшні і заіржав.

— Бач, собачий син,— каже пан,— зараз почув козака, озивається! Се,— каже,— привели мені жеребця аж із самісінької Кабарди: важкий кінь! Ануте, хлопці,— гукнув на конюхів,— виведіть лишень Пашу.

Та й кінь же був, отой Паша! Теперечки й коней таких чортма. Ледве два чоловіки вдержать: так на двох ногах і ходить; шия — мов у лебедя, хвіст догори, ніздрі — хоч кулаки засовуй, з очей іскри сиплються! Мастью був він білий, неначе з срібла вилитий: як повернеться проти сонця, так од нього і сяє.

Як глянув на його Прокіп Іванович, то й про кіш забув.

— Попустіть поводи,— кричить на конюхів.— Дайте волю, нехай басує!

Далі не втерпів, до жеребця; ну його гладжувать — то біля вуха почуха, то по спині поляска, під животом погладить; от жеребець притих, став як укопаний.

— А давайте, хлопці, уздечку,— гукнув Прокіп Іванович.

— Чи не схотілось тобі,— пита пан,— на його сісти? Крий боже,— каже,— він нечук; на йому ще й муха не сиділа!

— Хіба я дурний,— одвітує Прокіп Іванович,— щоб сісти на невука...

А сам держить коня за перенісся і уздечку накидає, вже й гнужда; далі зібрав повода, за гриву, скік!.. як там був...

— Пускайте! — крикнув.

Пустили,— так жеребець догори й піднявся, неначе стовп; як стрибоне раз, удруге, плиг через канаву, і покотив скільки видно степом, мов на крилах. Всі повибігали за ворота, пан перелякався, б'є об поли руками та белькотить:

— Ох, мені лихо, щоб ще не скинув та не вбив!

— Не бійтесь,— кажу,— Прокопа Івановича і чортяка не скине!

Дивимось: збіг на гору та й почав круги завдавать то в ту, то в другу сторону та, умиливши добре коня, і поверта до нас вже риссю. Поїздив ще по двору там й зліз.

— Ну, Прокопе Івановичу,— каже пан,— налякав же ти мене здорово! Я думав, що він тебе і на той світ занесе!

— Е, на такому коню,— одказав Прокіп Іванович,— на той світ не поїду: чорти одіймуть, бо в їх такого нема.

Повеселішав, вже й жартувать став. Посідали на рундуці, сміємось, а тут почали чай розносить: пан і підбавив у наші чашки рому; а Прокіп Іванович покуштував та й каже:

— Не бісові пани, Грицьку, який смачний трунок ви гадали: такого і у нас у коші не було...

— Не було,— кажу.

Випили по другій і по п'ятій і стали вести розмову. Прокіп Іванович розкаже, як ми татарву лушили, а пан — як бились під Ларгами та Кагулом. А тут з села стали люди наvertаться: один просить лісу — нестало на хату; другий — хліба, той горілки — бог сина дав, тому грошей треба. Й що ж? Хто б чого не попросив, ні в чім нікому не було одказу. Як вже дуже смерклось, ввійшли в будинок; тоді в ньому було тільки чотири світлички: у двох жив сам пан, а дві пустували, про всякий случай, для гостей. Незабаром подали й вечеряти, понаставляли тих потрав. Чого там не було: вареники, мнишки, жарений дрохвич, смажені в сметані карасі, а трунів — не перелічиш: наливки, запіканки і біломорські вина. Прокіп Іванович їсть і п'є, та й все, знай, лає панів.

— Не бісові пани, Грицьку,— каже,— як же вони смачно їдять! Тим-то вони такі й гладкі, од того їх і поважають, бо люди, як ті собаки — хто їх добре годує, до того вони й лащяться!

А пан слуха та регочеться: так йому подобались ті щирі жарти. Після вечері повів нас пан на другу половину; дивимось, дві кроваті послано.

— Ну, одпочивайте ж,— каже.— На добраніч вам, а завтра ще погуляєм.

Прокіп Іванович хотів був подякувать пана за хліб-сінь, щоб рано за холодка рушити в дорогу, так куди!

— Не пушу,— каже,— не пушу, і не турбуйтеся, завтра неділя, одпочинете, а в понеділок з богом на всі чотири.

Як пан вийшов із світлиці, Прокіп Іванович і каже:

— У перший раз, Грицьку, довелось мені побачить пана. Коли вони усі такі, та хоч і половина, то нехай вони здорові будуть.

— Нехай,— кажу.

— Щира душа у сього пана,— каже.— Скільки не приходило людей, усім пораду дав!

— Усім,— кажу. Та й послули.

Та як і послули! Неначе мертві. Віконниці, бачите, позакривані: ні сонце у вічі не лізе, ні мухи не кусають, от ми й заспались: та вже пан сам прийшов і нас побудив.

— Вставайте,— каже,— вже нерано; нап'ємось чаю та підемо на обід риби піймать...

Та й риби тієї було — батечки! Тепер і приволочкою того не піймаєш, що тоді волоком!.. Та тоді усього було більш: і звіра, і птиці... Не протягли і трьох гоней, як повнісіньку повозку наклали; і риба неабияка — все виризуб, коропа, карасі. Од плеса зайшли ми в лиман.

— Се,— каже пан,— у мене святе місце. Тутечки була Дорошева пасіка; се ж він своїми руками і дерева понасаджував. Старим вже сюди прийшов з Січі, і щось було непросте: після його позоставались деякі книжки і вірші.

— Чули про його і в Січі,— кажемо,— хоч він там був не за нашої пам'яті.

З лиману пішли ми по селу. Деякі хати вже збудовані, а другі ще будуються. Зайшли до Івана Могильного, до Пилипа Палянички; такі з них багатирі! Теперечки і людей нема таких заможних. Потім вийшли на вигін; дивимось, загнулась річка, неначе шия лебедина, а напроти простяглась балка з байраками.

— Отутечки б,— каже Прокіп Іванович,— хату поставить.

А пан глянув на Максима Базилевського, тоді він приказчикував, та й каже:

— Збудувать на цім місці хату на дві половини з кімнатами та й другу поруч поставить.

Пройшли дальш, аж щось їде у бричці, а пан і каже:

— Се мій приятель і сусіда, Василь Васильович, добрий чоловік.

Поздоровкались, а Василь Васильович глянув на Прокопа Івановича та й пита.

— Що се в тебе за січовик?

— Се,— каже пан,— такий у мене чоловік, що усіх нас зашморгнув би на один мотузок та й повісив на шибениці!..

— Може б, деяких і зашморгнув,— озвався Прокіп Іванович,— тільки не тебе: за такого пана, як ти, і голову мою зложу, поздоров тебе боже!

А Прокіп Іванович такий був чоловік: як кого не злюбить, то вже йому про його й не нагадує, а до кого прихилиться, то з душею й тілом.

До обід випили чарок по шість гданської горілки та й за обідом хлюпались на тих наливках і біломорських винах, як жаби в болоті, і повставали дуже веселенькі. Після обід спочили трохи і знов почали кружлять. А тутечки понаходило з села людей — старе і мале, дівчата, молодиці; на яку не глянеш, такі гарні, матері їх біс! Викотили людям бочонок горілки, меду, заграла музика, танцюють, співають, регочуться, так весело, кажу, що й розказать не можна. І ми таки повпивались, особливо пан з Прокопом Івановичем. Сидять собі вдвох, цілуються і плачуть. Далі пан і каже:

— Не покидай мене, Прокопе Івановичу, останься! Будемо жити, як рідні брати!.. Я,— каже,— круглий сирота: жінка моя вмерла, діточки манесенькі та ще й дівчаточка; ні з ким мені й душу одвести. Мені б треба отакого щирого чоловіка, як ти...

— Зостався б,— каже Прокіп Іванович,— так не можна ж покинуть товариша...

— Якого? — пита.

— А Грицька,— каже.

— Та й він зостанеться,— каже пан.— І йому буде добре! Грицьку,— гукнув до мене,— чи зостанешся з нами?

— Як завгодно,— кажу,— Прокопові Івановичу, де він, там і я.

Вдарили по руках та й обнялись!

— Ну, нехай же,— каже пан,— будуть ваші й хати ті, що сьогодні, в добрий час, звелів будувать; ти, Прокопе Івановичу,— каже,— будеш у мене прикажчикувать, а ти, Грицьку, отаманувать.

— Ні,— каже Прокіп Іванович,— нехай він буде ключником, бо він трохи письменний.

Отак-то з того часу Прокіп Іванович став прикажчиком, а я ключником. І як-то воно шпарко здійлось! Вчора ще Прокіп Іванович був немилосердний до панів, а сьогодні і сам панським став! Як кажуть: посміялась верша болоту, та й сама в болото попала!

Як почули деякі з наших січовиків, що Прокіп Іванович запинився у пана, і вони поприходили. Просять, щоб пан і їх до себе прийняв.

— Що ж ви будете у мене робить? — пита пан.

Один каже:

— Я буду за трьох їсти твій хліб.

Другий:

— А я співати!

Третій:

— А я танцювати!

— Добре,— каже пан,— добре! Іжте на здоров'я, співайте і танцюйте.

Що за втішні та веселі люди були запорожці! А які з них робітники: один за трьох робив. То яка тоді і панщина була? Ігрище. Наступить косовиця, то неначе обозом стоїмо в степу; і пан з нами. Роблять день і до півночі не вгамуються: регіт, сміхи, співають, танцюють; і втоми не знали, бо тоді душі у них були нетомлені.

Після жнив пан налагодивсь їхати у Будища. Раз зайшов до мене в амбар та й каже:

— Як бачу, то тутечки нема суженої Прокопові Івановичу, якось він чортом дивиться на наших дівчат.

— Та він,— кажу,— і дівчат добре ще не бачив, соромиться; сказано, січовик!

— Ні,— каже пан,— нема-таки вам тутечка й пари. Поїдьмо в Будища, то хіба там вже вас оженю.

— Як zvolите,— кажу.

Після сього швиденько зібрались та й поїхали в Будища. Прокіп Іванович сів із паном у колясці, а я з Сенькою-кухарем — у бричці. Знатний був з нього кухар — так не проливав же чарки козак: інколи було так налигається, що й пан голодний сидить, за те ж було й пари ли його добре... так не каювся ж.

На третій день і в Будищах стали. Гарне містечко; чимало-таки козаків і панів до чорта: щодня було і обідають, і вечеряють у нашого пана. Яких тоді панів не

довелось побачить!.. Були між ними й добрі люди, от хоч би Хведір Павлович Мищенко, царство йому небесне! Важний був чоловік: ходив він у кунтуші з карабелею і чуб собі підголював. Було прийде до нас (а в нас був особливий покій) та й лає панів за те, що вони обижають своїх людей..

Щоб я пропав, коли брешу! Де ж ви теперечки таких панів побачите?

Опріч панів, щонеділі зо всього містечка збирались у панський двір козаки і прості люди. Викотять було їм по бочці горілки, меду, пива; музика грає — та яка ще музика: скрипиці, цимбали, пищалки, бубни, а басюка на весь двір, мов той бугай гуде у болоті; от вони й гуляють, і танцюють! А дівчата, якби ви побачили, які тоді були! Одна в одну! Теперечки, бог його зна від чого воно, і дівчат таких нема. А найкращі між ними були Уляна Голубівна і моя Оришка, особливо ся Уляна: висока, огрядна, на виду біла, а коса, як гайворон, чорна, аж до колін; око каре, ясне; гляне на тебе, то неначе по коліна в землю вгонить; стоїш, як телепень, та тільки очима лупаєш. А одежа яка: стьожки за траву хапаються, грезетова або едамашкова юпка, шовкова плахта, виступці золотом вигаптувані, а на шиї гранати, коралі, дукачі, як жар, горять.

Ніде правди діти, не раз я зачіпав мою Оришку, — так куди! І не дивиться на мене вража дівчина — все на Прокопа Івановича поглядує; і Уляна теж до його бісики пуска; а Прокіп Іванович од них, як од сатани, і руками, і ногами! Ні до одної не підступав, не то щоб котру зачепить. Однак, як було хто нагадає про Голубівну, то її зашариться; а як прийде вона в двір, то із-за вугла пильно на неї дивиться; видко вже було, що вона таки торкнула його за серце. Так що вже пан не робив, щоб їх спарувать, нічого не вдіяв; хоч і не кажи Прокопові Івановичу: махне рукою та й слухать не стане. А бідна дівчина так вже закохалась, що аж змарніла; не тільки у неділю приходила, і по буднях було ходить: набере дівчат та побіля двору і розходжують собі, співаючи... Що тут на світі робить? От пан і намовив Улянуну зробити таку штукерію, щоб вона од себе прислала дівчат, неначеб старостів, сватать Прокопа Івановича. Спершу соромилась небога, одмовлялась, та вже до чого кохання не приневолить!.. Та й вражі дівчата не хотіли було йти в ста-

рости, так вже пан своїм звелів, обіщав червоні чоботи подарувати. Ото ж, кажу, як намовив, і приходять дві їх: такі гарні, добре убрані, а ми з паном саме п'ємо чай; от вони вклонились, положили на стіл хліб із сіллю та й кажуть:

— Бувайте здорові, пане, пошли вам, господи, усякого щастя й здоров'я!

А пан буцим нічого не зна — до них:

— Спасибі! Сідайте, щоб усе добре сідало. А що скажете?

— Ми йшли побіля вашого двору,— зацокотіли дівчата,— та й до вас зайшли.

— Спасибі! Чого ж вам треба? — пита пан.

— Ми, бачите,— знов почали дівчата,— шукаємо для нашої дівчини подружжя: так оце зайшли, щоб спитать, чи нема у вас такого парубка чи козака?

— Як нема,— каже пан, кинувши оком на Прокопа Івановича.— Подивіться, який орел сидить!

— Такого,— кажуть,— і треба нашій дівчині!

— Яка ж це дівчина свата мою панну?

— Уляна Голубівна,— кажуть.

Почувши се, Прокіп Іванович як схопиться! Щось хотів сказать, захапавсь та й слова не промовив.

— Кат зна що вигадуете,— каже пан.— Хіба ж дівчата сватають козаків?

— Так коли ж,— заторохтіли дівчата,— ваш Прокіп Іванович, недурно ви його панною звете, жахається дівчат, як лякана дівка парубків; так оце, бачите, і свата вже його сама Уляна.

— Як так,— каже пан,— то я согласний: вона брва дівчина і чесного козачого роду; та не знаю, чи схоче моя панна. Покличте лишень вашу Уляну, нехай вона сама його спита.

Увійшла Уляна в горницю, очей не зведе, од порога не одійде; то почервоніє, як маківка, то побіліє, як стіна. А Прокіп Іванович крутиться, як муха в окропі, та бубонить:

— Іродові дівчата, що вони вигадують, бодай їх!

Далі узяв пан Уляну за руку і підвів до Прокопа Івановича; він од неї, а я його в спину підштовхую.

— Та не бійся,— каже пан, пхаючи до нього Уляну,— вона тебе не вкусить; глянь, яка гарна! За таку б кралою і я не погребав; годі вам дрочиться, поцілуйтесь!

От вони й поцілувались; дивимось, а наша Уляна і слізоньки розпустила: чи вона засоромилась, чи од радості, бог її зна. Опісля питали, так казала, що «і сама не знаю, від чого». Отак, як поцілувались вони, пан і побіг у спальню, виносить рушники й хустку — те все було вже у його наготові. Зараз поперевер'язували дівчат рушниками; далі пан тиць в руку Прокопові Івановичу хустку та його рукою і застромив її за пояс Улянї: себто молода молодому хустку подарувала.

Нареготавшись вволю, ото посідали; пан напоїв дівчат чаєм та й каже:

— Нікому ж не розказуйте, що тутечки діялось; а завтра сам приїду до тебе,— каже Улянї,— з старостами й молодим, і вже будемо тебе сватати як слід по закону.

Того ж дня надвечір ходжу собі по двору, а Оришка шасть у хвіртку та до мене, як крейда біла, а очі горять.

— Сватайте мене, Грицьку,— каже,— я за вас піду!

— Матері твоїй лихо,— кажу,— ти ж за Прокопа Івановича лагодилась?

А вона:

— Сватайте, кажу, а як ні, то я за Харитона піду.

— Цур, дурна,— кажу,— чи ти здуріла?

— Ще не здуріла,— одказала зітхнувши,— так здурію!

А той Харитон на все містечко був дурень; було як роздратують його, то він чим попаде, не розглядаючи й кого, так і трощить; і панові від його не раз доставалось. А вглядить було гарну дівчину, то зараз і залицяється: сказано, дурень!

Бачу я, що моїй Оришці непереливки, вже хто-небудь сказав їй, що Уляна йде за Прокопа Івановича; жаль мені її, от я їй і кажу:

— Ні, моя голубонько, не підеш ти за Харитона, я тебе буду сватать!

Вона вклонилась та швиденько і пішла собі.

На другий день збирається пан їхать з старостами і Прокопом Івановичем до Уляниного батька; побачив мене та й каже:

— Ну, Грицьку, теперечки і ти шукай собі пари.

— Нічого шукать,— кажу,— сама знайшлась!

— Як сама?

— Так,— кажу,— прийшла та й каже: «Сватайте».

— Хто ж вона така?

— Оришка Пушкарівна,— кажу.

— Глянь,— каже,— гарна дівчина! Помагай тобі, боже. Сідай же з нами, так ми разом дві перепелички піймаємо: од Голуба заїдемо до Пушкаря.

Та й сміху ж було з Прокопом Івановичем на тім залицянні: вона до його, а він од неї, як од чорта; всі вже дивувались, насилу приневолили його поцілуваться.

— Чого ти, Прокопе Івановичу, боїшся,— питаю,— вона ж така тиха та добра, як та горлиця?

— Лучче мені,— каже,— биться одному з цілою ордою, ніж возиться з цими дівчатами, нехай їм абищо!

Од Голуба поїхали до Пушкаря, тутечки нас не чекали; стара мотала повісма біля хати, а старий щось тесав. Глянувши на нас, зараз пізнали, що старости.

— Ох, мені лихо,— каже стара,— а моя Оріся як на те занедужала!

Ввійшли в хату, а Оріся вийшла з кімнати, щоки горять, а сама ледве дух переводить.

— Ні, мамо,— озвалась,— я здорова!

Далі глянула на Прокопа Івановича, пополотніла, ледве на ногах, сердешна, встояла; а пан думав, що се вона так од мене, та й каже:

— Вража мати мені надала понавозить сюди оцих січовиків: вони мені всіх дівчат переполохають!

«Може, хто-небудь,— думаю собі,— тільки не я». Зробили як слід залицяння; Оришка узяла хустку, стромляє мені за пояс, а руки дрижать, сльози тремтять на очах; далі поцілувала мене, як мертвого, заплакала та й пішла в кімнату, хапаючись за стіну; і я за нею,— так мені її жаль!

— Орісю, дитино моя,— кажу,— молись богу, то господь тебе й помилує, а я тебе буду жалувати й шанувати!

— Спасибі вам,— каже, глянувши на мене,— за ваше ласкаве слово; я вам до смерті за його буду дякувати!

Отаке-то було моє залицяння!

Вернувшись до себе, зараз пан послав гінця в Полтаву купити нам одяжу. Привезли кармазину, люстру, позументів; ото зараз пошили нам запорозькі жупани і що треба, з степу понаводили волів, коней і Пашу привели. Два тижні збирались, поки все налагодили, як панові захотілось; а тимчасом пан втішався Прокопом Івановичем. Було щодня посилали за Уляною; прийде — от він і грима на неї:

— Чого се ти не навідаєшся до моєї панни? Ану лишень, одріж їй сорочки!

То вона й міря; тільки доторкнеться до Прокопа Івановича, то він і здригне, неначе його шилом уштрикнули. Або звелить змить йому голову; а ми, прийшовши з коша, не голили голів, от волосся й повідростало. Тільки заходиться Уляна з мителем, а Прокіп Іванович і тіка: що-то сміху було!.. Однак потрошки-потрошки та й спарувались. Не став вже він тікати від неї, сидять було вдвох, як ті голуб'яточка, і розмовляють. Прокіп Іванович і за білі рученьки візьме Уляну, і до серця її притулить. Такий щасливий — було й каже мені:

— Бачиш, Грицьку, як милосердний бог навча нас, грішних! Не так, як дурні люди; за те, що я лаяв всіх панів, і послав мені такого пана, що й на землі зробив для мене рай!

— Що ж,— кажу,— карай боже цим!

Через два тижні після нашого залицяння нас повінчали; в один день вінчались, разом і весілля одбули. І яке то весілля було!... Батечки!.. Теперечки і в панів такого не побачите. Крий боже, що діялось!.. Зо всеї околиці понаходило такого люду! Одної горілки випили тридцять сорокових бочок, а скільки пива й меду — не перелічиш... Цілісінський тиждень гуляли!.. А вже як поїхали з перезвою, то й розказати не можна, що діялось! В коляску запрягли дванадцяттеро коней, по парі в простяж, перевивши хомути і посторонки стьожками і червоним люстрином. Жінки наші з дружками і світилками посідали в коляску, а я — з Прокопом Івановичем, пан і бояри їхали поруч верхи. Прокіп Іванович на Паші, сідло і броня залита золотом і сріблом,— аж сяє. Що вже той кінь виробляв! Всіх людей і лякав, і втішав; то підійметься догори і, як чоловік, іде на двох ногах, то стриба, мов дика коза,— от-от, здається, ускочить у коляску.

Як вже одгуляли весілля і випроводжали нас у степи, пан подарував нам на перше хазяйство по плугу волів, по сто овець і по капшуку карбованців. Та й за жінками досталось-таки чимало. Вернулись у степи багатирями і там ще з тиждень добре гуляли. Е, веселе було колись життя! Не буде такого вже й до віку вічного — свята, кажу, була старовина!

Однак до мого життя довелось мені таки прикупить і лиха: моя сердешна Оришка щодень чахла, таяла, як вес-

ною сніг. Було зайде до мене в хату Прокіп Іванович, гляне на неї та й розпитує: від чого вона так марніє? А в неї щоки, як жар горять, очі неначе вогнем світяться, а сама мовчить, слова не промовить, мов повен рот води. Раз, як так розпитував, і каже мені:

— Ти б, Грицьку, оддав мені твою Оришку на кілька тижнів, то може б вона одужала; бачиш, яка гладка стала моя Уляна?

— Ні,— одказала моя Оришка,— ні до кого не піду; світ покину, а свого чоловіка не покину.

Так воно і скоїлось. І году не прожила небога — чахла і вмерла; тихо вмерла, неначе заснула. Ніколи й не жалілась, щоб що в неї боліло, усе було мовчить. Тільки перед смертю глянула на мене та й каже:

— Грицьку, помолись за мене богові; од такої щирої душі, як твоя, господь прийме молитву і помилує мене, грішну, на тім світі!

В слободі люди казали, що моя жінка занедужала з очей. Не збрехали; однак, окроме мене, ніхто, і сам Прокіп Іванович, не знали, з чийх очей таке лихо небозі склалось. З тієї пори отак, як бачите, я зостався удовцем; хоч і знаходились такі дівчата, що пішли б за мене, так я вже не знайшов такої, як була покійна моя Оришка, царство їй небесне!..

Озирнувшись на довге моє життя, гріх бога гнівити, щоб недобре на світі жилось; спасибі і покійному панові: за тридцять п'ять літ не почув од його і одного недоброго слова. А з Прокопом Івановичем він жив, як з рідним братом. Іноді було за що-небудь заведуться і полаються, та зараз і помиряться. А, ніде правди діти, частенько-таки й лаялись, бо Прокіп Іванович ніколи панові не вважав і не слухав, якщо звелить не до ладу. Було йому скажуть: «Так пан звелів», то він зараз і гримне!

— Слухайте пана, а робіть, що я вам кажу.

Кажу ж вам, що дуже палкий був покійник: пан йому слово, а він йому два. Раз чорт батька зна за що полаялись: за жида! Поїхали ми в Новоселицю на ярмарок. Прокіп Іванович, як звичайно, сів з паном в колясці, а я з Сенькою — в бричці. Ідемо скоренько — пан не любив абияк їздить; коли, не доїжджаючи верстов вісім до Новоселиці, нечистий пре жидівську халабуду. Стьопка-фареитор гука йому: «Паді, паді, звертай!», а в жида незагнуздані коні — ніяк їх ні зверне, ні спинить, та так

прожогом і занесла його нечиста мати прямисінько між фарейтарних. Порвав сучий син хомути, посторонки, забив одного коня; от пан розсердився та й крикнув:

— Ануте, хлопці, стягніть лишень іродового сина і одшмагайте його добре гарапниками!

Хлопці метнулись до жида, а Прокіп Іванович як крикне:

— За що його бить? У його коні незагнуздані, чортяка їх зверне! А треба б Стьопці хлости дати — чом він не звернув?

А пан не слухає Прокопа Івановича та кричить:

— Бийте гаманове вухо, бийте!

Як схопиться Прокіп Іванович та до халабуди, як гримне:

— Не руште! Я вам, сякі-такі, кишки вимотаю!..

А пан до його:

— Що, ти мене, — каже, — на жида проміняв?

— Ну його к бісу, того жида, — одказав Прокіп Іванович, — а правди на тебе не проміняю! За що, — каже, — його обижать? Буде з нього й того, що він жидюга!

Пан усміхнувся та й каже:

— Правда твоя, Прокопе Івановичу, буде з нього її сього... Цур йому! Сідайте, хлопці.

Сіли собі та й поїхали, неначе й розмови між ними не було. А раз так трохи не порізались; думали, що вони обидва сказали! Щоб я пропав, коли брешу!

Як би вам так гарненько розказати, як воно і справді було? От бачите: Прокіп Іванович був собі дуже щедрий: чого не попроси — і позичить, і подарує; а над панською копійчиною дрижав і, як ока свого, доглядав панську худобу. Було після оранки потомляться панські воли, а тутечки припаде посилать за лісом на Ігрень, то своїх пожене або у мене попросить, а панських вже не займе. Та й за людьми щиро доглядав він, мов рідний батько за дітьми, — батьком його й звали. Було у кого воли здохнуть, то він йому і панськими виоре; в кого нема на посів, то й своїм засіє. Дуже доглядав він, щоб люди одбували як слід панщину та щоб і собі робили, бо не любив лежнів. Деколи, як хто не вийде на панщину, а собі робить, то він байдуже — пограмає тільки; а як гуляє де-небудь у шинку, то й хлости дасть. Не терпів він ще злодіїв, боже мій, як не терпів: немилосердний до них був! Раз в нашому-таки селі два парубки вкрали у проїжджого

москаля мішок груш; так що вже з ними не робив Прокіп Іванович, як не уговорював, щоб признались, й так ні, та ні, й ні! От він їм і каже:

— Ну, хлопці, коли признаєтесь, то я за се вас не буду бить.

Вони й признались.

— Добре ж,— каже Прокіп Іванович,— за те, що признались, я вас не буду бить, за те, що вкрали, виб'ю! — І добре-таки вибив.

Наоколо по сусідству і чужі його поважали: було з других слобід приходили до його судитись, і вже, як він їх розсудить, з тим вони й підуть. Було Гуць, юр'ївський управляючий, йому й каже:

— Що се, Прокіпе Івановичу, мої юр'ївці ходять до тебе судиться? Хіба ти тільки один між нами й справедливий?

— Ні,— одкаже Прокіп Іванович засміявшись,— то я такий щасливий між вами!

Кохався ще він дуже у скотині — як кажуть, охотник був: було підбирає і паре волів. А воли тоді були не теперішнім рівня — аж із Карпатських гір бугаїв приганяли. Так ото уродився-таки у нас на хуторі навдивовижу віл: здоровенна махина! Роги по аршину завдовжки, коли не більш, голова й груди чорні, як смола, а сам білий, як молоко. Чого вже не робив Прокіп Іванович, щоб знайти під його паристого: і по ярмарках шукав, і чумаків розпитував — нігде не знайшов; коли вже перед великодніми святками почув, що на Березі в одного пана саме такий віл є. На хоминій хотів було він поїхати за тим волом, як приїздить пан із Будищ. А зимує було пан в Будищах, а на весну до нас приїздить у степи. Було як приїде, то зараз оббіжить по сусідах, а тоді панів чимало-таки розплодилось, і зазива до себе в гості. Було піде з Сенькою-кухарем у загони, намітить самого ситого вола, та й звелить убити, щоб було їсти панам і слобожанам, бо всіх людей зазивав у двір обідать.

На другий день після того, як пан приїхав, сидимо ми собі з Прокопом Івановичем біля комори і розмовляємо, аж дивимось — пройшов пан із Сенькою у загони, себто вибирати вола. Весна того року була пізня, не було ще доброї паші, так скотина стояла по загонах. Як побачив Прокіп Іванович, що пан пішов у загони, то неначе його що торкнуло:

— Ох, Грицьку,— каже,— щоб не попавсь панові на очі наш чорноголовий, бо він, собі на лихо, дуже ситий!
— Хіба пан здурів,— кажу,— щоб такого вола різать!
— Та він на се,— каже,— дурний, йому аби ситий; у панів така мамона, що коли смачне, то вони й жабу з'їдять, і рідного батька! Адже ж Кутьомка їв жаб та й нас ізгамкав!

Отак розмовляємо, сміємось, а тимчасом пан повертається з загонів, пройшов собі в садок, а Сенька іде в кухню. Прокіп Іванович і гукнув на його:

— А якого?

— Чорноголового,— озвався.

А Прокіп Іванович як схопиться, як крикне:

— А зась! Дуля вам під ніс! Не дам вам сього вола!

— Як же не дасте, Прокопе Івановичу,— каже Сенька,— коли пан звелів.

— Слухай пана,— гримнув Прокіп Іванович,— а роби, що я тобі кажу!.. Ходім, я вам другого дам.

Пішли; на якого не гляне Прокіп Іванович, усякого йому жаль; далі й вибрав старого й худого, того самого, що вже хотіли згонщиківі продать.

— Ріж,— каже,— цього.

— Як же мені,— каже Сенька,— різать сього худого і старого, коли пан звелів чорноголового?

— Слухай пана, а роби, що я тобі кажу! — гримнув Прокіп Іванович та й пішов собі.

— Що мені на світі робить? — пита мене Сенька.— Не годиться сей віл, буде нам од пана велика халепа.

— Що ж,— кажу,— ріж сього. Прокопа Івановича не переспориш.

Нічого робить, почухав Сенька потилицю та й зарізав сього вола.

На другий день у неділю, понаїздили пани, понаходило й людей повнісінький двір. Прийшла пора й обідать, панам накрили стіл у будинку, а ми з Прокопом Івановичем частуємо й поштуємо слобожан на дворі біля рундука. Коли дивимось — несе Сенька на блюді здоровенний кус м'яса, вже й насмоктався, як той чопок, диба мов не своїми ногами, сюди й туди його хилить. Думаю собі, щоб ще не впустив; до його, піддержую, та так і внесли в світлицю і поставили блюдо перед паном, бо пан має звичай сам різать жарене.

— Ну, пани товариші,— каже пан, узявши ніж,— я вас сьогодні нагодую такою гов'ядиною, що ви подякуєте мене!

Став різати, сюди-туди — не ріжеться: спершу зда-лось йому, що ніж тупий, а далі зирк на Сеньку та й пита:

— Якого се вола зарізали?

Мовчить Сенька, тільки очима лупа.

— Не чорноголового? — пита.

— Ні,— насилу прогугнів Сенька.

— Чом?

— Прокіп Іванович не звелів,— каже.

— Так Прокопові Івановичу жаль для мене й вола? — гримнув пан; нахмурився, почервонів, очі викотились... — Тривай же, я йому на пакость всю скотину виріжу. Од-неси йому,— каже, штовхнувши блюдо,— сю печину: не-хай він ею подавиться!..

Винесли ми ту гов'ядину. Тільки що став я розказу-вати Прокопові Івановичу, що пан наміряється всю ско-тину вирізати, аж бачимо, і він сам вибіг на рундук бі-лий, як крейда, і ніж у руці.

— За мною, хлопці,— репетує на весь двір,— ріжте всю скотину! А хто не послухає, то я його самого заріжу!

— Ріж мене! — я первий тебе не послухаю...

А пан і не глянув на його, швидше до загонів та скіль-ки глотки репетує:

— За мною, хлопці, ріжте, ріжте!

А люди, бачите, обідали, так у кожного був ніж у руці. Як почули панський приказ та побачили, як він розлюту-вавсь,— нічого робить: так всі, скільки їх не було, побігли за паном та й почали різати. Першого зараз і вклали чорноголового, а там другого, третього і десятого. А Прокіп Іванович так на пана і напира та скільки глот-ки кричить:

— Дурний, божевільний! І той дурень, хто такого дурня на світ народив!

А пан аж запінивсь із серця, тупа ногами та знай кричить:

— Ріжте, усіх до одного ріжте!

Як же почула скотина кров, як заревуть, як двинуть лавою — батечки, розперли й загони к чортовій матері, декотрі, позадиравши хвости, чкурнули в степ, а другі так

і поперли на людей. Боже милостивий, що тоді діялось! Крик, галас, люди тікають, пан тікає; один Прокіп Іванович з місця не зворухнувся, стоїть, неначе кам'яна скеля; не знаю, як його і господь помилував, що скотина не підняла на роги і не затоптала. Далі, як порозбігались воли, Прокіп Іванович махнув рукою і потяг додому, іде та на всі корки лає пана. Яких ще волів на дворі застукали, то й тих порізали — пар із двадцять, коли не більш, уклали. Удовольнивши себе, пан сів на рундуці та й п'є холодну воду стакан за стаканом. А тут, дивимось, біжить у двір Уляна та така розхристана та розпатлана, до пана — як заголосить:

— Паночку, голубчику, рятуйте: Прокіп Іванович здурів!

— Як здурів? — скрикнув пан. — Що ти кажеш, дурна?

— Йй же богу, здурів, — голосить Уляна, аж волосся на собі рве. — Все, що не попаде, ріже: і волів порізав, і овець, і курей, я до його, уговорюю, хрещу, а він мені: «Не підступай, я й тебе заріжу!»

А далі озирнулась, дивиться — то там, то там лежать сердешні волики порізані.

— Ох, мені лихо, — каже, — що ж се таке? Чи не він і сі порізав?

— Не він, — одказав пан, — не він і здурів, а я, моя голубко! Як бачиш, порізав своїх волів, а йому жаль стало моєї худоби, от він з досади і свою порізав. Ей, Грицьку, — гукнув до мене, — сходи лишень до Прокопа Івановича та скажи йому, що годі вже сердиться, нехай іде до гурту.

Пішли ми з Уляною до Прокопа Івановича; дивимось — сидить він на призьбі, підперши руками голову. Тільки що почав йому казати, — як схопиться, як крикне:

— Плюнь йому у вічі! Не піду я до дурня, нехай і він до мене не йде!

Я його улещать, так куди? І на мене розсердився.

— Одкаснись, — каже, — од мене, а то я й тебе вилаю. Вернувся до пана: так і так, кажу, не йде. А пан і каже:

— Коли він до мене не йде, то я до його піду, — устав та й пішов, а я — за ним.

Прийшли. Пан зараз до його:

— Годі тобі сердитися, Прокопе Івановичу,— каже,— не поможеться вже!

Прокіп Іванович грізно глянув на пана та й каже:

— Дурний, дурний, що ти наробив?

— А ти розумний,— каже,— хіба не те саме?

— Ти думав,— каже Прокіп Іванович,— що дуже мені завадиш, порізавши своїх волів, а я, тобі на втіху, узяв та й своїх порізав.

— Годі ж,— каже пан,— чорт батька зна з чого сердитися; більш копи лиха не буде. Поїдемо в Павлоград на ярмарок та накупимо удвоє скільки порізали.

— А хіба тебе бог,— гримнув Прокіп Іванович,— на те худобою наділив, щоб ти її нівечив? Коли тобі не треба, не псуй її дарма, а оддай бідному. Та бог і скотині дав віку не для того, щоб марно його коротать: блажен, хто і скот милує...

— Не буду вже,— каже пан,— ні різать, ні їсти тієї воловини, тільки не сердься.

— Та годі тобі, Прокопе Івановичу,— озвався й я,— пан давно вже одсердився, а ти й досі гримаєш!

От він простяг до пана руку, обнялись і поцілувались.

— Подивись,— каже пан, глянувши на сердешну Уляну,— до смерті жінку перелякав!

— Шкода, що під руку не попалась,— одказав Прокіп Іванович,— стара вже стала, я б собі молодшу взяв!

Вже й забув, що сердився: зараз і жартувать став. Добра душа була у покійника! Вернулись у двір, а тутечки й гостей, що позабігали з переляку, поприводили, зібрались і слобожани, і, ударивши лихом об землю, знов почали бенкетувать, неначе й сварки тієї не було... Як буває набіжить чорна хмарка з вітром, небо горить од блискавки, земля дрижить від грому; перейшла хмара, і знов вияснилось; тихо, буцім нічого й не було.

Та й тріскали ж опісля ту воловину; було й нашим, і чужим — дісталось на долю і собакам, і вовкам.

Отак-то жилось, поки милосердний бог держав нашого пана на світі. Через десять літ після сього, що розказував, приїхав до нас пан і занедужав.

Раз покликав мене і Прокопа Івановича до себе та й каже:

— Як бачу, схотілось моїй душі додому, так оце, щоб вам і без мене добре жилось, ось вам вольні (дає нам до

рук бумаги) і кріпості: кожному дарую по сто десятин землі!

— Не треба мені ні вольної,— одказав Прокіп Іванович,— ні землі: був вольним і буду; а як ти вмреш, то на чорта мені твоя земля? Дітей у мене нема, буде з мене і одного сажня землі!

— Жінці достанеться,— каже пан.

— Буде з неї й того, що після мене зостанеться, спасибі тобі.

Та се кажучи, порвав на шматки ті бумаги, а я, глядячи на його, і собі.

— І в мене,— кажу,— нема ні дітей, ні жінки, не треба й мені!

— Як бачу,— каже пан, похмурившись,— хоч ви й старі вже, а дурні, не знаєте ви пакосного нашого світу... Тридцять п'ять літ, як з коша, а й досі січовики!

Через два тижні після сього важко зробилось панові: наступила смерть. Запричастили його, зібрались і люди зо всього села прощаться... Боже мій, як згадаю, який тоді сум напав на всіх слобожан — неначе яке куриво простяглося над нами. Одно — жаль нашого батька; друге — господь бере до себе доброго, розумного пана, а хто знає, якого дасть намість його? Умираючи, пан звелів, щоб його поховали не на цвинтарі біля церкви, а на кладовищі.

— Жив,— каже,— між людьми і мертвий з ними буду лежать... а Прокопа Івановича,— додав,— як умре, положіть поруч мене.

Недовго жилося Прокопові Івановичу після пана, здається, і року не прожив — з журби і вмер. І як-то чудно убивавсь він за паном: ні сльозою, ні словом не виявив він жалю; ніхто не чув, щоб він хоч раз згадав пана... Сидить було собі мовчки, звівши на груди голову, з хати і не вийде. Деколи швиденько схопиться за шапку та й піде; не дійде до воріт і назад вертається.

— Куди се ви збирались? — питає Уляна.

— Хотів був до пана йти,— одвітить усміхаючись,— дурний, і забув, що вже він вмер.

І знов повісить голову і замислиться. Отак день за день все йому гірш ставало, побілів, вичах, не їсть, не п'є, не спить. Станеш було що-небудь йому розказувати, а він мов тебе не чує. Що вже ми не робили, а особливо сердешна Уляна, щоб розбити його тугу,— нічого не

вдіяли. За кілька днів до смерті сидимо ми з Уляною біля його, а він і каже:

— Як помру, поховайте мене не поруч пана, а в його ногах.

— Пан же звелів,— каже Уляна,— поруч поховать?

А Прокіп Іванович:

— Слухайте пана, а робіть, що я вам кажу!

І пана вже нема, а він своє: «Слухайте пана...»

Так його й поховали біля панських ніг... І тепереньки на кладовищі стоять хрести напроти, неначе один на одного дивляться...

ДОРОШ

Миколаю Кіндратовичу Бродському

Після шведської пожоги, тоді, як протурили запорожців з Чортомлика у Туреччину, аж в Алешки¹, був військовим осавулом оцей самий Дорош, що розкажую. Багато дечого доводилось мені про його чути ще в Січі, і розказували, що він збіса був завзятий і дуже письменний і знав по-турецькій і по-татарській і був за толмача. Як же кошовий Мелашевич вивів запорожців із Туреччини² і знов осадив кош на наших вольностях біля річки Підпольної, то Дорош розміряв окопи і розкати, бо знав і кріпості будувать. Скінчивши своє діло, недовго він зоставався в коші, дуже вже старий був, і, подякувавши за хліб-сіль, помандрував собі у степи, щоб де-небудь сісти зимовиком і завести пасіку, бо дуже кохався у бджолі. Шукав старий собі місця, шукав та й сюди зайшов на Малу Тернівку; якось йому подобався наш лиман; та нащо й шукать луччого захистка: кругом — вода, а посередині — острів, не треба й обгороджувать; от він тутечки й осадивсь. Тоді, як старий сюди прийшов, у лимані тільки й росли де-не-де осички, терни та лоза; а він вже понасаджував скрізь дерев'я, нащепив груш і яблунь, неначе ліс який розвів. Так тутечки у його велика пасіка була — може, колодок з двісті, коли не більш. За медом було приїздили купці з Харкова, з Білгорода. Дорош тими грошима, що за мед добував, ніколи не користував-

¹ Старий кіш зруйновано 1709 року, а осадились у Алешках 1712 р. (Прим. автора).

² Осадили Новий кіш на річці Підпольній 1735 року. (Прим. автора).

ся, а віддавав їх бідним людям на будову, що приходили у степи селиться зимовиками, або однесе на церков до ігумена Самарсько-Миколаївського монастиря.

Ті козаки, що сиділи тутечки зимовиками і знали Дороша, от як розказували мені про його життя у лимані. Жив він на тім острові неначе який пустельник: з власних рук годував диких кіз, сагайдаків, журавлі ходили за ним слідком, як собаки, під його хатою плодились бабаки. Ходив він, як чернець, у високій шапці, у чорній хламиді і підперізувався ремінним поясом. З себе був дуже високий, а борода, біла, як молоко, доходила аж до колін. Такий, розказували, був з його дідуган, що хто б його не вздрів, то самі в'язи хиляться, щоб йому вклонитись. Тоді тільки й було зимовиків, що на річці Самарі, де теперечки Кочережки, та біля нас, де Василівка, у Бродчині і там ще — у Водяній. То було по великих празниках; народ приходив до Дороша, неначе до церкви, тоді тутечки не було церков; от він і читав їм євангелію, апостола і псалтир. Люди кажуть: «На самоті чоловік живе з богом»; то хоч і не в церкві слухаєш те слово боже, а все ж таки полата воно тобі душу, особливо почувши його з уст чесної перед господом людини. Старого Дороша всі дуже поважали: було як заведуться про що-небудь або шкоду один одному яку вчинить, то йдуть судиться до старого.

У ті часи, як Дорош тутечки проживав, набігали ще на слободи татари: оце ж їх і шлях, що йде побіля лиману, бо тут скрізь од річки Самари аж до річки Орельці — водопої, а по горах — багацько родників і криниць. Було як почують хуторяни, що йде татарва, то заганяють скотину і ховаються по байраках і котловинах; як же бувало слобожани турнуть звідтіля татар, то й вони де не візьмуться, на коней, за мушкети, і собі проводжають непрощених гостей. А Дорош — так ніколи не тікав: сидить собі на пасіці — і байдуже йому.

Раз, як так проходили татари, Дорош варив собі на вечерю куліш, а татарський ватажок побачив, що з комина іде дим, і послав кілька вершників подивиться, хто там живе.

— Коли молодий,— каже,— то візьміть його у ясир ¹, а старий — чикин ² йому башка.

¹ Узять у неволю. (Прим. автора).

² Одрубати голову. (Прим. автора).

Такий, бачите, у них був басурменський дряпінний звичай. Поїхали татари у лиман та, як кажуть, «не спитавши броду, не лізь у воду», і загрузли в болоті. Стали гукать, так Дорош вийшов і розказав їм їхньою мовою, куди об'їхать; от вони і приїхали до його. Побалакав він з ними, показав свою пасіку, город,— так гарно у його в садочку: було це саме в спасівку, як вже і дині, і кавуни, і садовина поспіла. Вернулись вершники до свого ватажка, розказали йому, що бачили, от він і сам приїхав до Дороша в гості. Нагодував його старий медом, кавунами і чим бог послав. Ватажок цілісінський вечір з ним пробалакав, тут у його у хаті ночував, а на другий день, прощаючись, подарував Дорошеві турецький килим і обіщав, як буде повертаться, знов до його заїхать. Так не привів йому бог вернуться, бо там десь за Берекою гетьманці перехопили його загін і завдали такого чосу, що й сам ватажок там же й ніжки відкидав, а його орду у три вирви гнали аж до річки Самари.

Як тікали вони побіля лиману, у одного татарина зашкандибав кінь; бачить сердешний, що вже йому не втекти, бо за спиною козаки — нічого робить! — от він з коня та в очерет і приліз до Дороша.

— Рятуй! — каже.— Як вирятуеш, то я твій навіки!

— Не знаю, як мені тебе й врятувать,— одказує Дорош,— бо ніде гаразд сховать; певне, сьогодні ще понаходять наші козаки та й витягнуть тебе із-за печі; і в болоті теж не сховаєшся, бо і там вони обнишпорять усі кутки; дуже вже ви нам надозолили!

Однак подумав-погадав старий та й вигадав, як його сховать. Викопав у пасіці ямку, так, щоб тільки улізи чоловікові до пліч, і посадовив туди татарина, а зверху накрив його вулієм — був у старого зайвий вулій, дуже великий. Тільки що обгорнув його гарненько землею, буцімто й справді колодка з бджолою, аж бачить: ідуть до його козаки; інші з радощів, що втерли носа ворогам, вже й понапивались.

— Добривечір, діду! — кажуть.

— Спасибі,— одказує Дорош.

— А нагодуйте нас, діду, медом,— просять.— Бачите, яка у вас гарна пасіка!

— Добре, дітки,— каже старий,— є за що і нагодувать, добре одчухрали татарву!.. Ідїть же у хату: на тїм тижні підрізував, то тамечки у мене в чулані готовий мед.

Деякі хотіли вже йти у хату, а другі не згодились.

— Ні, діду,— не хочемо ми тижньового, давай нам з самого підкопу, свіжого!

— І той же з підкопу,— каже Дорош,— однаковий.

— Не хочемо ми того,— гомонять козаки,— давай нам свіжого, а не даси, так ми, не питаючись, і самі візьмемо!

А там вже деякі і на горище полізли, шукають, чи нема сала або горілки.

— Тю на вашого батька,— каже Дорош,— бачу, вам коли мед, то й ложку?.. Їжте який дають!

Так куди! Не слухають, ще й лаяться почали; сказано, п'яні, а за п'яними і тверезі теж собі все заходжуються біля великого вулія, під котрим сидить татарин. Бачить старий, що непереливки; не дати, то вони і самі перевернуть великий вулій, тоді вже поминай, як звали татарина.

— Ну, тривайте ж, хлопці,— каже,— як бачу, треба вам дати свіжого, нічого з вами робить!..

Тільки що узявся за одну колодку, щоб зняти, а козаки і гукнули:

— Давай нам, діду, з сієї, з великої: отутечки багацько меду!

— Не можна з сії колодки,— одказує Дорош.

— Чом? — загомоніли козаки,— давай, кажемо, з сієї, а не даси, ми й самі візьмемо — нам рук не позичати!

Дорош завіря їх, що паройки накинув у сю колодку, так буцім не їм і кажуть; одно товчуть: «З сієї та й з сієї!» Кругом обступили, декотрі вже і за колодку беруться. Що тут на світі робить? От Дорош і каже:

— Слухайте, хлопці, не руште сієї колодки; бо як схочу, то дарма, що велика, а не добудете ви з неї і одної краплі меду, хіба тільки чортяку побачите!

Та й гукнув до татарина, що йому робить.

— Сількісь,— одказав один з козаків,— я ще на своєму віку не бачив чорта,— подивлюсь, яка у його парсуна!

За вулій, тільки підняв, а татарин як вискалиться, як зарже не своїм голосом, а козаки: «Свят, свят!» — врозтіч та якомога навтікача.

— Постривайте, хлопці,— гука Дорош,— я вам меду дам.

А вони тікають та лаються:

— Подавись ти своїм медом! Годуй того, що під вулієм сидить!

Через тиждень, як все втихомирилось, розказав Дорош хуторянам про сю кумедію — од їх він вже не таївсь — так вони дуже сміялись і прозвали того татарина чортом. Три годи жив він у Дороша, а там на теплого Миколу пішов у Самарський монастир та й перехрестився у нашу віру. Знатний вийшов з його чолов'яга, а вже який скусний був коновал: і скотину лічив, і свиней, і болячки на людях вигоював. Проживав він десь за річкою Орелькою, тамечки й оженився; се ж його і унуки — Чортенки, що живуть у Водяних Хуторах.

А то ще розкажу вам, як гайдамаки приходили до Дороша за грішми. Тоді тутечки по степах до чорта їх вешталось; тільки почують було, що у якого-небудь хуторянина завелись гроші, то й набіжать — і мучать, і печуть його, поки не віддасть усього до копійки. Так ото, кажу, і до старого нечистий їх приніс. Раз уночі чує він — хтось турготить у віконце.

— Хто там? — пита.

— Відчини,— одказують,— та засвіти світло, то сам побачиш, хто, коли тобі не повилазило.

Засвітив старий каганець, відчинив двері — увійшло їх три чоловіка. Як глянули на Дороша, на його високий зріст, грізний погляд і бороду аж до колін — уперше довелось їм його побачить — так і прикипіли до порога; ні один слова не промовить, дивляться тільки та очима лупають. І Дорош зараз побачив, що це за люди і чого їм треба.

— За грішми? — спитав.

— Еге,— пробелькотіли гайдамаки, низенько вклонившись.

— Розумні! — каже Дорош.— Знали, коли й прийти: продав мед, так чимало тих грошей назбиралось, буде з вас.

— Спасибі вам, діду,— кажуть гайдамаки,— за вашу ласку.

Одімкнув старий скриньку і вийняв капшук із грішми.

— Мені,— каже,— не треба грошей, я вже на ладан дишч. не собі і дбаю, а на бідних, на церков божу, от на кого!..

Та, це кажучи, і положив капшук перед іконою святого Миколая-чудотворця:

— Беріть,— каже,— це його гроші!

Сюди-туди, стоять гайдамаки, засмутились — бачите, страшно брать. Коли один з них, мабуть, завзятий був і каже:

— А що, хлопці, на його усі дбають, а на нас ніхто, так нам не гріх від його поживиться.

Та, не побоявшись бога, за капшук... як скрикне, так йому руку і скорчило.

— Змилуйся, діду! — голосить гайдамака, упавши перед Дорошем навколюшки.

— Не я тебе скарав,— одказує старий,— не мені тебе й милувати.

— Хоч навчи,— каже,— що мені на світі робить, як господа благати, щоб він мене помилував, грішного?

— От що роби,— каже Дорош,— працюй сією рукою, що зосталась, і все, що не заробиш, віддавай бідним і на церков божу; як роздаси стільки, скільки загарбав у других, то тоді і господь помилує!

Гайдамаки вклонились низенько Дорошеві та й пішли собі, облизня піймавши.

Дорош жив на світі більш як сто літ; помер саме у той рік, як скінчили лінію, що копали за Берекою. За кілька днів до його смерті прийшов з Самарсько-Миколаївського монастиря ігумен, висповідав, запричастив старого і, як віддав він богові душу, поховав його. Так отой ігумен от що розказував:

— Сиджу я,— каже,— у своїй келії і читаю святе писаніє, коли так ненароком зирк — аж стоїть передо мною Дорош, як живісінький. Тільки що хотів я скрикнути: «Здоров був, Дороше!», а він каже: «Поспішай до мене, я вмираю!» та й щез. От я,— каже,— помолившись богу, зараз-таки й рушив.

Після його смерті ніхто не знає, куди поділась його худоба, тільки й бачив я його псалтир, що доставсь старому панові. Частенько доводилось мені і в руках держати той псалтир. На першому листу було написано: «1652 р., марта 10 послав мені бог сина Дорохея». Себто його, Дороша, а записав, виходить, його батько. Відкіля прийшов старий, і в коші не знали; може, він і шляхетського роду, бо дуже письменний був і вірші komponував. На останньому листу в тім же псалтирі, що розказую, були написані вірші, певне, не хто, як він сам їх і

компонував; я їх напам'ять знаю; от як вони починаються:

Гуляють думи-діти
По зелених степах,
Гуляють, не вертаються,
Невіль-куди діваються!..
Німі думи, невидючі,
Ніхто вас не вгадає,
Ніхто й не побачить;
Які ж вони, тільки й знає
Бідне моє серце.
Думи, кривні мої діти,
Що маю з вами чинити?
Чи по світу сиротами вас пустити,
Чи вкупі з собою в землю зложити?
Земля еси — і в землю закопають,
А думки з душею
У небі витають!
Нехай же летять туди, де не плачуть,
Де радощі одні,
Там їх пізнають і побачуть,
Бо од щирого серця вони.
Од щирого вони серця,
Од козацького серця,
Од кріпкої волі,
Од ледачої долі...
Ой, у полі на могилі
Навіки козак спочив;
Не кропили тії могили
Сльози милої, котру любив;
Не приходять й товариші —
Десь далеко розійшлися...
Тільки з неба спускаються
Щовечора думки
Й на могилці іграються,
Як маленькі дітки.
До прохожих підлітають
І тихенько їх прохають:
«Люди добрі, згадайте козака!»

Покійник, старий пан, пошли йому господи царство небесне, читає було нам ці вірші та й каже:

— Велика була душа у сього чоловіка: разом хотіла жить на небі і на землі!

Розказують ще, що як Дорош умирав, то закликав ліс у лимані і заборонив, щоб ніхто не рубав там дерева.

— Хто,— додав,— не послухає, то я мертвий устану і його лозиною протурю!..

Спасибі-таки старому, що заборонив у лимані рубати ліс: весело й глянуть, як воно порозросталось! Деколи підеш погулять, то аж дух радується: кругом острова вер-

боліз, неначе огорожа стоїть, а там починаються вже товсті та високі дерева, що оточують зелену поляну, де стояла Дорошева пасіка; тут недалечко і криничка, відкіля він воду брав. Так гарно: чорногузи несуться по високих вербах, бугаї гудуть у болоті, пташечки щебечуть, особливо соловейки — там їх сила: кругом, бачите, вода, так не закрадеться туди кішка, і ловить не велено, так ніхто їх і не полохає.

Однак як старий не закликав не рубати у лимані дерева, а знайшовся такий сміливий дурень, що хотів був зрубать, та трохи і сам там не загинув. Ось як воно було. Жив у нас при київському заводі ляшок пан Бужинський. Такий з його і пан, як за денежку пістоль; та вже, бачите, у них все пани: і лакей пан, і кухар пан, пан пана і батогами чухрає. Об'їжджав він під верх коней і був такий сміливий, що нічогосінько на світі не боявся. Раз на зелені свята зійшлись наші парубки у шинок погулять; от і він пристав до них у кумпанію. Балакали-балакали та й стали розказувать про відьом, про вовкулаків, як мертві устають уночі та лякають живих людей. Ляшок слухав-слухав та й каже:

— Брехня сьому; нема на світі ні тих відьом, ні вовкулаків і на мертвих нічого нарікать, бо й вони тихенько собі лежать у землі... Я,— каже,— нічого не боюся і нічому не вірю!..

А один з парубків і каже йому:

— Коли ти нічого не боїшся, так піди у лиман у глупу ніч і зрубай там дерево.

— А що ж,— каже ляшок,— піду та й зрубаю; ніхто мені не заборонить.

Заспорили і об заклад на карбованця побились. Так саме, як вони спорились, увійшов у шинок гуменний Оверко. Почувши, що ляшок наміряється йти у лиман зрубать дерево, і пита його:

— А хіба ти не знаєш, що покійник Дорош заляв і заборонив рубати дерева у лимані?

— Знаю,— одказує ляшок,— та він мені не указ; я його і живого не злякався б, не то що мертвого!

— А як він тебе звідтіля,— каже Оверко,— протурить лозиною?

— Не бійсь,— каже,— я шляхтич; нехай він туря лозиною вас, дурних хлопів!

— Ну, гляди ж, пане Бужинський, щоб не досталось і твоїй шляхетській спині та щоб і не довелось тікати до лясу у болото! Якби можна було його рубати,— каже,— то досі б до кореня його вирубали.

Та, це кажучи, і пішов собі додому; а його хата була недалечко од лиману, тутечки біля току. Опівночі, так, як закукурікали півні, пан Бужинський узяв сокиру і пішов собі у лиман. Ніч була дуже темна — ні зірочки; небо замалось хмарами, неначе налагодилось на дощ. Провели хлопці ляшка аж за панський будинок, бо дорога у лиман тоді йшла поза кривим плесом, там і місток був. Провівши ляшка, парубки вернулись у шинок і стали його дожидатися. Ждуть та ждуть,— не йде, а вже б пора й вернуться: стало і на світ займатися, а його, іродового сина, нема та й нема.

— Оце пеня! — кажуть хлопці.— Щоб чого не сталося з ляшком? Тоді буде і нам халепа!

Вже їм не так страшно Дороша, як Прокопа Івановича.

— А що будемо робить? — питає один одного.

— Ходімо,— кажуть декотрі,— виручать гаспидського чванька.— Таке, бачите, прізвище ляшкові дали.

От і пішли, та побоялись іти у самий лиман, а з сього боку, з ближнього, од слободи, щоб через воду гукнуть до ляшка: коли він у лимані, то обізветься. Підійшли до берега, прислухаються, приглядаються — нічого не чують: у лимані не тільки ніхто не рубає і не ходить, бо почули б, залопотіло. Стали гукать: «Пане Бужинський, а пане Бужинський?..» Коли чують, щось забелькотіло у болоті: парубоцтво ближче, знов гукають, знов озивається, туди— аж то ляшок по самісінькі вуха загруз у болото і ніяк з багна і очеретяного коріння не виплутається. Пішли були хлопці, щоб його вирятувати, так не можна і близько підступити. Бачать, що так не витягти його, от вони принесли од гуменного вірьовку: кинули її ляшкові, а він обв'язав себе попід руками, от його і виволокли на сухе. Увесь убрався у тванюку, мов чортяка. Стали розпитувати — щось гугнуть, ніяк його і не второпаш, що він верзе. Узяли його хлопці на оберемок, понесли у плесо, виполоскали, обмили та й принесли у шинок. Мій боже милий! Страшно на його й глянуть: як стіна, білий, труситься, неначе трясця його трясе; вся пика, шия і руки посмуговані. Зняли сорочку — так батечки! Спина аж

почорніла, неначе його, як москаля, крізь строй ганяно. Дали йому хлопці осьмушку горілки; випив, сердешний, і трохи опам'ятувався. Посадовили ляшка за стіл, стали розпитувать; от він їм і розказав, яка притча трапилась йому у лимані.

— Дійшов я,— каже,— до Кривого, нічого мені не страшно; тільки ж що перейшов через місток у лиман, а тут щось як замаха крилами над головою та пугукне, так у мене і затрусилась жижки, незчувсь, як і присів у траві: роздивився, аж то пугач схопився з верби. Іду далш,— так сумно стало, неначе хто за комір хапа, і сам не знаю, від чого; ніколи сього зо мною не траплялось. Хотів був вже назад вернуться, так подумав собі: «Парубки сміятимуться, просвітку мені не дадуть». Перехрестився і пішов у той куток, де пасіка була у старого. Озирнувся — нема нікого, тихо; от я і почав рубать: цюк раз, цюк удруге, заміривсь утретє, а мене як шмагоне щось лозиною,— зирк — аж стоїть Дорош!... Високий-превисокий, з гуменного заввишки, а борода біла та довга, аж до колін. Як глянув я на його, то чуб так і поліз догори, неначе з цебра окотили мене холодною водою; стою собі, з місця не зворухнусь, пальцем не смикну, а він мене шмага лозиною; шмагав-шмагав... Як же дошкулив, відкіля в мене і сила узялась — від його та навікача; а Дорош за мною, так мене і лущить, я в болото — і він у болото, так і шкварить мене то з того, то з другого боку, а я все в болото та й забравсь аж по самісінькі вуха. Якби,— каже,— ви не прийшли через який там квадранс, то б довелось там і пропасти. Ні, вже теперечки,— каже, не тільки сам не піду рубати Дорошеві дерева, а ще й десятому закажу не ходить.

Бач, який розумний став; недаром кажуть: «Мудрий лях по шкоді; як коней покрали, стайню став замикать!» Так ото, як скінчив ляшок своє оповідання, то вже і світ став, почали й люди у шинок збираться, бачите празник; як почули, що діялось з ляшком, дивуються, аж руками об поли б'ють; далі, скільки їх не було, і парубки — всі пішли у лиман подивиться, де там Дорош дав хлости ляшкові. Ідуть побіля двору, а я утят годую. «Куди це?» питаю. Розказали, от і я з ними пішов. Дійшли ми до того місця, де лиха мати надала ляшкові рубати дерево, дивимось, надрубаний клиночок і сокира біля його лежить, кругом того клиночка потолочена трава і багацько

розкидано поламаної лози, певне, на шляхетській спині пана Бужинського; тут же лежить і повісма з два прядива (бог його зна, відкіля воно і взялось). Ще видко було слід якраз з того кутка, проти котрого Дорошева могила; тутечки і лоза рясна: мабуть, як ішов покійник то тут її і наламав. Та вже ж і дивувались наші слобожани, не так тому, що покійник завдав панові Бужинському халазію, як тому, відкіля узялось те прядиво? Боялись до його і доторкнуться; та вже гуменний бачить, що ніхто не бере, і узяв.

— Згодиться,— каже,— на віршовку, може, доведеться іще якого-небудь дурня виволокти з болота.

Пам'ятавав ляшок ту прочуханку до нових віників! Було, як наїдуть гості до старого пана, то він і звелить ляшкові розказувать, як його Дорош оддубасив. Хоч воно і давно минулось, а було як почне сердешний розказувать, то й дрижить і озирається, неначе Дорош стоїть за плечима з лозиною; а пани слухають та сміються, аж за живіт хапаються. Недаром, бачу, кажуть: «Чужа біда — людям сміх».

МІРОШНИК

Михайлу Михайловичу Шидловському

У Вербівських хуторах був у мене кум Сидір Кравченко. Хуторяни мірошником його прозвали, бо збудував він собі вітрячок та так його гарно налагодив, що який би тихий вітрець не віяв, усі вітряки стоять, а його вітрячок крутиться. Знатний був чолов'яга той Сидір — правдива душа, навіки чесна і богобоязна. Частенько мені доводилось бачитися з ним, бо тоді ходив я ще на охоту качок стрілять; деколи підеш понад плесами, то й незчуєшся, як і за Варварівкою опинишся, біля Сидорової хати; от було зайдеш до його та й переночуєш у вітрячку. Раз по весні налетіло до нас на Тернівку гагар; от я узяв рушницю та й пішов, чи не встрілю якої. Очерети ще не дуже піднялись, так ніяк не підкрадешся: птиця, бач, дуже сторожка; тільки зблизишся — зараз здіймається і переліта на другі плеса. Вже надвечір, як посутеніло, проминувши кумів хутір, підкрався і встрілив-таки одну. Підходжу до вітрячка, бачу — світиться у віконце, прорізане у дверях — так собі, невеличке, голова тільки й пролізе — та й думаю собі: усуну я у те віконце гагару, за що вона здасться кумові? Зійшов тихенько по східцях та й сунув у віконце; а кум побачив, як скрикне: «Свят, свят!» та ну хреститься. Дивлюсь у щілину, а він аж зблід, аж борошном його посипало; я тоді як засміюсь...

— Не лякайся, — кажу, — Сидоре, це я!

Відчинив двері, увійшов, а він дрижить та все знай хрестить мене, думає: чи не чортяка це у моєму образі прийшов до його.

— Не бійся,— кажу,— я сам тебе перехрещу! — та й перехрестив.

— Се ти, Грицьку? — пита.

— Та я ж,— кажу.

— Ну, та й здорово ж ти мене налякав,— каже,— як побачив я твою бісовську гагару, то вона мені здалась страшніш од самісінького чорта.

— Як-таки,— кажу,— злякаться птиці. Се,— кажу,— від того, що у тебе казна-що на думці; ми не святі, щоб до нас чорти ходили.

— Е,— каже,— коли ж, бач, я ляканий: мені вже два рази привиджувалась якась мара.

— Чи не така,— кажу,— як і ця?

— Коли б така,— каже,— а то превелике мені лихо напророчила!

— Як же вона тобі привиджувалась? — питаю.

— От слухай,— каже,— та й міркуй собі, коли розчовпеш, що воно за мара така. Ти ж знав,— каже,— старшого мого сина, Івана?

— Як не знать,— кажу,— йому ще «Батьків син» прізвище приложили.

— А знаєш, з чого йому таке прізвище приложили?— пита.

— Не знаю,— кажу.

— Так слухай,— каже.— Як я одружився, на перший рік послав нам бог сина, оцього Івана. Уродився він дуже слабий; думали, що зараз і вмре: уночі й охрестили. І розказать не можна, яка нам морока була з тією дитиною: цілісінький день і цілісіньку ніч кричить, неначе з нього чорти лика деруть. Бідна моя жінка за ним і сама трохи ніг не відкинула, а воно, сердешне, висохло і викоренилось — одні тільки хрящі zostались. Через два роки послав нам бог другого сина. От матері вже не до хорого; та по правді кажучи, і обридло воно таки нам: чимало прийняли ми гріха, благаючи господа, щоб він прийняв його до себе. Було жінка возиться з меншеньким, а сього, слабого, положить на піл, то воно кричить, поки не посиніє і не простягнеться, як неживе. Було вернись я з вітряка і стану гримать на жінку, то вона обіллється сльозами та й одказує:

— Що ж мені з ним робить? Воно і само вмре, і мене з дитиною за собою потягне!

Дуже мені стало жаль хлопчика. Було візьму його на руки, от воно і замовкне; от я і ношуся з ним: піду молоть, то й його з собою беру. Пестую його, годую кашкою; стало воно потрошку та потрошку одужувать, піднялось на ноги і забелькотіло: «Тату, бозя». Через два роки виходилось, і такий з нього гарний хлопець став, що кому не скажеш, що це той плакса, що хирів, то й віри не йме. А до мене так привикло, що й матері не знало; було жінка стане надівать йому сороченьку, то воно од неї і рученятами, і ноженятами.

— Іди собі геть! — заголосить. — Нехай мене тато одягає.

То було я його і обуваю і одягаю. Деколи восени або зимою поїду у поле та його не візьму, то такий галас підійме, за возом женеться та просить, щоб і його з собою узяв. Було і змерзне, і виголодається, а мовчить, терпить, аби тільки з батьком бути. Як вже підріс трошки, то було, бог його зна, від чого, думку мою відгадував: інколи як уночі мелеш, вигорить у каганці світло або нестане в гамані тютюну, то він прокинеться, принесе мені та й каже:

— Спочиньте, тату, а я за вас доглежу!

То я й засну, а він пораяється біля млина — і засипа, і одсипа, неначе мірошник. Так від того, що він мені так догоджав і я кохався в йому, хуторяни і приложили йому прізвище: «Батьків син». Виріс мій Іван, такий став з нього бравий парубок, що кращого не було у всій околиці: головою вищий од мене, а вже що за добра та щира душа, то не знаю, чи наградив кого господь такою дитиною. Вже став я шукать йому подружжя, так на яку дівчину не гляну, усе здається мені — не до пари. Коли раз заїздить до мене десятник та й каже:

— Голова казав, щоб ви навідались до його у Вербки, щось має вам казати.

На другий день раненько пішов я у Вербки. Уходжу у волосне правленіє, дивлюсь — повнісінька хата народу, голова з писарем сидять за столом і розглядають якісь бумаги. Підійшов я до столу і кажу:

— Здорові були! А чого вам треба?

— Некрутський набір, Сидоре, — одказав голова, — твій Іван на черзі. — Неначе гострим ножем мене в серце штрикнуло, неначе поміст підо мною ходором заходив: ледве встояв на ногах.

— Що,— каже голова,— жаль батьківського сина, аж з виду змінився?

— Ні,— кажу,— поспішав до вас, так трохи втомився.

Сам не знаю, що й кажу; сів на лавці та й попросив напитися. Принесли кухлик, ледве проковтнув,— так мені горло здавило. Оддыхав трохи та й пішов додому. Іду, нічого не бачу й не чую, неначе неживий; вийшов у степ, ударивсь об землю і облився сльозами, гіркими сльозами... Наплакавшись уволу, умивсь біля плеса, щоб не пізнали, що плакав, та й пішов додому. Не доходячи верстви зо дві до моєї хати, дивлюсь — іде Іван мені назустріч. Куди б я пішов, то вже як вертаюсь, він вийде до мене назустріч. Тільки його побачив, знов мене вхопило за серце: «Хто мене тепереньки,— думаю собі,— буде стрічати? Хто доглядить і втішить на старості?..» Глянув він на мене та й пита:

— Чого це, тату, ви так з виду змінилися? Може, нездужаєте?..

— Некрутський набір, сину,— кажу,— завтра підемо у...— нестало й мови, так я тільки махнув рукою у ту сторону, де Вербки.

— Чого ж ви зажурились, тату,— каже,— хіба не знали, що я на черзі?

— Не знав,— кажу,— і в голову собі сього не клав!

Став він мене втішати, заспокоювати:

— Не журіться, тату,— каже,— некрутства, як смерті, не минуть; послужу,— каже,— коли господь pomoже, богу і государеві, прийду до вас у одпуск, оженюсь та й вас візьму до себе!

Заголосила й жінка, як довідалась про наше горе; та вже, як вона не вбивалась, а я добре бачив, що не так їй жаль сина, як мене. На другий день повів я Івана у Вербки; зміряли його, огледіли та, забивши у колодки, і погнали у Катеринослав. І я з ним пішов. На моїх очах у некрутському присутствіі виголили йому лоб, одягли москалем, а там знов погнали, не знаю вже куди. Як стали прощатися, то якби нас не розняли, то, здається, так би обох і в домовину положили. Не знаю вже, як би я і додому вернувся, коли б не наші хуторяни, вертаючись з Катеринослава, не довели мене і не догляділи у дорозі.

Як несамовитий став: сяду, то вже не встану, поки не зведуть; хоч три дні не їстиму, а вже не попрошу, поки не нагодують, як маленьку дитину. Було жінка й діти,

дивлячись на мене, плачуть, а я й не чую того хлипання і не бачу, як вони за мною убиваються. Возили мене до знахурок, і піп уговорював і молитви читав — так нічого-сінько не вдіяли.

Коли на восьмий місяць привезла жінка з Павлограду од Івана письмо. Пішли до батюшки, от він нам і прочитав. Пише Іван, і пише власною рукою, бо вже й письменний став, що він, хвалити господа, живий і здоровий, що й начальство його любить, а служить він у кінній артилерії аж у Верходніпровському. Як прочитали мені те письмо, то неначе світ я побачив. Було як гірко мені стане, то я піду до Майбороди або в Варварівку до писаря, то вони мені по десять разів те письмо читають; вже і напам'ять його вивчив, неначе й сам письменний: на яке слово не гляну у тому письмі, то й знаю, що воно таке. Було молюся уранці і ввечері, то з молитвами і письмо прохарамаркаю... Полегшало мені трохи, однак усе-таки нуджуся світом, ніяк не заспокоюсь. От люди і стали мені совітувать:

— Ти б, Сидоре, навідався до сина, проходився б, то, може б, і одужав.

Як я це почув, то неначе мені очі розв'язали: зараз-таки і зібравсь, взяв з собою грошенят та й помандрував у Верходніпровське. На сьомий день і там став. Розпитав, де москалі квартирують; от мене і привели на ротний двір. Дивлюсь — біля воріт стоїть москаль.

— Чи тутечки,— питаю,— Іван Кравченко?

— Батьків син? — одказує москаль.

— Глянь,— кажу,— і у вас він так прозивається?

— Так,— каже,— він себе записав у списках. А нащо вам його?

— Він,— кажу,— батьків син, а я синів батько, так от нащо!.. Будьте ласкаві,— кажу,— скажіть, де він?

— У нашій роті служить,— каже,— тільки теперечки його нема на ротному дворі — пішов на муштру.

— Де ж та муштра у вас? — питаю.

— На вигоні,— каже,— от як підеш сією вуличкою, то сам побачиш, де вони марширують.

Пішов я вуличкою, іду, неначе хто у спину мене штовха, а серце токотить, як з грудей не вискочить. Тільки виткнувсь із-за вугла, аж бачу — дибають москалі рядками. Зблизивсь, дивлюсь — як не повилазять, так ніяк не пізнаю, де мій Іван: усі москалі як один, і дибають, і

стоять. Дойшов до командира, роздививсь — аж третій москаль скраю мій Іван. Як скрикнув: «Іване», а він до мене: «Батьку!» Оком не змигнуть, як ми вже один одного до серця тулили і чоломкались: здалось мені, неначе я на небі опинився!.. Коли чую — командир репетує:

— Смирно!.. як ти осміливсь, сякий-такий, з хронту виходить?.. Палок!

Іван одчახнувсь од мене, стоїть наввипинки перед командиром і на батька не дивиться...

— Не во гнів вам, ваше благородіє,— кажу,— я його батько, щоб ви знали... Побачивши батька,— кажу,— вийдеш з самого раю, не то з вашого хронту!

— У хронті,— одказує командир,— нема ні батька ні матері. Він добрий син, а несправний салдат, а несправних б'ють...

— Не хваліть,— кажу,— і не бийте; а коли вже вам схотілось вибити, то вибийте мене: вам за це ще подякую, богу за вас помолюсь!

— Я,— каже,— не маю права тебе бити, не маю права і його простити!

Поки ми отак розмовляли, і паліччя нанесли; зняли з сердешного Івана мундир, вхопили два москалі за руки, розіп'яли і почали дубасити. Я плачу, кривавими сльозами вмиваюсь, до ніг кланяюсь командирові, землю їм та прошу, а сина б'ють... Однак, як не били, а голосу він не подав, щоб ще гірш не завдать батькові жалю. Як скінчилась муштра, командир підізвав до себе Івана і на мене кивнув. Підійшов Іван і я; а командир і пита мене:

— Чи довго, старий, прогостюєш у нас?

— Як так,— кажу,— будуть обиджать мого сина, то я не хочу не то у вас гостювати і по світу ходити!

— Не сердься, старий,— каже,— за битого двох небитих дають та й не беруть! Я,— каже,— твоїм сином доволен: справний він по службі і поведенія хорошого.

— Ще ви,— кажу,— і в вічі його не бачили, як я вже знав, якого він поведенія!

— Ну,— каже,— нехай же він погуляє з тобою: увольню його од усякої служби, нехай тільки ходить на вчєніє раз у день.

Подякували командира та й пішли.

— Ну, та й сваркий же твій командир,— кажу,— і батькові не вважив.

— Ні, тату,— він у нас добрий; бачите, вибив і пожа-

лував!.. Я б,— каже,— ще готов стільки прийняти за те, що позволив з вами побути.

Привів мене Іван до себе на квартиру. Повиймав з чамайданчика свої книжки, з писання мені прочитав; вже й малювать навчивсь: змалював на папері нашу хату, та так живо, тільки глянув, зараз і пізнав: так само і верби, і колодязь біля хати, і вітрячок. Цілий тиждень з ним бавився, знов мене втішав, як і до некрутства.

— Знайдіть мені, тату,— каже,— дівчину, я прийду до вас в одпуск, одружусь та й візьму вас до себе; а брати будуть доглядати матір, а я вас...

— А як,— кажу,— поженуть вас на війну?

— А що ж,— каже,— карай боже сим, тоді візьмете мою жінку і поїдете собі додому.

За тиждень, що з сином прожив, зовсім одужав, де та у біса хвороба поділась. Вернувся додому веселий, думаю собі: «Справді оженю Івана та й поїду до його жить; може, приведе мене господь і унука отак виносить, як виносив собі сина». Щомісяця прислав мені Іван письма; та так гарно став писати, що раз, як показав голові, так він аж зацмокав.

— От якби такого,— каже,— нам писарчука добути!

Раз перед великодніми святками прислав нам Іван письмо. Пише, що з турком війна, так і їх рота іде у Туреччину. Слухаючи ту звістку, не знав я, чи мені журиться, чи ні, бо Іван дуже зрадів, почувши про ту гаспидську війну... З Туреччини Іван прислав два тільки письма: перше з-під Шумни — дав звістку, що почепили йому кавалерію, а друге — з Волощини, що зроблено його унтером. Скоренько після сього письма почули і про замирення. «Ну,— думаю собі,— хвалити господа, теперечки і син не забариться; вже й гарну дівчину у Павлограді для його намітив: міщаночка і хорошого роду». Кілька днів після того, як почули про те замирення, увечері сиджу собі у вітрячку, мелю та згадую про сина, коли так ненароком зирк — аж на сволоці над ступами щось сидить: не звір і не птиця, неначе купа, чорна, як сажа, і голова у його, і очі, сидить і пильно дивиться на мене, а далі чую й каже:

— Сидоре, сьогодні твій син Іван помер!

Як я це почув, то неначе у мене хто серце з грудей вирвав, задзвонило ув ушах, кругом мене усе покотилось; так я, як неживий, бебехнувся об поміст... Мабуть, довгенько і лежав, бо як опам'ятувався, то вже й каганець

погас, і жито перемололося, що засипав. Засвітив світло, так мені сумно, гірко; помоливсь богові та й став згадувати, як воно мені привиділось. Чи не приснилось, думаю, так ні — не спав. От я узяв ніж та й зарубив на стінці: третє октябрю.

— Ось подивися лишень, Грицьку,— каже, показуючи на стінку,— і теперечки ще видко.

Глянув я, аж справді: три дірочки, а зверху десять палічок,— цебто третє число і десятий місяць, октябрю; так, бачите, зарублюють неписьменні люди.

— Ну, розкажуй, Сидоре,— кажу,— розкажуй.

— Так ото,— каже,— як зайнялось на світ, пішов я у Юр'ївку до батюшки, розкажую йому і плачу; а він як почне мене лаять: «Як тобі, Сидоре, не гріх,— каже,— казна від чого вбиваться та прогнівлять господа! це тобі приснилось або здалось!»

Так чого вже мені батюшка не казав, як і я себе не вспокоював, а все мені здавалось, що мого Івана нема вже на цім світі. На Івана пішов я до церкви, даю попові коповика, щоб одправив молебень та й кажу:

— Будьте ласкаві, батюшко, одправте панахиду по Івану.

— А піп:

— Хіба він помер?

Так я схаменувсь та й кажу:

— Не я це вам казав, це, мабуть, казала моя душа!

Минулась весна, наступило й літо, а од мого Івана нема ніякої звістки. Та вже заїхав до мене знакомий ле-
монтирщик і сказав, що та рота, де служить мій син, теперечки квартирує у Романкові. От я, не гаючись, і пішов у Романкову; думаю собі: «Треба довідаться, як нам молитися за здоров'є чи за упокой, і в який день поминать». Прийшов у Романкову, знайшов ротний двір; дивлюсь — багацько ходить москалів, а мого Івана нема. Стою собі біля воріт, боюся й питать; коли підійшов до мене один москаль та й пита:

— А чого тобі треба, чоловіче?

— А що,— кажу,— нема вже у вас Івана Қравченка, батькового сина?

— Нема,— каже,— помер.

— Коли ж він помер? — питаю, неначе і не жаль мені його.

— Піді,— каже,— у канцелярію, то там тобі скажуть.

Пішов я в канцелярію, дав писареві четвертака, от він пошукав у бумагах та й каже:

— Іван Кравченко, батьків син, помер 3 октября 1828 году.

Так оце раз. А вдруге так було. Годів з три після смерті Івана увосени іду я у вітрячок, а жінка заходжується хату мазать. Навернув я на вітер свій вітрячок, засипав жита та, запаливши люльку, і сиджу собі. Коли зирк вгору — аж сидить таке саме, як і тоді, і на тім же місці, на сволоці над ступами, і дивиться на мене. Так мене холодом і окотило, дарма, що вдень... Дивилось-дивилось та й каже:

— Сидоре, твоя жінка вмерла!

Схопився я, як скрикну:

— Щезни, не ходи до мене: цур тобі!

А воно:

— Ще раз,— каже,— до тебе прийду! — та й щезло.

— Перехрестився я, стою як опарений, коли чую — щось тупотить; виглянув у віконце, дивлюсь,— біжить менша дочка.

— Ідїть швидше, тату,— каже, ледве переводячи дух,— глинище матір задавило.

Прибіг я до глинища — вже одкопали; дивлюсь — лежить моя жінка нежива.

Так отакі-то мені на віку притчі лучались, кажу ж тобі, що я вже ляканий! І що воно таке,— каже,— не розчовпе і сам німецький батько, не то ми з тобою, Грицьку.

— А втрете ще не бачив? — спитав я Сидора.

— Ні,— каже,— ще не бачив.

Годів через два після сього, як оце розказував мені кум, приїздить до нас варваровський прикажчик: побачив мене та й каже:

— Грицьку, наш мірошник дуба дав.

— Чи справді? — кажу.— Я ж його бачив на тім тижні, здоровий був.

— Е, на тім тижні,— каже,— а позавчора вмер, як кажуть, скоропостижно. Сьогодні,— каже,— і суд прибіжить, будуть різать.

Почувши це, пішов я на кумів хутір; приходжу — вже й поховали. Став я розпитуваться, з чого й як він помер. От старший син Павло і розказав мені.

— Увечері,— каже,— тільки що світло засвітили, прийшов з вітрячка батько та й каже мені: «Запряжи кобилу,

та швидше їдь до батюшки, нехай приїде з святими дарами».

— Нащо, тату? — спитав.

— Щоб мене запричастить, бо я сьогодні вмру...

— Бог з вами, тату! — кажу.— Що це ви вигадуете?.. Ви ж, хвалити господа, здорові.

— Роби,— каже,— що тобі кажуть: як вмру без покаєнія, то на твоїй душі буде гріх.

Привіз попа. Увійшли у хату, дивлюсь — батько сидить на покуті, вже й сестри, що заміжем, поприходили. Глянув на його батюшка та й пита:

— Що це з тобою, Сидоре?

— Сьогодні вмру,— каже,— висповідайте і запричастить...

— Бог з тобою, Сидоре! — каже піп.— Ти ж здоровий! Коли хочеш, щоб я тебе запричастив, говій; а так,— каже,— не можна, гріх!

— Як збрешу, батюшко,— одказує батько,— то буде мій гріх, а як я умру, то буде і мій, і ваш!

Звелів нам піп повиходить з хати, а як висповідав і запричастив, знов нас позвали. Сестри стали голосить, а я з братом дивимось на батька, якось не ймемо віри, щоб він вмер.

Одімкнув батько скриню, витяг капшук з грішми та й каже нам:

— Нехай хата достається меншому, тобі,— каже до мене,— двісті рублів на будову, а сестрам по п'ятдесят.— Живіть,— каже,— як і жили чесно, не забувайте батька й матері, то й ваші діти вас не забудуть!

Сів біля столу та й став згадувать про Івана.

— Сьогодні,— каже,— побачусь з ним! — Так розказує, неначе здоровий. Коли разом як зітхне та руку до серця притис і пильно на нас споглянув; далі зітхнув удруге та й схилився на стіл; до його — неживий! Не схотів піп поховать, так ото,— каже,— виїздив суд і пороли... Лікар казав, що у покійника була якась хвороба у серці.

Ну, як розказав мені Павло, так я зараз догадавсь, що це, мабуть, утрете до кума приходило. Дуже мені жаль кума: добра і чесна була людина; і теперечки, як ідеш побіля Вербівських хуторів та глянеш на вітряки, то жаль так і вхопить за серце: всі крутяться, а кумів стоїть собі похилившись,— нема вже мірошника, царство йому небесне!

СПОМИНКИ
П Р О
МИКИТУ ЛЕОНТІЙОВИЧА
К О Р Ж А

*Слава не поляже;
Не поляже, а розкаже,
Що діялось в світі
Чия правда, чия кривда
І чії ми діти.*

(Т. ШЕВЧЕНКО.
До Основ'яненка)

1827 року по весні схотілось мені подивитись на Ненаситинський поріг, а звідтіля водою по Дніпру спуститься до слобід Капулівки та Покровської і оглядіть ті міста, де колись були запорозькі коші. З Катеринослава поїхав я на село Михайлівку, щоб запасться там бувалим чоловічком, котрий би тямив, де провести, а де часом і розказать про те, що хоч і давно минулось, та не загинуло дощенту, бо живуть ще старі діди і до якого часу заборонили од вікової пожоги ту святу старовину.

У Михайлівку приїхав я ще заздалегідь. Була неділя, а чимало людей гуляло біля шинку, музика гуділа, дівчата і парубки вибивали тропака, а деякі постарше сиділи на призьбі і кругляли горілку. Тільки спитав я, де б мені заночувать, як всі загомоніли:

— Ідьте,— кажуть,— до Микити Леонтійовича, у його ночують всі проїжджі пани.

— А хто це Микита Леонтійович? — питаюсь.

— Це наш старенький дід, Корж,— забубоніло весело товариство,— той, що колись був січовиком.

— Отож і його садок,— озвались інші, показуючи на лісок понад річкою,— тамечки його й дворище.

Од'їхавши од шинку гонів зо два, з гори побачив я леваду Коржа. Просторий двір був застроений хатами, коморами і повітками, і вся та будова, облитая ясним промінням сонця, виринала із-за темного лісу, оперезаного наоколо світлою, мов кришталь, річкою. Мій машталір, в'їхавши на двір, поминув мазанку і зупинив коней біля рубленої хати старосвітської будови, що вже літа гаразд-таки осадили її в землю. Тільки що я виліз з брички, як

і Корж вийшов з хати мені назустріч. Біле, як молоко, волосся прикривало його високе чоло, з-під насуплених брів гостро поглядували карі очі, вуси були підстрижені. Вид старого з першого погляду здавався похмурим і неволив до поваги: не дуже ще й погнули його десять десятків літ. Одягнутий він був у китайчатий синій жупанок, пістрьових штанях і обутий в габелкових черевиках.

— Здоров був, Микито Леонтійовичу! — почав я, вклонившись дідові.— Не сердься, що непрошений заїхав: всі, кого не питав, де б мені переночувать, знай до тебе направляють.

— Так, так,— одказав Корж, усміхаючись,— всі пани, спасибі їм, їдучи через наше село, не минають мене. А куди, паничу, бог несе?

— До Ненаситця, а далі в Капулівку і Покровське, подивиться на те місце, де були колись запорозькі коші.

— Ненаситець теперечки гарно грає, води чимало, є на що глянуть; а от де були коші і не розбереш, де що й було: забудовалось, вали поосідали і зрівнялись із землею.

— А все ж таки, дідусю, хоч глянути на те місце, де не один вік чесне товариство, лицарі, боронили святу віру і хрещений народ од бусурмана і захистили ці степи, де, спасибі їм, і ми теперечки живемо.

— Так, так, правда твоя, паничу! Хоч і ні на що подивиться, так є що згадать; частенько і сам туди їжджу; як глянеш та згадаєш, то неначе помолодшаєш. Сідай же, паничу, отутечки на ослоні: теперечки лучче надворі, ніж у хаті. А ти,— додав дід, глянувши на мого машталіра,— їдь до стайні, відпрягай коней, там тобі дадуть сіна і вівса.

Сівши, став я розглядувать стародавню хату; такої будови не доводилось мені бачить в наших степах. Вся хата була зложена з липових квадрових брусів, гладко витесаних, а навіконники і наличники на дверях з вирізками і зарубками,— неначе мережки на рушнику.

— А давно вже,— спитав я,— збудована ця хата?

— Та таки подавно,— одказав старий,— сто літ, коли ще й не більш. Будував її мій хрещений батько. Яків Омелянович Качалка, що був у Січі військовим старшиною-осавулом. Це ж його і зимовник; він мені достався в спадку після покійника, бо я був у його за рідного сина; він мене по сьомому році і в Січ до себе взяв, я йому і очі зактив.

— Звідкіля ж він тебе взяв?

— З Нових Кодаків; туди ще мій прадід Василь Жадан виселився з Гетьманщини, аж з Кобеляк. У його був син Тарас Жадан. Діда я добре пам'ятаю, бо як він на старості літ осліп, то я був у нього поводитарем. І батько мій, по прізвищу вже не Жадан, а Таран, так, бачите; прозвали його запорожці, дуже здоровий був, там же в Нових Кодаках жив і маявся на світі сто і п'ятнадцять літ.

— Чим же вони промишляли?

— Пахарством, скотиною, бджолою, рибальством і звіриними шкурами. Тоді, та ще й за моєї пам'яті, на обох сторонах Дніпра була страшенна гущина, нетрі, в котрих кишіло звіру.

— А скільки тобі літ?

— Народився я в 1730 році, мая 30, так оце через кілька днів без чотирьох буде сто літ. Довгенько-таки бог держить на світі! Вже буде літ трохи не сорок, як і жінка моя Параска вмерла, пошли їй господи царство небесне!

— Велика в тебе сем'я?

— Слава богу, чимала-таки. Було в мене сім синів і чотири дочки, деякі повмирали, а теперечки з онуками і правнуками — душ їх з двадцятро буде. Теперечки вони в мене і хазяїнують, і клопочуться; я знаю тільки мою пасіку, та й того добре не догляну: старий, нездужаю вже, преклоняюся к землі, од нея же взят бих, і яве уже есть, яко скоро в ню подобает мі возвратиться... От воно що!

— Так ти, діду, все знаєш, що тут діялось, як і край цей заселився?

— Як не знать! Все діялось на моїх очах: і кіш зруйнували, і Катеринослав будували, як і цариця шестувала по нашій Україні, як і Михайлівка населилась; бо я був тутечка осадчим і повіреним од громади за землі.

— Будь ласкав, діду, розкажи що-небудь, адже ж як твої уста склепляться навіки, то твоє слово ще житиме на світі: на старості і я буду розказувать, що од тебе чув, згадаємо старовину та й тебе з нею.

— Добре, паничу, розкажу,— сказав Корж вставаючи,— а теперечки вечір теплий, проходимось трохи, я тобі покажу мій садок і пасіку.

Сад Коржів розрісся по луговині, неначе ліс. Не було в йому розчищених доріжок, тільки вповдовж до самої річки проміж високих лип і ясенів і густого чагарнику протоптана була стежка. Де на яких деревах неслись чорногузи. Пройшовши з гони, побачив я в стороні невеличке кладовище: на двох могилках стояли високі хрести, а на других — трохи менші.

— Хто тут спочиває? — спитав я.

— Моя мати, жінка, діти і онуки, — одказав Корж, схилившись до могилок.

Од кладовища повернули в праву руку і, продравшись крізь гущавину, несподівано опинились біля високої ого-рожі.

— Це моя пасіка, — обізвався Корж, — одчиняючи хвірточку, — з одного рійка розроїлось їх більш, як сто колодок.

Пасіка була захищена і споряджена, як стародавні запорозькі: по плоту загорожа закутана була очеретом, посередині стояла капличка з образами святих Зосима і Саватія, а навкруги її витикались на тичках з трави рядками вулики, і де-не-де на світлозеленій прогалині росли яблуні, груші і черешні, вкриті пахучим цвітом. Вечір був теплий, тихий: роботяща бджола ще гуділа між віттями в цвіту; соловейко висвистував, і здалека долітали веснянки слобожанських дівчат. Гарне було місце, дуже мені подобався цей затишок, і тепер, згадуючи його під хмурим північним небом, прояснились мої думи і за-грало українське серце.

— Це моя пустинь, — сказав Корж, — тутечки я собі сиджу та згадую, що минуло та не вернеться; од того, чи воно лихо, чи добро, а здається однаковим.

— Чи давно уже, діду, — спитав я, — ти став хазяїнувати на цій леваді?

— Спитай у оцих дерев, вони тобі скажуть, бач, які товсті та високі; це ж я їх садив власними моїми руками; бо як достався мені цей зимовик, то, oprіч тернів, нічогісінько тутечки не росло.

— А Михайлівка коли населилась?

— Після смерті вже Качалки; деякі переселились з Гетьманщини та й з наших-таки слобід чимало. Тоді звали ці новоселиці великими вольними хуторами, поки не по-

слідував указ, щоб поруйнувать всі хутори, а хуторян повиводить на великі шляхи і там їх осадить, і щоб, крий боже, вольними хуторами не звать, а слободами і селами. Як почули хуторяни про цю чутку, от і прийшли до мене за порадою: «Що нам,— кажуть,— робити? Адже ж ми тутечки,— кажуть,— і обгніздилися, і колодязі покопали, і обсіялись; як стануть нас на шляхи переганять, то пропали й ми, загине й худобина наша!»

— А що ж,— кажу їм,— через наші ж хутори іде неабиякий шлях, та й землі ще чимало — є де селиться, так подамо прошеніє, щоб наші хутори перейменувалися в село або в слободу.— От і дали мені довіреність од обчества трьох сіл: Нових Кодаків, Дійовки і Сухачівки, бо найбільш виселилось з цих сіл. Так ото і подавав я в катеринославську казенну палату прошеніє, а палата і прислала до нас асесора Мартина Коваленка огледіть наші хутори; і як він зробив доношеніє, що місце сподобно для селенія, то палата утвердила і предписала указом Дійовському волосному правлінню «о безпрепятственном населеніі слобожан понад річкою Сухою Сурою». Після цього, як намножилось у нас переселенців, я знов подавав прошеніє і «о найменованіі наших хуторів селом чи слободою». Так казенна палата вдруге прислала того ж Мартина Коваленка. Приїхав він до мене і зібрав громаду. «А що, хлопці,— пита,— як будемо звать ваші хутори?» Одні кажуть: «Нехай буде Качалівка, по прізвищу осадчого Качалки». А другі: «Нехай Коржівка, по прізвищу нашого повіреного: він, кажуть, нас первий і до себе поприймав». Так я вже не схотів, кажу: «Не хочу я марної світової слави ні собі, ні мойому хрещеному батькові, вигадуйте яке-небудь інак прізвище». От Мартин Коваленко бачить, що між нами така незгода, і каже: «Слухайте, панове громадо, нехай ваші хутори йменуються слободою Михайлівкою во ім'я народившогося великого князя Михайла Павловича!» Громада на це згодилась, а палата паки предписала указом: «Опубліковать всім волостям о названіі наших вольних хуторів слободою Михайлівкою».

Скінчивши, старий спитав мене, чи не хочу я вернуться до хати.

— Ні,— одказав я,— тут так гарно, так легенько дихать, посидьмо ще трохи.

— Ну, сількісь,— пробубонів дід,— я тобі ще розкажу, яке нас лихо спіткало з цими панамі, бодай їх!..

От ми й посідали на ослоні біля каплички, і старий так почав:

— Хвалити господа, все було так гарно, спокійно, як от... нечиста мати понаносила до нас тих панів, та й стали вони захоплювати наші землі. Петро Петрович Панчинський, секретар Кременчуцького губернського правління, самоправно одмежував собі три тисячі десятин нашої землі і населив собі аж дві слободи; а Олексій Іванович Верминка — тисячу п'ятсот. Один захопив Сухую Суру, а другий — Мокру, та так приперли нас, михайлівців, кодачан і дійовців, що не було у нас ні водопою, ні паші для скотини; а мене — так і з хати вигнали: в моєму дворі вісім семей панських хрестян поселили. Не повіриш, паничу, яке лихо припало! Тоді ще вмерла у мене жінка, так мені довелось з сиротами блукать по чужих кутках. Що тут на світі було робить? От ми і зібрали з трьох сіл одну громаду, поміркувались та й надумали — вибрать повіреного і доходить вже правди по судах. Бодай вже не довелось судиться ні одному доброму чоловікові. На цій раді в один голос, як вже я не одмовлявся, вибрали мене повіреним, не тільки за землі, а й за всі діла, які б там не трапились. Отож, як дали мені ту довіреність, я й почав клопотатись, од нижчих судів аж до вищих. Чого вже я не робив, як не побивався, скільки й кошту стратив, а все-таки нічого не вдіяв. Ну, вже й суди тоді були! Не знаю, чи вони і теперечки такі, нехай їм абищо!.. Та вже, на наше щастя, государ Павло і прислав в Катеринослав ревізорів Кушелева і Олексієва,— так я до них: от вони, спасибі їм, зараз і предписали губернському правлінню дати нам пораду на основанні законів. Отаким-то побитом ми й оборонились од Панчинського: зараз-таки і зігнали дві його слободи з наших земель; а з Верминкою нічого не вдіяли, бо він на те рішення губернського правління «апелював в сенат». Так от за сю Верминчину землю і за Кодацьку, що під город забрали, та й по питейному одкупу посилав я до царя два прошенія. Два роки ждали указу, та й не діждались! Нічого робить, треба було самому їхать у Москву та Петербург. Важко шукать ту правду по цих великих городах і вам — панам. Натерпишся і наплачешся, поки її знайдеш, коли-то ще й знайдеш,— а то ж мені, простому чоловікові, не дуже

ще й письменному, гірко доводилось! Та вже милосердний бог не покинув нас і там...

Приїхавши у Москву, зараз подав я прошеніє в І департамент сенату. Заглянули у моє прошеніє і звеліли мені, щоб я через тиждень навідався. Прийшов я через тиждень, от знов велено прийти через тиждень,— та так і почали тижнівками годувать; воно б, мовляв, і добре, бо прохарчивсь — нічого вже й їсти, так цими ж московськими тижнями і мухи не нагодуєш. Та вже що помогло, ніяк, паничу, і не вгадаєш: сміх та й тільки!..

З нудьги було вештався я по місту: до Кремля піду, розглядую ті ворота, що неначе церкви побудовано, дивлюсь на ті дива, на цар-колокол, що як улізеш у його, то неначе в клуні опинишся, на царицю, чи пак на царя-пушку, що витріщилась на тебе, мов те жлукто. Правдиві дива! Скільки на них кошту стратили, а дзвін не дзвонить і пушка не стріляє!.. Однак думаю собі: як вернусь додому та стану своїм розказувать про сі дива, то щоб ще не завдали мені брехні, візьму, думаю, мотузок та й виміряю і дзвін, і гармату. Тільки розгріб сніг біля гармати та став мірять, аж дивлюсь — біжать до мене з абахти два москалі. «А що ти робиш?» питають. «Хіба не бачите,— кажу,— гармату вимірюю». — «Как ти смів, сякий-такий,— гукнули на мене по-московськи,— казенну пушку вимірювать!» — «Вона ж,— кажу,— од цього не поменшає!» — «Брешеш,— закричали,— ти што-то хател з царською пушкою сделать, ступай на абахту!» Вхопили мене під руки та й повели. «Не турбуйтеся,— кажу,— люди добрі, мене вести: невеликий я пан — і сам піду!» Привели до вартового офіцера, а він і пита: «Що ти з пушкою делал?» — «Міряв»,— кажу. — «На что?» — пита. Розказав йому нащо; не йме віри. «Врьош,— каже,— ти што-небудь недоброє замишлял, признавайся!» — «Нічого,— кажу,— ні признаваться, ні вигадувать, з такою машиною нічого не вдієш, хіба тільки зміряєш». Так що вже йому не казав, все своє товче: «Врьош» та й «врьош». Обридло мені з ним балакать, от я йому й кажу: «Қоли ви такі розумні, що вас ніяк не обдуриш, то нічого робить, треба вже признаться: «Хотів,— кажу,— вкрасти вашу пушку, так вимірював, чи влізе вона мені в кишеню». Деякі москалі, слухаючи, стиха усміхнулись, а офіцер розсердився, аж зашарівся з досади — облизня, бачиш, піймав. Далі насупився та й каже: «Ну, галубчик,

не прогневайсь, я тебе не одпущу з абаhti, поки не прийде діжурний». — «Спасибі вам, — кажу, — за вашу ласку; тутечки тепло і весело: багацько людей, а я січовик, звик з людьми жить».

Увечері прийшов діжурний, ще молодий, а вже прем'єр-майор, щось таке — чи грап чи князь; зараз став мене розпитувать. Бачу, що цей розумніший од вартового. Зараз спитав: відкіля, за чим, чи є в мене бумажки? Показав йому мої бумажки — «довіреність, свідетельство» — та й розказав, як важко мені шукать тутечка тієї правди і яке моє гірке життя в Москві. От він вийняв з кишені записну книжку, записав моє прізвище, по якому ділу приїхав та й каже: «Мій дядінька сенатором, так я його попрошу об твоєму ділі». — «Будьте ласкаві, — бог вас за це не оставить!» Звелів мене випустить. Подякував я його, та, правду казати, і в голові собі не клав, щоб з цих обіцянок вийшло що путяще.

На четвертий день після сього навідався я в сенат; тільки що вгляділи мене писарчуки, так і загомоніли: «Прийшов той запорожець, що намірявсь цар-пушку вкрасти і в кишеню сховать!» Вхопили мене за руки та й ввели в просторий покій, де пишуть; далі один постарше і гука: «Ведіть його в присутствіє!» Бачу, такий вже приказ їм був. Ввійшов я в те присутствіє, дивлюсь — самі генерали, в кавалеріях, в хрестах, в звіздах... Як побачили мене, так всі і зареготали. «Маладець козак, — кажуть, — хател цар-пушку вкрасти; в карман спрятать!» — «Так не дали ж москалі, — кажу, — кріпко пильнують, бодай їх!» Багато дечого вигадував їм; шуткували, сміялись; далі один підступив до мене та й каже: «Племенник мій говорив мені про твоє діло, так я розсматривав оноє, воно справедливе і не сьгодні так завтра буде рішено в твою пользу». — «Пошли вам, господи, за те щастя і здоров'я, — кажу, — та спасибі і цар-пушці, нехай вона царствує; без неї тутечки в Москві, може б, мене і лунь вхопив». Отсією ж то цар-пушкою встрелили і Верминку: сенат звелів одібрать і од його загарбану од нас землю.

Після сього поїхав я в Петербург клопотатсь за Кодацьку землю і за винний одкуп. Приїхавши, пішов я до царського докладчика Муравйова; от він, спасибі йому, звелів познаходить мої прошенія, що я ще позаторік посилав на височайше ім'я, доложив государеві, а государ звелів сенатові рішити наше діло не в *очередь*. От сенат

і присудив кодачанам жить на городській землі з тими привілеями, які має земство; об чім предписано воєнному губернаторові, дюкові Рішельєві, а мені видали до рук копію, щоб з нею явився я до катеринославського губернатора Герта. І винний одкуп не вдержався б, так опізнались — поробили вже контракти з одкупщиками.

Отак-то при допомозі божій повершив я громадську справу і повернувся додому *со славою велією*. І досі дякують мені слобожани, а може, і після моєї смерті, коли то ще не забудуть, згадають мене добрим словом.

III

Зовсім смерклося, як ми вернулись з саду. Біля дверей Коржевої хати вийшла до нас назустріч дівчина-підліток з каганцем, щоб посвітить і провести через темні сіни.

— Це ти, Зінько? — спитав старий.

— Я діду,— одказала дівчинка.

— Це моя правнука,— сказав Корж, повертаючись до мене,— гарна вона у мене дитина, так, на лихо собі, закохалась у рудого москаля!

Зінька надула губки і пробелькотіла:

— От вже і почали!..

— Чорти принесли москаля з коробкою,— не спиняючись казав Корж,— а в тій пузатій коробці чого не було: і стьожки, і сережки, і хрестики...

— Та й ідїть вже,— пробубоніла Зінька, почервонівши і нахмурившись,— не обридне вам усе одно вигадувать?

А старий своє:

— Так отой москаль, кажу, й подарував моїй Зіньці перстеньок, а вона і взяла. Ну, скажи, паничу, чи взяла б таки вона той перстеньок, коли б не закохалась в того москаля!..

— Я вже і перстеньок той закинула,— одказала Зінька крізь сльози,— а вони все згадують про того москаля, цур йому, пек йому!

— А не брешеш?

— Єй же богу, закинула!

— Ну світи ж, світи, коли закинула,— бубонів старий, переступаючи поріг.

Здавалось, ніби й жартував Корж, однак видко було, що тим сміхом корив він Зіньку за те, що вона прийняла подарунок од чужого чоловіка. Такий, бачите, звичай на Україні; насміхаючись, направляють на все добре чоловіка, щоб вийшло по приказці: «З посміхів люди бувають».

Весело стало на душі, як, ввійшовши в хату, глянув я на старосвітський захисток; так в ньому було хороше, чисто і гарно, і до ладу прибрано. Стіни вимиті, вишарувані, неначе сього року збудовані, а стеля вибілена крейдою з чорними мережками по краях. Од кахляної грубки до другої стіни йшла з вирізками і горорізьбою перегородка і одгороджувала хату од кімнати. В кутньому вуглі стояв кіот з образами в срібних позолочених шатах; перед кіотом висіли лампадки, писанки і з крашеної бумаги пороблені голубці; а із-за кіоту виглядували чорнобривчики, васильки і канупер. Опріч образів висіли ще на стінах деякі куншти: два козаки тягаються за чуби, а внизу підписано: «Два дурні б'ються, а третій дивиться». Запорожець, підгорнувши ноги, виграє на бандурі, а біля його стоїть, насторочивши вуха, прив'язаний до дуба кінь, ніби слуха ту музику; під кунштиком виписана знакомита пісня:

Коли не сплю, то воші б'ю,
А все не гуляю!

Лави і над ними стіни були вкриті коцом, стіл засланний тонкою скатертю, а в другім кутку стояла постеля — наготові для проїжджих панів. З хати повів мене старий в кімнату, де була у його опочивальня. Тут понад ліжком на стіні висіли шаблі, ятагани, кинджали, рушниці, гвинтівки і набористе сідло, оковане сріблом, з вицяхованою бляшками уздечкою.

— Тутечки найбільш зброя мого хрещеного батька, — сказав Корж, — це його й сідло, а моєї небагацько. Покійник був дуже великий охотник до броні.

Повернувшись в хату і оглядаючи, що в неї було, я примітив: біля кіоту висіла в рамці якась грамота. Підійшовши я прочитав: це був патент на чин прем'єр-майорові Качалову.

— Хто це такий Качалов? — спитав я.

— Це ж мій хрещений батько Качалка, — одказав Корж, засміявшись. — Так, бачиш, перехрестили його мос-

калі. Старий, було шуткуючи, звав сам себе: «Примір маляр Відієрв»¹. Це вже в його третє прізвище, не знаю, яке було перше, а в коші прозвали його Качалкою.

— За що ж прозвали його Качалкою?

— Бачиш, пом'ялись у хрещеного батька жупани, так він, щоб розгладжувать їх, і зробив качалку, а козаки вгляділи та й самого прозвали Качалкою. Наші запорожці були народ веселий, сказано — вольний: любили і жарти, і сміхи; ледве було підстережуть що-небудь особливе в чоловіку або що-небудь таке зробить не до шпепти, то зараз йому і прізвище приложать. Спалить курінь, от він вже і палій; не проворний — черепаха; малого на сміх прозвуть — махина, а здоровенного — малюта. І мене прозвали Коржем от з чого: раз повертався з товаришами з Нових Кодаків у кіш; проїжджаючи біля могили Чортотлик, недалечко од коша, де теперечки Покрівська слобода, схотілось нам з неї глянуть на кіш. От ми й зійшли по протоптаній стежці на самий верх, а могила була дуже висока і крута. Наглядівшись, стали сходить по стежці, а я змолоду був дуже швидкий — і метнувся навпростець; як посковзнувся — трава, бач, прихсла, так слизька — та так як прослався, зверху аж до самого низу скотився боком, мов той корж: от мене товариші і прозвали Коржем. Приїхавши, розказали козакам і хрещеному батькові, так він і каже: «Та нехай буде і Корж; що ти будеш, сину, робить, коли тут така поведенція; терпи, хлопче — будеш козаком, а з козака зробишся і отаманом: з посміху люди бувають!»

— Де віку доживав твій хрещений батько, як зруйнували кіш?

— У сім же зимовнику, тут він і вмер. Вже старим сюди приїхав, більш як шістдесят літ був січовиком; літ вже йому вісімдесят було, коли не більш, а сяде було на коня, то земля під ним горить. Жив він сто і один рік, і після смерті ніхто не згадав його недобрим словом; добрий був чоловік, нехай над ним пером земля лежить! Він мене і на розум наводив, і оженив, і худобою наділив...

— Де його поховали?

¹ Українці мають звичай москалів звати відієрв, од того що прізвища (фамилії) у них найбільш кінчаються на «в». (Прим. автора).

— В Нових Кодаках на цвинтарі.

— Звідкіля він був родом?

— Бог його зна; ніколи нікому не казав, та й не любив, щоб про те розпитували. Так, було чуємо, деколи розказував про Почаїв, Камінець, Київ; мабуть, і сам був з того краю. А прийшов він в кіш після шведської невзгоди, був в Алешках і вештався по Туреччині, бо тоді протурили запорожців ік кам'яному базару.

Отак розмовляли, поки не прийшла Зінька, а з нею і її мати, і не принесли нам вечерять. Старий тільки вгледів Зіньку, зараз і почав її корить тим москалем, так що бідна дівчинка од тих смішок аж заплакала.

— Годі вже, діду,— озвався я,— не займай її, вона ж закинула той перстеньок!

— Так сердиться ж, матері її ковінька! — одказав Корж.— У нас в Січі такий був звичай: дратують чоловіка, поки сам з себе не стане кепкувать, от тоді вже і розумний. Це вже така у нас, запорожців, натура, не кепкувать з чоловіка, а тільки дратувать його. Було як іде січовик через слободу, то вже здалека його чутно. Штурха палицею попід тином, а собаки на його, як на вовка, і брешуть, і скиглять; углядів — хлоп'я що-небудь їсть, от він у його і одійме, то воно і заголосить; стрінеться з чоловіком, коли добре убраний, у новому, то шпурля в його або тванюкою, або сміттям, та й заведуться. Не займе тільки молодиці або дівчини. Доставалось і мені, грішному, і мене доволі дратували, поки не вимуштрували, був і на послушанії в коші і при курені, і в сьому курені, і в сьому зимовику.

— Яке ж це послушаніє було?

— Таке: що скажуть, те й роби, в огонь, у воду лізь, коли звелять; дадуть тобі шматок хліба та заборонять їсти, то з голоду опухни, а хліба того й не покуштуй. І таке ще було, це і мій хрещений батько робив зо мною, як я ще був пахолком. Було порозсипає дукати, таляри, буцімто погубив, а я стану підмітать курінь, позбираю та й оддам йому, то він і перелічить, бачить, що всі, не хапнув ні одного, от він і погладить мене по голівці та й скаже: «Микитасю, буде з тебе чесна людина!..» Як вже я виріс, то хрещений батько всю свою худобу на мої руки здав, було й каже: «Бери собі, Микитасю, скільки хочеш грошей, на біса вони мені!» А я і копійкою не покори-

стююсь: і одягнутий, обутий, не голодний — на біса і мені ті гроші!

Після вечері я спитав старого, де б мені знайти такого чоловіка, щоб провів мене до Ненаситця і в Капулівку. Корж поміркував трохи та й каже:

— Не треба шукать, паничу, я з тобою поїду. Тутечки в Михайлівці нема такого чоловіка, щоб так тебе провів і все б тобі до ладу розказав, як я. Та воно і для мене добре. Трошки провітрюсь та й до Нікопольського попа заїду, є в мене до його діло.

Я подякував старого за його ласку і, пожегнавши один одного на добраніч, полягали спати.

IV

Старий розбудив мене до схід сонця.

— Вставай, паничу,— гукав він з кімнати, стукаючи по перегородці,— треба нам зарання вибраться, щоб ще загоді доплить до Капулівки і оглядіть стародавній кіш.

Я мерщій одягся, напоїв Коржа своїм чаєм, а тимчасом запрягли коней, сіли та й заторохтіли скільки видко. Од Михайлівки до Ненаситця буде верстов з п'ятнадцять. Дорогою ми розговорились про населення сієї України, і старий став розказувать, як будувався Катеринослав.

— За давніх часів Запорозької Січі,— почав він,— Катеринослав має вже четверте назвисько. Перше було Половиця, друге — Катеринослав, третє — Новоросійськ, а четверте — знов Катеринослав. Як зайшли ще у сю Україну мої діди, то в тій Половиці були вже зимовики, а за моєї пам'яті стояло шість хат; жили там: козак Крошка, запорожець Антін Токар і Лазар Глоба. Крошка мав хату, де теперечки гімназія, Токар — де дом штаб-лікаря Роде, а Глоба жив на тім місці, де руїни палацу Потьомкіна світлішого і казенний сад, тільки хата його була внизу, над Дніпром, під скелею. Тамечки у його й млини були; один саджений на каміннях, а другий — байдачний, задля валушей. З Глобою жив ще другий козак жонатий, Іван Каплун. Отут же була і власна моя хата, опріч сієї Михайлівської, і ми, три сім'ї, проживали вкупі під одною стріхою кілька літ, бо хата була простора і на дві половини. На тих самих печищах, де ми жили, теперечки збудована каравульня задля сторожів, що

приглядають за казенним садом. Цей Глоба, що розказую, був нежонатий і виселився сюди з Нових Кодаків з п'ятнадцятьма душами кравців, бо промишляв кравецтвом. Любив він і садки розводить; ми з ним удвох всю гору, де теперечки казенний сад, позасаджували деревами. Опріч сього місця, Глоба одмежував собі ще чимало землі біля озера, де теперечки суконна фабрика, та, засадивши ще стільки, примежував і розвів навдивовижу сад. Там його, як вмер, і поховали: а жив він більш, як сто літ. І досі у тім саду теперечки і цей казенний стоїть кам'яний стовп на могилці небіжчика. Як же звали ще трьох козаків, що жили зимовиками по сусідству біля нас, сього вже не згадаю — забув.

— З чого ж прозвали,— спитав я,— ваші зимовники Половицею?

— От з чого: ще за моєї пам'яті од Нових Кодаків аж до Старих вся гора понад Дніпром вкрита була високим лісом і густими чагарниками, а проміж тії зарослі на полянах і пролісках росла висока трава і ніколи не косилась, бо людей тоді було небагацько, та й зими були сирітські: за всю зиму було і місяця не годуеш скотини сіном. Так з того: на цих пролісках росло дуже багато полуниць; було як поспіють та проїдем повозкою через ті поляни, то обіддя на колесах зробляться мокрі і так почервоніють, неначе обшиті червоним сап'яном. Од цих-то полуниць за давніх ще часів в Січі це місце й прозвали Половицею. Так звалось воно й після того, як зруйнували кіш, та вже як з Кременчука перевели губерню в Половицю і перейменували в Новоросійську, то ця Половиця взяла верх над городом Новоросійськом, що був збудований на другім боці Дніпра при усті річки Самари, де теперечки Горинь. Новоросійськ на тім місці недовго зостався, бо одного року, не пам'ятаю якого, як піднялась весною на Дніпрі і Самарі вода, так залило і затопило увесь город. З того-то припадку вищі присутственні міста «возвратились вспять» в Кременчук, а нижчі суди — уїзний, земський і поліція — «не боясь воднаго естества, аки на крилах», перелетіли по Самарі в Новоселицю, ту, що колись за Січі звали Самарою, а по учрежденні губерні перейменували в Новомосковське. Так, кажу, Половиця наша звалась Половицею аж до самого пришествія цариці в нашу Україну в 1786 році і до заложення города Катеринослава.

— Що ж тоді сталося з вашими зимовиками?

— Всіх нас протурили до чортів; покидали ми і свої хати, і садки, що порозводили. Як стали будувать дворець світлішого, це вже було після проїзду цариці, то почали його спершу, де теперечки шпиталь, а далі велено поставити, де й теперечки стоїть; так, кажу, як стали розмірять хундамент, то на тім місці був у мене посіяний ячмінь, так не дали мені й зібратъ і того ячменю — увесь витолочили. Губернатор призвав усіх нас, половчан, і заявив нам, що ми маємо право селиться, де схочемо. От найбільша часть виселилась в Сухачівку, а другі — в Мандриківку; тамечки тоді сидів зимовиком козак Мандрика, од того і слободу прозвали Мандриківкою.

— Хто тоді був в Катеринославі губернатором?

— Синельников, а після його — Селецький.

— Де ж вони жили?

— В тім домі, де теперечки архіерей живе, бо той дом був казенний і стояв ще до пришествія цариці.

— Чи був світліший в Катеринославі після того, як збудували йому дворець?

— Ні, не був, та казна на віщо його і збудували, а скільки ж то стратили кошту! Цеглу возили на байдаках аж з Києва; а як цариця прислала для новостроюючогося собору панікадила і занавіси, то, бачив я, висіли вони в дворці світлішого. Думали, що приїде. Тоді, як на те ж, ще і німців понаїздило досточортів, тих інженерів, що порались біля Ненаситця та й не довели діла до ладу.

— А що, тоді більш було в Дніпрі води, як теперечки?

— Е, тоді весело було й глянуть на наш Дніпро! Як же стали рвать пороги порохом — хотіли, бач, прочистити прірву в Ненаситці задля байдаків — та як прорвали вікову божу греблю, так наш сердешний Дніпро обмілів, ні на що звівся. Од цього і Кодацький поріг виявивсь, а то не було його й видко. Тоді ще й наші кам'янські лоцмани казали тим німцям, що так воно буде, так не дали віри, скажені, простим людям.

Не доїжджаючи кілька верстов до Синельникової слободи, чути вже було, як шумів і гуркотів Ненаситець.

— Чи чуєш, паничу, — спитав Корж, глянувши на мене і усміхаючись, — озивається?

— Як не чутъ! — одвітив я, а серце так і затукотіло, як з грудей не вискочить.

Перехопившись через гору, здалека побачили ми Ненаситець. Через гребінь скель, неначе біла грива, перекидалась хвиля і котилась з гори по каменюках, а до неба підіймалась хмара пари, як куриво од великого пожарища.

V

Приїхавши в Синельникову слободу, ми одіслали бричку на постійний двір, а самі пішли ік Дніпру, щоб глянуть на Ненаситець з тієї скелі, з котрої дивилась на його цариця. Виткнувшись із-за гори, разом кинувся мені в вічі увесь Ненаситець. Мій боже милий!.. Де взять слів і красок, щоб списать твої чудеса?.. Од гори до гори на півтори верстви вповдовж загатив господь Дніпро грудами кам'яних скель. Повитикались ті скелі з водної глибини і стирчать, неначе вартова сторожа, а через них з височенного перекату скатертю переливається широкий пласт кришталевої лави, рине, пада, розбивається і люто, скажено біжить через десятки кам'яних перекатів, гуде, гримить, хряпа, клекотить і виє на сто голосів. Хвиля обганя хвилю, випручуються, стрибають через кам'яні гори, б'ються, киплять, розсипаються шмарагдом і яхонтом і висвічуються веселкою.

Того дня пропускали через пороги шість барок і чотири плоти. Дивлячись, як вони проходять, холоне на душі; в грудях спирається дух. На середині Ненаситця проміж двох високих скель проходять судна. От виявиться барка, здалека здається вона неначе човник і пада сторч в глибиню,— щезне, біжить десь там під водою, вихопиться і знов пірне, тріщить і стогне. Оком не змигнеш, як вже вона й промчалась по дванадцятьох перекатах і, як стріла з лука, вилітає на тиху воду. Люди на барці падають навколішки і, простягаючи до неба руки, дякують бога за спасеніє, а далі, чуем, вже й озиваються веселою піснею, і байдуже їм, що другі за ними борються ще з смертю, і гадки не мають, чи помилує-то їх господь. Правда чоловіча натура: аби нам було добре!

Suave, mari magno, turbantibus aequora ventis
E terra magnum alterius spectare laborem¹.

Лукрецій.

¹ Приємно, коли у відкритому морі вітри збурюють морську гладінь, з твердої землі спостерігати велику біду іншого (лат.).

Барки щасливо пройшли через Ненаситець, а один із плотів, збившись з бистрини (фарватеру), трапив між каміння, і тисячі колодок в лікоть завтовшки потрощило і розметало на дрібні тріски.

Як пройшли барки і плоти, старий показав мені на дві стопи, висічені на тій скелі, з котрої ми дивились.

— Отутечки,— сказав він,— на цім самім місці, стояла цариця і дивилась, як її флотилія проходила через Ненаситець.

— Хіба і ти був тоді тутечки? — спитав я.

— Як же; я був в Нових Кодаках, де вона з тиждень жила, і при zaloженії собору.

Ми посідали на скелі, щоб подивиться ще на боже чудо, і я попрохав Коржа розказать мені про путешествіє цариці по нашій Україні. Старий згодився і так почав своє оповідання:

«Боже мій милостивий, як згадаєш, що тоді діялось, як почули о шествії цариці в Гетьманщину і нашу Україну! Де тільки назначені були перепочинки, побудували двірці; по всіх трахтах, де вона проїжджала, порозкопували гори, гатили гаті, греблі; де ліси і гущі — прорублювали просіки. По обидві сторони шляху поробили земляні насипи, в Гетьманщині звали їх брильками, і на них понасаджували дерева. Було як глянеш на ту сторону, то неначе куншт який — так гарно! І теперечки ще деякі дерева позоставались і поросли товсті і високі. В тутешній же Україні, в Катеринославській і Херсонській губернії, по достатку каменю поставили високі милі одна од одної на десять верстов; і теперечки по трахту на Херсон деякі ще стоять і зовуть їх Потьомкінські пам'ятки, бо по його приказу збудовані. Цариця виїхала з Петербурга 1785 року і по білоруському тракту приїхала в богоспаємий град Київ. Тут вона поклонялась святині і святим угодникам, оглядувала всі стародавності і околиці городські і в Києві ж соїзволила перезимувать. В нашій Україні теж було все наготові прийнять царицю. По указу Кременчуцького губернського правління, даному на ім'я новокодацького городничого Василя Ілліча Шостака, збудували в Нових Кодаках дворець, та як стали приставники його обкурювать та й спалили. По доношенію о сем цариця повеліла розібрать той дворець, що ставили біля Орелі, в м. Царичанці, і перевести його в Нові Кодаки, бо цариця передумала вже їхать на Царичанку, а схоті-

лось їй спуститися до нас водою по Дніпру. Однак од великих бур і непогоди не доплила вона до Нових Кодаків, а вийшла на берег повище Романкової, проти слободи Сошина, і в Нові Кодаки приїхала вже в кареті з римським імператором і Потьомкіним. Римському ж імператорові одвели квартиру у попа, отця Кіндрата, і досі цей дім стоїть, а Потьомкін остався в дворці в особливих покоях. Цариця прожила в Нових Кодаках більш тижня, дожидаючись своєї свити і флотилії, тимчасом їздила в Половицю і оглядувала околиці. По повеленію ж цариці, в Нових Кодаках була збудована висока, як дзвіниця, башта для причалу суден і розмальована квітами; а щоб було по чому пройти до самого берега, зроблен був місток сажнів три завдовжки. Як прийшла флотилія та покидала якорі, то так і вкрили Дніпро. З гори гарно було на них дивиться, на всіх суднах порозпускали флаги, корогви і знамена. Як донесли цариці, що флотилія зібралась, от зараз вона й повеліла Потьомкінові розпитать старокодацьких і кам'янських лоцманів, чи можна провести флотилію через пороги. Огляділи лоцмани флотилію і донесли Потьомкінові, що ні одно судно через пороги не пройде, бо з довгими дуже деменами¹; бач, дуже глибоко в воді сидять, і прохали, щоб замість їх поприроблювать стерни або опачини². Як поперероблювали, то цариця сама схотіла подивиться на ті стерни і звеліла світлішому, щоб її фрегат підвели до башти. Як підвели, вона й приїхала в кареті з римським імператором і, огледівши башту, пройшла у ворота по мостику до самого фрегата. Цариця не няла віри, щоб такою невеличкою лопаткою можна було управить, і звеліла рушить фрегатам в дорогу. Зараз одчалили і стали ворочать сюди й туди і знов до башти підплили. Цариця дуже дивувалась, як вони знатно правлять, і приказала Потьомкінові записать, хто між лоцманами найстарший. А тоді у лоцманів отаманом був Мойсей Іванович Півторацький з Кам'янки, а товаришем у нього — Непокрищенко з Старих Кодаків. Так у той день, як закладували на горі соборну церкву, цариця і повеліла флотилії рушить ік порогам.

¹ Демено — руль. (Прим. автора).

² Стерни і опачини — теж рулі, тільки коротші і на кінці — як лопатки: ними спідручніш правити при проході суден через пороги. (Прим. автора).

А заложеніє собору «*сице совершилось*»: цариця з свитою з Нових Кодаків шествувала в каретах до похідної церкви. Преосвященний Амвросій совершав службу, і мене сподобив бог там бути, стояв посередині біля півчих. Цариця приїхала з імператором римським і французьким послом Сегюром. Потьомкін висадив її з карети і звів по ступеньках в церкву, бо палатка була на аршин вкопана в землю і вислана дорогими килимами. Цариця ввійшла в церкву з фрейлінами, душ їх, мабуть, з дванадцять, а римський імператор тільки заглянув і пішов з світлішим і генералами на місто заложенія собору. Проча ж свита і велике множество народу всякого чину і звання стояли навколо палатки; не тільки з нашої околиці позбирались, та ще й за сто верстов понаїздило і панів, і мирян «*ради сугубої причини*»: подивиться на заложеніє собору і «зріти» великую царицю. Як скінчилась служба божа, преосвященний підніс цариці хрест; от вона, приложившись, вклонилась на обидві сторони і пішла з процесією на те місце, де закладавався собор, в супроводженіі світлішого, бо під кінець служби прийшов і він в церкву. Хундаменту тоді ще не викопали, а наскоро порозчищали тільки доріжки, канави вже покопали після проїзду цариці, тільки там, де долженствував бути престол, викопали велику яму на подобіє склепу в сажень глибиною і в два — завширшки, з східцями, висланими килимами. В самім склепу була зроблена пічурка, ніби шухлядка, для положенія царської грамоти, вирізаної на золотій *доскє*. Процесія спершу рушила од полудня, а там повернула на восход сонця і, вийшовши на середину розчищеного місця, так і пішла аж до самого склепу. Преосвященний, ідучи з хрестом, окропив по обидві сторони свяченою водою, і, «*дошедши до уготованого*» місця, спустивсь в склеп, а за ним — цариця, римський імператор і світліший. Преосвященний, совершивши церковное славословіє по чиноположенію, прочитав молитву і освятив грамоту окропленієм. Далі цариця перехрестилась на восток сонця, узяла грамоту і сховала її в «уготованную» пічурку та ще й приложила золотих і срібних грошей, незвісно скільки, а бачив, туди ж їх положила, куди і грамоту. Поки це діялось, півчі співали многолетіє цариці, а потім грала полкова музика і палили з гармат, а тимчасом камінщики духом замурували склеп і зверху поставили кам'яний хрест. Цариця не одійшла,

поки не скінчили всього як треба. Отак-то освятили і заклали собор о дванадцятьох престолах во ім'я св. преображенія господня. В той же день і час Половиця од уст самої цариці найменувалась Катеринославом в честь і во славу великої Катерини, і повелено було іменним указом того же року Кременчуцькую губерню перевести в Половицю і найменувать Катеринославською губернею.

Теперечки треба ще тобі, паничу, розказать от що. Був тоді в Кременчуці купець Фалієв, може, чув про його, багатир на все царство. Розжився він, поставляючи на вармію прав'янт і винними одкупамі, бо держав одкуп в Москві, Малоросії і Новоросії. Опріч цього були у його і фабрики, і заводи: чавунні, салітряні і порохові. Так оцей-то, кажу, Фалієв, по совіту світлішого, ще до приїзду цариці в Нові Кодаки настроїв по всій горі, до архієрейського дому аж за богадільню, похідних палаток, неначе домики, і дуже гарно порозмальовував і убрав їх. Потьомкін думав, що цариця після заложенія собору буде в тих домиках кушать і спочивать; однак цариця тільки на них глянула, а не згодилась в них гостить, бо звеліла флотилії рушать к Ненаситцю, так квапилась туди, щоб подивиться, як судна будуть проходить через пороги. К Ненаситцю приїхала вона ще заздальгідь, і, поки флотилія підпливала, цариця обідала і трохи спочила. Як же зблизилась ік порогам, цариця приїхала до цього берега і з цієї скелі саме на тім місці, де повирубувані стопи, стояла і дивилась, а біля неї стояв римський імператор і Потьомкін. Спершу спустили через поріг царицин фрегат, котрим правив сам Півторацький. Як шубовснувся той фрегат в глибиню, як затріщав, дуже-таки величенький був, так і покрила його вода, неначе на той світ провалився, а цариці здалось, буцім він з людьми зовсім потонув, от вона й крикнула і очі закрила руками. Коли дивимось, разом вирнув, і понесло його, як по східцях, а світліший як гукне: «Спасьон, спасьон!» От цариця глянула і дуже зраділа, не так за свій фрегат, як за людей, що не потонули. За ними вже й другі, менші судна пройшли, і як Потьомкін доніс цариці, що вся флотилія неврєдимо пройшла через пороги і стоїть біля пристані, то цариця звеліла представить їй того лоцмана, що правив її фрегатом. Як привели, вона його пита: «Чи ти, Півторацький, отаман над лоцманами?» А Півторацький упав перед нею на коліна та й каже: «Я!» А цариця: «Жа-

люю ж,— каже,— тебе за твою вірну службу поручником!»
А далі й пита: «Є в тебе діти?» — «Є,— одказав Півторацький,— син по тринадцятому році». — «Так і сина твого,— каже цариця,— жалую прапорщиком!» Обіщала і грамоти прислати на чини і дворянство їм і їхньому потомству. Наградила щедрою десницею і других: рульовим дала по три дубельтові червінці, а простим лоцманам по одному».

— До котрого ж місця,— спитав я,— плила цариця по Дніпру і де висадилась?

— До Херсона, а звідтіля поїхала вже в Крим сухою путтю.

Після цього оповідання вернулись ми на постійний двір, одправили бричку з кіньми в Нікополь, а самі, пообідавши, найняли дуб о чотирьох веслах з рулевим та й поплили в Купалівку, де колись був Батарьов кіш.

VI

Вибравшись на бистриню, наш дуб помчало за водою як на крилу вітренню. Правий бік Дніпра, окутий скелями і вкритий одвічним лісом, неначе біг до нас назустріч, а лівий, рівний і пологий, як рута зеленів, одмічаючись од блакитної річки піщаною полозою, мов жовтою стьошкою. Глянувши на предивенну Дніпрову уроду, весело стало на серці і вияснилось на душі, як ясно було тоді на небі і округи нас. Але старий дививсь якомсь похмуро: його чоло обізначалось якимсь смутком.

— Діду,— озвався я,— чого це так ти задумавсь? Глянь, як округи нас гарно!

Корж підняв голову, озирнувся і тихо промовив:

— Гарно, паничу, гарно, та не первина мені бачить; повештався я тутечки чимало на своєму віку; колись обидва береги були наші, запорозькі! — додав дід смутно і схилив на груди свою голову.

— Що у вас розказують про стародавніх запорожців? Відкіля вони взялись і коли тутечки осадились?

— Коли і як у цих краях Січ осадилась, не скажу, а давно, дуже давно, бо як мої предки прийшли у цю Україну, то вже вона, та Січ, була. Чув же я од мого діда і батька та і од других старих людей, що січовики ще за старожитних часів прозивались козарами; а од

того, що осадились понад Дніпром нижче порогів, гетьман Хмельницький прозвав їх запорожцями. І хоч вони й жили під державою *руською* за часів Петра Великого, а в своїх розпорядках урядкувались од гетьманів. Хмельницький же, поставлений од царя замість Мазепи, знаходився тоді в Гетьманщині і орудував усім краєм і козаками. Землями ж наділив запорожців ще польський король, а землі тієї у нас таки немало було, хоч би з яке царство.

— А ти пам'ятаєш, які тоді землі належали до Січі?

— Як же, усюди доводилось бувати: не раз вештався по них, розвозячи по паланках прикази та ордери. А було де і розгулятися: землі наші на полудень простягались од Буга аж по Случ, а вниз по Дніпру до великого лиману, де теперечки Херсон і Миколаїв. На полуніч уверх по Дніпру до ріки Орелі, що впада в Дніпр біля м. Китай-города (за Ореллю вже починалась Гетьманщина). На схід сонця — од ріки Конки — знов було наше аж до донських козаків і кримських ногайців.

— Чи до зруйнування коша багацько було у вас слобід і зимовиків?

— Ні, небагацько, ось які тільки й були. Почнем вгору по Дніпру:

«1. Старі Кодакі — саме найстародавніше селеніє; воно стояло, як ще запорожців звали козарами. От що розказують про його старі люди. Старий Кодак був колись городом і належав до польської корони, в ньому була і побережна кріпость, обведена глибокими канавами і валами з підземними воротами. І теперечки ще, хоч посідали, а видко ті вали і канали. В тій кріпості проживав тоді лядський князьок, ніби гершт який, і орудував цим краєм, населеним ляхами ж, почавши од польської границі по Дніпру до турецької — понад великим лиманом. Козари ж, як розказують, з великою силою народу вийшли із-за Києва, з своїм ватажком, кошовим Германом і, осадившись по тім боці Дніпра, на полунощ восточную, близенько присусідились ік тому польському князькові. Кошовий Герман, побачивши, що для його люду тутечки мало простору, та ще маючи деякі і другі заміри, розділив своє військо на три часті: першу зоставив на цім же місці по сусідству з князьком, другу опоселив за Доном, а третю — п'ятнадцять тисяч — одібравши найзавзятіших, пішов з ними в Сибір, і всю ту дику

пустиню при допомозі божієї завоював і підбив під державу руську. Так од цих-то козар, що zostавив Герман біля дніпровських порогів, народились і всі *приснославні* запорожці. Як же розмножились вони так, що стало їм тісно на тих вольностях, що Герман наділив, от запорожці і стали прохати польського короля, з котрим жили у великій приязні і братстві, щоб він подарував їм землі кодацького князька. Польський король приклонився на їхнє прохання і дав указ, щоб ляхи перейшли на другі землі, а запорожцям по їх малоземелію одступили свою шляхетну дідичню. Так лядський старшина, що жив в Кодаци з князьком, одібравши той указ, і притаївся з ним: бач, не хотілось віддавати кривної дідовщини; запорожці сугубою доукою та й приневолити короля таке слово ляпнуть, що багацько воно лиха наробило і ляхам і січовикам по приказці: «Не займай чужого — свого не страшиш». Так, кажу, і ляпнув от яке слово: «Попужніть їх, — каже, — хорошенько, коли не хочуть ласкою віддати вам свої землі!» От і почали запорожці ляхів по-своєму частувати, та й пужнули так, що вже й сам король не рад був тому слову; наробило воно те, що з братів стали ми ляхам лютими ворогами, бо запорожці сім літ шкварили ляхів, поки не забрали всіх земель і не протурили їх за Случ. З того часу — до зруйнування коша, Кодаци зоставались у владінні запорожців, і досі слава об них не вмовкла по всій околиці, бо там ще тільки заховались стародавні запорозькі звичаї.

2. Село Лоцманська Кам'янка — так прозвана, бо там сидів зимовиком лоцман Камінь. Промишляв риболовством і проводив через пороги судна і плоти.

3. Селеніє Половиця; про неї вже тобі розказував.

4. Селеніє Дієвка — так прозвалась од козака Дія, що найперве сидів там зимовиком, а виселився він з Нових Кодаків.

5. Місто Нові Кодаци — стояло ще за ляхів, а там як забрали його запорожці, то воно вигоріло дощенту з невеличкою церковкою, вкритою соломою і очеретом. Після цієї пожоги знов построїли церков і містечко та ще й кріпостію, по запорозькому кшталту, на диво осадити. Обвели кругом глибокою канавою, валом і рогатками в дві лави на сажень од канави. Опріч цього, збудували три башти; одну внизу над Дніпром, другу — нагорі од Дніпра, а третю — на полудень. На чотирьох вуглах були

пороблені розкати і густо заставлені гарматами і мушкетерами, а скрізь поверх валу поставили кошелі (тури), сплетені з лози і натопані землею до самого верху, не наче маківки. Ці кошелі були внизу в аршин завтовшки, а на версі — в косову сажень, і так їх сплочали, щоб верхні краї сходились до купи, а спідні вкопували в землю на валу. Це задля того робили, що як стануть стрілять вороги по місту, то щоб кулі засідали в кошелю і не шкодили жителям і війську та й вартовим, щоб на валу без опаски можна було стрілять по ворогах в щілини, як в Бендерах — із-за стін. Дуже хитро та мудро, кажу, була осаджена та кріпость, в ті часи ніде, ні в якій землі, такої не було!.. Саме тоді, як вершили цими кошелюми вали, приїхав я з коша в Нові Кодаки по своєму ділу. Побачивши, що люди роблять, я й собі зробив на пам'ять два кошелі і привіз паровицею на місто та, поставивши де треба, і насипав їх землею. Здається, не так давно це діялось, а теперечки, глянувши, де був той гмах, ледве й слід тієї будови побачиш.

6. Селеніє Сухачівка — теж прозвана од козака Сухача, що сидів там зимовиком.

7. Селеніє Тарамське — стоїть воно над самим Дніпром на кам'яному і скелистому ґрунті. Дорога побіля його та по селі дуже труга і трудна: як їдеш, то й підкидує тебе, і тарамтить; од цього й прозвали її Тарамське.

8. Селеніє Карнаухівка.

9. Селеніє Тритузнєє.

10. Селеніє Кам'янськеє.

11. Селеніє Романкове. Всі ці села добули свої прізвища од своїх осадчих, що сиділи там зимовиками і промишляли пахарством і рибальством.

Теперечки перелічу ще слободи по тім боці Дніпра.

12. Селеніє Самара — так прозвано, бо стоїть на ріці Самарі. Як стали ж селиться в ньому з Гетьманщини, то і прозвали Новоселицею, а теперечки, як розказував, городом Новомосковськ. Біля того селенія збудували запорожці общежительний монастир, той самий, що й досі стоїть. За Січі було в ньому ченців чоловіка з двадцятко, а постригались вони в Києво-Печерській Лаврі і жили собі хоч подаянієм, а в достатку. Церква була дерев'яна, во ім'я святителя Миколая, од того і монастир прозивався Самарсько-Миколаївський, і дуже був багатий ризницею і церковною утвар'ю. Замість архіандритів поставляли в

ньому то строїтелів, то ігуменів. Запорожці були дуже богомільні, поважали монашествующих і кріпко держались свого закону. По великих празниках зіходились вони на поклоненіє у цей монастир, і ченці приймали їх страннолюбиво, ради чого і витальниці¹ були побудовані. Запорожці були щедрі і на подаяніє монашествующим, і на украшеніє церков божих.

13. Селеніє Старожилая Кам'янка; вверх по Дніпру — навпроти Нових Кодаків.

14. Селеніє Петриківка.

15. Селеніє Могилів, прозване так од осадчого, козака Могили, що сидів там зимовиком.

Теперечки ще по ріці Орелі:

16. Селеніє Гупалівка, прозвана теж од осадчого, козака Гупала.

17. Селеніє Перещепине на стовбовім шляху в Константиноград; теперечки пограничне село з Полтавською губернею, а тоді за Січі — з Гетьманщиною. Так, бач, як ще урочище перещіплювало наші землі, то й того козака, що тутечки сидів зимовиком, Перещепою прозвали.

От тобі і всі старожитні селенія запорозькі, котрі ще були до зруйнування коша. А де на яких урочищах були ще зимовики, хутори, пасіки і козацькі курені, як у кочових ногайців, бо всі скотарі, табунщики, чабани і отарщики плентались по степах і жили собі по куренях; звали їх кошами, а про осідле життя і святі церкви і в думці собі не мали, бо тоді у всіх оцих сімнадцятьох селеніях, що я вилічив, було тільки шість церков: перша — в Нових Кодаках, друга — в Старих, третя — в Самарі, четверта — в Карнаухівці, п'ята — в Романковій і шоста — в Могилові. А всіх на всіх — з монастирями і січовою — було дев'ять. Дивлячись теперечки на цей край, дивуєшся, як то він швидко заселився. Здається, і піввіку не минуло, як була пустиня, а теперечки куди не глянь — городи, містечка, слободи неначе з землі повиростали.

Дуб наш несло бистриною і колихало неначе колиску. Корж, натомившись зранку, став куняць. Побачивши, що старому схотілось спочить, я помостив йому посередині дуба, і він, не одмовляючись, насунув на очі свою смушеву шапку, протягся і заснув.

---

¹ Од слова витаю — проживаю; по-руськи — «гостиницы». (Прим. автора).

Дніпро, перехопившись через пороги, широко розливається, а, зближаючись к Кичкасу, знов почина звужуватися; з обох боків спирають його високі скелі, і біля Кичкасового перевозу тече він узенько, так що вже пором ходить на канаті. Зате ж прорив собі тут Дніпро глибоку ложбину і бисто, сердито рине проміж високих скель, похилих над водою.

Поки Корж спочивав, я пересів на ближню лавку до лоцманів, щоб побалакати з ними про тутейший край. Гребці були молоді парні, а рулем правив чоловік, літ йому шістдесят буде. Браво сидів він на рулі, закинувши набакир високу смушеву шапку, і смоктав тютюнкові корінці з коротенької люльки. Дуже насідав він на гребців і знай гукав на них:

— Гребіть, хлопці, гребіть, ближче буде!

Хлопці хмурились, однак од кожного покрику старого налягали на весла і дужче гребли, один тільки з них, самий молодший, осмілився озватись:

— Добре тобі, дядьку, повертать деменом, а ти б попер веслом!

— А довго ти живеш на світі? — спитав його старий.

Хлопець мовчав: небагацько тих літ прожив на світі — нічого було й лічить.

— Бач який! — гримав рулевий. — Я двічі стільки гріб веслом на своєму віку, скільки ти на світі живеш, так погребі з моє, та тоді вже й за демено берись!

Гребці усміхнулись, а той, що собі на лихо озвався, хоч і хмурився, однак мовчав, а старий сваривсь:

— Які теперечки чудні стали ці блазні, — гукав він, — з веслом не справиться, а вже хапається за демено, а обтім і байдуже, що коли не справиться, то й сам, дурень, з людьми піде на дно раків ловить!

Вже парень, щоб його умилює, гріб скільки сили, так і цим сварливого діда не удовольнив.

— Не дуже греби, — знов гукав він, — увередишся, дурню, греби, як люди гребуть.

Щоб як-небудь оборонить хлопця од сварок старого, я почав з ним розмову.

— А відкіля ви? — спитав я.

— З Капулівки, — одказав старий, — з тієї слободи, де колись був старий кіш запорозький.

— Знаю, що ж там у вас розказують про той кіш? Відкіля він узявсь і коли осадивсь?

— Багато дечого розказують.

— Та вже розкажи хоч що-небудь.

— Добре. От що мені доводилось чуть про той кіш і про стародавніх запорожців. Колись давно, дуже давно, ще й дідів наших тутечки не було, понаходили у ці краї, звідки, ніхто не знає, здоровенні люди, в косову сажень, лицарі чи що. От, як понаходили, та й стали шукати собі місця, де б їм оселиться. З ними прийшов і писар, по прізвищу Попович, дуже розумний і письменний, та ще й великий з нього був характерник. Знав він, що було на світі, що й буде, бо мав при собі таку книжку, що кого не спіткало б на світі, яка б кому доля не трапилась, то все воно було в тій книжці записано. От ці лицарі чи козаки зібрали громаду і на раді, обравши собі кошового отамана, запитали писаря Поповича: «На яким місці їм селиться і чи надовго?» А писар глянув в книжку та й каже: «Селиться кошем на Чортомлику,— де теперечки наша Капулівка,— на всі двісті літ». Як сказав писар, так воно і сталось. Сиділи вони біля Чортомлика, поки не пішли з тим Мазепою під шведа. Писар Попович і тоді був ще живий, бо, кажу ж вам, був характерник. Було щодесять літ невідь-куди пропадав, а там через місяць і прийде, такий гладкий і помолодшає; стануть його козаки розпитувать, куди ходив, де був, то він їм і каже: «Ходив напитись живої води». Отож, кажу, як пішли під шведа, то без них і зруйнували кіш на Чортомлику; от запорожці знов питають писаря, де їм ставить кіш? «Ставте,— каже писар,— у крейдяній балці біля Каменки, тільки не дуже коштовно будуйтеся, бо недовго тамечки насидитеся». Так воно й сталось: пішли запорожці до турчина і проवेशтались у його літ з двадцять, як написано було у писаря в книжці. Та вже, як стали копать лінію на запорозьких вольностях, землях, писар Попович і заявив, що вони знов підуть вверх по Дніпру і стануть кошем біля ріки Підпольної і тамечки будуть сидіть сорок літ, а далі зруйнують кіш, і вже не буде ні війська, ні козацтва; так каже: «Коли не буде ні війська, ні козацтва, то й я не хочу по світу блукать, буде кому і без мене писарювать, бо наплодиться тих писарчуків досточортів!» Взяв та й вмер. Все сталось, як писар Попович казав: зруйнували кіш, нема ні війська, ні козацтва, нема й

таких уже людей, які колись були! Гляньте на Микиту Леонтійовича,— додав старий, кинувши оком на Коржа,— ось які люди були, сто літ йому, а коли б довелось гребти, то й гріб би, не так, як теперечки ці блазні, що бісма у них ні сили, ні хисту, ні покори!

Старий знов навернув річ на хлопця і довго ще його гриз.

Минувши Хортицький острів проти окопів Олександрівської кріпості, Дніпро почина ширшати, лівий берег стає пологим, а там виявляється й Великий Луг-батько з густою зарослю чагарнику, верболозу і вільшини. Як прокинувся Корж, ми були навпроти того лугу. Побачивши рідне урочище, старий дуже зрадів і, простягаючи до лісу руки, закричав:

— Здоров був, батьку, Великий Луге! Давненько вже тебе я не бачив!

Очі Коржеві блищали, уста усміхались, заграло у старого козацьке серце, і він голосно заспівав стародавню запорозьку пісню:

Ой, Січ — мати, ой Січ — мати,
А Великий Луг — батько...
Гей, що в Лузі заробити,
Те у Січі пропити.

За Коржем і я підтягнув, бо знав цю пісню; підхопили й гребці; луна покотилась, і Луг-батько, прокинувшись, озвався до нас рідною піснею, котрою, може, вже не одкликався з того часу, як навіки попрощався з своїми дітками-запорожцями. Обігнувши Великий Луг і поминавши устя ріки Кінки, здалека манячить і мріє той острів, на котрім колись був Баторіїв кіш. Вечоріло; жар стухав, з Великого Лугу віяло холодком і пахло конвалією, сонце то ховалось, то знов випливало із-за високих скель, а вони, величаві, темними погонами мережили світлий і гладкий, як скло, Дніпро. Так було гарно, а чим ближче підпливали до Старої Січі, тим важче налягали на душу смутні думки; здавалось, неначе близився до покійника, колись милого тобі чоловіка. Жалем ние серце, а душу обдає сумом, страхом; між ним і тобою махає косою смерть!..

Дуб наш причалив до острова, і ми ступили на ту землю, де кілька сот літ чесне товариство, лицарі, проливали свою кров за святу віру, козацькі вольності і боронили люд божий од дряпіжних татар. Важко було ди-

висься на цю вікову руїну, і на смутну мою душу спали жалібні вірші:

Закряче ворон, степом летючи;
Заплаче зозуля, лугом скачучи;
Закрукають кречети сизі;
Загадаються орлики хижі:
Та все, усе по своїх братах,
По буйних товаришах-козаках!

Острів цей, куди ми висадились, зовуть городищем, бо тутечка була перша будова січовиків. Одділяється він од правого берега, де друга часть коша, устям Чортомлика і Підпольної, а од лівого — рукавом Павлюк. Острів цей невеличкий, сімсот двадцять ступнів вповодж і чотириста завширшки. Вали і окопи, хоч і дуже поосідали, а ще й досі замітні, тільки на полудень осипався берег і дуже його попідмивало бистриною ріки Підпольної. Де-не-де ростуть дерев'я, а посередині — глибока яма, де, розказують, була церква. Дуже сумне місце, ні на що й глянуть, зате ж, як казав Корж, є про що згадать!..

Слава козацькая ніколи не загине!

З острова ми переплили через Чортомлик і пристали к окопам другої половини коша, що прозивається Галаганівським, бо в 1706 році був зруйнований полковниками Галаганом і Яковлевим. І тут видко ще окопи і розкати; декотрі прибережні, підмитії Чортомликом, пообсипались, а другі позастроювались слобожанами. Все, що колись було, теперечки затерто урем'ям і затоптано людьми.

В самій слободі Капулівці видко стародавнє січове кладовище; — слобожани тут своїх покійників не ховають, на котрому стоять ще сім кам'яних хрестів, та ще деякі — поламани і пооббивані. Я посписував вирізани на них епітафії, от вони:

1. «Здѣ опочиваетъ рабъ Божій Данило Говсѣенко куреня Сергіевського. Року 1729, мѣсяца марта, 3 дня».

2. «Преставился рабъ Божій Лукіянь, товаришъ куреня Ведмедовского. Року 1729, мѣсяца сентября, дня 17».

3. «Здѣ опочиваетъ рабъ Божій Волошинъ, отаманъ куреня Тимошівського. Року 1728, генваря, 29 дня».

4. «Помяни Господи раба своего Ефрема Насѣвку, куреня Васюринского. Року 1729, мѣсяца сентября, дня 17».

5. «Помяни Господи душу усопшаго, здѣ опочиваетъ рабъ Божій Симеонъ, товаришъ куреня Васюринского. Преставился року 1718».

6. «Здѣ почиваєть рабъ Божій Данило Копеловскій, товариш. Року 17»... (постирались).

Біля цього хреста лежить з білого каменю труна (саркофаг), і тільки зостався надпис: «Отъ Р. Х. 1720, місяця ноября, 5 дня».

Списуючи ці епітафії, я дивувався, яким побитом поховали тутечки цих козаків, бо тогдішнього часу кіш був в Алешках. Я запитав Коржа, і він так мені одказав:

— Мій хрещений батько розказував мені, що як кіш був в Алешках, то деякі козаки, вмираючи, просили, щоб їх поховали у Старому коші; от їх сюди і перевозили на чайках.

— Чом же тут не видко хрестів тих козаків, що ще повмирали за часів Старої Січі?

— Е, чом! — одказав Корж, насупившись. — Подивись лишень, скільки тих намогильних каменів побито на підвалини під амбари і комори в панському дворі. Дивуюсь, як вони і цих не загарбали!

На вигоні вверх по Чортомлику стоять ще два хрести, поставлені вже за часів Нової Січі з такими епітафіями:

1. «Здѣ преставился рабъ Божій Феодоръ Товстонос, куреня Щербиновского козакъ, Погребень Року 1770, ноября, 4 дня».

2. Здѣ почиваєть рабъ Божій Семень Таран, козак куреня Шкуринского. Року 1742, м. декабря, 3 дня».

Найдорожчого для серця українця, що довелось мені тут побачить, був надмогильний камінь великого довідчика війська запорозького, кошового отамана Сірка, сього страху і трепету турчина і татарви. Ходив він на Очаків і проти ногайців, підсмалив крила і грізному Ізмаїлові і Акерманові. Надмогильний камінь стоїть пірамідою в косовий сажень заввишки, у верхній часті видовбаний хрест, а під ним такий напис:

«Р. Б. (року Божого) А. Х. П. (1680) маія Д (4) преставился рабъ Божій Іоанъ Сірко Дмитровичъ, отаманъ кошовий войска Запорожського, его царского пресвѣтлого величества Федора Алексѣевича памятник... всего попльства...» (Останніх слів не видко, постирались).

Надмогильний цей пам'ятник необгороджений, стоїть за хатою селянина Немини, недалечко од вітряка. Невідомо, яким дивом зберігся він і устояв руїни полковників Галагана і Яковлева; бачу, не піднялася і у них рука на сю святиню, як не піднялась вона у татар на середній

віттар Софійського собору в Києві, од чого і досі зоветься той віттар нерухома стіна. Замислившись, дивився я на цей теж нерухомий пам'ятник, а мої смутні думки носились в давнині Запорозької Січі.

— Годі вже дивиться,— озвався Қорж, смикнувши мене за полу,— все бачили, пора в Нікополь, смерклось.

Розплатившись з гребцями, ми рушили в Нікополь пішки, бо було не дуже далеко. Село Капулівка одділяється од містечка Нікополя урочищем «Никитин ріг», де перевіз. Тутечки в 1648 році Богдан Хмельницький збирав раду; тут його запорожці прикрили й шапками на святе діло¹ — оборонять Україну од лукавих ксьондзів і хижих польських магнатів.

В містечку ми розійшлись з Қоржем біля воріт попівської господи.

— Прощай, паничу,— сказав він,— завтра раненько розбуркаю тебе та й поїдемо в Покровське.

Попрошавшись з Қоржем, я пішов на постоялий двір, де застав вже мого машталіра з кіньми.

VIII

На другий день, тільки сонечко ще вставало із-за Великого Лугу, як ми вже під'їздили к Покровську. Село розкинулось на вигоні нового коша, між річками Підпільною і Базавлуком, що перещеплює Катеринославську губерню од Херсонської, а за Січі одділяла Кодацьку Паланку од Інгульської. Ми під'їхали к кошу од полуночної сторони, де були передові розкати (ретраншмент). Окопи не дуже ще тут поосідали, і не позаносило їх піском, як у інших місцях; далі од цих розкатів ішов дугою вал і упирався обома кінцями в берег ріки Підпільної, котра через рукав Сисина — інші зовуть Лисина — впадає в Дніпро. По сьому-то рукаву припливали з Чорного моря грецькі і турецькі судна з крамом і бакалією і причалювались в пристані, котра була в самому коші. На захід сонця видко хундаменти двох байт, а по краях валу і по березі — сліди куренів. В самій середині коша од пристані і до річки простягались окопи і

---

¹ Прикрити шапками козака на раді означало єдинодушне обрання в кошові отамани або гетьмани. (Прим. автора).

одділяли паланку, де була церква, канцелярія, де хоронився скарб, гармата і жила військова старшина.

— От, як бач, паничу,— сказав Корж, окинувши оком руїну,— от тільки всього й зосталось од нашого коша!.. А колись,— додав він зітхнувши,— гарно було застроєно і кишіло народом. От на цих місцях, де видко ямки і горбики, стояли наші курені, в кожному був отаман і до тисячі козаків, а в деяких — і більш. Окроме цих курінних козаків, були ще й жонаті, що сиділи зимовиками, дехто уподобав собі місце на запорозьких землях, а все-таки числились при своїх куренях, бо в коші жонатим, крий боже, заборонено було проживать. Кожний курінь мав своє прізвище; отутечки стояв,— Корж став показувать пальцем,— Канівський, а тутечки — Левушківський, Плахтійовський, Ведмедовський, Стебіовський, Ірклієвський, Щербиновський, Пластунівський, Переяславський, Глушнівський, Дядківський, Уманський, Дерев'янківський, Корсунський, Гадяцький, Вербицький, Шастунівський, Мишастівський, Пашківський, Полтавський, Шкуринський, а цих вже і не пам'ятаю — забув.

— З чого і як були побудовані ваші курені? — спитав я.

— Е, наші курені не такі були, як ті, що скотарі робили собі по степах. Наші були збудовані з квадрових брусів, наш батько — Великий Луг — наділяв нас лісом вдоволь. Курінь був неначе той будинок, шістсот козаків і більш містилось в ньому, а строївся він, неначе трапеза яка, без перегородок і кімнат, а кругом побіля стін стояли столи і лавки, щоб було на чому за обідом сидіти. Образи були у нас дуже багаті, в срібних, в золотих шатах, а посередині куреня висіли панікадила, лампадки і у великі празники засвічувались. Вікна були великі, і часто грубки кахляні, галанські, як у мене в хаті; а печі, де пекли хліб, були особливо, в другій будові, там же і кухарі варили різні потрави: тетерю, борщ, галушки, хляки, рибу на стябло,

Свинячу голову до хрину
І локшину на переміну,—

додав старий з «Енеїди» Котляревського,— і другі потрави, які водились по запорозькому звичаю. Як було зготують обід, то кухарі і ставлять на сирно по всіх столах дерев'яні ваганки з потравою, а між ними у великих кінвах, теж дерев'яних, трунки: горілку, мед, пиво і брагу,

а кругом на кінвах вішали корячки, по-запорозьки — ми-хайлики, бо в Січі тих чарок і шклянок не знали. Як же вже козаки прийдуть з отаманом обідати, то, помолившись богу, отаман сіда на покуті, а там з ним і козаки, та й починають трапезувать; а як кухарі розносять рибу на стябло, то по звичаю голови складають перед отаманом. Пообідавши, моляться богові, кланяються один одному і отаманові і дякують кухаря: «Спасибі, братчику,— кажуть,— що добре козаків нагодував!» Виходячи, отаман і всі козаки клали в карнавку по копійці, а деякі і більш, і розходились куди кому треба, а карнавочні гроші збирав кухар і купував на базарі на завтрашній обід з'їсне. Варили по куренях три рази в день, не в горшках, а в мідних або чавунних казанах, і не в печах, а на кабиці.

— Що ж робили запорозьці, як не було війни? Не сиділи ж вони, згорнувши дома ручки?

— Що робили? Промишляли рибальством, звіриною ловлею. У Великім Лузі були страшенні гущі, озера, лимани, оточені очеретом, ситнягом; так по тих нетрях і драговині кишіло звіру: оленів, сайгаків, кіз, вепрів, лисиць, кабарганів (видр), а по степах було багацько вовків, зайців, бабаків. За шкурами було на ярмарок в Січ приїздять купці з Гетьманщини, з Польщі і Білогороду. Та й риби тії було досита в Дніпрі, по озерах і лиманах, а особливо в Тилігулі на Кинбурзькій косі, біля великого лиману, і в Тендрі. Було Гетьманщина і Польща та й всі околишні живилися од нас рибою.

Поки Корж розказував, найшло чимало народу, і старий послав хлопця за паламарем, щоб одімкнути церкву. Препжньої січової церкви, збудованої 1740 року, вже не було, на тім тільки місці, де був престол, стояв невеличкий пам'ятник, і недалечко од нього збудована нова мурована церква простого майстерства, оточена огородою з каменю, що позоставався од старої будови. Незабаром прийшов паламар і одімкнув церкву. В храмі божім все було нове і нічого не збереглося стародавнього — січового. Препжній канастас дуже скусної роботи, похожий на той, що в Софійськiм соборі в Києві, лежав покритий пилом на хорах; там же складені були хоругви, панікадила, лампади і ще дещо з церковної утварі. Один дід, котрий ввійшов з нами в церкву, розказував нам, що він сам бачив, як по зруйнуванню коша донці, калмики і москалі без відома начальства обдирали церкву: сокирою

вирубали царські врата, вилиті з чистого срібла, і рвали з образів шати і привіски.

— Хоч дещо,— додав він,— і поодбирали од них, так багацько ж і пропало.

Қорж показав мені біля правого криласа чотири місця, зроблені з дубового дерева, де стояла, як було служення, військова старшина, кошовий суддя, писар і осавул.

— Військову старшину,— сказав він,— і в церкві поважали; після поминання цариці поминали по іменню кошового отамана, а старшин — миром; а як читали евангеліє, то всі козаки виймали до половини з піхви шаблі, себто щоб знали, що запорожці завсіди наготові боронить святу церкву і боже слово.

— Хто був кошовим, як зруйнували кіш?

— Кошовим тоді був Қалниш, суддею — Қасан, а писарем — Глоба. Ці три були січовою старшиною і орудували усім Запорожжям.

Паламар показав нам дві стародавні книги; перша — ірмолой, рукописний збірник священних ірмосів з нотами, розмальований дуже гарно кунштиками, карлючками, візерунками людей і звірів на кшталт середньовікових рукописів; а друга — евангеліє, що читають в страсну седмицю, на котрому була така напись:

«Лаври Кієвопечерскія архімандрить Романъ Копа, високопочтенному его милости пану Іоанну Малашевичу, войска Запорожського Низового кошовому, сію страданій Христа Евангельскую книгу в дар приноситьъ».

Тільки й пам'яті про сього достославного отамана, вивішеного запорозьке військо з Алешковської туги на рідні вольності, і строїтеля Покровської церкви. Ніхто не зна, де поховані його й кістки і куди запроторили хрест з його могилки.

Виходячи з церкви, Қорж, важко зітхнувши, сказав:

— Е, не така була січова церква, як ся, що бачив еси, паничу! Наша була в сріблі, в золоті, в жемчужі і дорогих каміннях, бо козаки були народ дуже богобоязний і любили благоліпіє храму господня, а особливо старі, котрі щодня ходили на служеніє. Запорожці найбільш були нежонаті, а деякі між ними й дуже багаті і грошовиті, а по зимовиках мали десятком скотини і всякої худоби. От після їхньої смерті все й одписувалось на січову церкву і монастир, що тут же біля коша над самою річкою Підпольною стояв. В сім монастирі був один настоя-

тель і дванадцять монашествуючих. Між ними були еромонахи і еродиякони і щодня творили седмичне служеніє. Монашествуючих же постригали в Січі по волі кошового отамана, а настоятелей присилали з Києво-Печерської лаври. Найбільш настоятелі були з наших же запорозьких козаків, та й попи по паланках посвящались з своїх же січовиків, бо у нас всякого було народу, не тільки поповичів, тих риторів і хвилозофів, та й панів високовчених. Прошководиться в чім-небудь, сором між людьми або кари злякається, от і дасть драпака в Січ. Були у нас і дуже письменні і дотепні, особливо в святому письмі і з такими голосами, що в Лаврі і столицях таких, мабуть, не було. Так, кажу, монастир цей звали городком чи кріпостю, бо в ньому було багацько всякої будови, тутечки деколи і кошовий жив; так, на случай татарського набігу, осаджен був окопами з гарматами і з трьох сторін оточений річкою Підпольною, а од сухопутної була брама під великою баштою, на котрій стояли вартові козаки. Обидві церкви, монастирська і січова, були дерев'яні, без огорожі, тільки біля січової стояла висока дзвіниця з чотирма вікнами, де стояли гармати, з котрих палили на великдень, водохрещу і в храмовий празник.

— По великим празникам були у вас які-небудь військові паради, як теперечки бувають?

— Аякже, на богоявлення всі січові козаки, де б хто не був, зо всіх куренів, зимовиків, заводів збирались за Іордан і йшли в церкву, по-вашому кажучи, «при всей муниціи», артилерія, конниця, піхота, із кожного куреня везли знамена на конях, лепсько убраних. Було як глянеш на те військо, то неначе мак цвіте, так і вкриє січовий майдан, а стояли рівно рядками, поздіймавши шапки. Після служби духовенство виходило на водосвященіє; настоятель ішов попереду, а прочі служащі за ним парами з хрестами, евангелієм, в сутім золотом сіяющім облаченні, а за ними вже і все січове військо з знаменами і гарматами і тим же розпорядком становились, як і біля церкви. Як же було погрузять в воду хрест, то зо всіх гармат і мілкого оружжя гуркнуть козаки в один вистріл (залпом), аж земля задрижить і всіх покриє димом, мов тьмою, так що один одного не бачить, а там за переградом, після трикратного погруженія хреста, починають вже гримотіть і жарить скільки кому завгодно, поки не порозходяться.

З церкви ми вийшли на майдан, де за Січі збирались козаки на раду. Тутечки стояли колись каплички і хрести, поставлені на пам'ять кошовим отаманам, а теперечки тільки й видно де-не-де купи каміння і цегли! Селяни розказують, що як Текелій руйнував кіш, то звелів комендантові, по прізвищу Норові (подполковникові Норову), все поламать, знівечить і знести, щоб і духом не пахло запорозьким. От цей-то Нор, чи Норов, так порався, що не тільки зруйнував ті хати і будинки, де жила військова старшина, але й каплички і хрести на могилах порозкидав. Богобоязні селяни дещо зберегли, урятували і порозвозили по краю. Дві-три хати, де жила військова старшина і козаки, купили на знос, і досі вони стоять нерухомо, об них розкажу опісля; а также зберігся і надмогильний пам'ятник кошового отамана Стефана Гладкого. Розказували ще, що як понаїздили рядчики од князя Вяземського та стали будувать гамазеї, загони і панський будинок, то на хундаменти здіймали з кладовища надгробки і каплички.

Ми вийшли з окопів коша через зруйновану браму, де колись за Січі стояла висока башта з круглими вікнами, з котрих виглядали гармати. Було як верталось з походу або з війни запорозьке військо, то його стрічали з честю і палили з цієї башти. Вийшовши за браму, побачив я глибокі ями землі, попелу і цегли. Це місце і досі слобожани зовуть шам-баш, за Січі тут був крамний базар, шам-башу (од татарського прізвища Гассан-баша). Далі за крамним базаром на вигоні на високій могилі стоїть хрест з білого каменю, поставлений на пам'ять кошовому Гладкому. По всьому хресту така надпись:

И. Н. Ц. И.

Здѣ постав-
лен крестъ
благородію

его панства Степана ата-
мана бувшого кошового, а ку-
реня Минского. Но онъ поло-

женъ есть
подъ церк-
вою пресвя-
той Богоро-
дицы. Пре-
ставил ся
року 17..

Останніх слів не видно — постирались.

На січовім кладбищі тільки й видно, де-не-де лежать між могилками поламани хрести, ледве один зберігсь; на ньому такий напис:

«Здѣ опочивает рабъ Божий Онисько, куреня Сергієвського отаманъ, преставился року 1770, мѣсяца февраля».

А на другому, поламаному, зосталось тільки три слова: «Іоан... куреня... року...»

З кладовища ми пішли подивитися на ті будинки, в котрих жили кошові і військова старшина. З них тільки три уцілили: один в Нікополі, того я не бачив, а другий належить селянинові Обдуленкові. Збудований він, як проста козацька хата в Гетьманщині, з дубового квадратного лісу; всередині — хата з кімнатою, без помосту, а на кленовім сволоці, гладко виструганому, фігурно вирізаний хрест і по обох сторонах такий напис:

«Божіймъ соизволеніемъ и помощью, а стараніем Якима Игнатовича, товариша куреня Вишестеблевского, созданъ дом сей 1746 г. іюня 6 д.»

— Бачиш, паничу,— сказав Корж,— у яких будинках жили наші кошові: не так, як теперечки, казна-що таке: підпанок, а вже у його і дім, а в тому домі кілька покоїв, та ще йому тісно! Цю хату строїв завзятий отаман Ігнатович, його чотири рази обирали на кошового.

— Чом же вирізано,— сказав я, показуючи на сволок,— товариш, а не кошовий?

— Е, чом? Такий, бач, у запорожців був звичай, як кажуть, козацька регула: на раді і на війні він — отаман, а в хаті — рівний, товариш. Так нічого і кирпу гнуть.

Третій такий самий будинок належить Маркові Рукавишному. На сволоці такий напис:

«Благословеніемъ Отца, изволеніемъ Сына и содѣйствиемъ Св. Духа, аминь; а коштом пана Василя Григоровича созданъ дом сей 1747 года, мѣсяца августа, 13».

— Цю хату,— сказав Корж,— будував Василь Григорович, по прізвищу Сич; його не раз обирали кошовим отаманом, їздив він і в Никитин ріг рядиться, з татарами за границі.

Ці два будинки, дарма що стоять вже близько сто літ, а ще кріпкі, мов недавно збудовані. Глядячи на них, така спала думка на мою душу: чому якому-небудь багатому панові у нас на Вкраїні не купить їх на знос та й поста-

вить у своїм парку? Зберіг би він ці будинки на довгі віки, звеселили б вони і щире українське серце, і скрасили б сад лучче тих мармурових венер, чорт батька зна по-яківській зроблених швейцарських халабудок, галанських курників і ще деяких панських витребеньок.

ІХ

З Покровської слободи ми вже повертались в Михайлівку сухим трактом. Дорогою розпитував я Коржа, як запорожці боронились од несподіваних набігів ногайців і кримських татар; бо хоч кіш і був оточений з трьох сторін рукавами ріки Підпольної і Дніпра, однак кругом були ліси, чагарники, а Дніпро, як кажуть, татаринів не запиная: не важко було і підкрастись. На мої запитання старий от що мені розказав:

— Ногайці, як ті хижі шульпіки, що підіймаються високо вгору, щоб лучче вглядіть добучу і наситить свою ненаситну утробу: то так, кажу, і ті бусурменські ногайці, щоб загарбать що або пхануть кого в неволю, мали звичай виїжджати верхи по п'ять чоловіка і більш разом на високі могили і з них оглядують степи, чи нема їм якої поживи. Як побачать було, що пасеться скотина або люди на роботі, то, як кіт на миш, наскочать та й забирають людей в неволю і заганяють скотину. Отакі злодійські набіги, чоловіка їх по десять і по двадцять, самих найзавзятіших, частенько лучались, то й наші, запорожці, виїздили на могили на сторожу; тільки такий був приказ, щоб не юрбою, як ногайці, а по одному, для одміни, щоб знали запорожці, котрі по степах на роботі, що то наші. У ті часи ходили вони на нас великими загонами, проривались через границю і часом багацько робили шкоди, палили слободи, паланки, убивали людей і забирали в неволю, так що вже з Гетьманщини давали нам підмогу. Скільки разів доводилось і мені їх бачить і битися з ними. Отож, кажу, щоб устерегтись од цих набігів, запорожці посилали в степи в розвідку козаків, чоловіка по п'ятнадцять і по двадцять: опріч цього, од самої гетьманської границі, на північ східню, од ріки Орелі аж по ріку Кінку, були побудовані радути: де гори — верстов на десять один од одного, де рівно — на двадцять і тридцять. В кожному радуті був курінь на п'ятдесят козаків, без чуланів і перегородок, з сіньми, а через сіни — комора, де складува-

лась козацька бутра. Ці курені були побудовані з доброго лісу і вкриті очеретом, дряницею, а деякі землею, і наоколо обгороджені ділованням з станею для коней. У цих радутах стояло по п'ятдесят вартових козаків, де в яких наші, а других — з Гетьманщини, і щороку змінялись. Ці козаки висилали од себе в степи пікети і розвідки, і цим побитом пильнували край от татар і ногайців.

Біля кожного радута стояли фігури, цебто маяки, дуже хитромудро збудовані, на случай несподіваного набігу, щоб разом оповістити увесь край.

Кожну фігуру будували з двадцятьох смоляних бочок ось як: в основу ставили по шість бочок сторч і кріпко сплочали, обв'язуючи смоляним канатом, щоб всередині було порожнє місце, ніби винний казан. Далі ставили на них п'ять бочок, а там — чотири, а останні дві, одна на одну.

Сама верхня була найменша і без дна, тільки всередині вроблений залізний прут з коромислом, до котрого прив'язували довгий мотузок; один кінець його висів аж до самої землі, а біля другого, коротшого, прив'язували ік дротяному кругу здоровенний пук лик, виварених в салітрі.

Ці фігури стояли од радута на два і три гони, на случай од пожара, і при кожній пильнували вартові козаки. Удень і вночі од радута до радута сновали козаки, чоловіка по п'ять і більш, особливо там, де були сінокоси і царина, і доїжджали до самої границі. Як же було вглядять татарву, то зараз і чкурнуть до радута, а осавул — у гетьманців у кожному радуті був осавул — і звелить запалювать фігуру, а по других радутах побачать — і собі запалюють, і в одну годину увесь край оповіститься, щоб люди по степах і в плавнях на роботі заганяли скотину і втікали в слободи.

А тимчасом по паланках і в коші збиралось військо і зо всіх сторін ішло на ворогів; та й зададуть було їм такого чосу, що й не потраплять і восвояси. Важне було військо в Гетьманщині, народ, знаєш, усе здоровий, на добрих конях, яких і у нас не було, і при всім воєнним риштунку; у кожного — мушкет, ратище, шабля і чотири пістолі, а шапки якісь чудні, о чотирьох вуглах, з ріжками, неначе у ляхів конфедератки.

— Яка ж одежа була у запорожців? — спитав я.

— Одея у всіх запорожців була по ранжиру однакова і одного кольору: жупан, зверху черкеска з вильотами¹, штани саєтові², чоботи-сап'янці, пояс шалевий і шапка-кабардинка кругла, наоколо і зверху навхрест обложена золотим позументом; а од дощу в походах носили з вовни косматі бурки. Як же виїжджали на великі празники, по-вашому кажучи, в парад або в гості, то вже тоді кожний одягався по достатку в дорогі жупани, червоні, амарантові, блакитні, пообшивані позументами з золотими шнурами і китицями, бо наші січовики, ніде правди діти, любили-таки повеличатися і кирпу піднять вгору. Теперечки треба тобі, паничу, розказать, од чого наші запорожці прозвали шапки кабардинками: од ногайського слова кабарга, по-нашому б то дикий звірок, що плодився повз річок, по великих лісах, бо жив на суші і на воді, живився раками і рибою і мостив собі кубла по норах і під корчами лісового коріння.

Цих звірків дуже було багацько в Великому Лузі за часів Січі та й теперечки ще єсть туди геть понад річкою Конкою. Кабарга здалась на кішку, тільки трохи товстіша, довша, а ніжки коротші і лапки з полотенцями, як у гусей і качок. Хвіст у неї довгий і пушистий, як і вся шкура; а мастю, поки молодий, то сіренький, а як виспіє, то чорний, неначе тхір. Запорожці прозивали цього звіра виднихою чи видрою, і хутро з нього було у великій повазі, особливо задля шапок, і дорогенько-таки платили не тільки наші, а й ляхи і жида. Так од того, що шапки оточувались цим хутром, і прозивали їх кабардинками, хоч би вони були з самого простого сукна або шкуратяні, то все-таки їх звали кабардинками.

— Як же запорожці одягались в походах і на війні?

— Е, в походах і на війні запорожці одягались як припало. бо не мали з собою ні возів, ні ридванів, а все, що треба, в'ючили на коней, од того ніщо їх не запиняло, і як до чого прийдеться, то й сто верстов в сутки махнуть. Запорожці дуже ще кохались в дорогій броні і добрих конях, та ще і щоб і сідло було в сріблі і золоті з вигапту-

¹ Вильотами прозивались розрізнені рукава в черкесці, а черкеска надівалась зверху жупана замість чуйки або кереї і була коротша од жупана. Черкеска по краях і рукава обшивались позументами; вильоти закидувались на спину і запинаялись гапличками або золотими шнурами і китицями (*Прим. автора*).

² Саєта — саме дороге аглицьке сукно ярких кольорів. (*Прим. автора*).

ваними золотом чепраками і збруєю. Спереду сідла висіли дві кобури з пістолями, а з тилу в тороках ув'язувалась бурка і інше до тебе козакові. Муніцію і все для воєнної справи кожний мав при собі, як-то: ратище, шаблю і чотири пістолі, а на грудях замість ладунки широкий черес, набитий в два і три ряди патронами. Рушниць у кінних козаків і гармат при кінниці не було, а брали їх тоді, як ходили проти татар і турків на чайках. Було як зроблять висадку під якою-небудь кріпостю, то тут вже і кінниця спішиться і дає підмогу кіньми і чим припало.

— На які паланки найчастіше нападали ногайці і татари?

— Найбільш нападали по тім боці Дніпра на Самарську паланку, бо тамечки аж до самої Береки скрізь річки, криниці і родники. Було козаки, що там сиділи зимовиками, куди б не їхали, на роботу, чи й так, то й мушкети, і пістолі з собою брали і тільки вглядять ногайців, то зараз збирались докупи, робили з возів табор і боролись.

У ногайців не було ружжя — тільки луки; було викидає свої стріли та й втіка. А на цьому боці Дніпра, де теперечки їдемо, скрізь аж до Кодаків було спокійно. Тутечки сиділи зимовиками найбагатіші козаки, сюда бувало ми їздимо до них з коша в гості і добре гуляємо по-нашому, по-запорозьки!..

— Які були звичаї у запорожців в домовому життю і між товариством?

— Звичай, паничу, запорожців були дуже чудні і замірні, бо народ був збіса і спритний, а хоч деякі з них і удавали з себе дурнів, так виходило ж по приказці: «Зверху дурень, а насподі розумний!» Були вони загартовані у всякій нужді і біді, так ніяке лихо їх не лякало. Гострі були і на вигадки, любили і жарти, і сміхи, любили добре й погулять, весело жили на світі, сміючись і вмирали!..

Всі запорожці голили собі голови і зоставляли тільки повище лоба одну чуприну. За цей-то звичай москалі прозвали нас хохлами, а ми москалів — кацапами, бо вони ходять з бородами. Як відростала чуприна, так що вже лізла в вічі, то закручували її за вухо; запорожці звали ще чуприну оселедцем, бо як вона довга, то теліпається, неначе оселедець. Бороди запорожці голили, а вуси зоставляли і ніколи їх не підстригали, а, закрутивши,

закладували за вуха, а деякі то й ваксою ще ялозили, щоб вони стирчали догори, неначе у того kota. Як збирались докупити запорожці, то дуже кумедно один одного привітали, особливо в Січі по зимовиках. Було деколи умовляться і поїдуть до якого-небудь козака в гості або за ділом, лучалось і проїздом завернуть, щоб переночувати, то так здоровкались: уїдуть у двір і, не злізаючи з коней, хто-небудь з товариства за одним духом три рази пугикне:

— Пугу, пугу, пугу!

А хазяїн у віконце до них обізветься два рази:

— Пугу, пугу?

— Козак з лугу! — гукне гість.

— Прив'яжуть коней, де й наші, — одкаже хазяїн, — і просимо до хати!

Тоді хазяїські наймити беруть коней, ведуть до стайні і пильнують їх, поки козаки гуляють, а січовики, ввійшовши в хату, перехрестяться до образів, вклоняться хазяїнові та й кажуть:

— Отаман, товариство, ваші голови!

— Ваші голови, ваші голови! — одказує хазяїн, кланяючись. — Просим, пани-молодці, сідати.

Після цього привітання починали вже теревені гнуть, круглять горілку, мед, біломорські вина; а чаю, кохве і пуншів на Запорожжі не водилось, окрім варенухи¹, і то у багатих тільки і сановитих козаків. Як же вже добре підгуляють, от хазяїн і гукне на кухаря:

— Ану, братіку, вари лишень нам обід або вечерю!

— Що ж, батьку, варить? — спита кухар.

— Вари, братіку, тетерю до молока, до масла, — коли пісний день, до води, на скору руку, — малай, галушки з пастрою, печи загреби...

— Як же готовили ці потрави? — спитав я.

— Тетерю варили з борошна пополам з пшоном і вчиняли розчиною, як і тісто на хліб. Милай варили з просяного борошна на воді без солі, бо їли його з солоним сиром або з бринзою. Пастрома — це сушена баранина, і загреби — пшеничні коржі, і прозивались загребами від того, що пекли їх на кабиці, загібаючи в жар і по-

---

¹ Варенуху варили в глечуку: горілку з медом, перцем, корицею, сушеними грушами, обмазували зверху тістом, ставили в піч і запікали, щоб добре упріла. (Прим. автора).

пїл... Ну, як нагуляються, кажу, гості, так що вже пора їм і додому, от вони й дякують хазяїнові:

— Спасибі, батьку, за хліб, за сіль! Пора вже нам по куренях до домівки. Просимо й тебе, батьку, до нас, коли ласка твоя; оставайся здоров!

— Прощайте, пани-молодці! — одказує хазяїн. — Ви-бачайте, чим багаті, тим і раді; не згадуйте лихом!

Як вийдуть гості з хати, то хлопці зараз і підводять їм коней, напоєних, нагодованих і осідланих. Цей звичай був не тільки між товариством і знайомими, а і між чужими, бо у запорожців хліб-сіль була у великій увазі. У простих козаків, табунщиків і чабанів теж був звичай мати при собі усе, що йому треба. Підперізувались вони шкуряним поясом і прив'язували до його гаман, вицвяхований і гудзиками, і мідними бляшками з кресалом і губкою, швайку — часом налагодить збрую, і ложечник з ложкою. У якого козака не було цієї справи, того ніхто не поважав, і мали його за йолопа, за харпака. Коли лучалось, що який-небудь чабан прийде до скотарів за ділом чи там і застане їх за обідом або за вечерею, то й каже:

— Хліб та сіль, пани-молодці!

А вони йому і одказують:

— Імо та свій, а ти у порога постій!

— Е, ні, пани-молодці, — скаже чабан, виймаючи ложку, — посуньтесь лишень, дайте і мені місце!

Та й сіда до гурту.

— Догадливий і справний козак, — загомонять хлопці, — вечеряй, братчику, вечеряй!

Дають йому місце і привітають по-товариській.

Бувало і так, що прийде, як вже пообідають, то зараз його нагодують, та й питають, чого йому треба. Тоді, за часів Запорожжя, не було таких лютих зим, як теперечки, і скотина цілісіньку зиму паслась по степах, а скотарі мали собі од вітру і хуртуни халабуди, окутані повстями; вони кошами прозивались; їх ставили на колеса, щоб легше було перевозити на друге місце. Всередині коша була і кабиця задля вогню, часом, щоб було погрітись і посушитись і зварить їсти собі і собакам. Окрім коша, мали вони ще при отарах і котигу, здоровенну арбу, в котрій возили харчі, воду і дрова, і як на одному тирлі потравляють скотиною пашу, то переходять на друге місце, отакечки кочували собі літо і зиму, як ті ногайці і татари.

На половині дороги між селом Покровським і Михайлівкою годували ми коней в селі Чумаках у Коржевого племінника, заможного хазяїна і вже немолодого: так йому буде, мабуть, літ під шістдесят. Пообідавши, Корж ліг спочити, а я з хазяїном пішов оглядїть село. На вигоні понад балкою побачив я невеличку заросль — росло кілька груш і берестів: видко було, що колись була тут оселя.

— Чий це садок? — спитав я, — хто його садив?

— Тутечки колись, — одказав хазяїн, — сидів зимовиком Онисько-запорожець. От що про його розказують старі люди. Раз, проїжджаючи через Миргород, побачив він молоденьку і гарну дівчину, таку гарну, що їй розказати не можна, та їй закохався собі на лихо. У Ониська до біса було грошей; не взяв його кат, і розумний був, а вже такий завзятий, що всі січовики його поважали, так з себе ж такий шкарбан, що їй ні на що було їй глянуть! Недовго думавши, прийшов він до матері тїї дівчини, що йому вподобалась, і став її сватати. Мати, бідна удова, дуже зраділа, що знайшовся такий багатий жених, не дала дочці і опам'ятуватися і приневолила її одружитись з Ониськом. Привіз Онисько молоду жінку у свій зимовик, тутечки у його була рублена хата на дві половини, усякої худоби не перелічити і наймитів, і наймичок. Одяг Онисько свою жінку, неначе кралю яку, усього вдоволь, а молодиця смуткує, журиться, ніщо їй не радує і не веселить. Не сиділось і Ониськові з молодюю жінкою, кажу ж, що дуже завзятий був; тільки почує було, що збираються в коші на татар або на ногайців, то їй не втерпить — кине жінку і поїде собі в кіш. Отож як поїде, то молодиця сама, одна-однісінька, ще гірш сумує. Було наварить і напече усяких потрав, одягнеться, як на великдень, сяде на покуті та сама з собою і розмовляє:

— Іж, душа, пий душа, — скаже, — та люби Ониська!

— Не хочу я ні їсти, ні пити, — сама собі одказує, — як мені любити Ониська!

— Чом? — пита сама себе.

— Він гидкий, він бридкий! — одкаже.

— Кого ж ти любиш?

— Я люблю Омелька-поповича, він такий гарний, хороший, уродливий, без його мені і світ немилий!

Та схилиться на білі рученьки, гірко заплаче.

Раз, як вона так юродувала, повернувся з коша Онисько; бачить, віконце в хаті відчинено, він і підійшов, щоб пугнуть, аж чує — щось жінка розказує, він і дослухав до кінця та як гукне:

— Жінко! Так ти така?!

Затріпотіла небога, нічого казать:

— Така,— каже,— чоловіче!..

— Ходи ж сюди до мене, коли така!

Вийшла молодиця з хати, а Онисько вийняв з кишені справу, викресав вогню, у віхоть, розмахав та під стріху— хата й запалала. Повибігали наймити з відрами заливать, а Онисько:

— Не руште, не гасіть! — каже.— Візьміть собі мою худобу, поділіться і не згадуйте мене лихом; а ти, жінко,— додав, кинувши на неї оком,— іди собі до свого Омелька-поповича, не треба мені такої жінки, як ти!..

Сів на коня та й поїхав у кіш. З тії пори чутки про його не було!

Що-то було на душі, подумав я, у того нещасливого Ониська, як він повертався у кіш, стративши в одну часинку усе, що тільки не є найдорожчого у чоловіка на землі!

Х

Од села Чумаків аж до Михайлівки розказував мені Корж, як у запорожців судились, позивались, як і карали за кражу, грабунки і смертоубийства.

— На всіх вольностях запорозьких,— почав старий,— по значних селеніях і містечках були паланки; ніби повіти або земські суди, і в кожній паланці постановлено по вибору троє старшин: полковник, осавул і писар. До помочі додавалось їм ще з Січі три підпанки, з козаків же. Ця старшина обиралась тільки на три роки і судила всіх козаків, що жили по селах і зимовиках. Було, як поб'ються між собою козаки, або один другому по сусідству яку кривду зробить, спаш чи хліб витолочить, та самі не помиряться, то обидва, купивши на базарі по буханцю, і йдуть у паланку позиваться. Прийдуть було до старшини, вклоняться, положать на сирно буханці та й кажуть:

— Кланяємся, панове, хлібом і сіллю!

— А яке ваше діло, пани-молодці? — спитають судді.

— От яке наше діло,— почина обижений.— Оцей мене скривдив, от наскільки мені шкоди причинив,— розкаже, яка там шкода і чого вона варта,— і не хоче мене удовольнити, так будьте ласкаві, розсудіть нас.

— Ну, братчику,— питають судді у обидчика,— чи справді воно так, як каже твій сусід?

— Що ж, панове,— одказує обидчик,— хоч воно і правда, так нема ж на стільки шкоди, скільки він з мене править.

Тоді старшина посила підпанків з другими козаками, себто понятими, огледіть ту шкоду, і як вони освідительствують і зроблять доношеніє, на скільки тієї шкоди, то судді і скажуть обидчикові своє рішення:

— Ну, братчику, от скільки повинен ти заплатити сусідові: согласен чи ні?

— Заплатив би, панове,— одказує обидчик,— так коли ж лишне з мене править; у вашої волі — не заплачу.

Тоді судді уговорюють, улещають його помиритися і не докучать вищій старшині. Коли він згодиться, то діло кінчиться у паланці, коли ж ні, то паланка посила їх у кіш; — вони радяться, у чий курінь попереду їм іти, коли вони різних куренів; як згодяться, от і прийдуть до отамана, вклоняться йому та й кажуть:

— Здоров був, батьку!

— Здорові були, пани-молодці! — одказує отаман.— Просимо сідати.

— Та ні, батьку,— кажуть,— ніколи сідати; ми прийшли до тебе за порадою.

— Кажіть,— пита,— якої вам од мене поради треба?

Тоді обижений і розкаже, яку шкоду йому зробив сусід і як розсудила їх у паланці старшина. Отаман розпитає обидчика, чийого він куреня, і посила хлопця запросить до себе отамана того куреня. Прийде курінний, пита:

— Чого це, пане-брате, ти мене звав?

— От чого,— та й покаже на обидчика.— Чи це вашого куреня козак?

А курінний, глянувши на його, і пита:

— Ти, братчику, нашого куреня?

— Вашого, батьку! — одказує обидчик, вклонившись.

Далі розкаже отаман тяжбу козаків та й пита курінного:

— Що маємо, пане-товаришу, з ними чинить?

А той і каже:

— Так вас, братчики, вже й паланка судила?

— Судила, батьку! — одказують.

— Чого ж вам ще треба? — озвуться отамани. — Помиріться, братчики, і подовольствуйте один одного!

— Так що ж, батьки, — одкаже обидчик, — коли він лише з мене править!

Тут вже отамани бачать, що в його усе стрижено, і запитують в останній раз.

— Так ти, братчику, не хочеш ласкою удовольствовувати за шкоду?

— Ні, батьки, — одкаже обидчик, — у волі вашої, я не согласен!

— Як не согласен, — кажуть отамани, — так ходімо ж до військового судді, побачимо, що він ще скаже.

— Добре, — кажуть козаки. — Постривайте ж, батьки, збігаєм на базар за буханцями.

Як куплять, усі і йдуть до військового судді: отамани попереду. Ввійшовши, вклоняться і кажуть:

— Здорові були, пане добродію! — назвуть по іменню.

— Здорові, пани отамани, — одказує суддя. — Просимо сідати.

Козаки тимчасом кладуть на сирно буханці і кажуть:

— Кланяємся вам, добродію, хлібом і сіллю!

— Спасибі за хліб, за сіль, — одвітує суддя і пита отаманів:

— Що це за козаки і яке діло мають?

Курінні отамани і розкажуть про їхнє діло і як їх розсудили у паланці. От суддя і спита у обидчика:

— Чом же ти, братчику, не вдовольниш сусіда за шкоду, коли вже вас паланка судила, отаман і я присуждаю?

А той своє товче:

— Що ж, добродію, коли він лише з мене править, — у волі вашої, не согласен!

— Коли не согласен, — каже суддя, — так ведіть їх, пани отамани, до кошового, там вже буде їм конечний суд і рішення, нехай вони і буханці свої забирають!

— Та ми, добродію, — кажуть козаки, — купимо собі інших.

— Забирайте, забирайте! — гримне на них суддя. — І не задержуйте отаманів — у їх не одно ваше діло.

Од судді ідуть вони вже до кошового; привітають його і кладуть на сирно буханці, а кошовий і пита:

— Що це у вас, пани отамани, за козаки?

Отамани знов розкажуть про їхнє діло, а кошовий, вислухавши, і спита обидчика.

— Ну, як же ти думаєш, братчику? Вас розсудила паланка, рішили отамани і військовий суддя, і я признаю, що старшина порішила ваше діло по правді, а того ради і утверждаю те рішення; так теперечки що ти мені скажеш, чи согласен сусіда твого подовольствувать, чи ні?

— Ні, вельможний пане, за волі вашої не согласен,— одріже обидчик,— лишне з мене править!

— Так ти й теперечки не согласен! — гримне на його кошовий розсердившись.— Тривай же!

Та й гукне на сторожів:

— Давай лишень, хлопці, київ!

Як принесуть київ, от кошовий і каже:

— Ну, лягай, братчику, ось ми тебе навчим, як правду соблюдати і старшину поважати!

— Помилуй, вельможний пане! — заголосить обидчик не своїм голосом.

— Ні, братчику,— одкаже кошовий,— не помилую, коли ти такий упрямий; ануте, хлопці, на руки і ноги йому сідайте і каптани його на плечі накидайте! Добре бийте сучого сина, щоб знав, по чім ківш лиха.

Як всплять йому з п'ятдесят і більш київ, кошовий і крикне: «Годі!» От хлопці, піднявши киї на плечі, і стоять, неначе солдати з рушницями; а ті, що на руках і ногах, усе-таки сидять, дожидаються приказу.

— Ну, братчику,— спита кошовий,— чи согласен удовольнить сусіда, як паланка рішила?

— Согласен, вельможний пане! — репетує обидчик.— Согласен, усе зроблю, що прикажеш!

— Зноси ж здоров, що тебе вибили! Не будеш вдруге дуже мудрувать. Ну, хлопці,— гукне кошовий на козаків,— вставайте!

Коли у обидчика є гроші, то він зараз і вдовольняє, скільки там присуджено; як же нема, то кошовий призива отамана того куреня, до якого належить обидчик, і звелить йому удовольнить обиженого, а з того опісля цупить.

Отакечки кінчались у нас в Січі усякі діла, без того мерзького писання і хабарів. Хоч би на тисячу і на десять

тисяч рублів була тяжба, то за кілька днів рішать і, як кажуть, під червоне сукно не сховають. Цим же розпорядком і тяжкі преступления рішались, як-то: кража, грабунок і смертоубивство. Треба тобі, паничу, розказать, що найбільша половина козаків в Січі були нежонаті, от того і сіромами їх прозивали; то як не було війни, то вони промишляли рибальством, звіриною ловлею, а ті, що сиділи по зимовиках, орали, сіяли і промишляли скотиною і бджолою. Сі ж козаки, що сиділи зимовиками, в свою чергу одбували повинності кошеві і своєму куреневі, як-то: калавури, кардони, а до чого припаде, то йшли й на війну. Так з цих, кажу, жонатих, що сиділи по зимовниках мало було преступників, а найбільш з нежонатих, з сіроми, бо що в лямі по рибальнях чи на звіриній ловлі заторгують, то все проп'ють і прогайнують; а далі бачать, що нічим похмелиться і нівідкіль поживиться: заробітків нема, а грошки пропили, чортма, от вони, нічого робить, і схиляються на усяке самовольне розпутство. А та воля і одвага по приказці: «Або мед п'є, або кайдани тре!»

— У ті часи татарва трошки вгамувалась, ні з ким було і воювать, а тут ще з України понаходило у Січ чимало ледачих людей, так, крий боже, що виробляли! Грабували чумаків, обдирали і до смерті забивали купців по великих шляхах, немилосердно драли і палили ляхів і жидів, так що ляхи, покидавши свої маєтки, утікали до лісу, аж за Варшаву, а жидова і духу запорозького боялась. Кожний з сих гайдамацьких загонів мав свого ватажка чи отамана, прозивались вони ще й характерниками, бо замовляли од кулі, а як було деруть ляхів по великих і багатих палацах, то яка б там сила у ляхів не була і як би не пильнували, то ватажок таку ману на них напустить, що ніхто не почує і не побачить, як вони їх накриють та й забирають, що схочуть, а, вернувшись у Січ, дуваняться вже тим добром: одну третину — на ватажка, другу — козакам, а третю — на курінь. Так, бачиш, паничу, що й курінні отамани вадили їм, бо ватажок, зібравши ватагу, ішов за добичею не тайно, а найбільш за відому куреня, і як було йде, то й просить у отамана до помочі козаків; а той йому і каже:

— Гляди ж мені, братчику, коли ти якого козака страшиш, то тоді вже й до куреня не вертайсь!

Сиріч: крадь та кінці ховай.

А ватажок, здавшись на своє характерство, і одказує:

— Не бійсь, батьку, всі будуть цілі, більше копи лиха не буде!

Так отож, кажу, наші сіроми, опріч розбоїв і грабунків, такі ще пакості чинили, що нехай йому абищо, страшно і згадувать! Про їхнє поспульство доходили жалоби не тільки до нашої старшини — і до столиці; через той гармидер і кіш наш зруйновано. Та вже ж, ловить вовк, так і вовка піймають!.. Було як деякий харцизяка попаде в руки, то суд йому короткий був. За кражу платив той курінь, до якого належав злодій, а за грабунок і смертоубийство карали смертю. Казней було чотири: перша — шибениця; — стояли ті шибениці у кожній паланці, на перехрестках і по великих шляхах. Осудженого було підвезуть верхи під шибеницю, накинуть йому на шию сільце та й шмагонуть коня нагайкою, то він вискочить, а осуджений і повисне. Вішали і догори ногами і за ребро крюком, то він так і мотається на шибениці, поки кістки його не порозсипаються в примір і на страх другим; і вже ніхто трупа його зняти не посміє, бо за це теж повинен смертної карі.

— Друга казнь — гостра паля, дерев'яний стовп заввишки дві сажени, а наверх того стовпа залізний спис в два аршини завдовжки, то осудженого на той спис настромлять, так, що він віткнеться йому аж у потилицю, на піваршина вище голови; і сидить той труп на списі поти, поки विकорениться, як та в'ялена риба, так що як повіє вітер, то кістки крутяться і торохтять неначе той млинок, поки не попадають на землю.

— Третя казнь — киї запорозькі, паліччя не дуже довгі, неначе бичі у ціпів, з дубини або з другого твердого дерева. Осудженого прикують до стовпа на майдані, наставлять біля його в кінвах усяких потрав, трунків: горілки, меду, пива, браги, і принесуть кілька оберемків київ і положать біля стовпа. Нагодують і почастують осудженого, а там дадуть покоштувать і київ; хто не йде, вип'є корячок горілки або пива, вчистить осудженого києм та й приговорює: «От тобі, сучому синові, щоб знав, як красти і розбивать, бо ми всі куренем за тебе, злодія, платим!» Отак він і лежить прикутий до стовпа, поки його до смерті не заб'ють.

— Четверта кара — зсилка в Сибір, як і теперечки в Московщині і у нас. От цими ж то карами за кошового Кальниша трохи-таки угамували харцизів, так не помог-

лось, не вдержався-таки наш кіш: зруйнували!.. А як зруйнували, я тобі, паничу, завтра про це розкажу.

Доїжджаючи до села Привольного, зовсім смерклося, небо замазалось хмарами і так посутеніло, хоч в око стрель. До Михайлівки зосталось верстов з три скверної дороги, і ще треба було переїздить у брод Мокрую і Сухую Суру. Машталір мій загубив дорогу і попускав віжки; не знаю вже, куди б ми заїхали, коли б Корж не виліз з брички і не знайшов дороги. Я дивувався, як старий добре бачив поночі. Нагнеться, гляне округи себе і гукне машталірові: «Повертай сюди, або туди!» І так бережно провів проміж рівчаків і бескидів, що й удень лучче б не проїхали.

— Ти, бачиш, діду, поночі,— озвався я,— неначе та кішка?

— Е, паничу,— одказав Корж,— се в мене зосталась ще січова кісточка! У нас на Запорожжі той було і не козак, хто не втрапить поночі. Дуже поважали тих козаків, котрі добре знали степи і шляхи, тих тільки і на старшину обирали, котрі вміли провести і вивести військо.

Кілька гонів од Коржевого дворища ушкварив дрібний дощ з блискавкою і громом.

— От за се хвалити господа,— озвався Корж, знявши шапку,— іди, голубчику, поливай, теперечки нам байдуже: приїхали... О, да який же дрібний,— озивався старий, гладячи себе по мокрій голові,— сей, як бачу, добре чує, а бувають і глухі дощі — такі, що не дочувають...

— Як не дочувають? — спитав я.

— А так,— одказав дід засміявшись,— бог йому каже: «Иди, де чорно», а він і піде, де вчора; бог йому: «Иди, де просять», а він і потяг, де косять; бог йому: «Та йди у Михайлівку», а він махнув у Минайлівку!

Приїхавши додому, Корж довго ще балакав і шуткував, якось і втома його не приборкала.

— Велике діло, паничу, власна хата,— казав він, походжаючи по світлиці.— Як би не втомився, а тільки вернешся додому, то так тобі полегшає, неначе вже й одпочив!

XI

На другий день ми прокинулись не дуже рано: пізно лягли і, натомившись, трохи заспались. Напившись чаю, Корж заходився з своєю бджолою, і ми не гаявшись

пішли у пасіку. Гарно було у садочку після дощу: пташечки щебетали, дерево порозправляло свої віти, краплі роси, як розсипані перли, скрізь по траві і на листах блищали і висвічувались; так було легенько дихать тим пахучим холодком! У пасіці усе було благополучно; і старий огледівши деякі вулії, сів і мене попросив сісти біля тії каплички, де ми з ним позавчора розмовляли.

— Бач, паничу,— сказав він, огледюючи дерева,— які високі та товсті повиростали; садив я їх саме у той рік, як зруйнували наш кіш, більш буде, як п'ятдесят літ.

Я нагадав старому, що він мені обіцяв розказать про ту невзгоду, і Корж так почав:

— Саме на зелені святки прийшов до нас великим військом генерал-поручник Текелій і, ставши обозом верстов з дві од окопів, всі свої гармати, які там в його не були, витріщив проти нашого коша. Однак не починав стрілять, а теж січовики нічого не робили, а чекали, що дальш буде. Через суток двоє примчали гінці звістку, нам і Текелієві, що московське військо позахоплювало вже всі наші паланки і слободи по всіх вольностях запорозьких, а на третій день Текелій прислав до нас посланця і запрошував військову старшину до себе в гості. Кошовий Калниш, одібравши таку звістку, зараз зібрав всіх козаків на раду і спитав:

— А що теперечки, панове старшина і отамани, будемо робить? Москаль в гості нас до себе заклика; чи підемо, чи не підемо?

Як се почули отамани, деякі ватажки і характерники, так і заворушились і загомоніли. Декотрі покорствували б, так другі ж, здавшись на свою силу і характерство, на весь кіш гомін підняли.

— Нехай Текелій,— гримнули,— хоч ще стільки війська московського приведе, скільки теперечки його привів, то ми усіх, як мух, передавим! Чи ж то можна, щоб Січ і славне запорозьке військо за спасибі москалеві віддать?.. Поки світ-сонця, сього ніколи вони не діждуться!

Се все казала сірома і бурлацтво, нежонаті голодранці, у котрих не було ні оселі, ні худоби; а друга половина — отамани і заможні козаки, що сиділи зимовиками і мали достаток, таку відповідь дали:

— Хоч ми,— кажуть,— московське військо і до ноги вилущим, так те ж військо, що захопило наші паланки і слободи, спалить всі наші оселі і замордує наших жінок

і дітей, так ми на таку раду сіроми і бурлацтва не здаємся!

А тут ще й архімандрит, що жив у Січі, почувши такі заміри сіроми і бурлацтва, вийшов з церкви в облаченій, з хрестом, і почав уговорювать завзятих:

— Убойтеся,— каже,— бога!.. Що ви замишляете, дітки? Ви — християни і піднімаєте руку на християн і наміряєтесь пролити кров єдиноутробную? Покоряйтесь же волі господа, така вже, бачите, нещаслива наша доля, і з покірністю мусимо прийняти од бога достойная по наших ділах! От вам хрест і розп'ятий на нім; коли ви його не послухаете, то всі загинете необачно!

Здається, хто б не почув панотця, як він нас уговорював, хоч би у його було кам'яне серце, то і в того б видавив сльозу з ока. Всі, скільки нас не було, сіроми і старшина, всі захлипали і тут же так одказали:

— Ну, спасибі тобі, панотченьку, нехай буде по-твоєму: знав, що нам казати, і ми теперечки готові не тільки тебе послухати, а й голови наші за тебе зложити!

Січовики дуже поважали свого архімандрита, бо щонеділі і по празниках після одправи поучав він народ поважним словом, не з книжки, а напам'ять, і ще нашою мовою, так що й мала дитина зрозуміла б те святе казання. Після сього панотцевого совіту військо ще трохи поміркувало, порадилося та й заявило кошовому:

— Ну, батьку, вельможний пане, теперечки як завгодно, так і роби з сими гостями, а ми всі готові тебе слухати, чи йти, то йти?

— Треба йти, пани-товариші,— одказав кошовий,— бо се дурниця; самі бачите, що москаль нас кругом обступив і гармати горлом у вічі поставив. Се вже такі гості, що, пішовши до їх, не вгадаєш, чи й вернешся назад. Та вже коли бути тому, то нічого довго й думати, господи, поможи! Дай, боже, час добрий! Ходімо, старшино і пани отамани! Що буде, те й буде, а більш буде так, як бог дасть!

Та, узявши хліб-сіль, пішли до Текелія. Текелій ласкаво їх прийняв і став розпитувати, хто в них кошовий і старшина і як вони прозиваються. От кошовий заявив себе, суддю Касана і писаря Глобу. «А се,— каже, показуючи на курінних отаманів,— теж військова старшина». От Текелій і попросив всіх сідати, а далі, розпитавши, що було йому треба, і пішов з ними у кіш; однак не один, а

узяв з собою кілька офіцерів і охранный війська. Як побачив Текелій, що запорожці здаються йому ласкою, то зараз звелів одсторонити гармати. Прийшовши у кіш, спитав він кошового, до кого йому йти у гості; кошовий вклонився і запросив його і всіх офіцерів у свій курінь, та й угощав, чим бог послав, по нашому звичаю: у дерев'яних тарілках і дерев'яними ложками. Наївшись, Текелій подякував кошовому за обід і дуже дивувався, що такі смачні потрави їдять з дерев'яної посудини. Далі й спитав:

— Хто це у вас так смачно готує?

— Є у нас,— одвітив кошовий,— такі скусні кухарі.

От Текелій став прохати кошового, щоб він прислав йому одного кухаря, і обіщав кошовому подарувати два кам'яні блюда, а старшині і отаманові— по одному. «Щоб,— каже,— такі смачні потрави не їли з корит, а з блюд».

Почувши се, один з курінних отаманів, по прізвищу Строць, обізвався до Текелія:

— Хоч з корита, добродію, та досита, а хоч з блюда, так дохуда.

— По-яківському се він розмовляє? — спитав Текелій.— Нічогосінько я не розчовпу, що він розказує.

Так Строць і розтолкував цю приказку.

— Ви, добродію,— каже,— їсте з блюда та худі, а ми їмо з корита досита — подивіться, які ми гладкі.

Після обід Текелій довго ще вештався по кошу, оглядував курені, пушкарню, козацькі пожитки, а там попросився і пішов до себе і стояв ще біля коша обозом біля тижня. Поки стояли, кажу, обозом, офіцери і москалі частенько приходили до нас у кіш, а ми ходили до них, братались і гуляли по-козацькій. Тимчасом Текелій призвав до себе кошового, суддю, писаря і прочитав їм ім'яний височайший указ; щоб вони їхали у Петербург. Так ото поїхали тільки кошовий і писар, а суддя Касан занедужав і вмер, тут його у Січі посліднього і поховали. Випровадивши старшину у Петербург, Текелій вже став сам орудувати Січчю: привів козаків до присяги і трошки заспокоївсь, але довгенько ще стояв обозом, перейшовши на друге місце. Зоставшись січовики без старшини почали потроху ворухитись, бо московські звичаї були їм не по нутру; от стали козаки думати та гадати, як би москаля

в шори убрать¹, а самим десь дальш помандрувать. Зібрали чоловіка з п'ятдесят козаків і послали їх до Текелія з хлібом, з сіллю.

— А що ви мені скажете, запорожчики? — спитав Текелій.

— От що, добродію, — кажуть січовики, — ми чули, що нам без письменного виду і білетів не можна з Січі нікуди йти?

— Так, запорожчики, так, — одказує Текелій, — нікуди не відлучайтесь без мого відома.

— Так оце ж, для відома, — загомоніли козаки, — і прийшли ми, добродію: напишіть нам, будьте ласкаві, хоч один білет на всіх, бо ми будемо держатися купи і врозтіч не розпливемось.

— Добре, запорожчики, добре, — каже Текелій. — Та який же перше був у вас звичай?

— Та у нас, добродію, — загомоніли козаки, — про ці білети ні за наших батьків ні за дідів і чутки не було: хто куди схотів, той туди і мандрував.

— Куди ж оце ви, — спитав Текелій, — наміряєтесь йти з цими білетами і за чим?

— До Тилигула, добродію, — кажуть січовики, — до лями на заробітки, бо у нас нема ні сорочки, ні штанів, як бачиш, гола сірома; а ще ж, може, треба буде і подушне платить, та й панам трохи уділить?

— Добре запорожчики, добре, — одказує Текелій, зареготавшись. — Ідіть з богом, заробляйте та і в казну збирайте.

— Чуємо, добродію, чуємо, — загомоніли козаки, вклонившись, та й пішли в канцелярію.

Призвав Текелій свого ад'ютанта і звелів йому написати один білет на п'ятдесят чоловіка і видати їм до рук. Як добули січовики той білет, і стали лагодиться в дорогу; зібрали увесь свій військовий ристунок, харчові клунки, знарядили кілька чайок та, сівши собі уночі, не тільки ті, що з білетами, а скільки їх улізло, може, чоловіка з тисячу, і гайда собі униз до Тилигула. Через кілька днів прийшло до Текелія з хлібом, з сіллю ще чоловіка з п'ятдесят за тими ж білетами та, добувши і собі, п'ятами закивали з товариством. Далі, як побачили січовики, що їм не боронять тих білетів, прийшли й треті, і четверті та,

¹ В шори убрать, себто обдурить, обмануть. (Прим. автора).

добувши сим побитом собі білети на всі сорок куренів, і помандрували під турка. Як побачило офіцерство, що в коші zostались тільки старі, сліпі та каліки, і зробили доношеніє Текелієві. Схаменувся Текелій, та у свиний голос — нічого вже, бач, робить, як кажуть, не продереш очей, продереш калитку!

— Куди ж вони позаходили, — питавсь Текелій. — Адже ж вони, сякі-такі, просили у мене білета до Тилигула на заробітки?

Дуже розсердився і зажурився Текелій, довго сумував, кілька днів і носа, сердешний, не виткнув з своєї палатки — так його роздратовало те ошуканство простої сіроми. А тут як на те ще лізуть і останні січовики, які позоставались, з хлібом-сіллю; а та вже хліб-сіль в душі у Текелія сидить.

— Повели і нам, вельможний пане, — просять, — написати білети на заробітки.

— Та куди ж вам, — крикнув Текелій, — злющі запорожці, оці білети?

— На Тилигул, добродію, — одказують. — На Тилигул, до лями, на заробітки.

— Все в Тилигул та в Тилигул, — гримнув Текелій, за-тупотівши ногами, — такі-сякі і розтакі!.. А город зоставили пустим? Не дам вам білетів, ідіть собі к бісу!.. — та й протурив їх від себе.

Так не помоглося ж, бо сірома, подякувавши Текелія за хліб і сіль, і без білетів по протоптаній дорожці дала дропака. Побачив Текелій, що якоесь приходить ся не до чмиги: що тут на світі робить? От він і призвав до себе всіх курінних отаманів. Так і отаманів небагацько прийшло — десятка не налічив би.

— Чом же ви не всі прийшли? — спитав Текелій.

— Як нам, добродію, усім прийти, — одказали отамани, — коли нікогісінько, опріч нас, не зосталось по куренях.

— Куди ж вони позаходили, що їх нема? — знов спитав Текелій.

— Курінні отамани роз'їхались по своїх зимовиках, одказують, — а сірома невіть-куди поділась, так ми і самі думаємо до домівки; що нам тутечка робить, коли нікогісінько не зосталось; старшину запроторили у столицю чи там куди, а війська козацького нема — порозходилось!..

— Куди ж вони порозходились? — grimнув Текелій, — де ваші січовики?

— Як де? — обізвались отамани.— Адже ж ви, добродію, не спитавши нас, подавали їм білети на заробітки, до Тилигула чи що?

Побачив тоді Текелій, що сірома гаразд-таки убрала його в шори; дуже розсердився і вигнав з палатки отаманів. Після сього недовго він зостався в Січі і того ж літа поїхав у столицю, а московське військо сім літ ще стояло на запорозьких землях, поки не запровадили московських звичаїв.

— Так отаким-то побитом, паничу, пресловуту козацьку Січ зруйнували і хвацьке запорозьке військо викоренили. Ті ж запорожці, що повтікали, піддались під турка; прийняв їх султан ласкаво під свою державу і звелів опоселить їх біля устя Дунаю, в Бабадзі, понад Чорним морем, на землях, здатних до пахарства і багатих риболовством і звірною ловлею, де вони і теперечки живуть, хліб жують і постолом добро возять!

От тобі, паничу, і кінець!

ХІІ

Се було останнє оповідання Коржеве. Після сії розмови частенько доводилось мені вештаться по Задніпров'ю, а в турецьку війну — в Бабадзі, де осадились запорожці; не раз доводилось і розмовлять з старими дідами, бувалими козаками про Січ, і те саме, без одміни, розказували і вони, що оповідав мені старий Корж.

В 1832 році на іванівський ярмарок в Кременчуці, на майдані, збилось чимало народу біля кобзаря. Я підійшов і став прислухуваться. Сліпенький співав про зруйнування коша, і так подібно до оповідання, що я, давши кобзареві карбованця, зазвав його до себе на квартиру і списав ті вірші. От вони.

Гей, із-за зеленого гаю
Червоне сонечко зійшло,
Гей, з московського краю
Велике військо прийшло.
Червоне сонечко
Високо вже стоїть,
Дивиться батько в оконечко
Та й каже: «Дітки, що будемо робить?»

Ось перед нами
Царицине військо стоїть,
Чи не за нами,
Щоб йшли татар к чортам гонить?»
— «Ой, батьку, шось воно не те!
Чого сі гармати горлом в вічі стоять?
Треба, батьку, спитати,
Чого вони од нас хочать?»
Ой, провідали запорожці,
Що Нечоса Текелю послав,
Щоб нас з старшиною
І всю славу Січ зруйнував.
Був же той день
Великі зелені свята,
О, бодай же твоя, Нечосо,
З того часу душа проклята!
«Гей, діти, запорожці,
Що будемо чинити?
Москаль кличе в гості,
Будемо чи ні йому голову хилити?
Як будемо його зустрічати:
Чи з хлібом-солею,
Чи війну об'являти.
Чи йти до його доброю волею?»
Одні кажуть: «Не дамо за спасибі Січі!»,
Другі кажуть: «Мир лучче всього».
А сі: «Нехай нам випалять очі,
То й пропадемо аж до одного».
— «Ніколи сього не буде,
Щоб ми оддали Січ-мати,
Поки ще світ-сонця
Будем Січ нашу рятувати!»
— «Бога бійтеся, діти! —
Каже панотець архімандрит,—
Що ви хочете робити?
Прокляті будете із роду в рід.
Ви, діти — християни,
І підіймаєте руки на братів?
Не робіть в своєму серцю рани.
Щоб милосердний бог вас простив,
От вам хрест божий.
На його ви положіться,
І совіт мій вам гожий,
Ні в чім, діти, не журіться».
«Ну, панотче, по-твоєму нехай,—
Послухають тебе запорожці;
Бери, Петре, хліб та сіль
Та й ходім до Текеля в гості,
Ну, батьку, господи поможи,
Пошли нам добрий час!
Хліб, батьку, положи,
Та й говори за нас.
Бо війною, батьку, нічого не вчиним,
Треба доброю волею робити;

Ходім вже, поклон вхилим
Та й почнем про діло говорити».
Хліб-сіль Текеля прийняв
І почав нас угощати.
А як добре підгуляв,
То став і нас до себе прохати.
А в нас Петро кошовий
Має звичай свій:
Пішов генерала зазивати
До себе обіда козацького вживати.
Ів Текеля обід бурлацький
Та все смакував,
А опісля по-козацьки
Вином та медом запивав.
Ой, пішов Текеля в свою палатку
Та й став міркувать,
Що йому робить спочатку
І як нашу Січ зруйнувать.
Уже всі наші паланки
В Текелійових руках,
Уже всі його палатки
По наших січових кутках.
Ой, прочитав Текеля папір
Кошовому, писареві од цариці,
Треба нам їхати у двір
Аж у дві столиці.
Ой зібрав наш Калниш
Храбрую дружину,
Сердешний брався аж за ніж
Та проклинав лиху годину.
Сірома Калниш захлипав гірко.
З кожним козаком обіймався,
Сказав: «Прощай, славне, храбре військо!»
Та вже більш і не вертався!
«Гей, батьки-отамани,
Кажіть, де поділи старшину?»
Бере нас жаль за серце,
Як згадаєм славу старовину!
Ой почали січовики думать, гадать,
Як би москаля в шори убрать.
А далі до Текелія пристали,
Щоб дав білети — роботи нам шукать.
Ой рушили запорожці
До лями на заробітки,
Закивали п'ятами сіроми,
Тільки товаришам дали звістки.
Текелій хоч після й оглядівся,
А запорожців — поминай як звали!
Ой бідний зажурився,
Що в шори його убрали.
Ох життя наше минулось,
Життя бурлацьке!
Коли б воно вернулось,
Славне життя козацьке!

Гей, братці, озміть у руку
Пісочку та й посійте:
Ой, тоді воно вернеться,
Як той пісочок зійде!

Корж помер в октябрі 1835 року на 104 році довгого свого життя. Змалку і до смерті жив він і працював за-для людей і, може б, ще промаявся на світі, коли б, зби-раючи подаяніє на погорілу в Михайлівці церкву, не за-студив себе, переїжджаючи восени через Мокрую Суру. Царство тобі небесне, добрий чоловіче, вічна тобі па-м'ять.

ГАРКУША

ДРАМАТИЧНІ КАРТИНИ НА ТРИ ДІЇ

ЛИЦЕДІІ:

Прохор Семенович Бутуз, сотник, старий чоловік.

Пані Маруся, жінка його, по 18-му р.

Галя, молодша її сестра.

Катерина, ключниця, стара баба.

Федір, джура сотників.

Хорунжий, обиватель і сусіда сотників.

Куць
Бєбєх } обивателі, трохи молодші од сотника.

Гаркуша, отаман розбійників.

Обух, його джура.

Улас
Помєло
Вакула } старшини у розбійників.

1-й
2-й } розбійники.

Дворові люди сотника, козаки, народ, розбійники, дівчата і козачки.

ДІЯ ПЕРША

Обстановка: спальня сотничихи; в кутку ліжко з пологом; кругом дивани й дзиглики, прикриті пістряними чохлами. На стінах висить броня і бандура. Посередині — двері у дівочу, а далі видко двері в сіни. На правій стороні спальні — вікно, а на лівій — двері в покої сотника. В дівочій дівчата мотають нитки й прядуть. Сотничиха смутна сидить біля стола, схиливши голову на руку. Галя стоїть біля неї.

Вихід 1-й

Сотничиха і Галя.

Галя. Та годі тобі, моє серденько, сумувати і вбиватися! Як-таки: четвертий місяць як одружилась, а й досі усе плачеш,— очі не висихають! Пора б уже тобі й привикнути.

Сотничиха. Привикнути до своєї неволі, до бридкого сотника, до його осоружного кохання?! Чи ти знаєш, що мій нелюб теперечки мені ще гидший став, як до шлюбу?..

Галя. Не ти ж перва одружилась з старим,— та й живуть же щасливо, неначе з молодим. А коли вже він такий тобі гидкий, нащо йшла за його?

Сотничиха. Хіба ж ти не знаєш, що мене матуся приневолила.

Галя. Знаю; ти ж довго сперечалась, а там так швиденько згодилась. Я вже подумала, чи не причарував тебе чим, справді, пан сотник...

Сотничиха. Лихо мене тяжке згодило! Ось слухай: спершу матуся мене вмовляла, улещала, навколішках передо мною стояла — просила, я й слухать не хотіла; далі

матуся сварилася, лаяла мене, біла, а я все-таки не згодилась; та вже як матуся сказала, що вона бідна, й стала мене корити, що відіймаю в неї останній шматок хліба, тоді я, зав'язавши очі, покорилась лютій моїй долі!.. Лучче лежати у сирій землі, аніж жити з нелюбом! (*Плаче*).

Г а л я. Рідна ненька згубила свою дитину!.. Вона думала, що для дівочого серця тільки й треба, що срібла. золота та убрання.

Сотничиха. Я од тебе, Галю, ніколи не таїлася. Слухай, я тобі розкажу, що найгірш точить моє серце й не дає мені спокою ні вдень, ні вночі.

Г а л я. Розкажи, моє серденько, розваж своє горе: ти знаєш, що ніхто тебе так не любить, як я.

Сотничиха. За кілька днів до мого шлюбу раз пішла я у ліс посумувати та поплакати. Було ще рано—сонечко тільки що викотилось з-за гори, і я, замислившись, схиливши голову, ішла собі. Коли разом щось залопотіло. Озираючись, дивлюсь — стоять передо мною два козаки верхи, неначе з землі вирости. Той, що їхав попереду, сидів на білім коню, в червоному жупані. Такого гарного, моторного козака мені не доводилось ніколи й бачити. Жупан на ньому був весь у золоті, броня блищала самоцвітним камінням, а я тільки й бачила його чорні очі, що сяли, неначе зорі серед темної ночі. Серце моє затокотіло, в грудях сперся дух, а я стояла — і все на його дивилась, мов причарована. І козак, зупинивши коня, теж дивився на мене, далі усміхнувся та й каже: «Здорова була, моя горличко! Сьогодні, як бачу, зійшло два сонця разом... Не знаю, яке й краще!..» До смерті не забуду його погляду, його усмішки: з-під чорного вуса, як жемчужне намисто, заблищали зуби, з очей посипались іскри і всю мене запалили; його голос і тепереньки чую. Мені стало страшно, і я, мов несамовита, побігла в гущину та й сховалась. З того часу козак не виходить у мене з голови; тільки його одного й бачу, тільки про його одного й думаю, і гадаю!

Г а л я. Давно б призналась!.. Так от воно що: тебе причарували чорні очі!.. Я зараз приведу Зіньку-шептуху, то вона скропить тебе водицею й розіб'є ті чари. (*Хоче йти*).

Сотничиха (*удержує*). Постривай, сі чари, сі муки милі моему серцю; вони тільки мене й держать, і втішають на світі!

Вихід 2-й

Ті ж і Катерина.

Катерина (*приглядаючись до сотничихи*). Все плаче та вбивається!.. Чого ж тобі ще бракує, моя пані кохана?.. Пан сотник тебе любить, душі в тобі не чує; ти — в багатстві, в розкоші, як рибонька в плесі; глянь на себе — вся в перлах, в яхонтах, в шмарагдах, грезеті, в оксамиті!.. Увесь світ ісходи, то щасливішої панії не побачиш. Усі тобі завидують, а ти...

Сотничиха (*перехоплює*). А я завидую найбільшій хуторянці. З милим і в простій хатинці була б щасливіша!

Катерина. Розказні, моя пані кохана! Се тобі так здається; як бачу, не коштувала ще ти гіркої; без достатку й з милим нудно жити на світі. Покорися ж своїй долі, полюби пана сотника. Якого ще тобі чоловіка?.. Пан на всю губу, всі його поважають, всі його бояться...

Сотничиха (*з досадою*). А я його, гидкого-бридкого, зневажаю! Він, неначе гробак, точить моє серце!

Катерина. Ох, моя пані кохана! попалась би ти другому чоловікові — не стала б так кирпу гнути!..

Галья (*перехоплює*). Годі тобі, стара воркотухо! Твої влещання ще гірш засмутили пані.

За лаштунками чуто голос сотника: «Хведоре! нехай коней сидляють та щоб гоңчих і хортів на швори позбирали!»

Катерина. Сотник, сотник!.. Годі плакати, моя пані кохана! Пан сотник дуже свариться, як углядить твої сльози, і на нас, підвласних, зганя своє серце.

Сотник (*за лаштунками*). Добре нагодувати народ і козаків, що зібрались на полювання. Та щоб було чим нагодувати людей Бебеха, Куця й хорунжого, бо вони теж прийдуть.

Вихід 3-й

Ті ж і сотник.

Сотник. Добридень, моя кралечко, моя лялечко! (*Пригляджується*). Усе така ж заплакана! і погляд той же похмурий. Чого ж тобі треба? Чого бажаєш? Скажи тільки, слово промов — і все, як з неба посиплеться!

Сотничиха (*чуло*). Я бажаю смерті, однієї смерті!

Сотник (*сміється*). Ну, скажи-таки на милість, як його на світі вгадаєш, чого часом бажають гарні молодіці? Чи тобі ж таки, моя кралечко, бажати тієї смерті? Тобі тільки жить та богу дякувать, що послав тобі такого чоловіка, як я!.. Не дуже я молодий, правда, зате ж десять молодих за пояс заткну!.. Якого тобі ще треба? (*Береться в боки*). Чим не вояк?..

Сотничиха. Чом же ти не пішов на війну?

Сотник. Чом?.. І без мене багацько дурнів знайшлось! Та що там і робити на тій війні? От якби були лицарі, то б я сів на свого шпака та й поїхав на турнір...

Сотничиха (*перехоплює*). Недалеко б заїхав: зараз би п'яного привезли додому.

Сотник. Брехня! Я б наполонив чоловіка з двадцять лицарів, привів би їх до тебе та й сказав: «Кланяйтесь, бісова німото, моїй жінці, пані Марусі — от так!» (*Хапає за комір Катерину й нагинає її до ніг сотничихи*).

Катерина (*жалібно*). Змилуйся, пане сотнику, схаменись! Який я лицар? Я — стара баба! (*Про себе*). Глянь, який бравий — і старої баби не злякався.

За лаштунками чутно ловецькі рога.

Сотник. От і пани-товариші збираються! (*Катерині*). Наготуй нам снідання, то щоб більш було настояок, запіканок, наливок — і полинкової, і м'ятної, і курдимонової, і калганівки...

Катерина. Чую, пане сотнику. (*Виходить з Галею*).

Вихід 4-й

Ті ж, Куць, Бебех і хорунжий (в броні з фузіями, пістолями й кинджалами).

Куць, Бебех і хорунжий (*разом*). Великоіменитому пану сотнику й найпрекраснішій пані Марусі доброго здоров'я й усякого благоденствія бажаємо й низенько кланяємось.

Сотник (*сановно протягує до них руку*). Здорові були, пани-товариші, просимо сідати, — щоб усе добре сідало. (*Містяться й сідають*). Сьогодні запросив я вас до себе на полювання — таке, що як світ-сонця, то ще такого у нашому краю не бувало. Зо всеї околиці зібрав на облаву козаків і народ — просто посполите рушення: всю

мою броню роздав охотникам, одних тенет вистачить на дві милі.

Куць, Бебех і хорунжий. Ого-го-го!..

Сотник (*перехоплює*). Та це ще не все,— а от що: сьогодні з нами буде полювати й найпрекрасніша моя жінка, пані Маруся!..

Куць, Бебех і хорунжий (*весело*). Пані Маруся! Ай, пане сотнику! Отак вигадай!

Сотник. Всіх ведмедів і вепрів вилущимо, всіх вовків, лисиць витравимо.

Бебех. Глянь! а чи давно ж ти, пане сотнику, перестав боятися ведмедів і вепрів?

Сотник. Та я й чорта не злякаюсь, як до чого припаде!

Готують закуску; Катерина й дівчата застилають стіл і ставлять блюда, тарілки, пляшки й чарки.

Бебех. Ну, гляди ж, пане сотнику! я вже тобі сьогодні догоджу: всіх ведмедів і вепрів прямісінько на тебе випру! Роби з ними, що сам знаєш!..

Сотник (*скоро*). Чи ти не здурів?! Адже ж я стоятиму біля пані Марусі... Ти ще її до смерті перелякаєш!

Куць. Не бійсь, пане сотнику: я сам буду біля пані Марусі, всіх ведмедів і вепрів перестріляю! (*Показує на рушницю*). Всіх-таки до одного! (*Цілує руку пані Марусі*). Не бійсь, моя крулево!

Хорунжий. Та годі вам, пани-товариші, з пустого в порожнє переливати! Ведмеді й вепри нам не страшні; а от, послухайте, яке лихо нас чекає: є від чого замислитись і потилицю почухати, особливо тому, у кого, як у жида, грошей і така гарна жінка, як пані Маруся!

Сотник (*швидко*). Яке там лихо? Печина тобі в рот і сіль у вічі!..

Бебех. Чи не сарана?

Куць. Падіж, хвороба?

Хорунжий. Гірш! Сьогодні мій свояк з Стародуба дав мені звістку, що до нас мандрує у гості Гаркуша,— от що!

Усі. Гаркуша!.. Гаркуша!..

Сотник. Несподіване лихо, кара божа! Що теперечки будемо робити, пани-товариші?

Куць. Далеко куцому до зайця, так і Гаркуші до пані Марусі: я сам її обороню...

Бебех і хорунжий. Голови наші положимо за пані Марусю!

Сотник. Спасибі вам, пани-товариші... Нехай нас милує й хранить господь од такого ворога! Хіба ви не чули, який се паливода Гаркуша?..

Бебех. Де ще той Гаркуша, а ти вже, пане сотнику, і ніс похнюпив. Не бійсь: Гаркуша не який-небудь дурень — голову під колесо не підсуне. Мало у тебе того люду — козаків?.. Та й ми не сидітимемо згорнувши ручки: сидячого, кажуть, татари беруть!

Хорунжий. Нехай тільки сунеться, то ми його на першій осиці провітримо!

Куць. Се йому не з литвинами дзекать!.. Я його один!..

Бебех. Удар лихом об землю, пане сотнику! Бач, скільки у тебе заступників! Де ще той у біса й Гаркуша, а ти вже й злякався!..

Сотник. І не думав лякатися! Як до чого припаде, то я його на шматки пошарпаю, — як мишу в ступі задавлю!.. Вже я його не помилую!.. Вип'ємо ж, пани-товариші, і поснідаємо; пора вже й на полювання.

Хорунжий. Розумне слово й слухати гарно!

Куць. Давно б так!

Сотник. Почастуй же нас, кралечко моя, ручковою, щоб запіканка посолодшала.

Сотничиха частує і кланяється.

Куць (*випива й пильно дивиться на сотничиху*). О, та яка ж смачна! Отак би й до смерті усе пив та на тебе дивився б, моя крулево!

Хорунжий. Веселе б життя було...

Випивши по чарці, сідають за стіл.

Сотник. Ну, пани-товариші, вип'ємо по другій: по першій не снідають!

Ще п'ють і їдять. Сотничиха теж з ними сидить, схилившись на руку. Дівчата прислужують.

Куць. Що се за мара така Гаркуша? Розкажіть, будьте ласкаві. Признаться, я про його небагато дечого й чув...

Бебех. Тим-то такий і смілий!

Хорунжий. Ё, не взяв його кат, — Гаркуша — збіса завзятий козак! Він з Січі; розказують, що раз у бенкеті,

кругляючи горілку, полаявся він з курінним атаманом та як затопив його по виску михайликом, так він і дуба дав. От Гаркуша, щоб не мотаться на шибениці або не крутитися на палі, і дав з Січі дропака, та й не один, а підмовив з собою ще кілька січовиків, таких же харцизів, як і сам, та й стали різати та грабувати народ хрещений,— не так простих, як нашого брата, та ще й багатого. Спочатку розбивав він біля Дніпра, а теперечки й по Десні, та й до нас, непрошений, повертає. Як послухаєш, що про його вигадують, так волосся догори підіймається: його й куля не бере, бо він характерник, і такий здоровий, що карбованця згина на долоні, шестерню в млині здержує; на все здатний: з пістоля кулею летючу птицю б'є, досконально грає на бандурі, співа, вірші komponує; іще молодий, а такий з його козарлюга, що на яку дівчину або молодицю не кине оком, то так її й причарує до себе...

Сотник. Брехня, тричі брехня! Гидкий-брудкий, більш здався на чорта, як на чоловіка; а гляне на кого, то неначе полум'ям опалить!

Б е б е х. Таких-то жіночки наші й люблять; щоб одним поглядом її спалив!

Хорунжий. А який смілий, матері його ковінька! Чи чули, яку він штукерію викинув в Острі?.. Розсердився за щось на військового писаря та удень витяг його з-за печі, і вже на третій день знайшли його в лісі: висить на сучку, обідраний, як заяча тушка. А в Мглині — так ще лучче: просто приїхав у двір до сотника й одшмагав його канчуками: «Суди,— каже,— по правді й хабарів не бери!»

Куць. Йому до всього діло е!.. Як його досі самого не почепили на шибениці?

Хорунжий. Йому сам біс помага! од його не втечеш і не сховаєшся!..

Сотник (скоро). Брехня, тричі брехня! То все вигадки старих бабів!

Б е б е х. Жаль козака! Пішов би на війну, покаявся, то й бог би його помилував, і цариця пожалувала; а то пропаде ні за спасибі, бо як нахопиться на його Куць або сотник, то пропаде, як собака в ярмарку!.. (Сміється).

Сотник. Тільки б мені його знайти,— а там вже залив би я йому за шкуру не одну квартиру гарячого сала. Ловить вовк, та вже як і вовка піймають!..

Куць (налива шклянки). Пани-товариші, об казна-

чим забалакалися і досі не випили здоров'я пані Марусі. (Устає). Здоров'ячко нашої крулеви, пані Марусі!

Всі. На здоров'я!.. Голови наші положимо за нашу крулеву, пані Марусю! (П'ють).

Вихід 5-й

Ті ж і Федір.

Федір (захапавшись, подає лист сотнику). Якийсь козак, неначе січовик, у строкатому жупані, на червоному коню... тее... на строкатому,— убіг у двір, тиць мені у руки сю цидулку: «Віддай,— каже,— сотникові», та й щез!

Сотник (розглядає письмо). Воском запечатане, і якось чудно написано: До вась-пана Прохора. (Розвіртує й читає; далі з лязком випускає письмо з рук). Пропав я, нещасливий, навік пропав, з худобою, з жінкою!.. (Закриває лице руками й хниче).

Всі (перелякавшись). Бог з тобою, пане сотнику!.. Що се за письмо?.. Відкіля воно?

Хорунжий (підіймає письмо). От побачимо. (Голосно читає). «Вась-пане Прохоре! Довідалися ми, що у вась-пана до чорта всякого добра, перегінних горілок, смачних наливок, запіканок і дубова скринька, та ще й не порожня. І ще довідалися, що у вась-пана, старої собаки, молода й дуже гарна жінка,— сидить у світлиці, як пташечка у клітці. Проїжджаючи через тутешню околицю, заверну й до тебе в гості з товариством, і щоб ти, старе опудало, подобався панії сотничисі, наряджу тебе в червону шапочку й чобітки, яких ти зроду не бачив, які й не снились тобі. Прихильний до тебе Тарас Гаркуша».

Бебех. Собака!

Куць. Погано, Тетяно!

Сотничиха. Про яку се шапочку й чобітки пише Гаркуша?

Хорунжий. Здере шкуру з голови й з ніг: от яка шапочка й чобітки.

Бебех. А ти вже злякалась, моя пані кохана, думала, що справді подобається тобі пан сотник! (Сміється).

Сотник *(плаче)*. Пропав я, нещасливий, пропав. Рятуйте, пани-товариші, не дайте загинути сироті!

Бебех. Чи не сором тобі, пане сотнику, хлипати, мов стара баба? Тільки що храбрився, а теперечки й слиниш. Чого ти злякався? Подивись, скільки у нас народу, та якого ще! Кожний сам піде на ведмедя; та ще й, як нарощно, зібрались до купи. Підем йому навперейми — і не сьогодні так завтра приведемо Гаркушу до пані Марусі, як цуцика на ланцюжку.

Куць і хорунжий. Так, так!.. Приведемо ірода!.. Знатно вигадав: зараз видко бувалого козака!..

Сотник *(сміліше)*. Як так, то й так! Тільки, пани-товариші, як би нам Гаркушу перепинить, щоб не дуже до його зблизитись?..

Хорунжий *(налива в чарки)*. Вип'ємо ж, пани-товариші, щоб наші дома не журились!

Всі *(п'ють)*. На погибель харцизу, прочварі!

Сотник. Куди ж нам, пани-товариші, простувати?

Бебех. На Густинський гай; побіля його йде Мглинський шлях, а по дорозі наберемо ще козаків, і таке військо вистачимо, що й кримського хана звоювали б!

Сотник *(наливає в чарки)*. Вип'ємо ж, пани-товариші, та, помолившись богові,— і в дорогу!.. Тільки, будьте ласкаві, обороняйте мене; а як піймаємо, то я задам вам такий бенкет, що й небу буде жарко!

Всі. Голови наші положим за тебе, пане сотнику!.. *(П'ють)*.

Сотник *(трошки п'яний, хоче обнять сотничиху)*. Прощай, моя кралечко, прощай, серденько мое!

Сотничиха одпихує сотника й виходить із-за столу; всі встають.

Куць *(цілує руку у сотничихи)*. Найпрекрасніша кралево!..

Бебех *(одводить Куця)*. Годі тобі умизгаться, пора в дорогу!

Сотник *(випивши чарку наливки)*. В дорогу, в дорогу, пани-товариші! Та й задам же я диявольському сину чосу! Буде він згадувати сотника Бутуза! Шаблю, пістолі, мушкет! *(П'яний хилиться)*. Мені тільки... до чого припаде... *(Федір, Куць і Бебех одягають сотника; засовують йому за пояс пістолі, вішають мушкет; помилившись, прицеплюють шаблю до правого боку. Хорунжий частує сот-*

ника). Великий на світі чоловік сотник Бутуз!.. (Обійма Катерину, цілує і кріпко тулить до серця; думає, що вона сотничиха). Прощай, моя кралечко, прощай, моє серденько! Тьфу! (Плює й одпихує). Відьма київська, відкіля вона взялася?! Гляди мені, доглядай пані, як ока свого! А коли тее... крий боже!.. то я тебе, чортову кочергу, живцем в землю закопаю!.. Чуєш?

Катерина (низенько кланяючись). Чую, пане сотнику! (Про себе). Хоч би тебе мертвого скоріш в землю закопали!

Всі (виходячи). Прощайте! прощайте! (Виходять; дівчата прибирають з столу).

Вихід 6-й

Сотничиха і Галя.

Сотничиха (боязко). Поїхали!.. Другим часом виїзд мого нелюба звеселив би мене, а тепереньки сама не знаю, від чого мені так сумно!.. Бідне моє серце токотить, як не вискочить з грудей... Що то воно мені віщує?.. Певно, не радість: на мою долю досталось тільки горе та сльози. (Плаче).

Галя. Чого ж ти боїшся, моє серденько? Хіба ж не бачила, скільки народу зібралось? Як-таки не оборониться від того Гаркуші?

Сотничиха (боязко). І сама не знаю від чого,— здається, неначе яке лихо мене спіткає сьогодні!

Галя (весело). Не смуткуй, моя ластівко; щоб розважить тебе, я тобі заспіваю. (Співає).

Котилися вози з гори, та в долині стали;
Кохалися, любилися, та вже перестали (bis).
Кохалися, любилися, що мати не знала,
А тепера розійшлися, як та чорна хмара (bis).
Ой, у полі росте вишня— чому не черешня?
Кохалися, любилися— чому не беремся! (bis)
Котилися вози з гори, поламались спиці;
А вже мені не ходити на ті вечорниці (bis).
Ой у полі нивка, на їй материнка;
Там дівчина жито жала— сама чорнобривка (bis).
Ішов козак дорогою: «Помагай біг, женче!»
Вона ж йому одказала: «Здоров бувай, серце» (bis).
А вже ж та слава по всім світі стала,
Що дівчина козаченька серденьком назвала (bis).

Вихід 7-й

Ті ж і Катерина, вбігає злякана.

Катерина (*захапавшись*). Ох, мені лихо!.. Тільки що пан сотник сховався з військом за гору, дивлюсь — аж з-за саду їдуть два козаки: січовики, чи що? Той, що в червоному жупані, на білому коню, так і простує сюди у будинок; йому кажуть: нема панів дома, а він, неначе йому позакладало, їде собі та й їде... Пропала моя головонька!.. Що зо мною буде, як пан сотник довідається, що без його приїздив молодий козак?.. Пан сотник мене, нещасливу, з світа зжене!..

За лаштунками чуто: «Сотника нема дома,— не велено нікого пускати!»

Катерина. Мій боже милий!.. Іде, іде!.. Що мені на світі робить?.. (*До сотничихи*). Сховайся, моя пані кохана, сховайся! (*Веде сотничиху до ліжка і ховає під пологи*).

Сотничиха (*злякавшись*). Не пускайте, не пускайте! (*Закривається пологом*).

Катерина і Галя біжать в дівочу. Гаркуша переступає поріг.

Катерина, Галя і дівчата. Нема сотника дома,— не велено нікого пускати!

Вихід 8-й

Ті ж і Гаркуша.

Гаркуша (*увійшовши і озираючись*). Коли не велено, то й не пускайте.

Сотничиха (*виглянувши з-за полога*). Він! той самий!

Гаркуша (*вглядівши сотничиху, підходить до неї*). Не прогнівайся, моя пані кохана, що я, непрошений, увійшов у твою світличку. Мені сказали, що нікого нема дома; коли б знав, що ти одна, то не осмілюся б тебе сполохати. (*Цілує руку у сотничихи*). Не покладай на мене твого гніву, пані кохана! (*Про себе*). Та й ласий же кус!

Сотничиха (*випручує руку*). Чого тобі треба, козаче? Сотника немає дома.

Гаркуша. І без його обійдемося. У мене є невеличке діло; хотів був цидулочку до сотника написати, так те-

перечки вже не треба: я тобі розкажу, моя пані кохана, а ти його за мене попросиш, то воно ще й краще зробиться. Тільки вже не сердься на мене, моя горличко! (Цілує її руку).

Сотничиха (смілиш). Я не серджусь, козаче... Яке ж там у тебе діло до сотника? (До Катерини і Галі). Ідть собі.

Вихід 9-й

Гаркуша і сотничиха.

Гаркуша (підводить сотничиху до столу і сідають рядом). Ось яке. Отак, як бачиш, з самісінького малку я — круглий сирота на світі. Я був тоді по сьомому року, як одного разу приїхав до мого опікуна запорожець; яюсь я йому подобався, от він мене і взяв із собою у Січ. Опікун мій згодивсь, — бачиш, легше було загарбать сирітську худобу!..

Сотничиха (чуло). І бога не побоявся!

Гаркуша. Одначе бог заступився за сироту: січовик став мені за рідного батька, Запорозька Січ — за матір, а товариші були мені рідними братами. Я виріс на коні, в походах, загартувався на війні з татарами, турками, ногайцями і не нарікаю на свою долю. Провештавшись двадцять два роки в Січі, схотілось мені навідатись у рідний край — глянуть на свій хутірець і поклониться батьківській і матчиній могилці. Приїжджаю — і що ж? Сутяжники загарбали всю мою худобу і не zostавили мені ні кришки, ні покришки.

Сотничиха. Де ж ти теперечки живеш, козаче?

Гаркуша (смутно). Де трапиться: в лісі, в полі, попідтинню...

Сотничиха (жалібно). Лишко тяжке!

Гаркуша. Поки на Україні лицарствували, то хоч деколи од ляхів та татар приходилось нам не до чмиги, так ще великого лиха не було: заберуть, що знайдуть, та й тільки! А теперечки, як покинули шаблю й мушкет та взялись за ті пир'я — так що й гармати! Заберуть все до нитки — і хату, і гай, і поле — та й пустять по світу обідраного сироту.

Сотничиха. Як земля носить таких дряпіжних людей! Не журись, козаче: я попрошу сотника — він за тебе заступиться!..

Гаркуша (*цілує руку в сотничихи*). Спасибі тобі, моя горlichко!

Сотничиха. Чи не хочеш пополуднувать?

Гаркуша (*палко*). Цілісінький день не їв, і їсти хотілось, та як тебе, моя крале, побачив, то й про хліб святий забув. Чимало-таки повештався я по світу на своєму віку: був за Кавказом, в Туреччині, в Польщі, а таких гарних молодниць не доводилось бачить, як ти, моя горlichко,— та, певно, хоч увесь світ виходи, то не побачиш!..

Сотничиха (*соромливо*). Не смійся, козаче; щоб ти знав — і я сирота, як і ти, і моя доля така ж нещаслива!..

Гаркуша (*живо*). Нещаслива! Хто ж загубив твою долю?

Сотничиха (*жалібно*). Рідна матуся приневолила мене одружитись з старим осоружним сотником, бо він дуже багатий...

Гаркуша. Злая ж твоя доля, моя горlichко! Не воркуватимеш ти з сизим голубом, не обійме тебе рука милого; на білій твоїй шийці повиснуть, як холодна гадюка, золоті ланцюги. Ти в самоцвітах, в жемчужі, в грезеті, в оксамиті, а душа твоя пошарпана, і в бідному твоєму серці, як в пустці, облуплені стіни і купа цегли, закуреної димом.

Сотничиха (*плаче*). Правда твоя, козаче. Ти кажеш, неначе бачив пошарпану мою душу і бідне мое серце.

Гаркуша (*оглядується і, побачивши бандуру*). Однак, моя горlichко, ви таки не дуже сумуєте з сотником — у вас і бандура є. (*Здійма бандуру*). Щоб хоч трошки розважить твою тугу, заспіваю тобі пісню. (*Настроює бандуру, виграва, і далі співає*):

Чи я в тебе, мати, не твоя дитина,

Коли моя мука тобі тепер мила?

Ох, мати, мати, ти жалю не маєш:

Хто прийшов по серденьку, забуть заставляєш.

— Спитай же ти, доню: котру тепер любить?

Що він тебе, молодую, за любов осудить!

А в городі частоколи, два кущики піжма;

А хто любить, та покине, той не діжде тижня.

А в городі частоколи, два кущики рути;

А хто любить, та покине, не діжде минути.

А в городі частоколи, два кущики м'яти;

А хто любить, та покине, не перейде хати.

А в городі частоколи, два кущики дроку;

А хто любить, та покине, той не діжде року.
Ой, не ходи коло води, не тужи за мною;
Ти не будеш мені мужем, я тобі жоною.
Ой, не ходи коло води, буде хвиля бити,
Щоб з тобою не стояти і не говорити.
— Як я любив по-справжньому, не буду цуратися,
Не попушу тебе, мила, іншому достатся.

Розжалоблена сотничиха плаче. Катерина і Галя виглядують з дівочої, журливо слухають.

Сотничиха (*зітхнувши*). Ох, козаче! Як же ти гарно і жалібно співаєш: душа рветься, серце кров'ю обливається, а все б слухала тебе, до смерті б слухала...

Гаркуша. Ти плачеш, моя горличко? Оглянулась на свою неволю, на своє лихо?.. Не журися ж, не сип з ясних очей жемчугу: ти починаєш тільки жити і не вгадаєш, що й завтра буде! (*Цілує сотничиху, а вона його легенько одпихує*).

Сотничиха (*жалібно*). На мою долю достались одні муки; я бажаю смерті, смерті!..

Гаркуша (*палко дивиться на сотничиху*). А як знайдеться таке серце, що тільки для тебе буде битися в грудях, такі очі, в котрих побачиш своє щастя?..

Сотничиха (*перехоплює*). Перестань, козаче: мені і весело, і страшно тебе слухать... Не дивись на мене так пильно,— твої очі мене сплять. (*Закриває лице руками*).

Гаркуша. Як бачу, то я ще гірш розвередив твою болячку, моя горличко! Заспіваю ще швидкої, чи не розвеселю тебе цієї! (*Устає й співає*).

Ой, надворі метелиця.
Чому старий не жениться?..

Гаркуша виправляється, брязка підківками і танцює. Сотничиха дивиться, усміхається, встає, стука корками і теж пускається у танець спершу тихенько, а там сміліш.

Вихід 10-й

Ті ж, Катерина, Галя, дівчата і дворові хлопці.
В дівочій дівчата і хлопці танцюють і регочуться.

Галя (*глядячи на Гаркушу і сотничиху*). От пара, так пара! Не сотникові рівня!

Дівчата (*сміються*). Спарувать би сотника з тіткою Катериною; нехай би собі удвох танцювали!

Хлопці. Та й важно ж садить тропака! Мабуть, у його в чоботях чорти сидять.

Гаркуша з сотничихою обіймаються, крутяться.

Катерина (*хоче здержать сотничиху*). Годі, годі, кажу вам!.. Зовсім сказились! Пропала тепереньки моя головонька! Сотник з світу мене зжене! (*Ловить сотничиху, сотничиха увіртується, Гаркуша загороджує сотничиху, пхає Катерину, вона пада, схоплюється і знов хоче розвести*). Рятуйте, хто в бога вірує, рятуйте!..

Утомившись, сотничиха пада на дзиглик і закриває лице руками, Гаркуша сідає біля неї; хлопці і дівчата регочуться.

Катерина (*сердито*). От теперечки пропали, так пропали! Всі загинемо! І сам пан сотник, як почеу, що тут без його діялось, то лусне з досади! Глянь, як її розносило! На чоловіка і глянуть не хоче, а до запорожця горнеться — мокрим рядном прилипла... (*Підходить до дівчат і хлопців*). А ви що тут робите, яропуджі діти? Чи так ви слухаєте пана сотника?.. Чим би витурить вам геть ік чортам диявольську мацапуру, — а вони ще похваляють, регочуться, танцюють... От я вас! (*Підходить ближче, хлопці і дівчата тікають*). Глянь, який гармидер підняли! Усе поперекидали... Се, мабуть, не запорожець, а сам чорт з рогами! (*Виходить, Галя за нею*).

Вихід 11-й

Сотничиха і Гаркуша.

Сотничиха (*сміється*). Що се зо мною сталося? Як несамовита!.. Так мені весело стало, так легенько, наче на крилах мене носило!

Гаркуша (*обнімає сотничиху*). От бачиш, моя горличко! А ти вже налагодилась вмирать!.. Куди ж поїхав твій сотник?

Сотничиха. Гаркушу ловить.

Гаркуша. Помагай йому бог!.. Добре б зробив, якби піймав диявольського харциза. Чуприна догори підіймається, як послухаєш, що про його люди розказують; кажуть, що він з живих людей шкуру здирає, маненьких діток на сковороді жарить, наче той шашлик...

Сотничиха (*затикає уші*). Ох, не розкажуй, козаче: страшно й слухать.

Гаркуша. А тобі доводилось, моя горличко, бачить Гаркушу?

Сотничиха. Бог милував. Мені здається, якби я його побачила, то од страху вмерла б.

Гаркуша. Боронь тебе боже! А вже тобі не минуть його рук.

Сотничиха (*злякавшись*). Що це ти, козаче, вигадуєш?

Гаркуша. Гаркуша — хитрий збіса, прудкий, як куля, а до гарних молодниць ласий, як ведмідь до меду. Багацько у його срібла, і золота, і драгоцінного каміння, а такої жемчужини, як ти, моя горличко, певно, немає!

Сотничиха (*пугливо*). Не лякай мене, козаче, мені й так страшно!

Гаркуша. Чого тобі боятись, моя горличко? Твій сотник такий завзятий козарлюга, та й військо в його таке велике, що, певно, вже теперечки й піймали Гаркушу. (*Встає й береться за шапку*). Прощай же, моя пані кохана! Спасибі тобі за твою ласку, не поминай лихом...

Сотничиха (*скоро*). Куди ж се ти, козаче? Глянь: ніч надворі!

Гаркуша. Для мене все одно — що день, що ніч.

Сотничиха. А Гаркуша?

Гаркуша (*сміється*). Мені не страшний Гаркуша. Я не сотник: у мене нема ні скарбів, ні гарної жінки.

Сотничиха (*жалібно*). Хто ж мене оборонить од Гаркуші? Хіба тобі, козаче, мене не жаль?.. Останься... я тебе не пушу. (*Бере Гаркушу за руку*).

Гаркуша. Як так, то мушу остатися, бо по нашому лицарському закону ми повинні слабого боронить! (*Кладе шапку*). Теперечки треба про всякий случай бути наготові: сидячого, кажуть, татари беруть. (*Виглядує в вікно*). Обух!

Вихід 12-й

Ті ж і Обух.

Обух. Пане отамане!..

Гаркуша. Гляди, коней не розсідлувать. Опівночі треба сподіватись Гаркуші.

Обух (*усміхається*). Кому ж про се й знать, як не тобі, пане отамане.

Гаркуша. На случай набіжить, випалиш з пістоля і поспішай з кіньми ік сьому вікну. (*Показує на вікно*).

Обух. Буде, як звелів, пане отамане. (*Виходить*).

Вихід 13-й

Сотничиха і Гаркуша.

Сотничиха (*ласкаво*). Теперечки повечеряємо: ти за цілісінський день нічого не їв. (*Підходить до дверей*). Давайте вечерять!

Гаркуша. Я б і од хліба одцурався, тільки б мені отак жити з тобою укупі, моя горличко! (*Ставляють на стіл вечерю; Гаркуша і сотничиха сідають*).

Сотничиха (*частує Гаркушу*). Випий же на здоров'ячко, мій лицарю, моя обороно!

Гаркуша (*п'є*). Бувай здорова! (*Частує сотничиху, вона доторкається устами і ставить чарку на стіл*). Тепер нічого не бійся, моя горличко, я тебе і од самісінького чорта обороню.

Сотничиха. З тобою я нічого на світі не боюсь... Сьогодні я така щаслива!

Гаркуша. І я теж, моя горличко... Якби так щодня, до смерті!..

Сотничиха (*важко зітхнувши*). Не моя се доля!..

Гаркуша (*наливає дві чарки*). Бажаю тобі, моя горличко, од щирого серця, щоб твій вік такий же був щасливий, як твоя гарна врода, і щоб все те сталось, чого ти бажаєш!.. Вип'ємо ж по повній, то, може, воно так і буде?

Сотничиха (*весело*). І надія — вже щастя!

Гаркуша цілує сотничиху, і п'ють обое.

Гаркуша (*встає*). На добраніч, моя горличко! Споживай, а завтра уранці розкажеш, що тобі снилось. (*Цілує сотничиху в лоб*).

Сотничиха (*схиливши голову до грудей Гаркуші*). Прощай, козаче! Спасибі тобі!..

Гаркуша іде на половину сотника, сотничиха проводить його очима;
Галя виходить із дівочої.

Вихід 14-й

Сотничиха і Галя.

Сотничиха (*жалібно*). От і ніч... Як на крилах пролетіли ті часи, неначе все те щастя мені тільки снилось!.. Бідне моє серце, що воно мені віщує? Я бажала смерті, а теперечки схотілось ще жить, хоч те життя лякає мене гірш смерті. Мертвим — вічний спокій, а живим — нетерпуча мука: розлука з милим.

Галя. Що се ти розказуєш, моє серденько? Така була весела, а теперечки знов зажурилась?

Сотничиха (*схаменувшись*). Ти тут, Галю? Здається, я нічого не розказувала... (*Прикладає руку до серця*). Серце розказувало!..

Галя (*пильно дивлячись на сотничиху*). Що се з тобою діється, моє серденько? Ти неначе у вогні гориш?

Сотничиха (*ламає руки*). Галю, рибко моя! (*Обіймає Галю*). Рятуй мене! рятуй! утечемо відсіля!

Галя (*пугливо*). Куди ж нам тікати, моє серденько?

Сотничиха. І сама не знаю!.. Якби можна, то я сама б од себе бігла. Та вже ж хоч би на край світа зайшла, а все від його не втечу, бо він — отут. (*Прикладає руку до серця*).

Галя. Теперечки вже й сама бачу, моє серденько, що се од очей! (*Тимчасом, розмовляючи, Галя здіймає з сотничихи убрання і дає їй білу кофту*).

Сотничиха лягає на ліжко.

Галя (*запинаючи полог*). На добраніч, моє серденько! (*Запалює лампадку, виходить і зачиняє за собою двері*).

Музики грають тиху. Гаркуша з перегодом уходить в спальню, прислухається, замикає на защіпку двері в дівочу і підходить до вікна, махає хусткою і йде на половину сотника. Через минутку чути вистріл з пістоля. Сотничиха прокинулась і розвела полог; чути другий вистріл — сотничиха зіскакує з ліжка. Чути за лаштунками: «Гаркуша, Гаркуша!» В дівочій теж голосять: «Гаркуша, Гаркуша! Рятуйте, хто в бога вірує!»

Вихід 15-й

Сотничиха і Гаркуша.

Гаркуша (*вбіга в спальню*). Гаркуша, Гаркуша!..
Сотничиха (*як несамовита, біга; далі тулиться до Гаркуші*). Рятуй мене, козаче, рятуй!

Гаркуша (*бере на оберемок сотничиху і несе до вікна*). Обух!

Обух (*за лаштунками*). Пане отамане!

Гаркуша висаджує у вікно безпам'ятну сотничиху і сам щеза.
Двері з дівочої тріщать, розламуються і розчиняються; убіга
Галя, за нею дівчата.

Вихід 16-й

Галя і дівчата.

Галя (*підбіга до вікна*). Поїхали, помчались, як стріла із лука! (*Ламає собі руки*).

ЗАВІСА СПАДАЄ

ДІЯ ДРУГА

Обстановка: ліс, крізь дерев'я просвічується місяць. Напереді з краю біля дерева лежить колода; обросла вона мохом і оплелась повоем. Край дерева палає купа хворосту, а кругом сидить кілька розбійників з ватаги Гаркуші. В глибині стоїть невеличка хатка, оточена кущами бузку і шипшини.

Вихід 1-й

1-й і 2-й розбійники і Улас (сидить під деревом на колоді).

Улас (*приглядуючись*). Чого се так забарився наш отаман? Казав, що буде опівночі; а вже й місяць сіда, а його немає?.. Певно, полює за куріпками, і вже побачите, коли яка-небудь не заплутається в його сільця! (*Сміється*). Недаром же наказав обрати сю хатку (*показує на хатку*), а мене настановив лісничим.

1-й розбійник. На все здався моторним наш отаман: розумний, сміливий, і чорта не злякається, душа, як чугунна куля; недаром прозвали його в Січі паливодою, а бісові дівчата і жіночки, матері їх ковінька, збивають його з пантелику!

2-й розбійник. Не раз траплялось нам добре поживиться; а тільки вглядів гарну дівчину або молодицю, то не то що нічого не візьме — і нам не дасть, а ще й своє віддає!.. Недаром на його наш Помело так сердиться.

Улас. Не за се на його Помело сердиться, а за те, що боронить силою дівчат захоплювать, а наш Помело ласий до них, як муха до патоки. (*Сміється*). І що то воно, подумаєш, на світі отсі жіночки? Ніяк од них і не встережешся: гляне на тебе, усміхнеться — так тобі весело

і стане на душі,— здається, отак би узяв (*замахується келепом*) та й розчовпив диявольську личину... Так ні! Не підійметься рука — жаль чортову куклу!.. (*Прислухається і приглядується*). Щось лопотить... чи не отаман?.. Він, він, та ще й не один! — на передній луці сидить дівчина, а може, й молодиця. Та як же притулилась до його і обгорнула рученьками! (*Сміється*). Зупинились, злязять! (*Іде до них назустріч*).

Вихід 2-й

Улас, Гаркуша і сотничиха.

Сотничиха (*іде боязко і тулиться до Гаркуші*).
Що се за люди?

Гаркуша. Не лякайся, се мої. Я звелів їм мене тутечки подождать. Не бійся, моя горличко; ми в такому захистку, що Гаркуша і з собачим носом не знайде нас!

Сотничиха. Спасибі тобі, козаче, що вирятував мене. З тобою я нікого й нічого не боюся!

Гаркуша (*побачивши Уласа*). Здоров був, Уласе!
(*До сотничихи*). Се тутешній лісничий...

Улас (*вклонившись*). Доброго здоров'я, пану отаману!

Гаркуша. Вибачай, Уласе: на сю ніч твоя хата буде нашою... Треба сховати пані сотничиху од Гаркуші!

Улас (*усміхається*). Моя хата і я сам, пане отамане, тобі на послугу!

Гаркуша. Ходім же, моя горличко, спочинь, засни.
(*До Уласа стиха*). Зібрать всю нашу ватагу і дождитись мого приказу.

Улас. Буде, як кажеш, пане отамане.

Гаркуша веде сотничиху у хатку, а Улас іде до розбійників.

Вихід 3-й

Улас, 1-й і 2-й розбійники.

Улас. Знатну куріпочку накинув, та ще й пані сотничиху! Здається мені, такої ще й не траплялось... Уродилась же така гарна... а все на наше безголов'я!.. (*До розбійників*). Отаман звелів зібрать до купи всю ватагу... Се, мабуть, даром?

1-й розбійник. Щоб чого не було!

2-й розбійник. У його собачий ніс!
Улас. Що буде — те буде... він про те зна!

Подає вістку посвистом, по третьому разу за лаштунками
одкликаються свистками.

Вихід 4-й

1-й і 2-й розбійники, Улас і Помело, з ним кілька чоловік розбійників.

Помело (*швидко*). Отаман вернувсь?

Улас (*сміючись*). Та ще й не один! Таку привіз кра-лю, що якби ти глянув на неї, то в тебе б і очі рогом полізли. Як намальована, матері її ковінька!..

Помело (*сердито*). Щастя чоловіку. Мабуть, не брешуть, що сам чорт йому помагає... Яку не накіне оком, — так її до себе і причарує.

Улас (*сміючись*). А тобі й досадно! Ти б хотів, щоб вони всі повісились тобі одному на шию?

Помело. А тобі не досадно! Бач, що схоче, те й робить — неначе який баша турецький; а нашому брату — дзуськи!..

Улас (*перебиває*). Як дзуськи!.. брехня! Отаман не боронить — хоч всіх на світі до себе причаруй, тільки не силою, а по волі, щоб закохалась в тебе... (*сміється*).

Помело (*сердито*). Не козацьке діло — добиваться того кохання по волі. Коли мені подобалась, то й годі. На біса мені її питать, чи я їй до любові?.. Не бійсь, — як він тікав з Січі од шибениці, то обіщав нам веселе життя, а теперечки забрав нас до рук, неначе наймитів, орудує нами, — що звелить, те й роби та ще й мовчи...

Улас. Обізвись тільки, так він тебе на два локті і повищає або з голови зробить свистуна!

Помело. А ми дурні самі у ярмо шиї протягуємо і покірствуємо, неначе кошовому! Невелика пиха, що отаман.. Сьогодні він, а завтра я!

Улас. Так що? Сьогодні й слухай його, а завтра тебе слухатимуть.

Помело. Та який з його отаман? Удає з себе лицаря: боронить грабувать, і тільки того дозволяє різать, котрий тебе ріже... Не треба нам такого отамана!

Улас. На всякого не догодиш. Що б то й було, якби

ми усякого різали та грабували?.. Давно б розвішали нас по шибеницях, давно б крутились наші кістки на полях... А наш отаман розумно порядкує, одбере ув дно багатого, а десять бідних наділить, та й на нашу долю перепадає; зате ж скільки маємо людей до себе прихильних!.. І що там собі не базікай, а й жіночки нам помагають,— не раз стали нам у великій пригоді, не раз з великої біди визволяли!

Помело. Чорти батька зна що верзеш!.. Не тобі б казати і не мені слухати!.. (До розбійників). А підложіть лишень, хлопці, дровець: запалимо люльки та заспіваємо пісень — повеселішає.

Розбійники сідають купами; запалюють люльки. За лаштунками чутно свистки; до них одкликаються.

У л а с і П о м е л о. Ще наші!

Вихід 5-й

Т і ж і В а к у л а (за ним в а т а г а р о з б і й н и к і в: декотрі ведуть дівчат. Дівчата пручаються; їх силою підганяють).

Помело (вглядівши дівчат, біжить до них назустріч). Перепілочки мої любі! Без вас нам і світ не милий!.. Відкіля се узялись? (Обійма декотрих).

В а к у л а (штовхаючи дівчат). Дурні! чого ви злякались? Не бійтеся, живісінькі будете!

У л а с. Відкіля набрали сього зілля?

В а к у л а. У лісі полуниці збирали, так ми їх і захопили: веселіше з ними буде. Вони нам заспівають і потанцюють. (До дівчат). Не бійтеся! кажу вам, не бійтеся! (Виводить на середину).

У л а с. Ну, гляди, Вакуло, щоб нам не розсердить отамана. Хіба не знаєш, що він заборонив чіпать сю погань і дуже сердиться, як його не слухають!

Помело (Уласу). Наплювать мені на твого отамана... Я перший його не слухаю!

В а к у л а. Справді! боронить нам і потанцювать із дівчатами, тугу розбить! Ми не в Січі, а він нам не кошовий...

Р о з б і й н и к и. Він нам не кошовий!.. Не пустимо, не пустимо дівчат...

З баклаг націджують горілку, п'ють самі і частують дівчат. Дівчата одмовляються, а далі п'ють.

Помело (*весело*). Пийте на здоров'ячко, мої перепілочки. Танцюйте, співайте і нас звеселяйте! Гей, музики, грайте! Ануте, хлопці, починайте!

Розбійники виймають з-під керей скрипиці, бандури, сопілки, бубни, деякі старші сідають і дивляться, а другі грають у карти.

Помело і Вакула. Ануте, лишень, заспівайте нам «Ой, за гаєм, гаєм, гаєм зелененьким...»

Всі. Ой, за гаєм, гаєм!.. (*Стають рядками і гуртом співають*).

Ой, за гаєм, гаєм, гаєм зелененьким,
Там орала дівчинонька воликом чорненьким (bis).
Орала, орала, не вмiла гукати,
Та й найняла козаченька на скрипочку грати (bis).
Грає козак, грає, бровами моргає:
Вража його мати знає, на що він моргає (bis).
Чи на мої воли, гей, чи на корови,
Чи на мое біле личко, чи на чорні брови (bis).
Воли та корови усі поздыхають,—
Біле личко, чорні брови повік не злиняють (bis).

Улас, Помело, Вакула і деякі розбійники. Та й гарна ж пісня!.. От спасибі вам!

Помело (*до дівчат*). А котра з вас співа «Гриця»? Дівчата (*показують на одну*). От ся гарно співа, от ся!..

Помело. Заспівай, моя перепілочко, потіш козацьке серце!..

Дівчина соромиться, одмовляється, а далі співа:

«Ой, не ходи, Грицю, на вечорниці,
Бо на вечорницях дівки чарівниці.
Котра дівчина чорнобривая,
Та чарівниченька справедливая (bis).
У неділю рано зілля копала,
А в понеділок переполоскала;
Прийшов вівторок, зілля зварила,
У середу рано Гриця отруїла (bis).
Прийшов четвер, Гриценько помер,
Прийшла п'ятниця, поховали Гриця;
У суботу рано мати дочку біла:
«Нащо ти, суко, Гриця отруїла?» (bis).
«Ой мати, мати, жаль вваги не має!
Нехай же Гриценько двох не кохає!
Нехай не буде ні тій, ні мені,—

Нехай достанеться сирій землі (bis).
Отсе тобі, Грицю, я так і зробила,
Що через тебе мене мати біла;
Отсе тобі, Грицю, така заплата:
З чотирьох дощок темная хата!» (bis).

У л а с. Заспівайте ж мені, мої куріпочки: «Ой, ізійди, зійди ти, зіронько та вечірняя!..» Знатна пісня! — неначе обценьками за серце хапа!

Одна з дівчат виходить і співа:

«Ой, ізійди, зійди ти, зіронько та вечірняя,
Ой, вийди, вийди, дівчинонько моя вірная!» (bis).
Не подоба зірці ізвечора та зіходити,
Не подоба дівці до козака та виходити (bis).
Ой, зіронька зійшла, усе поле та й освітила,
А дівчина вийшла, козаченька звеселила (bis).
Ой дівчино моя, та недоленька твоя,
Що не сподобала тебе родинонька моя! (bis).
Ой, не так родина, як меншая сестра:
«Та не бери, брате, без щастя дівчина зросла, (bis).
Що без щастя зросла, а без долі уродилася;
Вона тобі, брате, дружиною не судилася! (bis).
Лучче ж тобі, брате, з сиротини насміятися,
Аніж тобі, брате, з сиротиною повінчатися (bis).
Лучче ж тобі, брате, важкий камінь підняти,
Аніж тобі, брате, з сиротою проживати» (bis).
«Лучче ж мені, сестро, та гіркий полин їсти,
Аніж мені, сестро, сиротину з ума звести» (bis).

У л а с і деякі розбійники. Спасибі! Гарна пісня, дуже гарна!

Знов розносять горілку, частують, регочуться; музики грають швидкої, починають танцювати, співають, п'ють горілку, зачіпають дівчат; бенкетують по-козацьки. Гаркуша виходить з хатки і близьиться до товариства.

Деякі розбійники (вглядівши). Отаман, отаман!

Вихід 6-й

Ті ж і Гаркуша, похмурий.

Музики замовкають, перестають танцювати; перед Гаркушею ватага розступається. Гаркуша виходить на середину.

Гаркуша (похмуро оглядує ватагу; далі, привітно до дівчат). По волі, чи по неволі до нас поприходили?

Дівчата (*жалібно*). Не по волі: нас захопили в лісі і силою сюди привели.

Гаркуша (*грізно озирнувшись на ватагу*). Хто посмів не послухати мене? (*Усі мовчать, Гаркуша дужче*). Хто посмів, питаю, не послухатися мене? Хто їх сюди привів?

Помело (*виступаючи*). Ми їх сюди привели!.. Не дуже гримай, пане отамане: сотничиху розбуркаєш!

Гаркуша (*до ватаги*). Ви заприсягались слухатися мене і мені покірствовати; коли мої розпорядки кому з вас не по нутру, нехай той іде собі на всі чотири!

Помело. Та й ти, пане отамане, заприсягався орудувати нами по правді і обіщав веселе життя!

Гаркуша. А хіба ж я збрехав? Нехай хто скаже, що я скривдив його або судив не по правді?.. (*До дівчат*). Ідіть собі додому; Гаркуша не обижає дівчат і другим не дає обижать.

Дівчата низько кланяються і хочуть іти.

Помело (*розтопивши руки, не пускає дівчат*). Не пуцу, не пуцу! (*До товариства*). Пани-товариші! Чи довго Гаркуша буде нами орудувати, як наймитами?

Ватага загомніла; декотрі з розбійників здержують дівчат.

Гаркуша (*грізно до Помела*). Одно слово — і я тебе як собаку! (*Хапається за пістоль*).

Помело (*теж хапається за пістоль*). І в мене не порожні руки!

Гаркуша хутко вихоплює пістоль із-за пояса і, не цілившись, стріляє, Помело пада мертвий, дівчата з ляком тікають врзтіч; розбійники здіймають шапки.

Гаркуша (*засуває за пояс пістоль*). Собаці собача й смерть! (*Грізно поглядаючи на розбійників*). Закопайте!

Улас і кілька розбійників підходять до убитого.

Улас (*дивлячись на убитого*). Та й хватсько ж втрапив — у самісіньке серце! І не стрепенувсь, сердешний! (*Виносять тіло*).

Гаркуша (*всміхаючись*). Пани-товариші! Сотник Буруз наміряється сьогодні всіх нас заповонити, щоб провітрити на шибеницях! (*Розбійники сміються*). За се тре-

ба собачому сину завдати пам'яткового, щоб він і до нових віників не забув!

Всі. Пам'яткового, пам'яткового, щоб знав почім ківш лиха!

Гаркуша. Слухайте, панове старшина! Сотник Бутуз теперечки повинен бути з своїм військом на Мглинському шляху, біля Густинського гаю. *(До Вакули)*. Ти, Вакуло, з своїм загоном іди на той шлях; як стрінешся з сотником, то мани його к Мглину, щоб його одвести од нашого тирла. *(До Уласа)*. А ти, Уласе, переряди своїх козаків у свитки, щоб здавались за сотникових хуторян, та й стань засадою у вершині цього гаю; як почувеш, що сотникова облава, ув'язавшись за Вакулою, близиться до тебе, то й ти з ними змішаєшся, та й до самого сотника добирайтесь. А як оточите його—і турчіть йому в ухо, що ви знаєте, де заховався Гаркуша; та й провадьте його сюди. *(Вакулі)*. Тимчасом, як Улас захопить сотника, ти з своїм загоном к чортам пужни сотниківське харпацтво і прикрий Уласа... Зрозуміли, пани-товариші?

Улас і Вакула. Зрозуміли, пане отамане; буде так, як ти кажеш.

Гаркуша. Ідїть же, не забарїться з сотником!

Розбїйники розходяться.

Вихід 7-й

Гаркуша *(один замислившись)*. Важко, нестерпучо бути харцизом! З кожним днем мені гидшає і каменюкою налягає на душу!.. Ім аби тільки грабувать, різать та пекти людей; деколи помилуєш, оборониш кого, то так і зашиплять, як гадюки!.. Мене кожен час чека або зрадлива куля, або шибениця. Мене слухають, бо ще бояться мене, й кохають, поки не довідаються, хто я!.. Важко,—та нічого не вдієш: не поможе бабі кадило, коли бабу сказило... *(Сотничиха виходить з хатки; Гаркуша, побачивши її)*. Небого! ти щиро мене покохала; теперечки ти б оддала мені й душу твою чистую, як роса, що з неба падає і свіжить світ божий, а через годину ти сама злякаєшся свого кохання і проклянеш мене!.. Згадавши про своє щастя, будеш ще нещасливіша, як була, не ба-

чивши мене! Чого ж се так мені тебе жаль?.. До тебе першої одкликнулося моє серце!

Вихід 8-й

Гаркуша і сотничиха.

Сотничиха. Ти тут, мій голубе?.. Прокинулась, дивлюсь — тебе нема; так мені стало страшно, смутно. Що буде зо мною, як ти мене покинеш?

Гаркуша. Не думай о розлуці, поки ми вкупі!

Сотничиха (*озираючись*). Мій боже милий, як тут гарно! Неначе в раю! Мені ніколи і на думку не спадало, щоб було таке щастя на світі!.. (*Пильно дивиться на Гаркушу*). Чого ж ти, мій голубе, такий смутний?.. Чого так замислився?.. Може, не любиш мене?..

Гаркуша. Я тебе кохаю, моя горличко, як ще нікого на віку не кохав! (*Притуляє сотничиху до серця*). Ось послухай лишень, яку я задля тебе скомпонував пісню. (*Достає бандуру, настроює й співає*).

«Веселився козаченько
Та й не схаменувся,
Як уразила серденько
Гарная Маруся.
Ой серденько дуже б'ється,
Як її побачу,
Як же з нею розійдуся,
Трохи що не плачу.
Авжеж, коли став кохати,
Зроду не уймуся,
Та й кохати перестати
Не можна Марусі.
Така гарна, така повна,
Що не надивлюся,
Чепурная і моторна
Милая Маруся!
Чи танцює до скрипиці,
То — хоч забожуся —
Нема дівки, молодниці,
Кращої од Марусі.
Я б хвалив тебе багацько!
Та того боюся,
Що не любить козацької
Похвальби Маруся!
А як станеш похваляти,
Я вже не візьмуся,

Бо де слів таких узяти,
Щоб хвалить Марусю!
Коли ж будеш ти зо мною,
Як я полюблюся:
Мое щастя похвалю
Буде для Марусі...»

Сотничиха. А мое щастя — твоє кохання, мій голубе!.. Я твоя навіки!

Гаркуша. Навіки?.. Що б тобі не трапилось? Що б ти про мене не почувала?

Сотничиха (*скоро*). Що б про тебе не почувала!

Гаркуша. Побачимо!.. А поки що обіщай мені, що ти усе зробиш, без плачу і не розпитуючи, об чім я тебе не попрошу!

Сотничиха. Обіщаю! обіщаю!

Гаркуша. Сьогодні ти мусиш вернуться до сотника.

Сотничиха (*перехоплює*). До сотника? Ні, ні. Поки світ-сонця, цього не буде. Лучче мені вмерти, ніж вернуться до мого нелюба!

Гаркуша. А що ти мені обіщала?

Сотничиха. Змилуйся, хоч скажи, нащо мені вертаться до сотника?..

Гаркуша. Сьогодні усе будеш знати, а теперечки слухай, що я тобі казатиму. (*Здіймає з своєї руки перстень*). Нехай отсей перстень закріпить наше кохання. (*Сотничиха хоче узяти перстень, Гаркуша не дає персня*). Постривай, не тепер!.. (*Виймає з кишені коробочку, кладе туди перстень і замика ключиком*).

Сотничиха. Коли ж?

Гаркуша. Скоро, а теперечки візьми тільки отсей ключик, і як пришлю тобі сю коробочку, то одімкнеш, і тоді усе тобі виявиться, чого й не сподівалась!

Сотничиха (*бере ключик*). Нехай буде, мій голубе, як ти кажеш.

Вихід 9-й

Гаркуша, сотничиха і Обух (*швидко входить з цидулкою в руці*).

Обух (*віддаючи цидулку Гаркуші*). Од Уласа, пане отамане.

Гаркуша (*прочитавши, виходить наперед*). Сотник

в моїх руках... От-от і сюди приведуть. (*Озираючись на сотничиху*). Треба її швидше звідси випровадить...

Сотничиха (*підходячи до Гаркуші*). Яка се звістка? відкіля?

Гаркуша. Гуси додому, вовк за горою! Ось що...

Сотничиха (*скоро*). Чи не Гаркуша?

Гаркуша. Одгадала. Дали мені звістку, що він довідавсь, що ти ховаєшся у сім гаю,— треба тобі тікати звідси!

Сотничиха (*з ляком*). Тікаймо, тікаймо! (*Ханає за руку Гаркушу*). Куди ж ми підемо? Де сховаємось, мій голубе?

Гаркуша. Заспокойсь, моя горличко. Обух одведе тебе в таке місце, що ніхто не знайде; а я тимчасом розвідаю, як би нам лучче втекти і сховатися од Гаркуші...

Сотничиха (*обіймаючи Гаркушу*). Не пушу тебе самого! І я піду з тобою...

За лаштунками чуто гомін.

Обух. Поспішай, пане отамане! Наші недалеко!

Гаркуша (*Обуху*). Де коні?

Обух. В вершині балки...

Гаркуша (*передає сотничиху Обуху*). Тікай, не гайся!

Сотничиха (*обійма Гаркушу*). Прощай, мій голубе!.. Не барися! (*Виходить*).

Вихід 10-й

Гаркуша, потім Улас, а за ним розбійники з гомоном, з сміхом несуть сотника, покритого свиткою.

Улас (*сміючись*). Пане отамане! Ось подивися лишень, якого лицаря піймали... Гляди, не злякайся! (*Ставлять його перед Гаркушею і здійсмають з голови свитку. Сотник як несамовитий дивиться на Гаркушу*).

Гаркуша. О, та який же з його лицар! Правдивий Ганджа Андибер!

Розбійники сміються.

Улас (*штовхаючи сотника в потилицю*). Кланяйся, іродів сину, пану отаману Гаркуші!

Гаркуша. А нащо ти мене шукав? Чого тобі треба? (*Сотник з переляку слова не вимовить*). Що ж ти мовчиш, телепень? Кажі!

Сотник (*стає навколішки*). Пане отамане, пане Гаркушо! Змилуйся! (*Кланяється до ніг*).

Гаркуша. Старий дурень! Сидів би собі дома, а то в робочу пору одриваєш народ од діла і чорт батька зна чого гасаєш по лісах та шукаєш вітра в полі. І до смерті б мене не знайшов, коли б я сам не дав тобі помочі!

Сотник (*жалібно*). Змилуйся, пане отамане! Се мене направив Бебех, Куць та хорунжий!.. Якби на мене, то сидів би собі тихенько дома, покоровився б тобі... Їх карай; коли хочеш, я тобі живцем їх віддам, хоч шкуру з них дери; а мене, неповинного, одпусти додому... У мене молода жінка, душі в собі не чує,—так мене любить; як ти мене з світу зженеш, то й вона вмере. Зжалься, пане отамане, хоч над нею, нещасливою!..

Розбійники сміються.

Гаркуша. Так у тебе, у старого дурня, і жінка молодая?.. Та ще й так тебе кохає, що душі в собі не чує? Ні, нічого робить, треба тебе помилувать, щоб справді з жалю не вмерла. (*Виймає з кишені коробочку, де перстень захований, і дає її сотнику*). Візьми сю коробочку і віддай твоїй жінці; скажи їй, що се подарунок од Гаркуші. Чи чуєш?

Сотник. Чую, пане Гаркушо, чую!

Гаркуша. Тільки гляди: цур не дивиться, що там заховано; а то я подивлюсь, чи багато у тебе клоччя в голові.

Сотник. Щоб мені повилазило, коли подивлюсь!

Гаркуша. А щоб тобі було незavidно, я й тобі дам пам'яткового. (*До розбійників*). Прив'яжіть його, пани-товариші, до дерева і добре нагодуйте березовою кашею...

Розбійники хапають сотника.

Сотник (*з плачем*). Змилуйся, пане Гаркушо!.. Бочонок з'олота викупу за себе дам! Коли хочеш, і жінку віддам!

Розбійники регочуться.

ДІЯ ТРЕТЯ
(У двох картинах)

КАРТИНА ПЕРША

Обстановка: спальня сотничихи; двері в дівочу зачинені

Вихід 1-й

Сотничиха і Гаркуша (улізають у вікно).

Сотничиха (*журливо оглядуючи світлицю*). Знов ті ж осоружні стіни, та ж пекельна тюрма! О, теперечки вона мені ще нестерпучій, як перше була...

Гаркуша (*перебиває*). В твоїй волі зостаться або покинуть пекельну тюрму і вилетіть з неї, як пташка з клітки.

Сотничиха (*з досадою*). Не зрозумію твоїх таємних речей і не добро вони віщують, гнітять мою душу і рвуть моє серце; як бачу, тобі мене не жаль, ти мене не любиш, покинеш!.. (*Плаче*).

Гаркуша. Не покину, моя горличко, не покину, аби ти тільки не одцуралась од мене; і поки світ-сонця, тебе тільки одну буду кохати. Повір же моему серцю, що тільки б'ється задля тебе одної!.. (*Обнімає сотничиху*).

Сотничиха (*тулиться до Гаркуші*). Вірю тобі, мій голубе, і боюся тебе — сама не знаю чого!..

Гаркуша. Через годину ти одбереш од мене свій перстень, і коли згодишся, то вийдеш в той гай, що за городами; тоді вже вкупці поїдемо далеко-далеко — на

край світу; ніхто про нас і не почує, ніхто й не заборонить нашому щастю.

Сотничиха (*швидко*). Чому ж не зараз?

Гаркуша. Сама побачиш — чому. Прощай! нічого гаятись. (*Хоче йти*).

Сотничиха (*здержує*). Візьми й мене з собою... я без тебе умру... зжалься!

Гаркуша (*вилізаючи у вікно*). Прощай! я тебе дождатиму!

Сотничиха удержує Гаркушу, хапається за його жупан; він виривається і зачиняє вікно. Сотничиха, зомлівши, падає на дзиглик.

Вихід 2-й

Сотничиха і Галя.

Галя (*виходить із дівочої і, вглядівши сотничиху, підбігає до неї*). Вернулась!.. і як несподівано! Живенька-здоровенька, моя пташечко?.. Що ж се з нею? (*Приглядується*). Як нежива, і оченьки заплющила!.. Пані Марусю!.. ріднесенька моя!.. (*Тре їй виски*).

Сотничиха (*одкриваючи очі*). Галю!

Галя. Де ж ти була, моя пташечко?.. Чи помилював тебе господь?.. Мій боже милий! Як же я убивалась за тобою! Хотіла була вже у ліс бігти, щоб тебе вирятувати!

Сотничиха (*весело*). Я була, Галю, у раю; бачила там щасливу мою долю; глянувши на неї, і розум мій помутивсь!.. Бачиш, я й теперечки як несамовита...

Галя (*дивуючись*). Справді повеселішала, неначе ту щасливу долю з собою принесла!

Сотничиха. А знаєш, Галю, хто був той козак, що вчора оборонив мене од Гаркуші?

Галя. Ні, не знаю.

Сотничиха. Той самий, з котрим стрілась я в лісі... Пам'ятаєш, що я тобі розказувала?

Галя (*швидко*). Той самий?

Сотничиха. Забалакалась та й забула спитать, як ви оборонилися од Гаркуші!

Галя. Гаркуші не було; навіть з чого переполохались; ми вже думали, чи не сам Гаркуша тебе умчав?

Сотничиха (*з досадою*). Вигадки! Як-то можна, щоб Гаркуша був такий чесний козак! Я у його провела нічку, як у рідної матері під крилом; я йому оддалась з

душею і тілом, а він...*(од серця)*, слухай, Галю: я його люблю, а він мені запрягавсь до смерті одну мене кохати...

Г а л я. Що се ти вигадуєш, моя пташечко? Ти ж перед богом запрягалась кохати одного сотника?

Сотничиха *(перебиває)*. Ні, я запрягалась його зневажати! — Однак я ще тебе не спитала, чи вернувся мій нелюб.

Г а л я. Ні, нема й чутки.

Сотничиха. Дай мені одягтись, щоб сотник не довідався, що мене не було дома.

Г а л я. Як таки можна, щоб сотник не допитавсь, що ти не ночувала дома?

Сотничиха. Нехай допитається, та не тепер...

Г а л я. Коли ж?

Сотничиха. Як мене тут не буде...

Г а л я *(з ляком)*. Що се ти задумала, моя пташечко?.. чи не хочеш нас покинути?

Сотничиха. Скоро покину осоружну сю тюрму і полечу з моїм голубом далеко-далеко — аж на край світу!..

Г а л я *(швидко)*. Ти хочеш покинути рідний край?..

Сотничиха *(перебиває)*. Там у мене рідний край, де мій милий, на його грудях, біля його серця!

Г а л я *(жалібно)*. І мене тобі не жаль покинути? мене, що так щиро тебе кохала?

Сотничиха *(з жалем)*. Тебе одну мені жаль; так що ж мені робить, Галю, коли я йому оддала вже мое серце?..

Г а л я *(швидко)*. Так утечемо разом; я піду за тобою на край світу!

Сотничиха *(обнімає Галю)*. Серденько мое! Спасибі тобі!..

За лаштунками чуто голос Катерини і хорунжого.

Г а л я *(прислухаючись)*. Катерина, хорунжий!.. Чи не вернувся пан сотник? Може, й Гаркушу піймали?

Вихід 3-й

Ті ж, Катерина, з перегодою хорунжий.

Катерина *(з великою радістю)*. Помилував мене господь! Чорти ухопили сотника! А я вже думала топиться — на одно б вийшло. Якби вернувся та довідався, що немає пані Марусі, то він би мене живцем у землю

закопав!.. (*Побачивши сотничиху*). Глянь. Відкіля се узялась? Неначе з неба впала!..

Хорунжий (*убігаючи*). Усі пропали до одного, і пан сотник пропав, як собака в ярмарку!.. Один я!..

Сотничиха (*перебиває*). Чи не стрівся з Гаркушею козак в червоному жупані?.. Щоб ще й він не попавсь йому в руки!..

Хорунжий. Кажу ж тобі, що всі пропали, всі до одного! Гаркуша не злякається червоного жупана, коли самого сотника... Дайте хоч чарку запіканки, зовсім у горлі пересохло...

Сотничиха (*перебиває*). Ні, ні, сьому не бувати! Він такий бравий, смілий!.. Однак од сієї вісті похолонуло у мене на душі... Боже милосердний, заступи його!..

Галя. Заспокойся, моя пташечко, може, се все на-брехано...

Катерина. Чого ж я тутечки, дурна, дожидаюсь?.. Адже ж ключі в моїх руках. Піду та й пригорну хоч один бочонок з карбованцями — згодиться на старості... (*Виходить у дівочу*).

Хорунжий (*слідком за Катериною*). Хоч піннику, аби тільки швидше!

Катерина (*до себе*). Вибачай! Теперечки мені не до тебе... (*Відчиня двері з дівочої надвір і з жахом одступає назад*). Ой, мені лишечко! наші... Бебех, Куць, Федір... (*ударившись об поли*) і пан сотник... Щоб я пропала, коли не пан сотник!..

Хорунжий, сотничиха і Галя біжать до дверей.

Хорунжий (*дивуючись*). Вони, вони! І пан сотник! Отсе диво! Бачу, Гаркуша їх помилував!

Галя (*сотничисі*). Не казала я тобі, моя пташечко, що брехня?

Катерина. Ох, лишечко! Наш сотник, як неживий!

Вихід 4-й

Ті ж, Бебех, Федір і сотник Охотники ведуть сотника під руки; він стогне.

Катерина (*біжить до сотника назустріч з хлипанням*). Батьку мій рідний! Посік же тебе булат вражий!..

Бебех (*перебива*). Брехня! який там булат? Одчухрали різками... Присохне, як на собаці!

Сотник сіда і зскакує.

Куць (*цілує руку сотничихи*). Здорова була, моя крулево! Добре ще, хоч тебе не захопили; я тільки за тебе одну й боявсь!

Сотник (*жалібно*). Чорти надали мені ловить того Гаркушу, бодай йому...

Бебех. На себе жалкуй, пане сотнику! Яка нечиста мати штовхала тебе в потилицю? Їхав би біля мене, а то поперло тебе у ліву руку... От і погуляв, як цуцик на вірвовочці...

Куць. Не було мене там! А вже висить би Гаркуші на осіці; я б його, собачого сина!..

Сотник (*зітхнувши*). І як то воно чудно сталося, так і не збагну; вже був зовсім Гаркушу піймав... та й самого піймали, ще й одчухрали!

Хорунжий. Ще диво, як не повісили! З Гаркушиних рук на сей світ не вертаються!

Бебех і Куць. Нічого бога гнівить, пане сотнику, щасливий ти, дуже щасливий!

Сотник (*сердито*). А, щоб і вам такого щастя всипали! Постривайте, він і вам дасть себе узнаки!

Федір здіймає з сотника керею; коробочка, що дав Гаркуша, пада на поміст.

Сотничиха (*швидко підіймає коробочку і, підступаючи до сотника*). Де ти узяв сю коробочку?

Сотник. Гаркуша прислав тобі гостинця.

Сотничиха (*злякавшись, випуска з рук коробочку*). Гаркуша?

Усі (*з жахом*). Гаркуша? Гаркуша прислав пані сотничисі гостинця?!

Куць (*сердито*). Не Іродового сина син! Осміливсь зневажать мою крулеву! Так я його на шматки пошарпаю!.. (*Наміряється підняти коробочку*).

Сотничиха (*швидко*). Не руш! (*До Галі*). Підійми! (*На сторону*). Теперечки я усе зрозуміла... Розв'язав очі...

Куць (*хоче узяти коробочку*). Треба подивиться, що там таке, що він туди заховав!

Бебех і хорунжий. Треба подивиться, треба подивиться!

Сотник. Не руште! Гаркуша сказав, що хто осмілиться подивитись, то він подивиться, чи багацько у того ключця в голові...

Куць і хорунжий (з ляком одступають). Нехай їй біс, тій коробці!

Бебех (хоче узять коробочку). Я не злякаюсь Гаркуші!

Сотничиха (загороджує дорогу Бебеху). Не дивись, я її спалю!

Сотник, Куць і хорунжий. Так, так,— спалить бісову коробочку!

Бебех. Нехай буде й по-вашому; а нам вже пора чого-небудь і закусить: живіт підвело...

Хорунжий. Насилу почули розумне слово!

Сотник. Ходім же у мою світлицю; мене ледве ноги держать. (Катерині). Подайте закуски на мою половину.

Бебех, Куць і хорунжий. Ходім, пане сотнику, ходім!

Куць (цілує руку сотничихи). До побачення, моя крулево!

Сотника ведуть на його половину; туди ж ідуть Бебех, Куць і хорунжий, а Катерина з охотником виходить через дівочу.

Вихід 5-й

Сотничиха і Галя.

Сотничиха (жалібно). Теперечки я зрозуміла його потаєнні речі. (Живо). Лучче я згину в цій тюрмі, ніж віддам себе розбійнику, харцизу... О злая моя доле! За що ти мене так люто караєш?

Галя. Чого ж ти убиваєшся, моя пташечко?.. Невелике ще лихо, що Гаркуша прислав тобі гостинця; коли не подобається — покинеш; а може, тут гарне намисто! (Хоче відчинить коробочку). Не відчиняється, замкнута...

Сотничиха (оддає ключик). Візьми ключик — тільки не одмикай, не одмикай!

Галя. Чому?

Сотничиха (з жахом). Там сичать гадюки, з неї вихопиться річка людської крові і потопить мене; вилетять тисячі замучених душ і ввіп'ються в моє серце!

Г а л я. Неподобне вигадуєш, моя пташечко. За що ж тебе топить в людській крові? Кого ти обидила на своєму віку, кого скривдила?

Сотничиха. За те, що я дивилась в ясні його очі, чула, як б'ється його серце; за те, що кохала його і до смерті кохати запрягалась!

Г а л я. Хіба ж ти Гаркушу любила? Схаменись, що ти говориш, моя пташечко!

Сотничиха (*схилившись до Галі*). Галю, я любила розбійника! Гаркуша — той самий козак, що я бачила його до шлюбу в лісі, а вчора була з ним у раю!

Г а л я (*дивуючись*). Ох, лишечко!.. Так, бачу, не брехали люди!

Сотничиха. Не думала й не гадала я, щоб він був розбійником... Такий добрий!.. Ну, сама ж таки подумай: я була в його руках; що б схотів, те і зробив би зо мною, а він чесно, по-лицарськи, поважав мене... Ні! Гаркуша не розбійник: нещаслива доля звернула його з праведного путі!..

Г а л я (*скоро*). Ні, ні, він не розбійник, та й не похожий на розбійника! Одімкімо ж, моя пташечко, коробочку!..

Сотничиха (*подумавши*). Одімкни.

Г а л я (*одмика коробочку*). Мій боже милий, який гарний перстень, яке намисто!.. так і сяє! Подивись лишень, моя пташечко! (*Показує*).

Сотничиха (*бере перстень і розглядує*). Як же я тебе дожидалась! Душі в собі не чула... Я думала, що ти, як той янгол, принесеш з собою щасливу долю, проведеш мене у рай, а ти... (*З плачем обійма Галю*). Галю, серденько моє! Чи ти бачила кого на світі нещасливішого від мене?..

Г а л я (*надіва на сотничиху намисто*). Мій боже милий, яка ж ти гарна у сім намисті!

Сотничиха (*здригнувшись*). Холодне, як гадюка! Неначе каменюкою мене придавило. Здійми, швидше здійми, воно мене задушить!.. Ні, не руш, не руш!.. Розум замовк, серце мене не слуха. Рятуй же мене, Галю, рятуй! Я гину, гину з душею!.. Я люблю, люблю розбійника!.. (*Плаче*). Бездольний! од тебе одреклось і небо, і земля; ти проклятий на сім і на тім світі, у тебе нема ні роду, ні вірної дружини!.. Та яке б лихо мене не спітка-

ло — я тебе не покину; пропаду або вирятую тебе! Ти мене дожидаєш... Іду, іду!..

Г а л я (*удержує сотничиху*). Куди се, моя пташечко?..

Сотничиха. До його, до Гаркуші!

Г а л я (*дивуючись*). Чи ти здуріла?

Сотничиха. Мені треба його бачить, сказати йому одно слово! Кажу ж тобі: або пропаду, або вирятую його! Прощай, Галю!

Г а л я. Я тебе не покину, моя пташечко! Коли загинуть, то пропадаймо вкупі.

Сотничиха (*обніма Галю*). Спасибі тобі, моє серденько, спасибі! (*Пада на коліна й молиться*). Господи, милостивий! Ти знаєш, ти бачиш, чого бажає моя душа; да буде ж над нами святая твоя воля! (*Устає і бере за руку Галю*). Ходім, Галю! (*Швидко виходять*).

КАРТИНА ДРУГА

Ліс; вглибині видно кілька розбійників.

Вихід 6-й

Гаркуша і Улас.

Гаркуша (*похмуро*). І досі немає... пора б!.. Може, й не прийде...

У л а с (*усміхаючись*). Заспокойся, пане отамане: прийде! Яка ж до тебе не приходила, як того тобі бажалось?..

Гаркуша. Ся не похожа на тих.

У л а с. Ніде правди діти: ся краща, та все ж таки баба; і всі вони одним миром мазані: на виду тільки інші, а серце однакове.

Гаркуша. Не кажи сього, Уласе, і серце у неї не однакове: ще ні одна не вразила так моєї душі, як ся... Вона збудила в моєму серці те, чого вже я не сподівався, вона збудила і совість мою... Чуєш, Уласе,— совість!.. Як гляну на неї, то нівіть-куди дівається і моя одвага: я млію перед дитиною!..

У л а с. Може, вона київська відьма? Утопить прокляту, щоб не наганяла чар на козаків.

Гаркуша. Вона чарує козаче серце чистою своєю душею!.. (Прислухається). Щось лопотить — чи не вона? (Приглядується). Вона!.. Іди собі, Уласе, і одведи ватагу туди далі, у ліс. (Улас підходить до ватаги і щезають за лаштунками).

Вихід 7-й

Гаркуша, сотничиха і Галля. Сотничиха, понувившись, підходить. Галя остається оддала.

Гаркуша (іде назустріч сотничихі). Горличко моя! Очі проглядів, тебе дожидаючись; я вже подумав, що ти злякалась свого кохання.. Теперечки ніхто не одійме у нас нашого щастя, ніхто не розлучить нас!..

Сотничиха (сміло). Козаче, не за тим я до тебе прийшла.. Слухай, що я тобі казатиму: я заприсягалась кохати козака чесного, лицаря, а не розбишаку, харциза!.. Цураюсь твого кохання, козаче, я тебе зневажаю.. (Зрива з шиї намисто і кида на долівку).

Гаркуша (сердито). Постривай!.. Згадай, що ти оддавалась мені з душею, а я не згодивсь, і здавсь на твою волю — поки не довідаєшся, хто я. Ти була власна не приходять: чого ж теперечки прийшла до розбишаки, харциза?.. Щоб його корить, дратувать, як собаку?.. Жалкуй же сама на себе; теперечки я буду задля тебе розбійником, харцизом!..

Сотничиха (сміло). Козаче, ти мене не злякаєш; світ мені огид; одна смерть — моя надія і втіха. Я прийшла сюди — або спасти твою душу, або пропасти; ніщо мене не злякає, і ніхто мене не одверне од моїх замірів!

Гаркуша. Що в тебе на думці?

Сотничиха. Покинь твоє харцизтво, покайся в твоїх тяжких гріхах перед богом і людьми і будь чесним козаком, лицарем, яким ти мені здавався і яким тебе господь создав: тоді я твоя на віки вічні!..

Гаркуша (всміхаючись). Дурна дитино! Ти й сама не знаєш, що верзеш!.. Давно вже стратив я надію на милосердя боже. Ніяке каяття не викупить моїх тяжких гріхів... Не допоможе бабі кадило, коли бабу сказило! Совесть моя потоплена в крові моїх братів, я пропаций, проклятий; я розбійник і розбійником зостанусь, поки плаха не знесе моєї буйної голови.

Сотничиха (*чуло*). Бог милує не того, у кого не тяжкі гріхи, а того, хто щиро кається. На кого ж і надія, як не на його, святого, милосердного? Не од людей же тобі дождатися того помилування!.. Молю ж тебе, мій голубе, зробися, як був, чесним козаком-січовиком; теперечки війна: іди битися з невірними,— рятуй своїх братів, а не губи!.. Бог тебе помилує, і цариця простить!..

Гаркуша (*перебиває*). Годі, перестань! Сього ніколи не буде!.. Неподобне вигадуєш!

Сотничиха (*вдохновенно*). Коли б твій батько й твоя мати устали з могили, а ангел-хранитель злетів до тебе з неба — і вони б тобі сказали те саме, що й я кажу!

Гаркуша (*чуло*). Годі, кажу, перестань, перестань. (*В сторону*). Збудила мою совість — і вона те ж саме заговорила!..

Сотничиха. Молю тебе, мій голубе, мій друже! (*Падає перед Гаркушею на коліна*). Одступись од свого харцизтва і покайся... Господь тебе помилує!

Гаркуша (*підійма сотничиху*). Устань, устань! Од твоїх речей моя душа топиться, як олово на вогні, твої бажання стають моїми!.. Не знаю, що мені й робить: я заприсягався моїм товаришам, що без їх ради ні на що не згоджусь!

Сотничиха. Я, ти сам кажеш, дурна дитина, а преклонила тебе: як же, щоб ти, з душею міцною, з твердою волею, та не здолав умовить своїх товаришів?..

Гаркуша (*чуло*). Ти стала мені за янгола-хранителя, ти збудила в моїй душі силу, котру я давно вже стратив... Нехай же буде, як ти кажеш... Іду, іду, куди зове мене чесний запорозький звичай!..

Сотничиха (*простяга руки догори*). Мій боже милий! Спаси його, спаси і помилуй! Ти бачиш, він кається!..

Гаркуша посвистом ззива ватагу; розбійники підходять до його.

Вихід 8-й

Ті ж, Улас, Вакула і розбійники.

Гаркуша (*до розбійників*). Я зібрав вас, пани-товариші, щоб де об чім порадиться...

Розбійники. Кажі, пане отамане, будемо слухать.

Гаркуша. Скажіть мені, пани-товариші, якою хотіли б ви умерти смертю: чи такою, як повинно чесним

козакам, чи такою, як нам належить — мотаючись на шибеницях і крутячись на палях?

Деякі з розбійників. Не придбали ми собі чесно́ї смерті, так про се нічого й питать...

Гаркуша. Ну, так я вас ще питаю: де б ви хотіли краще бути: чи в пеклі, чи в раю?

Деякі з розбійників. Не до нас річ, пане отамане!

Другі розбійники. Не задля нас писано про той рай!

Гаркуша. Ну, так, пани-товариші, хоч на се дайте одповідь: кого у вас більше охоти різать — чи своїх, чи бусурменів?

Всі. Бусурменів, бусурменів!..

Гаркуша. Та ходім же, пани-товариші, різать бусурменів, покаємось в наших гріхах, проллемо кров за віру православну, то бог милосердний нас помилує, а цариця пожалує!

Розбійники мовчать і озираються.

Гаркуша. Чого ж ви мовчите? Схотілось повиснуть на шибеницях або пекла жаль?.. А може, злякались бусурменів?..

Улас. Не злякались! Не первина нам з ними биться, а не сподівались ми од тебе, пане отамане, таких речей; ти нас наскочив якось налопом!..

Гаркуша. Чому ж не сподівались? Ви не які-небудь бурлаки, гультіпаки, а січовики; показалися трохи, погуляли — і буде з нас; знов зробимось такими ж чесними козаками, як і були!

Вакула. Як так, так і так, коли ти будеш з нами — в добрий час!

Улас. Справді, пане отамане: які ми розбійники? Ми — січовики, лицарі!.. Нагрішили та й покаємось!..

Гаркуша *(до розбійників)*. Нагрішили й покаємося; так, пани-товариші, і будемо чесними січовиками... Тепер — в Туреччину, в Туреччину!

Всі. В Туреччину, пане отамане, в Туреччину веди нас! Согласні, согласні!

Сотничиха *(обійма Гаркушу)*. І я піду... з тобою, мій голубе, піду на край світу!.. Тепер ти не розбійник, а чесний козак; одягнусь козаком і поруч з тобою буду биться з бусурменами!

Гаркуша. Постривай, моя горличко: на дорозі покаяння росте тернина... Ніжки поколеш! Теперечки у нас запроваджена січова регула: піст і молитва... Зоставайся дома, і як дійде до тебе чутка, що я загинув як чесний козак, то помолись за грішну мою душу і поплач: сльози милої — козацькі поминки!

Сотничиха *(плачучи)*. Буду молити господу, щоб він тебе помилував, сохранив, і щоб нам на віку довелось іще побачитися!

Гаркуша *(удає спокійного)*. Спасибі тобі, моя горличко, спасибі! Прощай!

Сотничиха. Прощай! *(Один одного тулить до серця)*.

Улас *(всміхаючись)*. А що теперечки скажете, пани-молодці? Лаяли жіночок, а от чого наробила ся молодичка *(показує на сотничиху)*. Усіх разом навела на спасенну дорогу.

Гаркуша *(цілує зомлілу сотничиху і передає її на руки Галі)*. Ех, ласий шматок! Та вже теперечки не до неї!.. За мною, пани-товариші! *(Всі виходять)*.

Галля *(піддержує сотничиху)*. Які чудні сі козаки! Жартує, а у самого тремтять сльози на очах.

ЗАВІСА СПУСКАЄТЬСЯ

МАРКО ПРОКЛЯТИЙ

Товчеться, як Марко по пеклу.

Українська приказка

I

Було в петрівку. Зелена по пояс трава вкривала степи, вихрилась, слалась і, як море, грала; набіжить вітерець, покотиться хвилею, нахилить, розіб'є її, і вона зажовтіє, заголубіє й зачервоніє квітами. На синьому небі ні хмарки; сонце зверху накрива теплом і широким промінням, як золотим дощем, кропить кожен листочок, кожну билинку, а з трави обдає, свіжить пахучим холодком. Дишеш, не надишешся, як буває в спасівські жароти, після довгої путі, не наситиш жадоби, допавшись до холодної криниці. Здається, тільки й видко небо й землю, а скільки ще наокоу тебе тієї тварі божої! Куди не глянь, під кожним кущиком, листочком кишать коники, комашня, як розмальовані метелики мигтять з квітки на квітку; а високо, під ясным небом, в'ються орли, хмарою літають дрохви, журавлі, хохітва; кібчики, неначе гвоздиком прибиті, на однім місці махають крильцями, виглядаючи добичу. Деколи залопотить, розляжеться трава, і сайгак, злякавшись свого ж шелесту, летить, як на крилах, схиливши на спину свої роги. Кругом тебе усе живе, усе дише, джеркотить, висвистує, а оддалі, невіть-відкіля виявляються озера, буцім чарами наливаються, мріють, котять хвилю за хвилею і, як море, вкривають землю. Тільки де-не-де синіють, неначе острови, оточені могили; і знов, як не було, мання розвіялось, рознеслось, і знов зелена трава скрізь стелеться по степу. Весело глянуть на ці степи запорозької України; усе очі до тебе пригорта-

ють, а серце мліє, смутні думки летять у невідомий край, а за ними рветься й душа, бо нема для неї притину землі, як нема чоловікові захисту на широкому степу.

Жар починав стухати, сонце близилося до землі, оточившись довгими паростями проміння, неначе підняло сто рук, щоб обняти степи на добраніч. Вітер, як з лісу, повівав холодком і розносив квітчані пахощі. У свою чергу озвались вечірні пташки: підпадьомкали перепели, деркотіли деркачі, висвистували овчарики, кигикали і квиліли, літаючи, чайки. Аж ось у траві неначе іскра блиснула, і виявивсь, як із землі виріс, на вороному коні січовик, у червоному жупані, в кабардинці¹ набакир. Ремінний пояс вривався в його тонкий стан, за поясом і в кубурах стриміли пістолі, біля боку висіла шабля в срібній піхві, а за плечима матлявся булдимок². Січовик був ще молодий, тільки вус вирівнявсь; ясно гляділи його карі очі, а уста ніби усміхались; усякий би пізнав по його юнацтву й безсумному погляду, що не ввірився ще йому світ, не почало й лихо. Їхав він тихою ходою, озираючись по сторонах, ніби гуляв собі; то закурлика пісню, то нахилиться з коня, зірве квітку, втішається нею і, побачивши кращу, кине й зрива другу.

Уже завечоріло. Широкі тіні простяглись і мережили степ; захід сонця зайнявся полум'ям і насупроти обдав ярким світом гребінь гори з могилами. Січовик скинув очима у даль, шукаючи, на якій би йому могилі заночувать. Дивиться, на самій вищій могилі щось мріє, чорніє; спершу здалось йому за шультіку, а як зблизився, побільшало — неначе орел; ще проїхав кілька гонів, роздивився, аж то чоловік, і сидів він нерухомо, неначе кам'яна баба на могилі.

— От і добре,— пробубонів про себе січовик,— послав мені господь на ніч товариша.

Спустившись у балку, він зупинився біля криниці, набрав у боклаг води, напоїв коня і повів його в поводу. Зійшов на гору, вже й до могили зблизивсь, а чоловік сидить собі, не ворухнеться, неначе заляк, не оглянеться на січовика і не чує шелесту од його важкого поступу. З виду й з одежі не гевал, не бурлака, а щось не

---

¹ Так прозивались запорозькі шапки, бо були обложені хутром з кабарди.

² Коротка гвинтівка. (Прим. автора).

просто: татарська кучма насунулась йому на очі, ніс за-
кандзюбився, як у кібця, а довженні сиві вуса аж до гру-
дей доставали. На плечах у його був накинутий чорний
подолянський кобеняк і в верзунах¹, як обуваються в Кар-
патських горах гуцули. Не видко було при йому ніякої
броні, тільки в руці держав він ціпок і біля боку лежала
торба.

Зблизившись до могили, січовик одпустив коневі под-
пруги, приарканив, дивиться, а чоловік усе сидить, не
оглянеться й не поворухнеться.

— Бач, як замислився,—прошепотів січовик, захо-
дячи збоку,— а мене й не бачить; постривай же, я тебе
сполохну,— та скільки духу й крикнув: пугу! — аж луна
по степу покотилась.

Однак од сього покрику чоловік не сполохнувся; не-
притьма озирнувся він і хижо спідлоб'я глянув на січо-
вика. Страшно горіли вирлоокі його очі, неначе іскри з
них посипались. Січовик хотів був ще вдруге пугукнуть,
та й припинивсь, бо, як списом, шпигнуло його тим по-
глядом, неначе холодна жеретія² обвилась і здавила
йому серце. І не схаменувся він, як, знявши кабардинку,
низенько вклонився, буцім самому кошовому, і з повагою
промовив:

— Добрий вечір, чоловіче! — Чоловік зміряв січовика
очима і, не промовивши слова, одвернувся. Нахмурився й
січовик: заграла молода кров, заіскрилися очі: розсердила
його та зневага.

— Слухай, чоловіче,— озвався січовик,— за пожегнан-
ня³ мусиш оддякувати, а не одвертати пику і чорти батька
зна куди стромлять свої волові очі, як кішка в каганець!

Чоловік мовчав, усе дивлячись пильно у ту ж саму
сторону, як спершу дививсь.

— Чи чуєш, що я тобі кажу? — знов гримнув січовик,
підступаючи.

— Не позакладало, чую...— пробубонів чоловік, не во-
рухнувшись.

— Чого ж мовчиш?

— Нічого казати; коли я тобі не подобавсь, іди собі
далі, степи просторі.

¹ Постоли з шкуратка. (Прим. автора).

² Невеличка гадюка, що лазить по деревах і обмотується кру-
гом вітей. (Прим. автора).

³ Поздоровлення (польське).

— Не я до тебе прийшов, а ти забрався в чужу со-
лому, та ще й шелестиш! Степи наші, запорозькі! От що!

— Хто се тобі казав?

— Я тобі кажу!

— Коли ваші, чом же ви їх не орете, не засіваєте, не користуєтеся ними?

— Січ не пшеницею степи засіва, а кріпостями, па-
ланками, от що!

— Погані ж будуть ваші жнива; не собі дбаєте; правда твоя, мине вік-другий — і сі степи ригнуть золо-
том, сріблом, та не буде вам з того ніякої користі. Не по-
дякують тих, хто кров'ю своєю їх поливав і своїми кіст-
ками огороджував!.. Так не кажи мені, козаче, що степи
ваші: божі вони і того, кому він дасть ними користува-
тися!

— Поки хвалько нахвалиться, будько добудеться!
Уставай же та йди собі ік уражій матері за те, що ти
цураєшся мого товариства; не хочу з тобою на єдиній
могілі ночувать, от що!

— Як не хочеш на одній, так шукай собі іншу...

— Вибачай, чоловіче,— гримнув січовик,— у мене та-
кий звичай, що куди б я не прийшов, то вже відти не
піду, поки сам не схочу.

— Такий саме звичай і в мене...

— Вставай же, кажу тобі,— скрикнув січовик,— не то
я тебе по-запорозьки підведу!

— Чи не схотілось тобі, козаче, тичка подуть? ¹ — спи-
тав чоловік, зареготавшись на весь степ, неначе само
пекло зареготало.

— Я тебе так подму,— гукнув січовик, ще гірш роз-
сердившись,— що аж на тій могилі опинишся.

— Гляди, козаче, не то мене не зведеш, ти торби моєї
не підіймеш.

— Брешеш, підійму, і потилицю ще тобі нею натовчу!

Січовик справді хотів був затопить по гамалику ², уxo-
пивсь за торбу, та сюди-туди і з місця її не зворухнув;
попробував обома руками взять, аж заморився від натуги,
а все-таки не зворухнув.

— Що там таке в торбі? — бубонів січовик, погляда-
ючи то на чоловіка, то на торбу,— який там біс сидить?..

¹ Спробувати сили.

² Місце нижче потилиці.

МАРКО ПРОКЛЯТЫЙ.

ПОЕМА

НА МАЛОРОССИЙСКОМЪ ЯЗЫКЪ

или

ПРЕДАНИЙ и ПОВЪРІЙ

ЗАПОРОЖСКОЙ СТАРИНЫ

А. П. Стороженка.

(Съ портретомъ автора).

ОДЕССА.

Типографія Л. Ниче, Палацковска, 30.

1879.

*Фотокопія титульної сторінки першого видання твору
О. Стороженка «Марко проклятий».*

Я ж таки неабиякий, підкови розгинаю, коня підіймаю, а гемонської торби й з місця не зворухнув... Скажи мені, чоловіче,— спитав він,— що ти таке на світі: чи який характерник, чи, може, сам чорт?

— Не характерник і не чорт,— одказав чоловік, схиливши на груди голову,— тільки чортова у мене доля...

— Яка ж у чорта доля?

— Не така, як у людей!

— Се, й не питаючи, знав... А ти мені скажи, який там біс сидить у твоїй торбі, що вона така важка?

— Подивись...

Січовик розв'язав мотузок, засунув руку в торбу й витяг голову старої бабусі. Аж звомпив він, глянувши на неї, і трохи з рук не впустив. Як учора одрубана: біле волосся було скуйовджене й облите запеклою кров'ю, брови нахмурились, незакриті очі грізно дивились, рот розкрився, страшно було глянуть на вид старої: здавалось, буцім вона в останній час кого проклинала.

— Чия се голова? — спитав січовик, прозора поглядаючи на чоловіка.

— Матчина...

— Хто ж її одчесав?

— Я!..

— Ти?.. Рідну неньку?! Мій боже милий, чом же ти не затримав такої грішної руки?! — скрикнув січовик, опускаючи голову в торбу.— Що ж там ще в тебе? — спитав він, дивлячись на чоловіка.

— Подивись...

Січовик знов поліз у торбу й витяг другу голову молоді дуже гарної дівчини. Джегерелі¹ й дрібушки ще не порозплітались, тільки довга коса, чорна, як гайворон, позлипалась запеклою кров'ю. Очі були трошки прищурені, а устонька, як терен синій, одкриті і зубки, неначе перли нанизані, біліли й блищали.

— Мій боже милий, яка ж гарна! — скрикнув січовик,— і на таку піднялась рука?!

— Піднялась, коли одрубана...

— Чия ж се голова?

— Сестрина.

— Чи не ти сю й одчесав?

— Одгадав!

¹ Коса на голові, складена вінком.

— Знаєш, чоловіче,— зітхнувши, промовив січовик,— на усьому світі нема найнещасливішої тварі, як ти, от що!

Чоловік швидко повернув голову й пильно глянув на січовика, ніби хотів роздивитися, од кого почув сю річ.

— Козаче,— сказав він журливо,— не тобі першому показував я сі голови, не тобі одному й признавався: всі ж од розумної голови казали, що нема на світі й звіра лютішого від мене, і не брехали вони; однак ти од щирого серця сказав святу правду; на усьому світі нема нещасливішої тварі, як я!.. Од мене все одцуралось: і небо, і земля, і саме пекло!.. Мене прокляла мати, прокляв і батько з того світу — я Каїн!.. А тобі мене жаль як побіденного, нещасливого... Спасибі тобі, козаче, дай руку, побратаємось! — чоловік простягнув руку, як лопату, обвинуту товстими жилами, немов вірьовками.

— Вибачай, чоловіче,— одрізав січовик,— хоч мені тебе й жаль, а прочварі, Каїнові, руки не подам і побратимом не буду.

Чоловік аж з місця скочив, так його уразила ся одповідь. Хоть нижчий він од січовика, а як роздрочився, так страшно й глянуть на його постать: плечі й груди, як башта, кулаки, як дві довбешки; пополотнів, очі кров'ю поналивались. Не звомпив же й січовик, на п'ядь не одступив і сміло дивиться чоловікові в очі...

— Як,— гримнув чоловік, заскреготівши зубами,— ти гребаєш моєю рукою, моїм товариством?.. Чи ти знаєш, блазень, що колись і я був січовиком, колись за велику увагу ставили моє товариство?

— Може, колись,— перехопив січовик,— та не теперечки...

— Так виймай же шаблю й боронись: за сю уразку я визиваю тебе на чесний поєдинок!..

— Не чесний буде поєдинок биться з шаблею проти голих рук, а давай чим здужаєм! — січовик згорнув кулаки й став наготові.

— Не бійсь і з шаблею не порівняєшся?

— Боюся тільки нечесної смерті: бог нас порівня, а розсудить совість...— одказав січовик, наступаючи.

Як од води стухає полум'я, так остання одповідь січовика припинила ярість чоловіка; не здержав він і його смілого погляду, понурився і назад одступив...

— Совість... совість...— глухо прогомонів він,— ні, ні, не мені, проклятому, брататися з тобою; не тобі про-

стягати і руку суцїзі! — чоловік приник до землі й важко застогнав, здавалось, і могила з ним стогне...

— Не сердься, чоловіче, за мою шпарку одповідь,— з жалем промовив січовик: як будеш гинуть, я од тебе не одцураюсь і обидві руки тобі простягну.

Чоловік підняв голову й глянув на січовика.

— Ти з Січі? — спитав він стиха.

— Еге,— одвітив січовик, сідаючи поруч з чоловіком.

— По волі чи недоля туди тебе запроторила.

— Не знаю, як тобі й казати. От слухай, небагацько розказувать.— Закохався я в дівчину в нашому-таки селі і хотів одружитись, так батько моєї суженої не згодивсь. «Дівча,— каже,— ще молоде та й ти молодий, іди собі у кіш, повештаєшся тамечки років зо три, покуштуй гіркої, і коли господь приведе вернутись, то ми тоді вас і одружим». Моя ненька — батька у мене нема, вмер — дуже вбивалась, однак не одмовлювала: «Іди, каже, синку, коли так треба, нехай тобі бог помагає, бо й батько твій там був: придбаєш і собі козацької слави». Так ото теперечки і повертаюсь додому, придбав, як кажуть, і тієї слави; так запорожці — матері їх ковінька, нехай здорові будуть! — таке прїзвище приложили, не знаю, як і неньці казати: *Кобзою* прозвали от що!.. Вже були почали Підковою звать, бач, підкови розгинаю, а тут мені на лихо нечиста мати кобзаря принесла; співав, собачий син, співав, та й поклав кобзу, а я не доглядівся, де вона, сів на неї та й потрошив диявольську личину; от мене й прозвали *Кобзою*. Отаке, бач, прилучилось.

— Не журися, козаче, не прїзвище прославляє чоловіка, а чоловік прїзвище; не за горами і той час, як розкинеться широкий простір задля козацького герцю.

— Була така чутка і в нас у коші перед моїм виїздом; прибїг із Чигирина військовий писар Хмельницький, лагодились збирати раду... Хотїлось і мені зостаться, так дівчина ж, козацьке слово...

— А дуже ти кохаєшся в своїй дівчині?

— Якби не дуже, який би його біс і покинув Січ!

— А хто тобі поручиться, що вона й досі тобі вірна і досі тебе кохає?.. Вернешся, а вона ще краща стала, вирівнялась, як біла тополя, тільки вже не твоя, а другому досталась... Що ти тоді робитимеш?.. Кажи!..

— Тоді ж то й буду казати.

— А буває, що сама ж ненька нараїть сужену свого

сина одружитись із другим... Що б ти тоді зробив, якби з тобою скоїлось таке лихо?.. га?..

— Неподобне вигадуєш; де ж ти чув, щоб рідна не-
нька втопила долю своєї дитини! Та й дівчина, котра коха
свого суженого, скоріше вмре, як з ким іншим одру-
житьься. Коли ж із такою розвела, як ти кажеш, то й доб-
ре зробила; шукай собі іншу, вірну дружину...

— Знайшлась та інша, рідна сестра,— сама ж кину-
лась заспокоїть побіденного. Се ж її й голова в торбі!..

— Рідна сестра! — обізвався Кобза, важко зітхнув-
ши,— та й гарна ж, навіки гарна!

— А коли б ти, козаче, побачив сю голову на повних
плечах, на строїному стані, коли б вона глянула на тебе
живими очима, почув би її голосок, устонька, як маківка,
червоні, стулились із твоїми устами?..

— Ну годі, казна-що вигадує, та ще й проти ночі!..

— Облила вона пошарпане серце,— розказував чоло-
вік, не слухаючи Кобзи,— дрібною сльозою живущої й
цілющої води і на який час загоїла його, та загоїла на
превелике лихо: загорілось воно знов коханням, люто, ска-
жено загорілось, і усього мене запалило... І в той час, як
гориш тим пекельним вогнем і жадою палить твоє нутро,
з неба, з самого раю, бризнула роса; чи вдержався б не
напитись тієї води?..

— Та ну тебе к бісу,— скрикнув Кобза, затикаючи ву-
ха,— страшно тебе й слухать! Що ти мене на покусу
підводиш чи що? Лучче ти мені скажи, який там бісяка
сидить у твоїй гемонській торбі, що вона така дуже важ-
ка? Здається, дві голови не багацько заважать?

— Що в мене в торбі? — озвався чоловік, піднявши
голову.— Нечистая моя совість!..

— Совість?.. Отаке ще вигадай!

— Совість тяжкая, важкая, невсипущая, що не дає
мені спокою, гризе мене і день, і ніч, вже більш як пів-
віку ношуся з нею і до кінця світу, до страшного суду
буду носитись, поки не зробиться вона легенька, що й
мала дитина її підійме...

— Коли ж вона полегшає?

— Тоді, як добрими ділами покрию превеликі й тяжкі
мої гріхи, а без сього не прийме мене ні земля, ні саме
пекло...

— Шкода, бачу,— пробубонів Кобза. Потім, з пере-
ходом, спитав:—Здавалось, казав, що й ти був січовиком?

- Був.
- Як же тебе там звали, чи не чув про тебе й я?
- Так звали, як піп охрестив, другого прізвища мені не прибрали.
- Яким же іменням тебе піп охрестив?
- Марком.
- Те-те-те, чув, багато дечого чув! — казав Кобза, витріщившись на чоловіка, — чи не той ти Марко, що товкся по пеклі?
- Той самий...

II

Піднялась роса і, як серпанком, укрила степ; небо потемніло, зорі вияснились; ніч тепла та пахуча простягла чорні крила і всю землю пригортала і тулила, неначе ньенька свою дитинку до грудей. Все живе затихло, примовкло, тільки сови та пугачі літали над головами Кобзи і Марка, скиглили, пугикали та й ще більш додавали суму. На темному небі чорним обрисом виявлявся збоку Марків вид, і видно було, як підіймались його груди, і чути, як важко він дихав. Боязко глядів на його Кобза, в його душі змінювались то жаль, то погордження; здавався він йому і харпаком і побіденним. Задивившись на його, забув він і голод і свою втому.

— Може б ти, чоловіче, черв'яка заморив? — спитав Кобза, — у мене є важні чабаки!

— Мого черв'яка нічим не замориш, — озвався Марко.

— Чи не хочеш глитнуть горілки? І горілка у мене є.

— Напоїла вже мене лиха доля, буде з мене!..

— Чого ж так важко дихаєш, занедужав, чи що?..

Засни, спочинь, воно й полеглає!

— Засни, спочинь... — обізвався Марко, ніби усміхаючись. — Нема для мене на сім світі ні сну, ні спочинку; я вже забув, коли й спав...

— Хіба ж так давно?

— І батька твого ще не було тоді на світі...

— Як же ти на світі божому оце живеш, не сплючи?

— Намість сну я щосуботи вмираю й оживаю, щоб знов умирати!

— Сьогодні, здається, субота, — усміхаючись, сказав Кобза, — побачимо, як же ти вмиратимеш!

— Бодай не довелось тобі бачить...

— Де ж твоя душа витає, як ти вмреш, коли, як і сам кажеш, і пекло її не прийма?

— Моя душа тимчасом літає по світі та збирає мої тяжкі гріхи і зносить у сю торбу,— і Марко озирнувся на свою торбу.

— Невіть-що й вигадує,— бубонів собі під ніс Кобза, а самого як морозом окотило, неначе за комір хто хапав. Здавалось йому, буцім і одрубані голови ворушились у торбі і шепотіли між собою... Однак, щоб не виявить свого суму, він ще по запорозькому звичаю і жартувать став.

— От бач,— каже, розв'язуючи свою сумку,— щоб твоя торба полегшала, тобі треба каятись та спасатись, а мені так добре їсти та запивати.

Та се кажучи, і почав чабака трощить; уклав і другого, і третього, а далі глитнув з пляшки на потуку горілки та, викресавши вогню, запалив люльку. Марко не промовив до Кобзи і слова й не озирнувся. Чим далі заходила ніч, тим важче він дихав, тим гірше гризла його нудьга; бідолашний не знаходив собі місця: гедзався, буцім підпалювали його вогнем, і тріпотів, неначе трясця його трясла. Кобза налагодився був на цілісіньку ніч не спати, щоб про всяк случай бути напоготові; та не вспів добре смикнуть люльки, як вона випала з рота, голова схилилась на сумку, і втома, неначе лещатами, стулила його тіло...

— Ненько... Зінько!..— пробубонів він, потягаючись, і захріп, та ненадовго.

Опівночі заколихалась і затурготіла під ним земля, гук і галас розбуркали його. Схопившись, він озирнувся навкруги і од жаху скам'янів. Перед Марком стояла старенька бабуся і дуже гарна молодиця з дитинкою на руках. Стара грізно дивилася на Марка: її очі як вогнем палали, скуйовджене і розпатлане волосся, біле, як молоко, розвівалось вітерцем, підіймалось, ворушилось, неначе купа гадюк; а дівчина висока, сановита, схиливши голову на груди, тулила до себе дитинку. Кобза тільки скинув на їх оком, зараз пізнав Маркову матір і сестру. Невеличка скибка місяця похмуро освітлювала вихідців з того світу. Марко ледве державсь на ногах; волосся піднялось догори, піна біла з рота, у грудях і ревіло і стогнало...

— Зникніть, одкасніть від мене! — хрипів він, одмахуючись руками.— Доки ви будете карать мене?

— Поти,—заголосила мати й сестра,—поки не спасеш своєї душі й наших душ, загублених тобою.

— Що ж мені робить на світі?.. Хіба не бачите моєї праці, хіба вам ще мало моїх лютих мук? Рідна ненько, сестро, змилуйтесь, дайте мені, бідолашному, спочинку хоч на одну тільки часинку!

— Нема нам спочинку, не буде й тобі! Рятуй себе, рятуй і нас!

— Тату, тату! — запищала дитинка, простягаючи до Марка рученята.— Рятуй, рятуй!..

— Рятуй себе і нас! — загомоніло по степу, і із землі піднялись купи мерців, простягаючи до Марка кістляві руки, і всі зблизились до його...

— Зникніть! Одкасніться!! — заревів Марко, як віл на ревищі, і, вихопивши з-під кобеняка черкеський кинджал, замахав перед собою.

— Рятуй себе й нас! — заверещала й застогнала ватага мерців і прожогом кинулась на Марка...

Блиснув кинджал раз, удруге, і обезголовлені мати й сестра гепнулись об землю. Заколихалась і затурготіла могила, розступилась земля, і з глибокої ями, як з води, вирнув дідизний старець. Біле волосся розкинулось по плечах, борода доходила до пояса, і сам білий, як крейда, тільки очі тліли синюватим вогнем, як горить сірка. В руках держав він одсічені голови.

— Батьку, змилуйся! — скрикнув Марко, ударивши себе в груди.

— Проклинаю тебе, сину,— застогнав дід,— проклинаю на сім і на тім світі.

— Проклятий! Проклятий! — почувось кругом Марка, і купи мерців висунулись із землі і замахали руками. Од сього покрику покотилась луна, і кожна могила одкликнулась: «Проклятий!.. Проклятий!..»

Дід кинув Маркові одсічені голови, і од змаху його рук повіяло холодним чадом. Марко заскреготів зубами, скрикнув, скорчило його судорогами, і він бебехнувся об землю...

У Қобзи, дивлячись на все отсе, здавило серце, у грудях сперся дух, вся кров захолола, і він теж, як неживий, простягся на могилі...

Вже світало, як опам'ятався Қобза. Важко зітхнув він, odkриваючи очі, на грудях неначе каменя гнітила. Згадуючи, що довелося йому побачить уночі, він добре

не тямив і не здужав убагнуть: чи то йому снилось, чи справді наяву усе те діялось. Підвівшись, Кобза озирнувся, дивиться — рання зоря вже височенько, і схід сонця, як жар, червоніє. Марко лежав навznak, страшно було на його і глянуть: зрачки позакочувались йому під лоба і блищали одні білки, судорогою скривило йому набік рот, зуби вищирились, а волосся стриміло догори, як буйволина грива. Сестрина голова притулилась до його серця, а матчина запинилась оддалі. Торба лежала порожня. Кобза боязко огледів Марка, руки його зовсім охолоділи і ввесь одубенів; де не взялась та комашня і, чуючи труп, лазила по його виду. Доторкуючись до його, і у Кобзи похололо на душі.

— Мертвий, мертвий,— бубонів Кобза, одступаючи од Марка,— бачу, не збрехав, кажучи, що вмре!.. Що ж мені теперечки на світі робить: чи покинуть його, чи підождають, поки оживе! — Кобза замислився...— Зостанусь,— прошепотів він,— що буде, то буде! Коли оживе, буду йому товаришем, а ні — поховаю; усе ж таки хоч яку-небудь молитву прохарамаркаю над грішним, і не покину його трупа на поталу гракам та звірові.

Так мізкував собі Кобза, а тимчасом прокинувся божий мир: застрекотіли коники, заспівали пташечки, дροхви, журавлі, хохітва, підіймались табунами і летіли за своїм насущним... Сонце із-за гори викинуло золоте проміння і от-от лагодилось глянуть на землю. Кобза упав на коліна й став молитися. Не устами молитва його творилась, а теплою душею: полинула вона до милосердного і, напиваючись його благодаті, забула землю, забула й саму себе. Кобза не скінчив ще молитви, як почув позад себе, що щось затріщало і застогнало. Дивиться: встає Марко, важко диха і хижо водить мутними очима, а вид його такий же блідий, як у мертвого, і так же стримить і волосся догори. Страшно було дивиться на його мертвого, а ще страшніш було бачить, як він оживав... Підвівшись, Марко важко зітхнув і боязко озирнувся; найперше впала йому у вічі сестрина голова...

— Сестро моя милая, сестро моя любая,— чуло промовив він, дивлячись на неї,— збавив я тобі віку, занапастив долю і загубив твою душу! — Далі, з жахом скинувши оком на матчину голову, скрикнув: — Мати моя рідна, нащо ти мене на світ породила, чого мене маленьким у колісці не задавила?

З останнім словом Марко дуже застогнав і почав рвать на собі волосся і стусувать себе у груди. Дрібні краплі крові і поту текли по його виду, а з очей не пробивалась ні одна сльозинка.

— Годі тобі стусувать себе,— озвався Қобза,— од сього не поможеться, лучче почни ранок молитвою. От що тобі треба!

— Не вимолити,— одказав Марко, схиливши на груди голову,— коли тієї молитви нема отут! — і Марко приложив руки до серця.— Поперечитував я на своєму віку усі акафисти, тропарі, псалми, напам'ять їх вивчив, цілісінькими днями й ночами харамаркав, а торба моя од сього не полегшала. Доводилось мені і скарби знаходить: багацько набудував я церков, монастирів; багацько роздавав старцям, бідним, неймуцим, а ще більш задля того, щоб одмолювали тяжкії мої гріхи, а торба моя усе-таки не полегшала. Чужим словом і чужими грішми не ублагаш господу; ті молитви і скарби в нас самих; шукай їх у твоїм серці, у твоїй душі; коли ж там нема, то вже ні в кого їх не позичиш...

— Неписьменний я, так не знаю, яку тобі на се одповідь дати; мені здається, що на те поле, хоч воно й твоє, не ходи жати, котрого ти не орав і не засівав. Коли у тебе бракує того насіння, позич його у другого. Хоч той другий і не одмолить твоїх тяжких гріхів, так, може, навчить, як ублагати милосердного господу, на путь спасення наведе, от що!..

Марко мовчки зирнув на Қобзу й питливо на його поглядів; видко було, що ся одповідь гаразд-таки його торкнула.

— У яку сторону ти йдеш? — спитав він підводячись.

— Ік Лохвиці,— одказав Қобза замислившись,— там моя ненька, там моя й сужена...

— Та не там твоя доля! — додав понуро Марко.

— Що було, те бачили, а що буде, те побачимо,— одказав Қобза, махнувши рукою.

— Однак пора рушати: поки не розійдемося, будеш мені товаришем, дорогою побалакаємо.

— Куди ж ти мандруєш?

— У Лубни, туди пішов мій шлях.

— Що ж маєш там чинити?

— Що доведеться. Як ти вчора приїхав, той шлях мені привиджувався: бачив кілька слобід і Лубни.

— Звідси? — спитав Қобза дивуючись.— Яка ж мара показувала тобі ті слободи і Лубни?

— Невсипуща злая моя доля!.. Годі теревені гнуть, час рушати, ходім, ходім!..

Марко почав ховати у торбу одрубані голови, а Қобза пішов до свого коня.

Через яку часинку Марко, закинувши на плечі свою торбу, рушив, а поруч його йшов Қобза, ведучи у повіді свого коня. Широко ступав Марко, здавалось, і ваги ніякої не було у його на плечах, тільки видко було, як жили напружались на шиї і руках, а ноги грузли в землю аж по самісінькі кісточки.

III

— Розкажи ж мені, Марку, що ти за чоловік на світі,— спитав Қобза,— що тяжкими своїми гріхами так опаскудив свою душу, що тебе, як сам кажеш, не прийма ні земля, ні саме пекло?

— Добре,— одказав Марко, трохи замислившись,— розкажу; ти мені якось подобався; може, згодиться тобі те, що од мене почувеш, може, й ти мені згодишся або я тобі, так от слухай.

Батько мій був із самих найпервіших січовиків, що осадились кошем на Чортотлику. Запровадив їх туди польський круль, Степан Батор, надавши їм лицарську регулу, щоб вони боронили святу віру і хрещений люд од дряпіжних татар і ногайців. Не дуже подобались татарві і ногайцям такі сусіди, як наші запорожці; побачили вони, що самі не справляться, от і підняли проти Січі оту бісову Қабарду. Так чого вже вони не робили, а нічогісінько не вдіяли: вибивали запорожців сотнями, а в Січ надходило тисячами. Однак дуже-таки надозолила Қабарда січовикам; от вони, завдавши чосу татарві, одпровадили чималий загін і проти черкесів, щоб і їм утерти носа. В тім загоні ватажком був мій батько.

Перебравшись через річки Дон і Кубань, наші сіроми спалили не один авул, не одну тисячу і народу викоренили. Раз, як так порядкували запорожці в одному авулі, батько мій захопив дівчинку по десятому році, і як повертались у Січ, то й узяв з собою. Вернувшись на Запорожжя, оддав він ту дівчинку на руки одній бабусі, що жила в Старих Кодаках; у те урем'я була вже там чи-

мала оселя. Так із сієї ж то дівчинки виросла дуже гарна дівчина, такої подобі і не бачили у нас на Україні. Така, кажу, що як побачив її мій батько через кілька років, то аж ахнув і так закохався, що й лицарство своє покинув і одружився з нею; се ж моя й мати. Ото, бач, оженившись, батько мій пішов ік Чигирину, бо звідти був родом. Там у його була батьківська хата з левадою і деяке хазяйствечко, і він з лицаря зробився пахарем. Тільки ненадовго: і року не прожили вони там собі любенько, як татарва і ногайці, з'єднавшись із черкесом, знов набігли на Січ і вибили з коша запорожців. Таке було...

Прочувши про се, круль Батор одним своїм словом підняв усю Україну: і старе, і мале попхалось на війну, пішов і мій батько. Моя мати дуже його кохала, душі в собі не чула; що вже батько не робив, як її не улещав, а не схотіла зостаться одна, і разом з ним поїхала биться з татарами. Он яка була...

По військовій регулі, як і досі, заборонено жінкам проживать у коші і під час війни вештаться за військом; так мати і перерядилась козаком, бо з себе вона була чималого зросту, браво їздила верхи, не первина й биться, бо не раз ще в Старих Кодаках із селянами одбивалась од татарви. Так ото, кажу, глянувши на її хист і герць, ніхто б і не думав, що вона молодиця. Особливо, як уже попужнули дряпіжників, вона поруч з батьком, на диво, билась із ворогами. Довгенько-таки й повозились із ними, аж поки не протурили татарську орду за Перекіп. Помилував господь на війні мого батька й матір, тільки одним покарав: війна ще не скінчилась, як моя мати стала вагітна.

Що тут на світі було робить батькові? Між товариством шила в торбі не сховаєш, а як старшина довідається, що з ним була жінка, то, по військовій регулі, за се повинен він смертної кари. Подумав, погадав ото мій батько та й перевіз уночі матір на довгий острів на Дніпрі, вкритий одвічним лісом. Зоставив він її клунок з харчами, рушницю, пістолі, щоб було чим оборониться од звіряки, та, покинувши її на волю божу, знов повернувся до товариства. Поки ще возились із татарвою побіля того острова, батько частенько навідувався до матері, а як уже попужнули дряпіжників ік Перекопу, то довго не вертався. Без його вже мати і на світ мене породила. От де і як я на світ народився!..

Через місяць після родин, без хліба і з нудьги, мати занедужала і в неї нестало покорму. З острова вийти не можна було, ще вешталась та крутилась по степах татари і ногайці, що поховались од запорожців по плавнях і в драговині; та, крім сього кругом сама пустиня, нема людей, тільки хижий звір. Що тут було чинити бідолашній матері? Голодна дитина кричить і б'ється біля грудей; здавалось їй, і душу свою б оддала, коли б тією душею нагодувала сина. Минув день, другий і я так отощав, що ледве дихаю (се мені сама ненька розказувала). От мати і згадала, що, як була ще в Кабарді, то чула, що таке ж саме лихо прилучилось з одною матір'ю, як ховалась вона по лісах з маленькою дитинкою; так вона драла по гніздах пущьверинків, проколювала груди й давала дитинці ссати кров.

На тім же товстім дереві, під котрим сиділа моя мати, неслись гайворони; от вона лазила на се дерево, драла гайворонят, розрізувала їх і годувала мене кров'ю од живої тварі; я ссав з великою хіттю й заспокоївсь.

Незабаром після сього вернувся з війни мій батько, мати з радощів одужала, однак покорму знов не виявилось, і мене мусили годувати кров'ю, аж поки не вигодували...

Так ото бачиш, козаче, яка моя доля; почала мене мати на війні, де кров чоловіча річками текла, породила на світ, як звіряку, в пустині, і вигодувала, як вовчєня, кров'ю од живої тварі... Так не дивуйся, що я не вдався у других людей, і що доля моя чортова, а не чоловіча...

З четвертого року я став себе пам'ятувать, я був дуже ласий і жадний до крові; оце було, як побачу, що ріжуть на потраву птицю або й поросєя, то аж дрижу, так мені кортіло напиться тієї крові. А як пішов мені шостий рік, то багацько сліз виточив я з очей бідної моєї неньки; я був непокірна, злюща дитина. Тільки було настане весна, то зараз і чкурну в ліс, там і живу, мов хижий звір; деру по гніздах пущьверинків і п'ю з них кров; а як виведеться вже птиця, то я, неначе той вовк, таскав ягнят і живцем їх їв. На зиму тільки, як уже приморозить, вертався я в батьківську хату. Було побачить мене мати і обіллється гіркими сльозами; батько погрима, деколи скубне за чуба, стусоне, а мені й байдуже. За цілісіньку зиму слова од мене було не почують, в очі нікому не гляну і ховаюсь од людей, неначе вовчєня яке.

Мені минув ото вже чотирнадцятий рік, як мати народила дочку, отсю саму сестру, що голову її ношу в торбі...

Чим дальш підростав, тим гірш ставав я хижим, непокірним. Раз завівся я з батьком і убив би його до смерті, коли б чужі люди не оборонили його; бо вже і тоді таку силу мав, що й трое дужих чоловіків не справились би зо мною. Після сього батько прогнав мене від себе; так літо і осінь блукав я по лісах, а зимою жив по людях, у наймитах. Не було у мене ні товариша, ні побратима, і ні до кого не лежало у мене серце, ніхто й мене не любив; всі од мене жахались, як од чорта.

Мені минув двадцять і перший рік, як закохався в одну гарну дівчину, в нашім-таки селі, люто, скажено закохався, і вона мене дуже покохала... Закохавшись, я став смирний і покірний, як те ягнятко; що б було вона мені не звеліла, я все робив: заборонила їсти сире м'ясо — я перестав; казала ходять до церкви — я ходив і од щирого серця молився. Йй, бач, як добрій душі, хотілось, щоб я жив у рідній хаті і був слухняним, покірним сином — я пішов до батька, покаявся перед ним, і батько прийняв мене, як рідного сина, а мати плакала, не нарадуючись...

Так ото пройшов рік-другий, і я тоді був щасливий: кохав, і мене кохали... Потім я став сватать мою дівчину, однак ні її батько, ні мій не згодились і одказали мені, як і тобі, козаче, а раяли, щоб я поїхав на три роки у Січ. Нічого було робить, треба було їхать, бо того бажала і моя голубка сужена, щоб придбав собі козацької слави. «Як тобі,—казала вона,—і не придбать тієї слави, ти один розженеш усю орду!» Я мав нечоловічу силу; кулаком, як довбнею, вбивав вола, здержував у млині шестірню; а раз стрівся в лісі з ведмедем і задавив його власними руками. Люто я бився з ордою; давно то минуло, а й досі ще згадують Марка, і поки світ-сонця, не забудуть!.. Через три роки я повернувся з Січі додому, та не на радість, а на превелике лихо. Моя сужена, як я вже тобі нагадував, полаялась з моєю матір'ю і одружилась із другим. Що тоді зо мною робилось, не буду тобі і розказувать... Мене палило пекельним вогнем, мені здавалось, що я не наситив би своєї помсти, коли б висмоктав з самого серця кров моєї суженої і її чоловіка!.. Однак я удавав, буцімто мені й байдуже, а в глупу ніч, як у селі

поснули, пішов до моєї суженої, задавив зрадницю і її чоловіка, а хату запалив...

У ту добу була страшенна буря, так од тієї хати згоріла більша половина села. Ніхто в селі не знав, що я вернувся з Січі, так і не подумали на мене.

Наситивши свою помсту, я знов поїхав у Січ і, може б, там до смерті zostався, коли б через кілька років не приїхав у кіш з нашого села козак і не дав мені звістку, що батько мій умер, а ненька з сестрою без підмоги і живуть в нужді. Я вернувся додому, щоб заспокоїть неньку з сестрою; та не з моїм, бач, хистом було зробити те, чого бажав... Мати з горя дуже постаріла, а сестра вирівнялась, як біла тополя; нічого мені про неї і розказувать, сам бачив, яка вона була!.. Ще до мого приїзду засватали її за одного вдівця, немолодого вже чоловіка. Не хотілось було сестрі з ним одружитись, так мати приневолила подавать рушники, бо він був собі заможний хазяїн.

Через місяць, як вернувся з Січі, я так закохався в сестру, що душі в собі не чув, і вона, бідна, не дивилась на мене як на брата, тільки було доторкнусь до її руки або скину на неї оком, то вона, як жар, почервоніє і затріпотить.

Вже збирались до вінця, як я підстеріг уночі суженого моєї сестри, задавив його і, почепивши йому на шию каменюку, кинув його труп у Дніпро... Невсипуща думка і тривога в серці, що всякий має право однять од мене сестру-коханку, зробила мене лютим звіром; ревності, неначе гарячим залізом, палили моє нутро. Тільки було хто стане залицятися, а їх до біса було, або сестра на кого ласкаво спогляне, то вже тому не ходити по світу; дійшло й до того, що всі люди в селі стали нас цуратись і обходили нашу хату.

Минув рік, ми скажено кохались; здавалось, те щире кохання заглушало нашу совість, затримало і руку божу, щоб покарать грішників... Я знов став добрим сином, працював один за трьох і оборонив від нужди матір з сестрою... Минуло ще кілька місяців, і моя сестра стала вагітна... Бідна наша ненька і в голову собі не клала, щоб між нами стався такий великий гріх. До якого часу ми ховались від неї, а там, як зблизились родини, ми одпросились у матері у Київ, богу, бач, помолиться... Ми блукали по лісах, по нетрях, понад Дніпром і Тясьмином

місяців зо два. Сестра в гушині тернівка породила з великими муками, і поки була не при пам'яті, я задавив дитину і сказав сестрі, що воно породилось неживе...

— Задавив дитину?! — скрикнув Кобза.— Не побоявся і гріха, не було й жалю?..

— Не було...— похмуро одказав Марко.— У той час я ще їй завидував: коли б, думаю собі, отак і мене маленьким були задавили!.. Ну, а як сестра трохи одужала, то хотіла було йти у Київ одмолювать свої і мої гріхи, так я не згодивсь, і ми повернулись додому. Однак як ми не таїлись од матері, а вона таки провідалась про наш гріх; мене не було дома, як вона допросила сестру, і та призналась і повинилась їй. Мати билась, обливалась сльозами, не знала вже, що й робить і як бути, і повела сестру до попа. Усе йому розказала, а панотець, глянувши на її щире покаяння, звелів матері одвести її у монастир на покуту, а мене протурить у Січ.

Вернувся я додому надвечір, як уже світло засвітили — було се якраз у суботу — дивлюсь: сидить мати, обнявши сестру, і обидві гірко плачуть. «Чого се рюмаєте?» питаю. Почувши моє запитання, мати хутко схопилась, а сестра ще гірш стала плакати. «Хіба,— скрикнула мати,— совість тобі нічого не каже, від чого ми так вбиваємось?.. Теперечки я знаю, хто збавив віку Оришці (так звали мою сужену) та її чоловіка, хто і село спалив, хто по-вбивав і тих, котрі залицялись до твоєї сестри! Може, ти, оглашений, і дитину її задавив?.. Тікай же,— каже,— з моїх очей, поки я тебе ще на віки вічні не прокляла; а сестри, що навіки загубив, запропастив, більш не побачиш, я її одведу у монастир і пострижу в черниці, щоб одмолювала свої тяжкі гріхи».

Мати ото думала мене усовістити, налякати, та тільки гірше ще мене роздратовала. «Не буде по-твойому,— ні ти, ні сам чортяка не одійме од мене сестри; вона моя з душею і з тілом!» — «Цураюсь тебе,— озвалась сестра, плачучи,— оддаю себе богіві, і до кінця віку буду одмолювать тяжкії наші гріхи!..» Сестрина відповідь ще більш і ще гірше мене розлютувала; я зараз побачив, що навіки стратив її кохання. Глузд мій помутився, усе, на що я не глядів, здавалось мені облитим кров'ю. Мені спало на думку ухопить сестру на оберемок і утекти з нею в ліс. Тільки що я зблизився до сестри, мати загородила мені дорогу. «По трупу моему,— заголосила вона, хапаючи

мене за груди,— тільки дійдеш до твоєї сестри...» — «Пусти! — гримнув я, як віл на ревищі,— пусти, вона моя або чортова; не піде ласкою, так я її заріжу». — «Ріж мене, четвертуй! — закричала сестра.— А з тобою не піду, одрікаюся од тебе на вікі вічні!»

Я був неначе скажений; не пам'ятаю і теперечки, як я вихопив кинджал, як піднялась рука і як сестрина голова з трупом покотилась на долівку... «Проклинаю тебе,— заголосила мати не своїм голосом,— на сім і на тім світі, проклинаю! Проклинаю і той час, в який я на світ тебе, гаспида, породила!..» Блиснув кинджал удруге, і мати простяглась біля сестриноного трупу... Я хотів й сам зарізаться, однак не допустила кара господня, закрутилась у мене голова, у грудях сперся дух, і я, як неживий, бебехнувся на долівку, між трупами матернім і сестриним...

Страшно дуже було глянуть, як я опам'ятався... На долівці лежали без голів трупи матері й сестри, підплиті кров'ю. Повиносивши скоріш із хати на город трупи без голів, я викопав під бузиною в гуці яму і закопав покійників. Однак, як уже я не шукав одсічених голів, а не знайшов: невіть-куди вони із хати поділись... Нічого мені тобі і розказувать, що тоді діялось у мене на душі і серці... Скільки разів хапався я за кинджал, щоб зарізаться, та неначе яка невидима сила тримала мене за руку...

Опівночі була велика страхота: кругом хати загув страшений вітер; на горищі ревіло і тріщало, неначе дах зривало з хати; кругом стін скребло, у комині гуло, вікна дзирчали, у хаті усе ходором заходило, і з долівки, неначе з води, вирнув, вийшов мій батько. В руках держав він одсічені голови неньки й сестри. Страшно було глянуть на грізний вид старого батька: чуприна моя піднялась догори, у вухах загуділо, як із цебра окотило мене холодною водою, і я почув батьківську мову: «Проклинаю і я тебе, сину, з того світу; не прийме тебе ні земля, ні пекло: будеш ти оглашений, як той Каїн, блукати по світу до страшного суду, аж поки добрими ділами та щирим покайнням не спасеш своєї душі і загублених тобою душ!.. Носися ж по світу з тяжкою твоєю совістю і сими головами; щосуботи божої будемо до тебе приходять!..» З останнім словом кинув він мені одсічені голови й зник...

Після сього розказу Марко, схиливши на груди свою бідолашну голову, важко дихав... Видко було, що, згадавши прошле і свою гірку долю, дуже засмутилась його душа і защеміло-таки серце...

— З того часу,— знов почав він жалібно,— отак, як бачиш, козаче, блукаю по світу і нічого собі не вдію... Радився я з ченцями, з попами, і тільки пустельник у Карпатських горах от що мені сказав: «Одпущення гріхів і нагороду од господи той тільки добуде, хто сполня його святий закон і волю не з користі і благ майбутньої життя, а на втіху і велику радість своїй душі й серцю; хто, як сказав спаситель, возлюбить ближнього, як себе самого». Почувши отакі пустельникові речі, став я згадувати усе те добро, що доводилось робити людям, і вишло, що зробив я не од щирої душі, а тільки щоб збавиться од важкої торби і осоружного світу... Що ж мені робить, коли — як живу на світі — в мою залізну душу і кам'яне серце не западало ще жалю до мого ближнього і на макове зернятко!..

— А полегшала твоя торба,— спитав Кобза,— з того часу, як ти з нею носишся?

— Часом і полегшає, а часом ще важча стане.

— Розкажи ж мені ще, Марку, як ти там по пеклу товкся і порозганяв звідти усіх чортів?

— Ось як воно здійлось, слухай. Було се у ті часи, як ляхи з козаками жили чесно, по-братерськи. Хоч не однієї матері були ми, значить, діти, так закон уже отої Посполитої Річі для кожного був рідним батьком. Не було тоді і чутки про ту гемонську унію, на Україні не лаялись ще *католиком*. Єзуїти і патери не шинкували чоловічою кров'ю, магнати не топтали закону і не знущались над козацькими привілеями. Добре тоді жилось на Україні, тільки не мені: я блукав по світу, як і тепер блукаю, і не бачив кінця моїй лютій муці. Скільки разів намірявсь наложити на себе руки, а нічого не вдівав: повішусь — гілляка зламається; бурхнусь у воду, щоб утопиться,— плаваю, як цурупалок; звалюсь з високої скелі в глибокий бескид або у кручу — і скочусь, неначе те покотьоло, не забившись. Тільки ще гірш, видно, прогнівляв господи, бо кожен раз після таких замірів торба моя ще важча ставала... Дуже-таки обридло мені вештаться по

осоружному світі з нудьгою та з отсією торбою; піду, думаю собі, ще в пекло, хоч буде гірше, та інше, як там кажуть люди.

От і став я шукать знахарів та усяких характерників і розпитувать дорогу у пекло. І довго я розпитував про ту дорогу: одні казали — держи в праву руку, на схід сонця, де проклали зірочки дорогу у Русалим, а другі раjali: іди та й іди назустріч, як іде Волосожар; а деякі ще інше направляли: от як птиці летять на зиму у вирій¹, то туди держи шлях, тільки лівіше. Отак я ходив, ходив і таки напав на таких, которі сказали мені, що недалечко од Почаева у галицькій землі є висока-превисока гора, а у тій горі є дупло, відкіля на наш світ вилазять з пекла чорти.

Довгенько-таки блукав я по галицькій землі, поки знайшов тамечки таку бабу-ягу і превелику чарівницю, що добре знала дорогу у пекло, бо й самій доводилось не раз там бувати. Не хотіла була вража баба мені казати, та як висипав я їй на стіл жменю дукатів, то от вона зараз і згодилась. «Так, чоловіче,— каже,— не дійдеш ти до пекла, не здержиш того пекельного вогню, а от як я тобі дам напиться чортового зілля, то сама земля під тобою розступиться, і ти зараз опинишся у пеклі, а там уже роби, що сам знаєш».

Зварила ото баба-яга в горщечку якесь зілля, пошептала, пошахрувала над ним, накрила покришкою і повела мене в глибокий яр та ідучи усе приказує: «Не оглядайся назад, не оглядайся!» Дійшли ми до величнного каменя, а кругом його ріс густий чагарник; от вона мені й каже: «Сідай же, козаче, біля сього каменя, звідси прямий і найближчий шлях у пекло. Як вип'єш оте зілля не оддыхаючи, то сама земля під тобою розступиться, і ти разом опинишся в самісінькім пеклі».

Сів я біля того каменя і разом випив те зілля, дуже вонюче і гірке. І двох гонів не одійшла від мене баба-яга, як загуркотіла і заворушилась підо мною земля, заколихався камінь, щось загуло, і мене разом потягнуло в глибину... Глянув я вгору, так те дупло здалось мені наче маленьке віконце. Отак осідала підо мною земля, осідала, аж поки не стукнувся я об пекельні ворота. Були вони кам'яні, дуже товсті і широкі, і од великого жару

---

¹ Легендарна країна сонця в народних переказах; південь.

потріскались. Глянувши у щілину, так мені і блиснуло у вічі усе пекло. Якраз підо мною стояв залізний стіл, так розпалений, що аж побілів, неначе сонце сяє. Кругом того стола сиділа чортяча старшина, а самий найстарший сатана розлігся на високому дзиглику. Побіля старшини товпились чорти і чортенята; деякі з чортенят чіплялись за павутину, а інші визирали з тріщин. Чорти об чімсь радились і гвалтовно гомоніли, часто згадуючи ляхів і козаків.

Став я прислухатися, аж, чую, найстарший сатана і каже: «Зібрав вас, панове чорти і чортенята, щоб порадитися з вами, що нам на світі робить з тими анахтемськими ляхами і козаками?.. Знущаються вони над нами та й тільки; не бояться і не поважають нас, з того світу женуть, іроди!.. Невгомонна шляхта розпоїла венгжином¹ половину моїх посланців-чортів, а другу половину звербували собі в товариство ті шмаровози, розбишаки, козаки-запорожці. Та не тільки козаки на тім світі обижають нас, а в самісінькім пеклі небезпечно від них: з чистилища швендяють собі у пекло люльки палить, неначе в корчму або в шинок який!.. Чи чули ви? — каже сатана, показуючи вгору, — щось гуркнуло біля воріт; духом чую, що се, мабуть, який-небудь псяюха-запорожець з того світу лізе в пекло на наше безголов'я!..» — «Духом чуєш, — кажу собі, — постривай лишень, ще й оком своїм диявольським побачиш!..» — «На тім світі, — знов почав найстарший сатана, — таку силу забрали іродові котолупи-запорожці, що і татар, і турку луцять, а вже що роблять з жидовою, так і ми, дарма що чорти, того не вигадает у пеклі. Біда з ними та й тільки, — каже, почухавши потилицю, — чого вже я не роблю, чого не вигадую, нічого не вдію з диявольськими синами. Вигадав ото їм тих аріян, запровадив школи і друкарню в Рахові і Білгораї, думав — от заведуться за ту віру, так ні, бачу, їх не одуриш: не тільки крові не пролилося, а і мономахії² між ними не було! А на сеймі так розумно, псяюхи, порадились, хоч би так і нам, чортам. «Яке нам діло, — одказали, — до їхньої віри, себто у аріян, аби вони були вірними синами і оборонцями Речі Посполитої!» Не сучі сини як вигадали, аж шолуди тоді на мене напали, трохи з

¹ Угорське вино (*польське*).

² Рукопашний бій без зброї, навкулачки. (*Прим. автора*).

серця не сказивсь!.. «Теперечки тільки мені й надії, що на те католицтво і патерів; так я отсе здався на мого Фарнагія, чи не налагодить він того діла, щоб яким-небудь побитом розбить те гемонське братерство ляхів з козаками; так минуло вже кілька років, як не маю від його ніякої звістки... Гей, Фарнагію! — гримнув найстарший сатана, стукнувши кулаком об стіл, так що аж іскри всіх чортів обсипали і чортенята, мов груші восени, посипались із стелі на долівку.— Фарнагію! П'явись!..»

По другому покрику сатани швидко вискочив із землі, неначе ховрашок, патер з проголеним тім'ям, у чорній капотці, себто в сутані, низенько вклонився та й спитав: «А чого вам треба, пане сатано?» — «Тю на твого батька! — скрикнув сатана, зареготавшись на все пекло.— По-яківському се ти убраний?» — «Се на мені єзуїтська одежа,— одказав Фарнагій, всміхаючись,— дуже шпарко заволали, так не вспів у свої телеса перекинуться».— «Що ж ти там робив?» — спитав сатана, витріщившись на його.— «Те робив,— каже Фарнагій,— що з ласки вашої звеліли, щоб розігнать те райське братерство ляхів з козаками: так отсе теперечки з'єднався я з патерами-єзуїтами і став між ними найстаршим, як вони там кажуть: од мажором, а де й глоріум¹, енералом у переях. Та й моторні ж в біса, сучі сини, ті єзуїти! — додав Фарнагій, мотнувши в'язами,— нічого корить, з ними обійдусь і без чортів. Отсе недавно тільки перебрались у крулевство, будемо запроваджувати школи, колегіяти, будувать кляштори², костьоли, а там згодом і унію підсунемо. Отоді вже заведуться ляхи з козаками і почнуть один одного товкти та шпарить; а щоб ще гірш їх роздратувать, то ми деяких живцем замуруем по кляшторах, деяких спалим, у інших жили витягнем, не одному горячого сала за шкуру заллемо; на тім світі зробим їм пекло, і до віку вічного нас згадуватимуть».— «Гляди,— перехопив сатана,— щоб того не сталось, що з аріянами: хирява шляхта на сеймі знов усе догори ногами переверне!» — «Не бійтесь, вельможний пане сатано,— усміхаючись, одказав Фарнагій,— я їм вигадав таку трійчатку, чи пак дисциплінту, що як почувстрим нею невгомону шляхту років з двадцять, то де той і глузд, і гонор у їх подінеться: з панів переве-

¹ Ad majorem dec gloriam. (Прим. автора).

² Монастирі (польське).

дуться на шолудивих кошенят!..» — «Те-те-те! — скрикнув сатана, вищирившись, — спасибі тобі, Фарнагію, за твою вигадку! Дуже дякую... Теперечки і сам бачу, що буде: розумному досить. На віки вічні розійдуться ляхи з козаками. Ляхи з лукавства та з гонорства зведуться на невіть-що і так одуріють, що жінки між ними стануть розумніші од чоловіків. Вони будуть у жінок прихвосні, а нам воно й на руку ковінька... Накину я на їх німецького батька, московським морозом окочу та ще жидівського пива їм наварю, та й нехай п'ють, поки не луснуть. А у тих шмаровозів-козаків спалю усі слободи, хутори і не оставлю ні одної церкви, усі віддам жидам на оренду; зроблю з козачої матері мачуху і запроваджу між ними панство!»

Та й роздратував же мене такою річчю, диявольський син! Як крикну я: «Брешеш, сатано, ніколи сього не буде!..» І як стусону у ворота раз, удруге, та так їх з петлями з прогоничем і випер, та вкупі з ними і сам хряпнувся якраз на самого сатану і всю чортову старшину. Чорти перелякались, та врозтіч, а я як ухоплю чорта-патера за ноги і давай ним, неначе келепом¹, трощить бісів. Вони тікають від мене, а я, мов помелом, їх мету та все далі у пекло пру та пру; дуже-таки розлютувався і сам себе не тямив. А тут дивлюсь — неначе вулиця яка, усе казани, казани з гарячою смолою і сіркою, а в тих казанах киплять грішники; так я як ударю патером по казану, то він і перевернеться, гаряча смола та сірка, неначе вогненна річка, розливаються, а душі грішників пищать, як курчата, та ховаються по кутках.

Отак добіг я до одного великого казана і тільки заміривсь, щоб ударить, коли дивлюсь, аж з того казана виглядують: моя мати, сестра і душі всіх тих, що я загубив; як заголосять: «Тікай, Марку, звідси, на сім світі ти нас не вирятуєш, а тільки на тім!» Як побачив я їх, то і патера з рук випустив; стою собі, як той телепень, та очима тільки лупаю. А тут де не взявся здоровенний чортяка, духом підхопив мене ззаду, а чортенята назлітались і миттю приробили йому довгennai крила, та й помчав він мене у те саме дупло, у яке спустився я в пекло. Може б, я випручавсь од чорта, що мене ніс, так бісів син став крутиться та й крутиться, мов та дзига. Голова у мене

¹ Старовинна зброя, щось на зразок булави.

закрутилась, не опам'ятувався, як він мене і на сей світ виніс....

Прокинувся, дивлюсь: сиджу я там, де мене яга посадила, біля каменя, і вже сонце встає із-за гори; ото цілісіньку ніч товкся по пеклу!.. З того часу отак, як бачиш, знов блукаю по світу і того дїждався, що усе те здіялось, що намірялись у пеклі чорти зробити: брати стали лютими ворогами, ляхи звелись на невіть-що, запроваджають гермонську унію, а церкви божі у жидів в оренді...

Як скінчив Марко своє оповідання, вони дійшли до високої могили, од котрої простяглись дві дороги, одна просто, а друга пішла у праву руку. Був полудень, і сонце дуже припікало. Марко й Кобза зійшли на могилу і посідали, щоб трохи одпочить.

— Скажи ж мені, Марку,— спитав Кобза,— як бачу, ти усе знаєш: що ж теперечки буде з нашою Україною?

— Що буде, то один тільки господь знає,— одказав Марко, понурившись,— а те, що було, усі знаємо: гетьмана Косинського в Бресті живого замурували езуїти в Августинськїм кляшторі; у Варшаві Наливайка спалили у мідному бику; з Остриниці жили витягли; з Полуруса живого зідрали шкуру і тисячі ще других замордували лютими муками... Теперечки знов потече річка крові; побачимо, що-то зробить Хмельницький, чи pomoже йому господь милосердний одчохнуть руський люд од дряпїжних ляхів і прихилить його до одновірного з нами народу, до однієї матері нашої православної церкви!.. Тоді вже ніхто на світі не розіб'є нашого братерства, хоч увесь світ стане за ляхів!.. Прощай же, козаче,— додав Марко, вставаючи і скинувши очима на дорогу, що пішла у праву руку,— прощай, се твоя стежка. Мені здається, що ми з тобою не раз ще стрїнемось на тїм полі, що орють шаблею, сіють смертю і поливають чоловічою кров'ю, думаючи, чи не виросте на йому щасливіша доля задля людей...

Кобза і Марко обнялись, пильно глянули один одному в вічі і розійшлись кожен по своїй дорозі.

V

Довго стояв Кобза на могилі, проводжаючи очима Марка; вже і гора його покрила, а йому здавалось, що Марко ще дивиться на його своїми вирлоокими очима і ніби чує поважну його мову. Жалем нило серце у Кобзи

по Марку; однак як уже він не коверзував, щоб вирятувати його і навести на стежку спасіння, а нічого не здужав вигадати.

Надвечір приїхав Кобза у велику слободу. На майдані збилось багацько народу; якимось похмуро озирались вони і об чімсь радились. Глухо розносився по майдану їхній гомін, ніби приток води далеко десь рвав греблі, і хвили буркотіли, розливаючись по долині.

Побачивши січовика, громадяни оточили Кобзу і стали його розпитувати...

— Чи заступляться ж то за хрещений люд наші запорожчики? Чи вони допоможуть нам оборонити святу віру і наші козацькі вольності?..

— Як-таки не заступиться, люди добрі,— одказував Кобза, зупиняючи коня,— на те ж вони й січовики, щоб боронити святу віру і хрещений люд; та вже й Хмельницький у коші щось радиться і порядкує...

— Чули, чули,— загомоніла громада,— прислав він і до нас гінця, привозили і грамоту з Києва од владки, і він благословляє нас на рушення!.. Оддячим диявольським синам,— гукали громадяни,— оддячим!..

Усюди, де проїздив Кобза, народ ворушився: усюди вже запобігли гінці Хмельницького з грамотою од владки і нараїли люд на святе діло. У сі слободи пограничної з Московщиною України не заходили ще жовніри й ксьондзи, не шинкувала й жидова, так ніхто не боронив рушенню слобожан.

На четвертий день путі з високої гори Кобза побачив село Липарі. Дуже затокотіло в його грудях серце, глянувши на рідне село. Усе, що тільки було у його милого на світі — сужена, мати, сестра, усе неначе живе стало перед його очима. «Чи живі ж вони, чи здорові?» подумав Кобза, замислившись. Змінився він на виду, і брови насупились, як спало йому на думку запитання Марка: «А хто тобі поручиться, що сужена твоя і досі тобі вірна, і досі тебе кохає?» — «Ні, ні! — заспокоював сам себе Кобза, — Зінька мене кохає; душі в собі не чує, вона чесного роду і не накинє на себе недоброї слави!..»

Було вже за полудень. Слобода геть-геть простяглась понад річкою, і хати, оточені вишневыми садочками, привітно виявлялись із-за липових і кленових заростей. Кобза став приглядатися, щоб побачить свою рідну хату, як з вулички по дорозі напроти його вийшло весілля.

Попереду, біля червоної короги, казились п'яненські молодіці і стара баба: танцювали, вибивали тропака і крутились з парубками; далі йшли молоді, а за ними музики, бояри, дружки, дівчата і народ і співали весільної: «Не бійся, матінко, не бійся, в червоні чобітки обуйся... ау!...»

Кобза, як не випинав баньки, щоб розгледіть молодих, однак не розгледів: одно далеченько, а друге в юрбі за народом не видко. Тільки побачили молодіці Кобзу, зараз підбігли до його і зупинили коня.

— Січовик, січовик! — заторохтіли вони, хапаючи його за чоботи.— Злізай з коня, злізай, вип'ємо по чарці, потанцюй з нами!

— Тривайте! — гукав Кобза.— Глядіть, щоб кінь не забив котру.

— Не злякаємось ми ні тебе, ні твого коня,— верещали п'яненські молодіці,— злізай, кажуть тобі; а не злізеш, то ми й самі зволочем тебе!

— Отак налигайся,— озвався Кобза, злізаючи з коня,— що й мене не пізнали?

— Павле! Павле! (так звали Кобзу),— скрикнули деякі молодіці,— чи се ж ти?

— А то ж хто?

— Чи ти ж живий? — питали вони, прозоро на його дивлячись.— Була ж така чутка, що ти вже вмер.

— Брехали їхнього батька сини та й вони з ними,— одказав Кобза, зареготавшись,— а ви мені скажіть, чи живі та здорові моя Зінька, ненька, сестра?

— Зінька! — озвались молодіці, ударивши руками об поли,— отаке спитай!

— Ох, лихо! — загомоніли деякі, одступаючи,— що ж теперечки буде?

Поки отак перекинулись словом, підійшов старший дружок з пляшкою, щоб почастиувать січовика.

— Павле! — скрикнув він, витріщившись на Кобзу, і випустив з рук пляшку з чаркою,— не в добрий же час тебе сюди принесло!..

Всі журливо дивилися на Кобзу, куди поділись жарти й сміхи, а тимчасом надійшли й молоді.

Побачивши Кобзу, молода з жахом одступила назад, а Кобза, глянувши на неї, змінився на виду і побілів, як крейда. Перед ним стояла його сужена Зінька, висока, сановита молодіця, в грезетовому очіпку, повитому тон-

ким серпанком. Коралі й дукачі, як жар, горіли на її повних грудях. Музики й співи замовкли, усе неначе вмерло, і народ, обступивши Павла й Зіньку, дивились на їх, притаївши дух...

— Зінько! — стиха промовив Кобза, укорливо дивлячись на неї, — так-то ти додержала свого слова?

— Козаче, — одказала Зінька, схиливши на груди свою голову, — мене завірили люди, що тебе нема вже на сім світі... Матуся мене приневолила...

— Матуся приневолила, завірили люди, а ти швидко повірила, згодилась і навіки занастила мою долю!..

— І свою, козаче! — Зінька затулила хусткою очі і гірко заплакала...

Один із старостів, з сивим вусом, підійшов до Кобзи.

— Слухай, козаче, — сказав він, узявши його за руку, — доля одчახнула од тебе твою сужену, а бог з'єднав її з другим!.. Иди ж собі до твоєї неньки і заспокой стареньку, бо й вона дуже за тобою вбивається!

— Ідїть, ідїть, чого стїали? — гукали деякі старости і дружки, — не допоможеться, нічого розмовляти!

— Не піду, — скрикнула Зінька не своїм голосом, озирнувшись на молодого, — нехай з ним ті йдуть, що мене завірили, нехай живе з тією, котра мене приневолила!..

Зінька зірвала з себе квітки, очіпок, рвонула намисто — і коралі, і дукачі посипались на землю.

— Павле, — заголосила вона, кріпко обхватуючи руками його шию, — прости мене нещасливу, я од тебе одреклась, одрікаюсь і од світу божого!

Ледве розвели руки Зіньчині і одірвали небогу од Кобзи. Весілля стало неначе похорони: ті молодиці, що співали й казились, захлипали, веселе товариство і приданки повісили голови, а молодий стояв, як опарений, понурившись, і не посмів і очей звести на Зіньку.

— Рятуй мене, Павле, — голосила Зінька, пручаючись, як несамовита, — рятуй мене нещасливу! — й зомліла на руках старостів і дружок.

Перезва повернула назад у село. Попереду несли Зіньку, розпатлану і розхристану, неначе мертву; за нею народ, а позад усіх ішов молодий, похнюпивши ніс. Зостався тільки Кобза на тім місці, де побачив Зіньку, і деякі з приданків збирали розкидане намисто й дукачі. Довго стояв бідолаха, замислившись, а там, знявши кабардинку, глянув на небо і, важко зітхнувши, промовив:

— Мій боже милий! Дякую тобі, що звів мене з Марком, не піду я по його дорозі, покоряюся тобі, нехай буде надо мною свята твоя воля!..

З останнім словом Кобза перехрестився і пішов до матері. Стара сиділа з дочкою на призьбі і здалека вгледіла сина. Незчулась вона, як кинулась йому назустріч, повисла на шию і тулила його до свого серця. Вона думала, що навіки втратила сина, аж несподівано неначе сам господь повернув його до матері. Однак не радісно, а смутно гляділа стара на свого сина: таке вже бог дав матері, що коли її дитина жива і здорова, то щоб була і щаслива, тоді тільки його й задовольниш.

— Сину мій милий, сину мій любий,— журливо промовила мати,— нерадісною вісткою тебе стрічатиму...

— Знаю, мамо, знаю,— перехопив Кобза,— стрівся з нею... Нехай її господь помилує...

Кобза, привітавши сестру, оддав їй свого коня розсідлать, а сам із матір'ю увійшов у хату і, помолившись перед іконами, стиха промовив:

— Не журися, матінко, ми всі ходимо під богом, нехай же і воля його буде над нами!

— Нехай, сину! — одказала стара перехрестившись,— не покине він нас, милосердний!

Увійшла в хату й сестра, і з матір'ю посідали поруч Кобзи; і раді б то, побачивши його живого і здорового, і смутні, дивлячись, як він, бідолаха, звисивши на груди голову, понуро глядів на долівку.

Стали вони йому ото розказувать, як Зінька убивалась, почувши, що його десь на війні убили; як мати й родичі улещали її і приневолювали одружитись із Петром, і як вона довго одмовлялась, та вкінці і згодилась: ото у суботу дівич-вечір одбули, а в неділю повінчали.

«У саму ту часинку,— думав собі Кобза,— як я побачився з Марком, її заручили, а як слухав його оповідання, її повінчали!.. Мабуть, і того карає лиха доля, хто з ним і стрінеться!»

Того ж вечора зайшов до їх у хату Остап, син сусіди, молодий ще парубок. Уляна,— так звали сестру Кобзи,— глянувши на його, почервоніла, як калина, і Остап якось понуро озирався на неї. Кобза зараз побачив, що вони один одного покохали. Не помилився він, однак Остап ще не залицявся; не до весілля було, коли, як кажуть люди, село горить, а тут треба рятувать рідний край.

Як повечеряли, щось притьма убігло в сіни і дуже хряпнуло дверима. Уляна тільки що одчинила двері, щоб глянуть, кому б се бути, як ускочила в хату Зінька. Неначе несамовита, страшно було і глянуть на небогу: в одній сорочці, розхристана, розпатлана, щоки горять, з очей іскри сиплються. Така страшна!..

— Де мій Павло? — скрикнула вона, хижо озираючись.— Де його поділи, де!.. Він живий... він живий... я його бачила!..

Усі боязко дивились на Зіньку, Кобза первий кинувся до неї і, притуливши до грудей, чуло промовив:

— Зінько! Заспокойся, я од щирого серця тебе прощаю, нехай тебе так і господь помилує!

— Де мій Павло? — голосила Зінька, хапаючи за груди Кобзу,— віддайте мені його, він мій!..

— Зінько, та я ж перед тобою, хіба не бачиш? — одказував Кобза, чуло дивлячись їй в очі.

— Його голос! — белькотіла Зінька, прислухаючись.— Павле! — питала вона,— де ти? Не цурайся мене, оборони од злих людей... мене отруїла рідна ненька... рятуй!..

Зінька притулилась до грудей Кобзи і зомліла на його руках...

За Зінькою слідком прибігли її мати, чоловік і ще кілька бабусь; з плачем вони вхопили небогу і, як неживу, понесли додому. Кобзина мати, сестра й Остап пішли провести нещасливу; а Кобза на самоті, схилившись на стіл, облився гіркими, потім устав і од щирого серця помолився богу... Теплая молитва звалила з його душі важку гирю, і він трохи заспокоївсь...

Минуло кілька днів. Зіньці усе ставало гірш та гірш; горіла вона, неначе вогнем її палило, нікого не пізнавала, і мусили її дуже пильнувать, бо уночі схопитись і сама не зна куди біжить, як навіжена.

Щодня навідувався Кобза до Зіньки; на його руках вона і душу богові віддала... Йому ж довелось її і поховать, бо од жалю мати занедужала, а чоловік не знать куди і подівсь. Покійницю, опріч Кобзи, його матері, сестри й Остапа, ніхто і на кладовище не провів. Бо у те урем'я наступили тяжкії часи на Україні. Кожний одцурався од усього, що тільки єсть милішого на світі чоловікові: роду, худоби і кохання. У кожного одна була думка, одні заміри: оддячить лютим ворогам і оборонить святу

віру і рідний край од своєвільних ляхів і дряпїжних ксьондзів...

Тільки що настав великий піст, так зараз скрізь по селах і хуторах стали пекти сухарі, різать кабанів на сало, і усі ті запаси розвозили по лісах, по пущах, і закопували в землю. З Рильська, Путивля і Білогорода повернулись бувалі козаки, що після побиванок під Кумейками, на Говтві і Стариці позаходили до якого часу в Московщину з Гунею і ще деякими ватажками. Понавозили вони з собою рушниць, пістолів, ратищ, шабель і великі запаси пороху і олива. А з Запорожжя понаходило-таки чимало братчиків-січовиків. Давали вони військову пораду, збивали народ до купи і наставляли сотників і тисяцьких...

Після великодніх святків гінці з Запорожжя дали звістку, що Богдан Хмельницький повертається вже од кримського хана і веде з собою орду, і щоб народ розходивсь по лісах і рушав ік Лубнам і Переяславу. Тільки й позоставались на страх божий при своїх дворищах старі і немощні, а останні розійшлись: деякі з дітьми помандрували у Московщину, а другі молодіці і дівчата поплелись собі за козаками.

Кобза з Остапом, помолившись богу, попрощались із своїми кривими і потягли з сіромами у гай. Простували вони до Лубен невеличкими купами, кожний по своїй стежці, бо були між їми такі люди, що направляли їх темними лісами, щоб не виявить сили перед ляхами, особливо стереглись вони, проходячи побіля замку князя Єрмії Корибута-Вишневецького, того, що православний народ за його лютість прозвав кровопийцею.

VI

Недалечко од Лубен, над річкою Сулою, на високій горі із-за одвічного лісу виринали башти стародавнього замку князів Қорибутів-Вишневецьких. По високому почорнілому даху, темних мурах, вкритих мохом і пліснею, по обвалених підпорах, що урем'я, неначе шашель, поточило, видко було, що не один вік минув, як строїться будівля.

Рід Қорибутів-Вишневецьких іде од Қорибута, сина великого князя литовського Ольгерда Гедиміновича, народженого од тверської княгівни Уляни Олександрівни.

Князі Вишневецькі владали на Україні великими маєтностями: од границі царя московського до Києва і од річки Десни аж до Говтви понад Дніпром увесь край належав Вишневецьким і прозивавсь Вишневецьчиною.

Князі Вишневецькі держали православну віру і були заступниками руського народу. Скрізь по городах і селах набудували вони монастирів і церков; за те ж і народ поважав їхній рід і під час якої незгоди йшов за своїм князем на оборону рідного краю і віри православної. Князь Дмитро Іванович Вишневецький у шістнадцятому віці служив московському цареві Іванові Четвертому і воював по його царському указу з татарами і черкесом. Князь Михайло Михайлович Вишневецький був жонатий з дочкою волоського господаря Раїною Могилою, двоюрідною сестрою київського митрополита Петра Могилы. Од сього-то подружжя народився Єремія. Єремія після смерті батька зостався хлоп'ятком, і мати, щоб заборонити сина од латинства, оддала його на руки своєму духовникові, архімандритові Густинського монастиря Ісаїї Копинському. Так господь же не протяг їй віку, і молодого князя оддали на руки його дядькові, католикові, Костянтинові Вишневецькому. Однак княгиня Раїна, вмираючи, зарікала сина не піддаваться католицтву. «Сину мій,— казала вона, благословляючи Єремію,— коли ти не покинеш нашої віри, то й господь милосердний тебе не покине, і благословіння мое по весь твій вік буде над твоєю головою; будеш ти і твій рід у багатстві і великій повазі у людей; як же не послухаєш матері, то я тебе прокляну з того світу, а бог і люди од тебе одступляться, і рід твій викорениться». Не послухався-таки Єремія матері, і так воно сталось, як вона йому пророчила: Єремія втратив своє багатство, а з смертю сина його Михайла, що був обраний на польське крулевство, урвався і рід Вишневецьких-Корибутів...

Єремія, хижий од роження і вихований ще в єзуїтських школах у запеклій вражді ік православію, прийнявши латинство, став найлютішим гонителем православного люду. Князі Вишневецькі ніколи на Україні не проживали, а деколи тільки навідувались, бо владали ще великими маєтностями на Волині, Поділлі, Галіції й Литві. Єремія, як оженився з Гризельдою Замойською, переїхав у сей замок на життя з своїм посемейством. Не по своїй волі він тут осадивсь, були то заміри єзуїтів, щоб,

орудуючи руками і силою князя, приневолюють православний люд до унії і запроваджувать латинство.

Тяжко докоряли у ті часи бідолахам дряпіжники ксьондзи; волосся догори підіймається, читаючи про ту незгоду літописну скрижалю, написану сльозами і кров'ю замордованих мучеників. З живих здирали шкуру, пробурялювали очі, кишки вимотували, жили тягли. Церкви божі віддавали жидам на оренду, діти зоставались нехрещені, парувались невінчані, вмирали без покаяння, ховали покійників без християнського погребіння. Княжеські челядинці, яропужі ляхи, вешталась по містечках, селах і хуторах і, що схотіли, те й робили: забирали у селян останню худобу, на очах батька й матері насилували дочок, у церквах бенкетували і знущались над божою святинею... Нема на світі нічого лютішого і між хижим звіром, як ляхи, прибравши до рук силу, і чорт того не робив з горшками, що вони діяли з людьми... Після побиванок у 1637 р. під Кумейками і у 1638 році на Говтві і Стариці стали ляхи запроваджувать унію і тож по лівому березі Дніпра. По приказу Єремії багацько вже захопили православних церков і монастирів і поперероблювали їх на костьоли і кляштори...

Переїхавши на Україну, Єремія на диво обновив предківський замок. З обох боків старої будівлі прибудував ще по крилу покоїв і з'єднав їх кружганками¹, а посередині ік саду над самою кручею неначе повис просторий ганок. Дуже закрашував будівлю той ганок, убраний наоколо і по східцях мармуровими обличчями і деревами з заграничних сторін, пересаджених у величєнних діжках, окутих залізними обручами. Яких там між ними не було дерев, куців: на іншій попростягались такі листи, що під одні три чоловіка сховаються од дощу, а на других такі дрібненькі, як пшеничні зернятка. Одно стовпом подралось догори або гадюкою скрутилось, друге кущем розпустило свої віти, і листва, неначе шовкові китиці, повисла аж до землі, а вся та зарость, вкрита цвітом і квітками і до шмиги розставлена, здавалась зачарованим садом — раєм земним. Дикі пущі, що оточували наоколо замок, тисячами рук перероблені на паркову садовину: сотні дубів, лип і кленини в кілька обхватів зрубано, і скрізь попростягались доріжки, порозкинулись грядочки і усяка

¹ Галереями.

квіточина. Здалека провели і зібрали родники, течії, і ціла річка води текла у сад, гула, як на лотоках, місцями переливалась по перекатах і гуркотіла, вливаючись у Сулу, а місцями великі бризки кришталевим стовпом стрибали догори і наливали сажалки, обложені плитовим камінням. Аж з Переяслава понавозили величезних каменюк і понакладували гори скель, ніби так сам господь їх поробив... По всьому саду назбудували гульбищ, печер, халабудок і усяких панських витребеньок.

Перед замком до Лубенського шляху, за останні чотири роки неначе який город збудувавсь. На просторому майдані, біля мурованого костьола, стояли курені на три тисячі кварцяного війська та офіцини¹, чи що, задля дворової челяді і приїжджої шляхти. Од майдана йшла ціла вулиця шинків, корчем, яток з жидівським крамом. Одала од сієї будівлі, біля ставка, стояв ніби замок який, оточений лісом; то була княжеська псарня з стайнями і якимись офіцинами задля псарів, доїжджачих та ще якихсь лакуз.

З того часу, як Єремія осадивсь на життя в Вишне-веччині, гості ні на часинку не переводились; щодня одні виїздили, другі приїздили; щодня були й проводи і стрічі. Князі, магнати, значні пани і шляхетство, з жінками, з дітьми, приїздили з Литви, Крулевства, Волині, Поділля, Угорщини, Волощини і бавились цілими місяцями. Зо всього світу навозили у замок найдорогших напйтків і з'їсного. Аж з Райну й Угорщини бочками провадили райнське і усякі напйтки; з Ковеля меди, з Києва бакалію, од Дніпра і Дону всяку рибу, кав'яр, балики.

Гуляли ляхи, бенкетували, а народ бідував, знищився. У робочу пору тисячами вигонювали розкопувать дороги, гатить греблі, насипать розкати, розчищать садові парки. А щоб шляхта і челядинці князя не сиділи голодні, з кожної хати брали одсипного і десятину. Невелика ще біда сі побори, коли б не осоружна шляхта збирала їх; вештались вони по селах, неначе дряпїжна татарва, і часом заберуть усе до нитки, а деколи, як не сховається гарна дівчина або молодиця, то й їх прибгають.

Отак гуляли ляхи, порались ксьондзи, дуріли, казились, точили сльози і кров народу; їм і байдуже, що бідолахи допивають уже нестерпучу. Удача під Кумейками,

¹ Флігелі.

на Говтві і Стариці зав'язала їм очі; не бачили вони, що наокоури їх діється, і в голову собі не клали, яке лихо стереже. От і теперечки понаїздили до князя гости: з Литви приїхав Олберт Радзівіл з панами і своїми челядинцями, усе шляхта; з Корця — родич Єремії, князь Корецький, з дочкою; з Немирова — князь Четвертинський, з Клевани — князь Чорторійський і багацько ще других значних панів з жінками та з дітьми і своїми маршалками.

VII

Найдорожчим гостем Єремії був князь Четвертинський. Ось яка тому причина. Князь ісповідував православну віру і кріпко тримався свого закону. Як біля його не заходжувались єзуїти, яких бісиків йому не підпускали, а нічого не вдіяли; та уже чого вони не зроблять, як до чого припаде, здається, і сам сатана не вигідає, іскушаючи праведників, що виковерзують ті єзуїти.

У князя Корецького була одним одна дочка, така гарна, уродлива, що кращої, здавалось, в цілім крулевстві не було. Не один з магнатів і князів умизгався за княгівною, не один і залицявся, і кожному довелось у свою чергу покоштувать гарбуза. Вже думали, чи не налагодилась княгівна до кляштору, бо дуже була набожна, усе тільки й бавилась з мнішками та патерами. Гостюючи ото раз у Заславлі у Сангушок, уперше довелось їй побачить оцього князя Четвертинського. Княгівна хутко до його прихилилась, тільки з ним одним танцювала, розмовляла і гаразд-таки причарувала і його до себе. З сього часу Четвертинський частенько навідувався до князя Корецького, і по всій Волині пройшла чутка, що неприступна панна сама запобігла Четвертинського. Увесь край дивувався, що які лицарі, які магнати залицялись за княгівну, а вона ні на кого не глянула, а сього нензного¹, миршавого і вже немолодого притьма покохала.

Ось як виявлялась ся загадка: княгівну змалку виховували в кляшторі якихсь-то візиток під дозором єзуїтів не в страху божім, а, як кажуть, в страху сатанівськїм... Як обтинають крильця пташечкам, щоб вони не позалітали, так і її, небогу, приборкали, однявши од неї власну

¹ Слабовитого, хирлявого (польське).

волю, хіть і самоісність. По шістнадцятому році княгівна мусила з кляштору повернутися до батька: матері у неї не було — вмерла. У той день, як їй виїздить, послали її мнішки в каплицю помолитися чудотворній іконі матері божої, щоб вона милосердна не покидала її і за мурами кляштору. Проживши змалку в кляшторі, княгівна лякалась своєї волі; здавалось їй, що тільки й світу, тільки й щастя в тих мурах, що покидала. В каплиці не було нікого. Княгівна увійшла одна смутна, з гнітючим серцем, і, облившись сльозами, упала перед іконою і стала молитися. Коли чує, нібито од самої ікони, поважний голос: «Моя любая дитино, заявляю тобі мою волю: мусиш визволити з схизми немировського Четвертинського і одружитись із ним. Не журись, коли на сім світі не будеш щасливою, то на тім уготую тобі вічне панство!» Почувши волю божої матері, княгівна затріпотіла і, протягшись на помості крижем, довго лежала, як нежива; потім хутко встала і, зложивши нахрест рученята, од щирого серця промовила: «Да буде воля твоя святая надо мною недостойною!» Княгівна вийшла з каплиці з веселим серцем, так їй легенько стало на душі після того чуда, що матір божа сама виявляла їй свою волю. Не знала вона, бідна, що та воля була не милосердної цариці, а ошуканство дряпіжних езуїтів.

З сього часу у княгівни була одна тільки думка: як би заповонить Четвертинського і визволить його з багна схизми. Минуло три роки, і княгівна, на диво, пишно, величаво розцвіла. Ціла ватага лицарів, магнатів умизгались біля її ніжок, і ні разочку ж то не спало їй на думку — змінить волі *найсвентшої матки*; а князь Четвертинський так уже в неї закохався, що й себе здуру не тямив. Як побачили езуїти, що заміри їх визріли, і звеліли ксьондзові Заленському, що неодлучно жив при Єремії, довести діло до кінця. Так ото Єремія і запросив до себе в гості князя Корецького, а княгівна попросила Четвертинського провести її до Вишневеччини.

Усе зробилось, як бажали езуїти. Збитий з пантелику князь Четвертинський не здужав більш боротися з своїм коханням і на все згодивсь. Наступив давно жаданий день, у котрий Четвертинський мусив одректись од віри своїх предків і одружитись із княгівною Корецькою.

Езуїти дуже радувались і втішались своєю вдачею; вони знали, що за князем не одна тисяча православного

народу прихилиться до унії, і його помістя відкриються ко-
стьолами і кляшторами...

В замку Єремії готовили бенкет, якого ще на Вишне-
веччині нікому не доводилось бачить. З княжеських льо-
хів викочували бочки з райнським і барила з усякими на-
питками. Тисячі бутельок виставляли рядочками. У кухні
неначе пекло яке палало; на майдані перед замком вкопу-
вали риштовання задля огневих штук. Військова шляхта
об'їжджала коней, пробувала броню і готовилась навви-
передки ік турнії. З слобід і хуторів нагнали народу тися-
чами; рівняли дороги, підгачували греблі, у парку прочи-
щали підземні труби задля фонтанів і каскадів і розчи-
щали доріжки.

З ранку сього щасливого задля католиків дня якісь
полупанки в срібних тилигах¹ на баских і убраних конях
роз'їжджали геть по околиці з сурмачами і оповіщали на-
родові, що сьогодні перед обідом князь Четвертинський
прийма святу католицьку віру, а надвечір повинчається з
княгівною Амалією Корецькою і що день закінчиться ве-
сільним бенкетом.

Заявляли отакечки не з тим, щоб запрошувать народ
на весілля, ні, то був тільки звичай великих панів, магна-
тів, бо й замкова брама не одчинилась сіромам і голоті.
Парк теж оточувала вартова сторожа, так ніхто з селян
і не побачив, як князь Четвертинський одрікся од батьків-
ської віри і як його повинчали з ляхівкою. Почули тільки
гук з замкової гармати — раз перед полуднем, а вдруге
надвечір.

VIII

Ярко освітілись зали, кружганки і кімнати княжев-
ського замку. Тисячі воскових свічок палали в сторучних
ліхтарях і панікадилах, що, неначе стьожки, зіткані з
кришталевих ниток, спускались із стелі і висвічувались,
як блискавки в горобину ніч. Стеля і стовпи блищали зо-
лотом; зложений з найдорожчого дерева поміст вилиску-
вав, як замерзле плесо. Над вікнами висіли з оксамиту та
ще з чогось завіси з вигаптованими на їх птицями, зві-
рами, квітами і візерунками, а двері і мармурові коминки
вершились великокняжими гербами: на червоному полі

---

¹ В срібних латах.

погон. По кружганках і бокових покоях стояли столи, заставлені туровими рогами, келихами і чарками з чистого золота. Яких потрав, закусок, лигомин¹ і напитків не було на тих столах!.. Що тільки милосердний господь сотворив задля цілого світу, то усе там склалось до купи задля одних тільки панів... Бенкет ще не починався: ждали, поки одягнуть і спорядять молоду княгиню. Тимчасом магнати і великі пани, пані і панянки зібрались у кімнатах княгині Гризельди; а ротмістри, хорунжі й шляхетство розходжували собі по залі, гомоніли, крутили вуса і бряжчали бронєю й острогами. На приганку під стелею містилось, може, чоловіка з сімдесят княжеської музики і півчих; у вікна заглядало сотні голів простої челяді. По тимчасовому звичаю магнати і великі пани не боронили своїм служанцям дивитись на їхні бенкети й ігрища, тільки у сю добу небагацько назбиралось того люду, бо опасувались, щоб не понаходило бурлацтва і гайдамаків, що цілими ватагами вештались по лісах, а пустили тільки замкову чернь. Однак як не пильнували вартові жовніри, а деякі з чужих прокрались-таки у парк, бо в одно вікно заглядував Кобза, а біля його стояв Остап.

Як одягли молоду княгиню, увійшов у залу Єремія, ласкаво привітав панів і оддав музиці приказ бути напоготові. Єремія був з себе високого зросту і сухорлявий. З-під широких нахмурених брів хижо вовчим поглядом визирали його сірі, як полуда очі; уста завжди усміхались — ніби судоргою так звело їх навіки, а довга руда борода закривала груди. Обличчю князя найгірш додавало лютості високе чоло з глибокою морщиною між очима і чуб жорсткого волосся, що, неначе щетина, стримів догори. Єремія одягнутий був у багатому кунтуші з срібними китицями і поворозками, шалевим поясом підперезаний і в жовтих сап'янцях; біля боку моталась карабеля², обсаджена самоцвітами. Виглядував він сановито, піднявши голову і трохи перегнувшись назад, що виявляло в йому і панську пиху, і лицарську відвагу. Князь вийшов із зали, а слідком за ним і шляхетство, запрошувать панянок на той танець, що по двоє ходором ходять та розмовляють.

---

¹ Ласощів.

² Шабля.

Тільки що виявилась на дверях перша пара, разом заторохтіли барабани, і заграла музика. Єремія попереду вів молоду княгиню, у другій парі йшов молодий з княгинею Гризельдою, а за ними магнати й шляхетство. Молода княгиня усіх засліпила своєю красою; здавалось, тільки її одну і видно було. Йшла вона, неначе та лебедочка плила, в білім, як сніг, убранні. З-під віночка білих квіточок хвилею спадала аж до землі пелена, зіткана бусім з павутини; на віночку, грудях і по всій сукні блищали, як зірки, дорогі каміння. Кобза затріпотів, уздрівши княгиню, і, затаївши дух, пильно на неї дивився. Тим поглядом пронизав він княгиню аж до самого серця так, що як вона проходила побіля того вікна, де стояв Кобза, то, ніби зачарована, повернулась і скинула на його очима. Затокотіло кріпко у Кобзи гаряче серце, заіскрились очі, здалось йому, неначе з самого неба глянув на його ангел, повитий білою хмарою і оточений зорями...

Народ, що стояв біля вікон, дивувався, дивлячись на панський бенкет; іншому і не снилось того, що теперечки довелось побачить. Деякі, вип'явши баньки, аж цмокали і бубоніли:

— Глянь, глянь, як блищить золото, як сяють самоцвіти, дороге намисто, які убрання, батечки!..

— Яка гарна, сановита молода! — похваляли деякі.

— А молодий який миршавий! — озивались інші.

— Сьогодні одрікся він од батьківської віри, — додав дід, — побачимо, чи довго ж він бавитиметься з своєю ляхівкою!..

Кобза усе чув, що старий розказував, і хотів глянуть на його, бо знайомий голос був, так ніяк не зміг одвести очей од молоді, і, вже як пішли польського танця по других покоях, тоді тільки він озирнувся.

— Здоров був, Барило! — скрикнув Кобза, протягуючи до старого руку, — яка нечиста мати тебе сюди занесла?

— А тебе яка? — спитав дід, усміхаючись.

— Я тутечка не один, — прошепотів Кобза.

— І я не один!

— Хто ж ще з наших січовиків?

— Побачиш...

— Та й гарна ж молода! — стиха промовив Кобза, зітхнувши.

— Отакої ще! Ти ж жонатий?

— Ні...— одказав Кобза, понуришись.

— Як ні?

— Не питай...

— Тим-то, бачу, у тебе і очі рогом лізуть на чужих жінок?..

— Я думав, що кращої од моєї Зіньки на світі не було, аж бачу...

Кобза не договорив, бо пари танцюрів увійшли у залу, і він знову витріщився на молоду. Як проходила княгиня побіля того вікна, де стояв Кобза, то знов на його поглянула і так ласкаво, привітно, що здалось йому, ніби ще й усміхнулась...

Після того танцювали краков'яка і другі танці, а ото, як натомились, то шляхетство розійшлося по кружганках потягнуть люльок та посмакувать трунків, а пани і паньки, побравшись за руки, розходжували по залі. Молода княгиня поруч з якоюсь панею підійшла до того вікна, де стояв Кобза, і хоч розмовляла по-польськи, однак він усе зрозумів.

— Подивись,— сказала молода, показуючи на Кобзу,— який гарний козак.

— Гарні в нього очі, неначе гранати блищать,— одказала пані, пильно дивлячись на Кобзу,— тільки *груба хлопська тваж*¹.

— Така врода мені миліша, чим жіноча красота нашої шляхетної молоді.

— Глянь, глянь, як він на тебе дивиться! Ти його причарувала, він закохався в тебе!..

— Що ти вигадуєш,— одказала княгиня, почервонівши,— як-таки можна хлопіві закохаться в княгиню, сього йому і на думку не спаде.

— Не знаєш ти, бачу, сих схизматиків, вони такі смілі і необачні, що не то закохаються у княгиню, а ще думають, що вони такі ж люди, як і ми!..

— Однак усе ж таки люди... Знаєш, що я тобі скажу?— і княгиня понурилась.— Я превелика грішниця, мені жаль їх, жаль схизматиків. Патери кажуть, що менш гріха диявола пожаліть, як схизматика.

— Молись до *найсвентшої матки*, щоб вона, милосердна, одвернула тебе од сього великого гріха.

— Молюся, од щирого серця молюся, а як гляну на

---

¹ Лице.

їхні муки, на їхню прихильність до своєї віри, то так мені зробиться важко на серці, що часом і сльозами вмийюсь...

— Бач, яка чула!..

Як шляхта трохи оддыхала, знов почали вибрязкувать мазура. Люди, що поодходили, давили один одного, проштовхуючись до вікон.

Молодої вже не було в залі, оддыхала вона на ганку, де зібрались магнати і значні пани і панни. Ніч була тихая, теплая, пахло бузком, конвалією, а наокоури ганку горіли каганці і розмальовані ліхтарі, скрізь порозвішувані на деревах.

Кобза з Остапом одійшли од вікна, спустились з гори і, обігнувши кружганки, притаїлись біля ганку.

Магнати вели розмову про політику: дуже сварились на запеклих схизматиків, на запорожців і нарікали на московського царя.

— Чого вже не роблю,— казав Єремія,— з тими гаспидовими схизматиками, а нічого не вдію: сотнями вішаю, четвертую, саджаю на палі, а вони ще гірш підіймаються, лютують. Щодня то там, то там убивають моїх жовнірів, захоплюють обози, підпалюють магазини з хлібом і припасами.

— Так саме і у нас, у Литві,— додав Олбрехт Радзівіл,— особливо ті диявольські пінчуки багацько лиха нам наробили. В Могильні замордували езуїта Андрія Бободія; в Пінську і Янові вирізали усіх ксьондзів; в Несвіжі забили шість езуїтів і багацько шляхти і жидів, у Новогрудках спалили езуїтський кляштор разом з патерами.

— Пінчуки то все одна пся крєв, козацька,— сердито гримнув Єремія.— Якби на мене, то я всіх би на шибеницю, до остатнього викоренив би.

— А хто буде тоді отбувать панщину? — загомоніли деякі пани...

— Латво казать, усіх на шибеницю,— озивались другі.— Схизматиків до сто *дзяблів*, і прядива на вірьовки не настачишся!..

Молода княгиня скрикнула і з ляком зскочила з свого місця. За ганком щось гепнулось і затріщало, продираючись між кущами, а далі чутно було, як побігло з гори. Усі пани, скільки їх не було на ганку, хутко підійшли до молодой з запитанням, що їй прилучилось? Княгиня з переляку тріпотіла і зблідла, як стіна.

— Хтось,— одказала вона, боязко озираючись,— із-за ганку зірвав з мого плеча шлюбову квітку!..

— Неслихане зухвальство, Єзус-Марія! — скрикнув Єремія, ударивши кулаком себе в груди. Потім узяв за руку княгиню і стиха промовив:

— Заспокойся, моя крулево, заспокойся; на дні морським знайду винуватого і покараю, як ще нікого не карав!..

Єремія хутко зібрав усе шляхетство, військових, розказав їм, що здійлось, і, хижо озираючись, додав:

— Панове! Рятуйте мій гонор, об одним тільки вас благаю, приведіть мені його живого!..

Музики стихли, бо вся шляхта і військові розбіглись по парку шукати злодія. Крик і гомін огласився наоколо замку; бряжчали бронєю, тупотіли, бігаючи по доріжках, і гукали, перекликаючись між собою. Переполохані паньки тулились по кутках, як овечата розігнаної вовком отари. Єремія то розходжував по покоях і всіх заспокоював, то виходив у парк, і кожного, кого б не стрів, нетерпляче питав:

— Піймали харциза, піймали?

На ганку пані обступили молоду княгиню і дивувались, кому б зірвать ту квітку.

— Коли він злодій,— міркували вони,— то *латвій* було б йому хапнуть за дороге намисто, як за квітку!..

Молода трохи заспокоїлась, з блідої почервоніла вона, як маківка; однак як почувось з парку «Ловіть, держіть, спиняйте!», княгиня з жахом зскочила з дзиглика, знов зблідла, аж дух сперся у грудях, і прислухалась, ніби боялась, щоб не піймали того, хто її скривдив; а як огласилось: «Піймали, піймали!», то вона знов упала на дзиглик і, закривши рученятами очі, схилилась на бильце, неначе зомліла. Пани, почувши звістку, що піймали злодія, дуже зраділи і по-ляському віншували Єремію з долонею. Знов огласився гомін по парку: «Ведуть, ведуть!», і східці ганку, як лавою, вкрились шляхетством, жовнірами, а попереду з зв'язаними назад руками йшли Кобза й Остап. Вів їх на ланцюгах стремений князя пан Щука, найлютіший катюга з челядинців Єремії. І з виду він більш походив на звіряку, як на чоловіка: вирлоокі перекошені очі дивились хижо, ніс з роздутими ніздрями задрався догори, широка челюсть, не перестаючи, ходором ходила, неначе переминала жвачку, пика, як решето, була поковиряна віспою. Замордував він з приказу Єремії не одну

тисячу православного народу найлютішими муками, які вигадували тоді безбожні єзуїти, що вчились лікарству не задля того, щоб рятувать людей, а щоб їх катувать...

Зійшовши на ганок, Кобза сміло озирнув на панів, і його погляд зупинився на молодій. Стояв він у червоному жупані, бо як піймали, то стягли з його свитину, що була зверху.

— Січовик, січовик! — загомоніли пани.

— Була при йому броня? — спитав Єремія Щуку, люто скинувши очима на Кобзу.

— Не було, яснеосвіцоний князю, — одказав Щука, вклонившись.

— Е, якби була! — пробубонів Кобза.

— А такий гладкий і завзятий, — знов почав Щука, — що насилу десять чоловіка його подужали; деяким таки добре надсадив бебехи...

— На палю схизматика, харциза! — перехопив Єремія.

Почувши такий приказ, молода княгиня швидко схопилася з дзиглика і підійшла до князя.

— Не він зірвав квітку, — скрикнула вона, — я тільки що його бачила біля вікна в залі!

— Кому ж більш, як не йому! — озвався Щука. — Хто стояв біля вікна, той і теперечки стоїть, їх оточили вартові, а сей і втікав, і оборонявся.

— Не він, кажу тобі, — сердито одказала молода, похмуро глянувши на Щуку, потім, повернувшись до Єремії, виразно промовила: — Гоноровим словом ручаюсь тобі, князю, що не він!

— Ну, так сього на палю! — гримнув Єремія, показуючи на Остапа.

— Як так, — озвався Кобза, — то карайте мене, я зірвав квітку, а неповинного пустіть на волю!

— Бач, який запеклий, — шепотіли пани.

— Лже, лже, не він, не він, — заверещала знов молода.

— Щоб нам не помилиться, — перехопив Єремія, — так обох на палю!

— І сам цар Соломон, — озвався ксьондз Заленський, — не вигадав би розумніше.

— Князю, — поважно промовила молода, — мене скривдили, і я одна маю право карать і милувать, за що ж ти хочеш накинуть на мою совість дві смерті?.. *Найсвентша матко*, змилуйся! — і княгиня простягла до неба руки, — сьогодні, по твоїй волі, я загубила навіки мою долю...

— Заспокойся, моя дитино! — перехопив Заленський, узявши молоду за руку і скинувши оком на Єремію, — князь жартує, жартує!..

— Моя крулево, — додав Єремія, — ти в моєму замку господиня: твоя воля, твоя й сила, і я твій слуга; приказуй, усе так буде, як ти бажаєш!

— Обох милую! — княгиня зняла з грудей шпильку, осипану самоцвітами, і оддала Щуці. — Обох на волю! Лучче грішить милуючи, як караючи.

Щука взяв подарунок, доторкнувся устами до сукні молодої і щось прогарчав собі під ніс. Княгиня гордим поглядом глянула на Кобзу і величаво пішла у покої. За нею розійшлись і пани; деякі хотіли були зостаться ще на ганку, так Єремія попросив їх до покоїв.

— Після такого ласкавого суду, — додав він, — я не поручусь, щоб кому-небудь з вас не зірвали голови з плечей.

Як усі вже пройшли у покої, Єремія прошепотів до Щуки:

— Обох у куну! Обох на палю! — і, ввійшовши в залу, зачинив за собою двері.

Поки ото возилися з Кобзою, настав час і вечері. Заграли музики польську проходку, і Єремія повів молоду княгиню до столу, а за ним парами і всі пани. За вечерею молоді сиділи рядочком і обоє якомсь смутно виглядали. Княгині нічого вже було до Четвертинського бісики пускати, бо волю *найсвентшої матки* довела до skutku, а князя, може, скребла совість, що одрікся од батьківської віри, од руського посемейства, і прихилився до ляхів...

Однак веселому товариству і байдуже до їх було. Турині роги і келихи, чарки зо всякими напитками і стародавніми медами переходили од пана до пана, а як стали ото пити за здоров'я молодої, то вже пили вони з її черевичка. Крик, галас, стрільба з гармат, мушчирів і гаківниць огласився по всій околиці. Сполохнуте уночі гайвороння літало по парку між деревами, крякало і билось крилами об віти. Не було спокою і горобцям. Бенкет закінчився огневими штуками, яких ще не бачили на Вишневещині: те крутилось і тріщало, а те пукало і гуло; здавалось, неначе небо загорілось. Молодих з музиками, гуком і гомоном повели спати в особливі задля їх убрані покої. За ними розійшлись магнати і значні пани; зосталось тільки шляхетство й військові, і довго ще хлюпались у тих напитках, як жаби в болоті.

Єремія повів патера Заленського на свою половину, бо там зібрались гінці і посланці, прислані до князя з Крулевства, Литви, Києва і Запорожжя.

ІХ

Недобрі вісті чекали Єремію. Розпитавши декотрих посланців, що діється, звідки вони приїхали, він забрав листи і звелів одвести їх до маршалка двору, щоб нагодували і розмістили по офіцинах.

Перший лист Єремія почав читать з Кодаків. Страшно було глянуть на його вид: брови насунулись, очі викотились, судоргою повело уста, неначе трясця його трясла, і той папір, що держав він у руці, дрижав, як на осиці лист. Патер Заленський, притаївши дух, не спускав очей з князя, і по його похмурому виду, здавалось, бачив, що там написано на папері. Дочитавши, Єремія зобгав у жмені лист і кинув його на долівку. Кожний лист, що читав він, дратував його; то зарегочеться, неначе саме пекло засміялось, то розірве на шматки і, запінившись, топче їх ногами.

— Які се вісті,— несміло спитав Заленський,— що так тебе, князю, засмутили?

— Такі, що превелике лихо віщують нашій Речі Посполитій,— одказав Єремія, похмуро дивлячись.— Запорожці утроїли своє військо: Хмельницький повертається од хана і веде з собою орду, і од Дону до Карпат, і од границі царя московського до Чорного моря підіймаються козаки, цехові, і чернь. Народ кида слободи, оселі і, неначе хижий звір, ховається по лісах, пущах і драговині...

— Що ж роблять у Білій Церкві наші гетьмани Потоцький і Калиновський?

— Одібрав і од їх листи; один на другого доказує, видко, що нема між ними доброї згоди.

— Як до чого припаде, то помиряться!..

— А може, й Хмельницькому доведеться їх помирити!..

— Захочай нас од сього лиха найсвентша матка! — скрикнув Заленський, перехрестившись.— Що ж роблять у Варшаві? — спитав він з перегодом.

— У Варшаві бенкетують собі та бавляться ігрищами. Один одного запобіга, обманює, кожний задля себе; їм і байдуже, що діється наоколо і в тутешнім краї.

— Як на мене, князю, то нічого й хлипать; нехай підіймаються, нехай бунтують, нам же прибуде з того більш користі. Знов задамо їм такого ж чосу, як десять років назад завдали під Кумейками, на Говтві і на Стариці, і по праву побідителів позабираєм у схизматиків останні, які позоставались, монастирі, церкви, маєтності і приневолим народ до унії. Адже ж Кумейська битва зробила нас панами на Україні!.. Так чого ж нам лякаться? Нехай собі на безголов'я підіймаються в останній раз!

— За Кумейську удачу ми дорого заплатимо — вона ще більш зробила нас самонадіяними, а козаків навчила, що підійматься треба не поодинці, а посполитим рушенням. Кажу тобі, коли Україна підійметься уся, то корона польська з нею не справиться; ми самі потонемо у тій крові, що з їх виточим...

— Не бійтесь, князю, наш святійший отець папа, а за ним уся Європа стануть за нас!..

— Брехня! Німці ще порадуються нашому безголов'ю, а Україні будуть помагати: цар московський, султан турецький і хан кримський. Побачим тоді, чий чорт буде старший?

— Річ Посполита і сама мощна; підіймемось і ми посполитим рушенням; надія наша на найсвентшу матку, вона поможе нам проти схизматиків.

— Нащо ж нам і підійматься посполитим рушенням, коли найсвентша матка буде нам помагати? Хіба задля того, щоб їй допомогти?..— Єремія засміявся.

— Князю,— поважно промовив Заленський,— усе од бога, усе: кожному по його ділах, і кара і милість, він рятує і погубляє, він возвиша смиренних і смиря строптивних!..— Патар похмуро глянув на Єремію, ніби хотів виявити, що останнім словом його корив.

— А хто ж смиренні, чи не ми з тобою? — спитав Єремія, грізно на його дивлячись...

— Совість моя заспокоєна, я сповняю мій довг, як велить мені свята віра католицька, і спасаю од гієни вогненної душі схизматиків. Господь бачить моє смиреніє.

— Тим-то й погано, що бачить: його не обманиш.

— І на думку мою не спадало такого гріха, щоб обманювати мого господа! Творю його волю і покоряюся його святій волі, що б зо мною не сталось. Не перестану й дякувати за його милості, політі на нас недостойних. Хіба тобі, князю, ще мало доводів його благості: куди

не глянь, усюди ми берем верх над схизматиками, з кожним днем схизма меншає, і мільйони люду прихиляються до нашого святійшого отця папи. Озирнись, як розкинулась католицька віра по всій Річі Посполитій — Литва, княжества: Слуцьке, Туровське, Чорноруське, Копильське, Чернігівське, Київське, Подоль, Волинь, Галицька земля вкрились костьолами, кляшторами, а тимчасом церкви схизматиків валяться, попи голодні, холодні, необуті, порозпивались, і народ не поважає їх, знущається над ними!..

— Усе, що ти кажеш, пригодно одному тільки Римові, а не короні польській. Який же то люд, що ви цілими мільйонами прихилили до святійшого нашого отця папи?.. Чия кров і досі точиться?.. То ж усе діти корони польської, наші брати!.. Хто ж нам верне сотні тисяч побитих і тих, що, кинувши рідний край, позабігали у Московщину?.. Озирнись і ти, що сталось з нашою Річчю Посполитою: законів не поважають, скарб без грошей, швед орудує нами, неначе своїм крулевством, брандебуржець так і норовить, як би йому од нас одчахнуться, москалі на нас ножі гострять!..

— Не боюсь я того, князю, що ти кажеш; мене гірш лякає те, що такі стовпи корони польської, сила і слава Річі Посполитої, як ти, князю, злякався нензних хлопів і зневажаєш благодією божою. Коли такі лицарі одступляться од нашої ойчизни, як ти, то справа наша певно загине!

— Не злякаюсь я і самого чорта, не то твоїх нензних хлопів, не одступлюсь і од ойчизни, поки здужаю тримати в руці шаблю, поки не виточать з мене останню краплю крові. Вірую я і в благодію божу і на його єдиного покладаю мої надії!.. Слухай, патеру, ти ксьондз, служитель овтаря божого, а я воїн, слуга і оборонець корони польської; ти моцніший від мене в теології, а я далі тебе бачу в справі політичній, в стану народовому. Так вір мені, що все, що ти від мене чув, не дихтерійки¹, а свята правда. Рим покористується, а корона польська навіки втратить Україну, а може...— Єремія не домовив і, понурившись, крутив свої довгі вуса.

— Не думай, князю, щоб і ми, служителі овтаря божого, не знали справи політичної і стану народового. От слухай: як татари пошарпали руську землю, Річ Поспо-

---

¹ Не жарти.

лита завладала кільканаста мільйонами руського люду. Теперечки Московщина, оборонившись од татар, збира до купи всі єдинокровні і єдиновірні племена, що одчахнулись під час татарської пожоги. Мине вік-другий, і Москва забере силу і землі Річі Посполитої, заселені руським людом, знов до себе пригорне. Щоб заборонить наші провінції од москалів, навіки треба запровадити скрізь польщизну і нашу католицьку віру. Тоді тільки вони будуть нашими і поки світ-сонця не прихиляться вже до Москви. Так не кори нас, князю, що ми тільки рятуємо задля одного Риму; ні, наша користь однакова: ми усі голови наші положимо за ойчизну, а святійший наш отець папа дасть нам згоду на сім і на тім світі. Од щирого серця кажу тобі, князю, поки Річ Посполита і святий костьол матимуть таких синів і оборонців, як ти. поти слава і сила наша не поляже, а свята віра католицька розкинеться по всьому слов'янському світі, і буде тоді *єдин пастир і єдине стадо!*.

Заленський устав і, обнявши князя, цілував його і кріпко тулив до серця, приговорюючи:

— Да хранить тебе господь, а з тобою і нашу ойчизну... Прощай, сину, прощай, недобрі вісті тебе засмутили; помолись же богу, то він, милосердний, укріпить твій розум і розвіє мрякувате маня, що тебе оточило, тоді ти й сам побачиш, що нам нічого гнівить бога!

Щире привітання і ласкаві речі патера задовольнили Єремію. Князь обняв Заленського і покірно промовив:

— Прости мене, батьку, коли я скривдив тебе палким словом. Молись богу, щоб не здійлось так, як мені здається!

Ще обнялись, і патер вийшов, а Єремія позбирав розкидані шматки листів і знов став їх перечитувать.

Недобрі звістки чекали й Заленського. У своїх покоях знайшов він свого секретаря, ксьондза Марецького, збіса лукавого і єхидного. Заленський дуже його любив за те, що він був заклятий гонитель православія, а особливо попів. Тільки що повернувся він з Прилуччини, куди посилавав його Заленський по шпаркому ділу, і стояв збіднившись і щуривсь на патера маленькими очима, неначе осокою попорізуваними.

— Ну, що, Марецький,—спитав патер, смутно на його глянувши,—чого се так збентеживсь? Нічим, мабуть, порадувать?

— Одгадав, святий отче, — одказав ксьондз, важко зітхнувши.

— Розкажуй! Сьогодні, бачу, після великої радості треба покуштувати й гіркої.

— З Густинського і Мгарського монастирів, — почав Марецький, — усі ченці повтікали у Путивль, позабиравши з собою свої скарби. Зостались тільки голі стіни та схизматичні ікони...

— Велька страта, велька! — прошепотів патер. — Багацько було усякого добра у анахтемських схизматиків. Ну, а Бубнівського протопопа захопили?

— Утік, пся крев, і худобу з собою забрав. Зосталась тільки одна бабуся з слабою дитинкою, так п'яні жовніри, розлютувавшись, дитину насадили на спис, а старій поодрубували ноги й руки...

— Дурні, і без нас вони б загинули!.. А плеха¹ треба було злапати, а то наробить він нам багацько лиха...

— Та се нічого, не сьогодні-завтра, а вже він не минув би наших рук, а от превелике, несправиме лихо! — зітхнувши промовив Марецький. — Нашому фратерові Стрибайлові вічна пам'ять!

— Найсвентша матко! — скрикнув Заленський, схопившись із кріселка і підіймаючи руки. — Що ти кажеш, нещасливий?..

— Замордували проклятуші схизматики...

— Єзус Маріє, дух свят!.. Де ж його замордували?..

— Поїхав він в Ічню на хлопах, бо його завжди возили хлопи в таратайці, так, кажу, поїхав і узяв із собою десять жовнірів і десять реєстрових козаків. Не знаю вже, як воно там здійлось, тільки в лісі між Ржавцем і Ічнею знайшли його, повішеного за ноги і зашмаганого канчуками, а крігом порізані жовніри. Реєстрові козаки незвісно куди поділись, мабуть, зрадили і пристали до гайдамаків, бо й самі такі ж запеклі схизматики, як і увесь тутейший люд. Не вим, за що їм так довіря князь, нароблять вони колись нам досточортів лиха!..

— Найсвентша матко! — стогнав Заленський, чухаючи потилицю. — Що ж ми теперечки будем робить без Стрибайла?.. Мов косою підкосили всі наші заміри в Прилуці і в Лохвиці!..

---

¹ Так лаяли католики православних попів. (Прим. автора). (Плеха — від клеха).

Ся звістка гаразд-таки засмутила Заленського. Стрибайло був найлютіший з єзуїтів, що наїхали у Вишневечину приневолювать народ до унії. Кілька літ жив він у Римі з Андрієм Боболиєм при їхній інквізиції і добре навчивсь мордувать людей. Од села до села возили його в чортопхайці ¹ селяни, котрих поганяв він малахаєм, не наче скотину. Викоренив він не в одній парафії попів, не одну і церкву божу віддав жидам на оренду. Стрибайло був, як і Боболій, запеклим католицьким фанатиком, ніщо його не спиняло, ніщо і не лякало; Заленський не дарма звав його своєю десною.

— Що ж там ще у вас у Прилуччині? — спитав Заленський перегодом.

— Та нічого путящого; щодня тільки й чутки, що там схизматики забили жовнірів, там повісили ксьондза. На тім тижні на лубенському шляху напали гайдамаки на княжеські хури із провіантом, дев'ять жовнірів забили, а останніх розігнали. Нема чутки і про фратера Скорупського, що поїхав у Лохвицю, мабуть, і того замордували. Як отак буде далі, то, певно, і всі загинемо...

— Найсвентша матко, змилуйся над нами! — прошепотів Заленський і, згадавши свою розмову з князем, замислився. Думки, як чорні хмари, носились над його головою: «А що, як і справді,— думав він,— усе то здіється, що казав князь?..» Може б, довго ще коверзував Заленський, коли б Марецький не спитав його: який йому буде приказ?

— Сьогодні нікому нічого не кажи,— одказав патер,— кепські вісті засмутили і роздратували князя.

— Того нам і треба,— озвався Марецький,— підиллемо сала в жар, так він ще гірш роздратується і накинє лютішу кару на схизматиків...

— Так, сину, так, твоя правда. Іди ж зараз до пана Щуки і все йому розкажи.

Марецький поцілував патера у плече і вийшов.

У замку усе стихло. Дехто з шляхетства, що бенкетували, порозходились, а другі, перебравши через край, поснули під лавками. Тільки і чутно було, як вартові жовніри на баштах і мурах стиха перекликалились, та світилось ще в покоях князя Єремії.

---

¹ Однокінному візку (*глумлива назва*).

Князь одписував листи. В його присіненній чекали гінці, що мав він розсилать, а в кутку куняв Щука, дожидуючись приказу. Одправивши гінців, Єремія позвав Щуку.

— Чи нема у тебе ще чого? — похмуро спитав його князь.

— Є, яснеосвіцоний князю,— одказав Щука, хижо водячи очима,— анахтемські схизматики наміряються тебе і рід твій викоренить і замок твій спалить!.. Патерів Стрибайла і Скорупського схизматики замордували!..— Щука розказав князеві, що чув од Марецького, та ще й свого додав...

Єремія аж затрусився, дослухавши Щуку.

— Дамся ж я їм узнаки, дамся! — скрикнув він, заскреготівши зубами.— Завтра одпровадить у Прилуччину двісті жовнірів, щоб вони спалили Ржавець і Ічню, щоб навколо вирізали всіх людей, не милуючи ні старого, ні малого, і щоб їхні голови, ноги й руки розтикали по шляхах і перехрестках!.. Чуеш?..

— Чую, яснеосвіцоний князю, тільки небезпечно у Прилуччину посилять жовнірів, особливо, щоб палить слободи і різать людей. Там теперечки скрізь розходжують чималі загони гайдамаків, а на реєстрових козаків здаться не можна, бо й вони такі ж схизматики; щодня десятками утікають і пристають до своїх. Теперечки при замку нема й тисячі кварцяних, усіх порозсилали; як поменшає, то реєстрові і за чуби ще нас візьмуть, бодай вони не діждали!

— Зачекай посилять у Прилуччину,— перехопив Єремія,— поки не приведуть мені з Волині три тисячі шляхти, що послав наwerbувать. Реєстрових же козаків усіх одіслаць у Переяслав до Барабаша, теперечки вони йому згодяться, бо він на байдаках попливе до Кодаків, щоб дать помочі Стефанові Потоцькому.

— Єзус Маріє, Єзус Маріє,— бубонів Єремія, понуро розходжуючи по покої,— що діється... що... до якого зухвальства дійшло паскудне хлопство!.. У власному моему замку на бенкеті зривають з княгині шлюбову квітку, вірних моїх слуг і служителів св. овтаря забивають! Постривайте ж, прокляті лайдаки, дамся я вам узнаки!

— Здається, і вони налагодились дацься нам узнаки,— осмілівсь озваться Щука,— так ще як станемо потурать їм і милувать...

— Куди ти подів тих двох харцизів, що Четвертинська заступалась? — хутко спитав князь.

— Сидять у куні, забиті в кайдани, та не вони одні, я ще захопив трьох, здається, запорожчики, намовляли проти тебе, князю, народ і замкових челядинців. Кажуть, було їх більш, так повтікали ж, іроди.

— Завтра уранці усіх на шибеницю, а щоб не довідалась княгиня Четвертинська, перевішать їх у лісі, на жидівському дубі.

— Слухаю, яснеосвіцоний князю,— радісно промовив Шука,— та ще треба б було й припекти диявольських синів, щоб довідаться, відкіля вони і які у них заміри: може, бог дасть, чого-небудь і допитаємось.

— Припечи їх так,— Єремія заскреготів зубами,— щоб вони прокляли і той день, що на світ народились, щоб вони чули, що вмирають!..

— Припечу, яснеосвіцоний князю, та вже не знаю, що з того буде. Запеклий збіса народ, його шквариш, а йому й байдуже, неначе не його печуть!..

Шука вийшов з покоїв князя, а Єремія довго ще не заспокоївсь... і світло світилось у вікнах його покоїв, аж поки не розсвіло.

Х

З півмилі од замка, серед густої зарості, на долині ріс на самоті віковичний дуб. Які були в околиці старі діди, то розказували, що й змалу знали його таким, яким він стояв і теперечки — товстим та розгіллястим. Колись давно на сім дубі повісили жида, а може й сам повісився, так з сієї причини і прозвали його жидівським дубом. Ходила ще і така чутка між людей, що побіля сього дуба і досі вештається жидівська душа, бо деякі, проходячи уночі через долину, чули, як вона стогне і хрипить.

З того часу, як переїхав Єремія у Вишневеччину, не одну тисячу православного люду перевішали на сім дубі і замордували найлютішими муками...

Тільки що стало на світ займатись, заскрипіли залізні ворота під баштою, і з куні вивели Кобзу, Остапа, Барила і ще двох січовиків. Знявши з їх кайдани, поскручували їм ременями назад руки і повели у ліс по тій стежці, по котрій бідолахи вже не вертались. Попереду йшов Шука з своїм помічником, паном Підпальським,

і патером Марецьким, а за ними жовнір ніс жаровню і торбу з вугіллям, щоб було чим пришкварить і припекти. І у патера висіла через плече сумка з обценьками, кліщами, ножами, штрикалками; були там і пляшки з купоросом, гострою водкою і різними отрутами. Знав і він добре людей мордувать: яку й жилку витягти, де й шкіру зідрать, чим полить і посипать живе м'ясо. У Римі навчився він сій науці, в інквізиції, на котолупні святійшого папи. Кілька кроків од їх три жовніри вели на арканах бідолах.

Ніхто б і не пізнав, глянувши на сю юрбу, кого ведуть на муку, бо наші небораки йшли собі браво, шуткували між собою, сміялись, а ляхи, після учорашнього бенкету, не опохмелившись, з одутлуватими пиками і непротертими очима дибали понурившись.

— От казали, пани-молодці,— озивавсь Барило,— що померзли в куні, гляньте: добрі люди несуть жаровню і вугілля, певно погріють нас!

— А що там таке в торбинці у патера,— питали деякі,— мабуть, недарма і він з нами йде?

— Тамечки у його католицька справа,— озивавсь Барило,— бачу, доведеться йому одправить мшу¹ на нашій шкірі!

— Одправить, диявольський син,— гомоніли січовики,— одправить і свого гемонського папу пом'яне во царствії жидівським.

Патер похмуро озирнувсь.

— Постривайте, анахтемські схизматики,— ехидно усміхаючись, промовив він,— побачимо, кого ви пом'янете...

— Почуеш, католику, почуеш! — гукали козаки.— Батька твого, сатану, пом'янемо!

Один Остап ішов журливо, звівши голову. Молодий парубок тільки що починав жити і не доводилось йому ще бувати у бувальцях.

— А що скажуть наші,— чуло промовив він до Кобзи, важко зітхнувши,— як довідаються, що сталося з нами?..

— Скажуть,— перехопив Барило,— те, що сказав циган: «Пішли наші вгору, дядька повісили!..»

Козаки зареготались, аж луна по лісі залящала.

¹ Церковну одправу, обідню (польське).

Хижо озирався Щука на той регіт і буркотів собі під ніс, лаючи козаків та розмовляючи із своїми, як гуска з свинею...

Отак розмовляючи, дійшли вони до жидівського дуба. Якось похмуро виглядав той дуб: був він дуже товстий, дуплуватий, а верхи повсихали, і кора на їх пооблуплювалась, тільки посередині широко розкинулись віти, і крізь суху неопалую листву пробивались молоді порослі. Знизу сажені дві заввишки, неначе ведмежа лапа, вихопилась суха скорчена гілляка. На оцій-то гілляці, розказували, повісився жид, а теперечки на ній вішали і мордували козаків. Увесь дуб закуривсь і почорнів од диму, кругом цівки розкидались головешки, і де-не-де темними плямами червоніла на траві запеклая кров. Навколо дуба уся долина вкрилась могилками замордованих мучеників. Скраю три чоловіки копали яму, певно, задля наших сіром. Не доходячи кілька ступенів до дуба, Щука зупинивсь.

— А з якого почнемо? — спитав він патера, скинувши очима на козаків.

— Давайте оцього гладкого,— одказав Марецький, глянувши на Кобзу,— того, що квітки зрива з княгинь, а сі нехай подивляться, що й їм буде...

— Авжеж,— загомоніли козаки,— у свою чергу доведеться і вам побачить, що й з вами буде; зійде сонце і перед нашими ворітьми!..

Козаки посідали, жовніри попростягались біля їх на траві, а Кобзу підвели ік дубу і поставили під гіллякою.

— Ну, бісів схизматику,— запитав його Щука,— кажи мені теперечки, які у вас заміри були проти нашого пана Єремії? Та кажи правду, признавайся, відкіля ви, куди і чи багацько вас?.. Не скажеш ласкою, то ми й допитаємось інше!..

— Як же я тобі казатиму,— одрізав Кобза,— коли руки зв'язані, от якби ні, то почув би ти у мене джмеля.

Щука од сієї одповіді аж зблід з серця, піна викотилась на устах, очі, неначе п'явки в склянці, заворушились, далі, глянувши на жаровню і патерову торбинку, трохи заспокоївся.

— Постривай, схизматику,— пробубонів він, заскреготівши зубами,— сам ти в мене загудеш джмелем!.. А що будемо з суцїгою робить? — спитав Щука патера.

— Спечемо йому ноги,— озвався Марецький, виймаючи

з сунки пляшку і прискалку,— і попечене сприснемо купоросною ацидою.

— А може б, йому залить гарячого сала за шкуру?

— Не вхоплять же його зараз чорти, заллемо йому й гарячого сала, коли тобі сього схотілось.

Кобзу посадили і стали роззувать, і з одного чобота випала шлюбова квітка княгині Четвертинської.

— Бач, диявольський хлоп, куди сховав,— скрикнув Щука, підіймаючи квітку.— Одно тільки шляхетство має право носити її!..— Щука сховав квітку в кишеню.

— Бери, католику,— пробубонів Кобза,— у мене є друга квітка, кохання, сієї не одіймеш ні ти, ні кровопийця Єремія, з нею і на небо полину!..

Роззувши Кобзу, протягли йому попід руками віршовку: пан Підпальський, зібравши кінці у ліву руку, подрався на дуба і, вибравшись на середину сухої гілляки, примостився якраз над Кобзою і гукнув.

— А підіймайте харциза!

— Та й важкий же, диявольський син,— крехтіли патер і жовнір, підіймаючи Кобзу.

Пан Підпальський натягнув віршовку і став зав'язувать. Не вспів він удруге завузлити, як з листви просунулась здоровенна рука і вхопила його за чуб; блиснув кинджал — і оком не змигнуть, як разом з обезголовленим трупом звалився з дуба чоловік у чорному кобеняку і татарській кучмі¹. Не доторкуючись ще до землі, він одною рукою затопив патера по тім'ї, а другою жовніра у висок так, що обидва попадали мертві. Щука, побачивши се, вхопив шаблю, та не вспів замахнутися, як той чоловік пірнув йому кинджал у груди, у саме серце. Жовніри схопились були за палаші, та бачать, що вже Кобза з розв'язаними руками хапається за шаблю щучину, повернули назад та й чкурнули навіткача. Тут тільки Кобза глянув на свого збавителя...

— Марку! — скрикнув він і, обнявши його, кріпко тулив до серця.— Відкіля, яким побитом ти тутечки опинивсь?

— І я ж був учора з вами в парку Єремії,— одказав Марко, обтираючи кров з кинджала об одягу патера,— ви мене не бачили, а я бачив, як вас, дурнів, піймали, чув, як і приказ дали, щоб вас на сім дубі замордували...

¹ В шапці.

Та теперечки не до розмови, треба втікати, коли ще й втечемо, бо незабаром буде й погоня.

Кобза і Марко духом поперетинали ремені, котрими поскручувані були руки у козаків. Барило захопив броню убитого жовніра, а Кобза завладав бронєю щучиною і поліз у його кишеню за квіткою. Опріч квітки витяг він ще щось завернуте у бумажці, розгорнув, аж то була та шпилька, що вчора княгиня Четвертинська подарувала Щуці. Кобза сховав... Марко тимчасом витяг з дула свою торбу.

— Ну, пани-товариші,— гукнув він до козаків, перекидаючи через плече торбу,— дві милі нашої дороги, коли ляхи нас не доженуть, то вже хіба тоді побачать, як ми самі до їх прийдемо... Не отставайте!

З останнім словом Марко метнувся у саму гущину лісу, а слідком за ним і козаки потягли. Широко ступав він, неначе ведмідь-бортняк продирався між заростю, ламав віти, виривав кущі з корінням і прокладав за собою стежку товариству.

Пройшовши кілька гонів, перебрались вони через глибоку балку і з милю простували рідким лісом, так що якби погоня настигла, то б латво було їх тутечки захопити. Однак поки жовніри добігли до замка і дали звістку, яка халепа спіткала патера і Щуку, поки піднялось кварцяне військо, наші сіроми перебігли рідколісся і вже кралися пущами і глибокими бескидами. Дуже-таки й потомились, бідолахи; деякі вже й приставать стали. Один Барило браво йшов, і втома його не брала; неначе кішка, здиравсь він на дерева і оглядав, чи не наспіва погоня. Як вели його на шибеницю, то йому й байдуже було, а теперечки, як став на волі, усе його лякало: схопитись з дерева птиця, залопотить звір у кущах, зараз приглядується і причува — сказано, запорозька сторожка натура. Вибравшись на невеличку прогалину, козаки посідали, щоб трохи одпочить.

— А що, Марку,— спитав Кобза,— чи полегшала твоя гаспидська торба хоч трохи?

— Здається, трохи полегшала,— одказав Марку,— бачу, мені вас жаль стало; вона у мене така, що тільки до кого хоч трохи озветься серце жалем, то вона зараз і полегшає.

— Нехай вона тобі зовсім полегшає за те, що нас врятував. Теперечки хоч і доженуть, так не зв'язані руки,

поки знов скрутять, так я десять укладу.— Кобза витяг з піхви шаблю щучину і став її розглядать: — Бач, яка гостра та уважиста, ще краща за мою...

— Куди ж ти запроторив свою броню?

— Там десь біля замка позакопували з Остапом, як нечиста мати понесла нас на весілля. Бач, з бронею не пустили б.

— Та й наша броня там зосталась,— озвались деякі козаки.

— Годі вам теревені гнуть,— гукнув Ђарило, прислухаючись.— Чи чуєте, здається, у роги трублять?

Всі замовкли і стали прислухатися, аж справді десь далеко гугнів охотничий ріг. Сіроми посхоплювались і знов потягли за Марком. Ліс усе ставав густіший і густіший, кущі глоду, терну і шипшини позростались собі і стояли, неначе добра огорожа. Не пройшли вони й п'ять гонів, як ближче зачулись роги, а згодом, натрапивши на їх слід, загавкали і заскавучали гончі собаки.

— Не отставайте, пани-товариші,— озивався Марко,— недалечко вже зосталось!

— Каторжні собаки,— бубонів Ђарило, озираючись,— од їх не втечеш, бодай вони виздыхали!

Незабаром знов ще ближче загуділи роги і заскавучала собачня. Деякі з жовнів, доїхавши до гущини, позлізали з коней і продирались слідом за гончими. Чутко вже було, як вони гукали на собак і перекликались проміж себе, коли разом зупинився Марко біля дуплуватого дуба, що ріс над горою, поліз попід кущем глоду і одчинив невеличке віконце, таке що тільки хіба гадюкою пролізти чоловікові.

— Ануте, хлопці, лізьте в мою хату! — скрикнув він, придержуючи віконницю.

Духом, як миші, поховались козаки у ту нору; останній уліз Марко і зачинивсь. Віконниця була обложена згори дерниною і прикривалась густим кущем глоду, так що як не приглядайся, а не побачиш, де вона одчиняється. Земляночку викопав Марко під самим дубом, і його коріння розходилося, неначе крокви і лати, і підпирало землю; з дупла проходила оддушина і освіщала підземну хижку.

Тільки що вони поховались, як зашамкотіли кругом землянки гончі, гавкали, скавучали і, не находячи далі сліду, деякі порозбігались, а другі метнулись слідом

назад. Жовніри, що йшли слідком, завернули собак, і вони знов закрутились побіля дуплуватого дуба, а одна, добігши до самого віконця, заскиглила і стала дряпачь лапами і скребти землю. Горою, з краю балки, з жовнірами їхав верхи пан хорунжий.

— Чого вони так гвалтують? — спитав він сих жовнів, що пробирались у балці.

— Кат їх батька зна чого, — обізвався передовий жовнір, — усе крутяться на однім місці, а чортма нікого, мабуть, натрапили на барсучий слід.

— Трубїть у роги, скликайте собак, — озивались з балки жовніри, — тутечки тільки даремно потратимо час.

Загуділи роги, поскликали собачню, а там затріщав хмиз під копитами, і через яку часинку все наокоури замовкло...

Потомлені козаки попростягались на долівці, а Марко витяг з пічурки глек з водою і клунок з сухарями.

— Снідайте, хлопці, що бог послав! — сказав він, ставлячи біля їх глек і кинувши клунок. — Другої потрави у мене нема, вибачайте.

Голодне товариство миттю випило воду і розхапало сухарі, аж торбинку пошарпали на шматки.

— А чи довго ж ми тутечки сидітимемо? — запитали козаки Марка, заморивши черв'яка.

— Поки утихомиряться ляхи, — одказав Марко.

— Куди ж ми рушимо? — питали деякі.

— От слухайте. Чотири милі звідси в пушах є острів, наоколо оточений заливом із Сули, болотом і драговиною. На тім острові в горі повикопувані глибки і великі печери, у котрих, розказують люди, колись, ще за Владимира святого, ховався змії; з того часу і острів той прозивається зміїним. Не один вік минув, а нікому ж то не доводилось бувати у тім урочищі: одно, не латво було його й знайти, а друге, коли кому й лучалось ненароком зблизиться до того острова, то з ляком тікали від його. Дак на сім острові, кажу, теперечки осадився з своїм загоном Переяславський козак Кривоніс, той самий, може, чули, що хуторяни за його лютість прозвали *Вовгурем*, а його ватагу *вовгуриянцями*. Він приймає до свого гурту, тільки не всякого, а з проби, щоб кожний мав таку силу, як і в його: хто обнесе тричі біля його куреня дві каменюки, кожна в десять пудів, той йому товариш, хто шість, той йому побратим. Так бачите, хіба тільки одного Кобзу

прийме до свого заgonу; може б, і побратим йому знайшовся, так той ні до кого не пристає і до себе нікого не приймає. Та байдуже, знайдуться і окрім Кривоноса ватажки, та ще й не один.

— Хто ж нас на той острів проведе? — спитав Барило.

— Я вас проведу, мені не раз доводилось уже на йому бувати. Там теперечки і народу чимало зібралось. Порадимося, прийшла пора підійматься: мабуть, уже й Хмельницький з ордою з коша рушив.

— А може, вже й з ляхами б'ються, — додав Барило.

— На тім тижні я був у Переяславі, — казав Марко, — і дещо чув. З Варшави Барабашеві прийшов приказ, щоб він, посадивши реєстрових козаків на байдаки, поспішав ік Кодакам, на підмогу Стефанові Потоцькому.

— Як же воно буде, — загомоніли козаки, — наші кривні, православні, та й будуть битися проти нас, своїх братів?

— Тоді скажемо, як воно здіється, — одказав Марко.

— А багацько війська у ляхів по тім боці Дніпра? — спитали козаки.

— У двох гетьманів Потоцького і Калиновського буде тисяч з тридцять, та й у Хмельницького чимало того війська: одних братчиків п'ятнадцять тисяч та реєстрових козаків Полтавського, Миргородського й Гадяцького тисячі чотири буде.

— А скільки ще того народу з України понаходило, — додав Барило, — як комашня пруть на Запорожжя; та ще як і татари дадуть нам підмогу, то завдамо такого чосу ляхам, що й до нових віників не забудуть...

Марко витяг з кутка кілька шабель, пістолів, рушниць і сунки з порохом та кулями.

— Ануте, пани-молодці, — казав він, розкладаючи броню на долівці, — розбирайте, у кого нема, може, доведеться нам на дорозі спіткати ляхів, так щоб було чим оборониться.

Кобза взяв два пістолі і гвинтівку, а другі побрала й шаблі.

— Ну, теперечки на добраніч вам, спочивайте, хлопці, — сказав Марко, узявши свою торбу і глек, — а мені треба ще трохи декуди побрести...

— Що воно таке за чоловік? — спитав Барило Кобзу, як Марко виліз із землянки.

— Не вгадаєш, козаче, — одказав Кобза.

— Давно вже ти з ним спізнався?

— Торік.

— Що у його в торбі? Носиться з нею, як кіт із салом.

— Бодай тобі не довелось побачить!

— Диво, не чоловік; мабуть, він не то ляхів, а й самісінького чорта не злякається!

— Його чорти лякаються!..

Кобза не дуже був охочий до розмови. Коханню неначе яким чадом його підкурило, тільки й думки було, що про княгиню Четвертинську. Потомлені сіроми недовго ще балакали і поснули, як мертві!..

ХІ

Як уже смерклося, повернувся Марко і побудив козаків. Повилазили сіроми з земляночки, неначе ті бабаки, і довго протирали очі, поки не прочумались; дуже-таки позасипались. Марко приніс їм хліба, сала, пляшку горілки і глек води. Заморивши черв'яка, козацтво запалило люльки і повело розмову.

— Знаєте, пани-молодці, що,— почав Барило,— коли Кривоніс не прийме нас до свого загону, дак ми оберем собі ватажком Марка та й будемо приймать до гурту?..

— А кого ж і обрять, як не Марка!— загомоніли козаки.

— Постривайте, пани-товариші,— озвався Марко, встаючи,— не мені бути вашим ватажком, вибирайте собі іншого, а поки я з вами, то буду вашим поводитарем.

— Чом не хочеш бути нашим ватажком?— питали козаки, оточивши Марка,— не треба нам іншого, не треба!

— Не вам мене питать, не мені вам і казать!..— Марко похмуро скинув очима на товариство, і його погляд зупинився на Кобзі.— Як до чого припаде, дак от вам ватажок!— додав він, показуючи на Кобзу.

— А поки припаде,— озвався Барило,— нехай він випрудить із свого серця княгиню Четвертинську, а не випрудить, то ми з його викурим те кохання порохом!..

— Та й не рівня нам ті князі та пани!— загомоніли деякі.

— Чом не рівня,— перехопив Кобза,— хіба ж ми не такі люди, як і вони?

— Нехай, бач, і такі,— одказав Барило,— так не такі ж теперечки часи, щоб возиться з тим коханням!

— Як не такі, то й підождем,— одказав Кобза, понурившись.

Отак розмовляли, поки не зійшов місяць, і наші небораки рушили. Довгенько йшли вони за Марком, продираючись гущиною, а там, вибравшись на високу гору, вийшли на битий шлях, що пролягав проміж густого лісу.

— Ну, теперечки, пани-молодці,— сказав Марко, зупиняючи їх,— ляцький день, а ніч наша: коли спіткаємо на дорозі дряпінників, то не будемо утікати, а будемо битися. Огледіть лишень вашу броню і позаряджайте гвинтівки і пістолі...

Згодом, пройшовши кілька гонів, почули вони позад себе гомін і тупотню. Козаки зійшли з шляху і засіли в кущах. Незабаром побачили вони чималу юрбу: деякі їхали верхи, а другі йшли піші, в свитках і високих смушевих шапках. По гомону і одежі зараз пізнали вони, що се не чужі, а свої і, мабуть, простують туди ж, куди й вони. Барило пугукнув, і юрба зупинилась, декоторі вхопились за мушкети, а другі за шаблі і стали наготові, а козак, що їхав попереду на доброму коні, на той оклик теж пугукнув. Зараз видко було, що бувалий козак і знав звичай запорозький.

— Не лякайтесь, хлопці,— озвався Барило, підходячи до юрби,— і ми такі ж, як і ви... Куди йдете?

— На Гадючий, чи то б на Зміїний острів,— озвалось бурлацтво,— до Кривоноса.

— Та й ми туди ж; а багацько вас?

— Двадцяттеро і один, та ще стільки у другій ватазі, що пішла попереду.

Сіроми наші зблизились і привітали один одного.

— Здоров був, Барило,— озвався передовий вершень,— протягуючи до його руку.

— Гнида! — скрикнув Барило.— Чи се ж ти, мій голубе? Була ж така чутка у нас у коші, що тебе забили ляхи на Стариці?

— Ні, як бачиш, помилував господь. Ми з Гунею після побиванок на Стариці помандрували у Московщину і до якого часу там вешталась, а теперечки знов до вас прийшли, знов почастиуем ляхів!

Наші козаки змішалися з бурлацтвом і пішли по дорозі.

— Відкіля ж ви теперечки? — спитав Барило Гниду.

— З Прилуччини,— одказав старий.

— Що ж тамечки у вас діється?

— Хвалити господа, усе благополушно!.. Учора Бубнівський протопоп Світ привів чимале військо, і старий Гуня з ним, дак які не повтікали ляхи, то усіх забили на макуху, а мнихів Домініканів, що осадились у Густинським монастирі, до одного вилушили. Теперечки іду, щоб порадитися з Кривоносом.

— Не зустрівалися з вами ляхи?

— Увечері вже, як вийшли з гаю, де спочивали, стріли п'ятох жовнірів, трьох же вклали, а двоє втекло.

— Сьогодні буде чим порадувать Єремію!

Запінить він з серця свою руду бороду, бо й ми йому багацько наробили...

— Не то ще буде. Заллемо ми й йому самому гарячого сала за шкуру!

Як отак розмовляли, почули десь далеко стрільбу.

— Чи не наші бурлаки б'ються? — озвався Гнида, прислухаючись.

Стрільба ставала частіша, почувсь і гомін, і усе зближалось до їх, а там разом замовкло і затихло. Барило метнувся по дорозі, щоб довідаться, що там діялось, а тимчасом ватага потроху подвигалась. Згодом повернувся Барило.

— Постривайте, хлопці,— прошепотів він,— жовнірів іде чимала купа!.. Не розгледів добре, а здається, кілька чоловіка наших ведуть на арканах!

Марко зупинив юрбу.

— Ховайтесь у кущі, по обох боках шляху,— казав він, розділяючи ватагу,— а кінні їдьте собі назад, щоб вас не вздріли ляхи; а як крикну, разом виходьте — піші з лісу, а кінні поспішайте назустріч ляхам і лупіть дряпінників!

Духом піші поховались у кущах, а кінні, од'їхавши з півгонів, на повороті шляху зупинились; а тимчасом і ляхи стали зближаться. Попереду їхав пан хорунжий, а за ним жовніри вели на арканах чоловіка з вісім бурлаків; потомлені і голодні собаки бігли за кіньми, висолопивши язики. Тільки зрівнялись вони з засадою, як вихопився з кущів Марко і гукнув молодецьким покриком. Прожогом вискочили козаки і поперли на ляхів; хто рубав, хто стріляв, а хто й просто давав добрих стусанів у печінки... Перелякані жовніри несподіваним нападком

хапались за палаші, за пістолі, деякі дали драпака, а тут їм назустріч і кінні наскочили... Незчулись ляхи, як їх чоловіка з двадцять на місці уклали; небагацько з них прудко пробилась і втекли. Се були ті самі жовніри, що шукали і гнались за нашими небораками та й знайшли-таки їх собі на лихо... Зараз порозтинали вірвовки, що були пов'язані бурлаки, та як роздивились, і пізнали своїх...

— Бач, так я й думав,— сказав Гнида,— що вас дурнів спіткали ляхи!

— Та нас же,— одказували вони, чухаючи потилицю,— застукали тамечки біля березового хреста, де казали подождать вас...

— Хіба ж нікуди було гаразд сховаться?

— Та ми гаразд-таки й сховались,— озвався один із ватаги,— так послули ж, а тут де не взялась бісова собачня, донюхалась і загавкотіла, а яропужа шляхта набігла, деяких повбивали, а нас, оце, як бачите, на арканах повели. Хотіли були й нас порізати, так хорунжий і каже: «Одведемо сих до князя Єремії і скажемо, що се ті самі харцизи, що пана Щуку і патера позабивали».

— А бодай вас, дурнів!.. Чого ж стоїте, як телепні,— гримнув Гнида,— забирайте броню у забитих ляхів, та й рушаймо, бо як опізнимось, то не знайдем і човнів, ні на чім буде і на той бік острова переплеть.

Бурлаки метнулись до забитих ляхів і вибирали собі броню, а Барило дорізував тих, що ще хрипіли, приговороючи: «В своїй хаті і скипка б'є!»

Дійшовши до березового хреста, побачили вони: де-не-де простягались на шляху шість трупів бурлак...

— Бачу, не всіх дурнів порізали,— сказав Гнида, скинувши оком на забитих,— теперечки, мабуть, де-небудь з переляку так поховались, що й з собаками їх не знайдеш.

Од хреста продирались уже сіроми густим лісом. Марко йшов попереду, приглядаючись ік деревам: то простує до дуба, на котрім понаносили гнізда гайвороння, то поверне, дійшовши до трухлявого пня; а тимчасом козаки гукали, скликаючи товаришів, що позабігали од ляхів. З перегодом, як пройшли вони з півмилі, на той гомін стали одкликаться втікачі, як жаби з болота, аж поки не зійшлися до купи.

На світ займалось, як вони, спустившись з кручі, опинились біля Сульського залива, що оточує Зміїний острів. Посередині того залива було плесо, а з берега позаростало очеретом, рогозом і оситнягом. По той бік залива підіймалась висока гора, вкрита одвічним лісом, і скільки оком кинуть, мріла темною полосою між густою заростю чагарника. По сім боці залива понад самим берегом простяглась доріжка, котрою стрічкою сунулись козаки піші і кінні, а за ними, за кожною ватагою, везли на підводах мішки з борошном, сухарями, різаних кабанів і другу харч і гнали скотину на те ж. Тихенько по-двигались ватаги доріжкою, не чутко було ні гомону, не бряжчала й броня; неначе чорні хмари перед бурею, сунулись вони і збивались докупі...

Отак дійшли вони до перевозу, де взавширшки залива було широке плесо. Кінні козаки переходили уплав, а піших і запаси перевозили лоцмани на човнах і каюках. По той бік перевозу, на острові, виднілись розкати і редути, насипані під горою по обох боках дороги. Марко, зупинившись біля перевозу, обернувся до товариства.

— Прощайте, пани-молодці,— стиха промовив він,— помагай вам біг; теперечки і без мене втрапите до Кривоноса.

— Куди ж се ти, Марку? — запитали козаки.— Не покидай нас, зостанься з нами!..

— Не можна, товариші, треба ще й другим деякої помочі дати, треба й до князя Єремії навідатись... Прощайте!..

З останнім словом Марко повернув у гущину і щез за кущами...

Довгенько-таки простояли наші сіроми біля перевозу, вже сонечко зійшло, вже і поснідали, чим знайшлось, поки дійшла до їх черга переправляться. Перепливши на той бік, аж здивувались вони, побачивши таку силу народу. Скрізь, де вони не проходили, під кожним деревом, кущем кишіло людом. На гіллях висіли обідрані воліві й баранячі туші, різали м'ясо і клали в казани; попід горою повикопувані були печі: де замішували тісто, а де печений хліб шматували на сухарі і розкладавали на ряднах сушить. Інші збились біля кузень, лагодили броню, гострили шаблі, насаджували на списи ратища і виливали кулі. Були там молодіці і дівчата: деякі порались біля печей і кабиць, а другі шили козакам сорочки і одержу та

зшивали лантухи на сухарі. Де-не-де співали кобзарі про Вінцеслава, що нагнав жидів у Польщу, та малого Гирея... Місцями вивішували на списках свитки і запрошували прибулих козаків поснідати. На прогалинах вигравали скрипиці і сопілки, торохтів бубон, і козацтво, ударивши лихом об землю, садило гайдука і вибивало тропака. Вештались тут попи й дяки, що покидали свої парафії, втікаючи од дряпінних ксьондзів; були й крамарі, цехові, чумаки і запорожчики в червоних жупанах і кабардинках; не було тільки панів, бо тоді ще на Україні не було й чутки про них.

Проїшовши кілька гонів, Кобза став розпитувать, де Кривоносів курінь?

— Аж там, на самім кінці острова,— одказували люди, усміхаючись,— де печері, тамечки осадився він із своїми вовгурянцями та й глита ляхів, неначе той змії, що колись тутечки ховався та людей їв.

— Та кумедно ж і грається він з ляхами,— додавали другі,— неначе кіт з мишею.

— Хто ж тут у вас порядкує! — спитав Кобза.

— Нема ще нікого,— загомоніли козаки.— Кривоніс прийма до свого загону тільки богатирів, дак отсе теперечки збираємось обрать собі свого ватажка, так нема ж у нас на приміті такого, як би нам треба.

— Дурний, бачу, ваш Кривоніс,— озвався Барило,— навіщо теперечки богатирів? — куля й вола повалить!

— Та вже ж його не навчиш,— бубоніли люди,— завзятий-таки він з біса чолов'яга.

Розпитавши дорогу, наші козаки, а за ними і другі, рушили до Кривоноса протоптаною стежкою...

ХІІ

В найдальшій куті острова висока гора шпилем подралась до неба, а з того шпиля видко було Лубни і Київський шлях, що по той бік Сули простягся ік замку князя Вишневецького. У сій-то горі з-під кручі, неначе скеля, витріщились кілька печер, де колись, як розказують старі люди, ховався страшенний змії. Од сих печер полою розляглась чимала поляна, оточена лісом і густою заростю чагарника, а там знов круто спускалась гора і обривистим берегом оточувала широке плесо і байрак.

На сій-то поляні розташувався Кривоніс із своїм загonom. Отаманів курінь стояв посередині, а наоколо містились, де припало, вовгурянці: хто збудував собі з лободи та з нехворощі халабудку, хто нап'яв на ратище кирею або свитину, а деякі, неначе звір'я, визирали з печер. Недалечко од куреня стриміли понаставлювані палі з залізними списами і шибениці. Більш, може, як двадцять чоловіка ляхів сиділо на тих списках, а деякі, зачеплені крюком за ребро, мотались на шибеницях. Всі вони були ще живі і в нестерпучих муках стогнали й кричали, бажаючи, щоб їх дорізали, добили і збавили од лютих мук. Страшно розносився той галас по гаю і одкликався наоколо луною. На деревах теж висіло кілька трупів, неначе волові туші, обідраних ляхів; де з яких з живих здирали ще шкуру, і тими шкурами вовгурянці вкривали отаманів курінь і свої халабудки, щоб заборонитися від дощу.

Кривоніс сидів біля свого куреня, підкорючивши ноги, смоктав люльку і втішався, дивлячись на муки ляхів... Був з нього козарлюга забісований. Глибоко позападали у лоб його очі і хижо, нечоловічим поглядом визирали з ямок. Довгий, кістлявий ніс його якомсь погнуло набік, в бороду, і широку челюсть виперло наперед. Непідголене і розпатлане волосся, жорстке, як кнуряча щетина, стриміло догори і закривало лоб і товсту шию. Широкі плечі, високі груди виявляли в йому велику силу; з себе був високий, кістлявий, мов виплавлений з самого чавуну. Одягнутий він був як і прості козаки, тільки в жовтих чоботях на срібних підковах, мабуть, стягнутих з заморожаного ляха.

Кожний з загону Кривоноса, що порались біля ляхів і швендяли по поляні, був з себе теж високий, гладкий, мордатий, вусатий, і хижо виглядував спідлоб'я; видно було, що кожного прийняли до гурту з проби і недарма прозивались вони вовгурянцями...

Було ще рано, а народу вже чимало-таки зібралось біля Кривоносого куреня; не забарились і наші сіроми. Аж на виду змінились вони, глянувши на муки ляхів і почувши їхній галас. Хоч скривдили ляхи український люд і напоїли їх нестерпучою, однак не втішались вони муками своїх ворогів, бо ще не загубили свого серця і не втратили жалю до ближнього, як дряпіжні ляхи і

патери, що мордували неповинних собі на втіху і на зміну віри...

— Здоров був, пане отамане! — поважно промовив Барило, підходячи до Кривоноса, а за ним і вся ватага обізвалась і, знявши шапки, вклонилась отаманові.

— Спасибі, пани-молодці, — прогугнів Кривоніс, глянувши спідлоб'я на козаків, — а чого вам треба?

— Та того ж, чого й тобі, — одказав Барило, — позбавиться од яропужих ляхів і заборонить святу віру, і наше життя, і наші козацькі вольності.

— Добре, пани-молодці, добре; спробуйте ж, чи є у вас сила заборонить те, що кажете... Обнесіть оці каменюки, — Кривоніс показав на два каменя, обв'язані вірвочками, щоб латвій було їх захопити, — так коли хто з вас обнесе їх тричі кругом куреня...

— Чули вже ми про сі каменюки, — перехопив Барило, — нічого розказувать, нічого вже і увереджуваться. Так вибирають не людей, а волів, бач, який більш потягне, той і дорожчий.

— Батька свого навчи... — прошепотів Кривоніс, насупившись.

— З того часу, як вигадали рушницю і пістоль, — казав Барило, — той став моцніший, хто не схибить, стріляючи, а коли він ще розумний, то сховає тебе у кишеню, дарма що ти уродився такий запеклий і здоровий козарлюга. Ось подивись лишень, як у нас січовики стріляють!

Барило вихопив із-за пояса пістоль, навів на ляха, що од мук корчився на палі, випалив — і лях схилився набік, а з-проміж очей задзюрчала кров...

— Що ти зробив, необачний?! — скрикнув Кривоніс, схопившись. — Чи ти знаєш, що він у мене сидів уже з тиждень на палі, я б йому ще на кілька день протяг мук...

— Як тиждень сидів, — перехопив Барило, — то пора йому вже і вмерти!.. Буде з ляха і того, коли він відкидає ноги!..

— Чого б ще й бажать! — зареготавшись, озвались деякі.

— Так, бачу, вам, іродам, жаль ляхів?! — гримнув Кривоніс, підступаючи до Барила...

— Нехай вони до твого кривого носа поприлипають! — одказав Барило, узявшись за пістоль. — Та не дуже, отамане, й гримай; не за тим мене з Січі сюди прислали, щоб корить ляхами, а щоб допомогти вам, дурням, їх лущить...

Кривоніс, побачивши, що січовик не дуже його злякався, та й завзятий-таки, бо вже й за пістоль хапається, одійшов од його. Далі з перегадом озирнувся на козаків і вже без сварки промовив:

— Ось що приходиться, пани-молодці: мені треба не розумних, а дужих!.. Мабуть, між вами нема й одного такого, щоб не то що обніс каменюки круг куреня, а й з місця їх не зворухне?

— Чом нема,— озвався Кобза,— може, й такий знайдеться, що й обнесе і занесе твої каменюки.

— Чи не ти той, що занесеш? — спитав Кривоніс, глянувши на Кобзу.

— Може, й той!

— Спробуй, побачимо!

Тимчасом на той гомін повилазили з своїх нор і халабудок вовгурянці, і чимала їх купа зблизилась до куреня, деякі посідали, а другі попростягались черевом на траві, мов ті кабани, і палили люльки. Кобза підійшов до каменюк, огледів, позамотував руки у вірьовки і твердим поступом поніс каміння. Обніс круг куреня раз, вдруге і втретє...

— Глянь, глянь,— загомоніли вовгурянці,— не взяв його кат, добре пре!.. Послав нам господь товариша,— гукали деякі і з радощів аж посхоплювались.

Не зупинявся Кобза од сього покрику, і ще тричі обніс каміння круг куреня.

— І мені господь послав побратима,— загугнув Кривоніс, підходячи до Кобзи,— коли ти такий удався, дак побратаємось. Кажи, як ти прозиваєшся?

— Павлом та ще й Кобзою,— додав Кобза, трохи зупинившись...

— Хто ж се тобі таке прізвище приложив?

— Запорожці...

— Яка ж з тебе кобза! Та й не Павлом тебе звать, ти будеш у нас *Павлюгою* прозиваться... Правда, пани-товариші? — Кривоніс скинув оком на своїх вовгурянців.

— Правда, пане отамане, так, так,— загукали вовгурянці,— нехай буде Павлюга, Павлюга!..

— Потривай, пане отамане,— одказав Кобза, пильно глянувши на Кривоноса,— тоді ми з тобою побратаємось і я пристану до тебе, як ти усіх нас приймеш до свого заgonу.

— Вибачай, козаче, не то для тебе, і задля рідного батька не зміню своєї регули.

— Як не зміниш, так і не треба,— одрізав Барило,— він і у нас буде Павлюгою. А що, хлопці, так обираєте його на ватажка? — скрикнув він, озирнувшись до свого товариства...

— Так, так,— гукнули козаки,— нехай буде нашим отаманом! Нехай буде Павлюгою!..

— От і добре, нехай буде по-вашому,— загугнув Кривоніс,— теперечки вже не обридатимуть мені, щоб приймав до свого загону; буде до кого приставать, буде кому і люд той збить до купи, що вештається по острову, неначе отара без вівчаря... Однак, козаче,— Кривоніс зблизився до Павлюги (так будемо теперечки його звать),— усе ж таки ми зостанемося побратимами і заприсягнемся перед господом не вложити в піхву наших шабель і не покинуть списів, поки не викореним на Україні усіх ляхів і ксьондзів!

— Та вже ж, бач,— одказав Павлюга,— не з тим і узялись за шаблі, щоб, тее, укладувать, і коли господь допоможе, то й викореним.

Аж ось, як так вони розмовляли, огласився галас по поліні:

— Ляхів ведуть! Ляхів ведуть!

І вовгурянці купами поперли назустріч козакам, що вели на арканах, з скрученими назад руками, кілька чоловіка ляхів.

Була се невеличка ватага козаків, що шасталась і пильнувала побіля Київського шляху і захоплювала по дорозі тих нещасливих, що їхали до князя Вишневецького.

На таку звістку Кривоніс витріщився на ляхів; баньки його забігали і зблищали, як у гадюки, рот судорогою розвело, і зуби, рідкі і гострі, як у щуки, вищирились і заскреготіли...

Попереду вели високого і товстого ляха, мабуть, значного пана, бо був добре убраний, у блакитному кунтуші, підперезаний шалевим поясом, а за ним ще чотирьох. Позад ішло кілька чоловіка незв'язаних і за ними шляхтянка у шушоні з дитинкою на руках. Бідолахи, озирнувшись на мучеників, що сиділи на палях і мотались на шибеницях, звели очі на небо і звісили свої голови на груди; побачили, яка доля їх чекала...

— Здорові були, панове, як ся маєте?—зареготавшись, скрикнув до їх Кривоніс, як вони зблизились до куреня.

Ні один з ляхів не підняв голови, щоб глянуть на Кривоноса, і мовчки стояли перед отаманом.

— Чого ж се так замислились, чого зажурились?.. Подивіться лишень на своїх родаків,—казав Кривоніс, показуючи на мучеників,—бачите, який ми їм бенкет завдали?.. Нехай би отак глянули на їх і ваші круленята та патери, побачили б вони, іроди, що наробили... Не хотіли, гемони, мать нас за братів, нехай же теперечки мають нас за ворогів. Може, ви думаете, що тільки ваш кровопийця князь Єрема вміє мордувать людей? Я його самого навчу ще лучче катувать: у його наші сіромн сидять на палях тільки по три дні, а у мене і більш тижня! Та постривайте, ми й до його доберемось, не мине він моїх рук, по краплі виточу з його диявольську кров. живого з'їдять черви...

— Лжеш, хлоп, схизматик,— сміло одказав лях у блакитному кунтуші,— не народився ще той чоловік, щоб наложив руку на князя Єремію... Постривайте, не мине і трьох день, як він сам перевішає вас, неначе псів, і розтикає ваші голови по перехрестках!.. Не сьогодні-завтра прийде до князя з Волині три тисячі кварцяного війська... О, тоді...

Кривоніс не стерпів такої відповіді. Мов вовк на ягницю, кинувся він на ляха і чим здужав ударив його по щоці. Лях, мов неживий, бебехнувся об землю, з рота і носа потекла кров...

— Отамане,—grimнув Павлюга,— нечесно бить зв'язаного чоловіка!

— Нечесно і заступатися за яропужих ляхів! — загугнів Кривоніс, хижо озираючись.

— Не за ляхів заступаюсь, а за лицарську регулу!

— Бачу, про його вона не писана! — додав Барило.

— Нахаркать на ту регулу, котру запровадили у нас ті анахтемські католики, що віддають божі церкви жидам на оренду, зневажають присягою, що клялися на хресті і святому евангелії!.. Наша регула теперечки — око за око, зуб за зуб, кров за кров, мука за муку!.. Еге!..

Кривоніс одвернувся до своїх вовгурянців і грізно додав: — Як опам'ятається, зідрать з його шкуру: гладкий, буде чим курінь укрить... Сих трьох на палі, а сього сухорлявого на крюк, він довше висітима.

Потім, глянувши на тих, що були не зв'язані, спитав:

— А се що за люди?

— Се наші небораки, лакизи, що з панами їхали,— одказали вовгурянці...

— Так приставайте ж, хлопці, до сього отамана,— Кривоніс показав на Павлюгу,— і лущіть ляхів; напийтесь на здоров'я тією помстою, як у спасівку насичають жадобу з холодного родника...

— Спасибі тобі, отамане, за твою ласку,— одказали лакизи, вклонившись Кривоносові.

— А се що за вельможна пані з чортеням на руках? — запитав Кривоніс, глянувши на шляхтянку.

— Теж нечиста мати несла до Вишневецького,— загомоніли деякі з вовгурянців,— тамечки її чоловік жовнірує у князя Єремії.

— І, мабуть, мордує наших братів і висмоктує з їх останню кров! — Кривоніс хижо скинув очима на дитинку.— Бач, яке маленьке, у пелюшках ще, а вже воно найстарше, бо ляцького роду, крулення собі, матері його сто чортів у живіт, а як виросте, бісеня, то й буде наснівечить і пити нашу кров... бодай воно не діждало! — З останнім словом Кривоніс вихопив з рук матері дитину і вдарив її головою об камінь. Череп розлетівся на дрібні шматочки і забризкав кров'ю і мізком матір і тих козаків, що стояли наоколо... Шляхтянка скрикнула, підняла руки до неба і, як нежива, вдарилась об землю. Усі з жахом одступили назад і хутко стряхували з себе шматки мозку і черепа, неначе огневі іскри, щоб вони не спалили одежі.

— Прив'яжіть лишень сучку до стовпа,— прогугнів Кривоніс до своїх вовгурянців.— Чим вигодовувать п'явку, щоб висмоктувала з нас кров, нехай годує комарів, поки сама з голоду не одубіє...

Ті і потягли небогу...

— Що ти робиш, пане отамане,— загомоніли Барило, Павлюга і деякі з козаків,— побійся бога!..

— Ляхам своїм коханим розкауйте, а не мені! — гримнув Кривоніс, визвірившись.— Се ж вони самі наварили собі кулешу, нехай же теперечки і тріскають, поки не луснуть!..

— Ходім звідси, хлопці,— озвався в юрбі Барило,— як бачите, нічого нам тутечки робить!.. Мабуть, і той змій, що колись у сих печерах жив, не лютував так, як сей котолуп лютує.

— Ходімо, ходімо,— гомоніли козаки, рушаючи,— на одну б його гілляку з Єремою!

Гнида зупинив ватагу.

— Постривайте, люди добрі,— сказав він,— поки я пораджуся з Кривоносом об мойому ділі, може, і вам доведеться вкинуть розумне слово і дати пораду.

— Радься, радься,— загомоніли козаки,— тільки швидше, бо вже нам обридло дивиться на сього ірода.

Гнида підійшов до Кривоноса і так почав:

— Старий Гуня доброго тобі здоров'я зичить, а Бубнівський протопоп Світ посила своє благословеніє і наказує тобі, щоб ти був лицарем, а не катюгою...

— Нехай він батькові своєму лисому наказує,— перехопив Кривоніс, насупившись,— або своїм бурсакам, а не мені. Кажи, чого їм од мене треба?

— Старий Гуня і Світ зібрали в Прилуччині чимале військо і наміряються поперти на князя Єрему: дак отсе, бач, прислали мене до тебе порадитись, як би нам разом застукать іродового сина.

— Спасибі тобі за сю звістку... Давно вже пора угамувать гаспида!

— Так кажи: як, коли і де нам зібратись? Чи нам до тебе прийти, чи ти до нас пристанеш, чи, може, з обох боків його обійти.

Кривоніс на таке запитання не знав, що й казати, і стояв, як телепень, чухаючи потилицю; далі, надумавшись, прогугнів:

— Як Павлюга зіб'є до купи увесь той люд, що зібрався на острові, тоді вчинимо раду і дамо тобі відповідь... Чи чуєш, побратиме, що я кажу? — додав Кривоніс, озирнувшись до Павлюги.

— Чую,— одказав Павлюга.

— Так роби ж, що треба, наwerbуй собі загін, нехай тобі господь помагає, а як наwerbуєш, дай мені звістку...

Сіроми наші, попрощавшись із Кривоносом, метнулись від його, якомога, щоб не бачить, як мордуватимуть тих ляхів, що привели, бо поки Гнида радився, лях у блакитному жупані опам'ятався, і вже потягли його на дуба, а других повели насаджувать на палі... Голосно огласився гай галасом нових мучеників: особливо кричав товстий лях, з котрого здирали шкуру: проклинав він і козаків, і патерів, проклинав і той день, що народився, проклинав і самого папіжа...

ДОДАТКИ

ДОДАТКИ ДО „МАРКА ПРОКЛЯТОГО“

I

...Передам вам хоть вкратце кое-что из этих преданий, рассказанных мне еще в 1825 году во время стоянки нашего полка в Немирове слепым 98-летним священником, который на девятом году своего возраста был поводом у своего прадеда, также слепого столетнего дедугана, самовидца Немировской резни, казацкого бенкета в замке и распевавшего Исаия ликуй, когда венчали Павлюгу (Кобзу) с к. Четвертинской. Вот как прадед передавал ему эти интересные проделки героев 1648 года.

«За неделю до Ильи пришли вовгурянцы, а затем загон Павлюги, и осадили Немиров. Со всей околицы в город собралась шляхта, защитников было довольно, и потому два штурма ляхи отразили с большою потерей для казаков. В самый день пр. Ильи на заре последовал третий штурм, и казаки ворвались в город. Кривонос со своими вовгурянцами метнулся на грабеж и убийства по городу, а Павлюга направился к укрепленному замку к. Четвертинского, окруженному высокою стеною, вооруженною самопалами, гаковницами и гарматами. Да и задали же казаки лупку шляхте й жидам! Более 20 тысяч лоском положили, не было пощады ни старому ни малому: резали мать, резали и ребенка на ее груди. На третий день пришли к Кривоносу вовгурянцы с донесением, что всех ляхов и жидов вырезали — осталась в живых только одна жидовка.

— Чому і її не зарізали? — спитав Кривоніс.

— Там така гарна, матері її лихо,— одказали козаки,— що не піднялась ні в одного й рука...

— Я бачу, голопузі ви пущверинки, а не козаки,— скрикнув Кривоніс,— приведіть лишень її до мене, так побачите, як підіймається рука й на гарну.

Привели жидовку, девушку лет семнадцати, стройную, поразительной красоты. Свирепым взглядом окинул ее Кривонос, но и жидовка без страха глядела ему прямо в глаза. А когда Кривонос, выхвативши саблю, приблизился к ней, то ее лицо осветилось радостною улыбкой, она быстро одною рукою сорвала с плеч платок, а другою подобрала длинную, черную, как гайворон, косу и, обнажив нежную шейку, склонила голову перед Кривоносом. Несчастная сама жаждала смерти: все для нее дорогое погибло, осталась только ненавистная жизнь, ожидал позор.

— Бач, чого схотілось,— гримнул Кривонос, вкладавая в ножны саблю,— не буде ж по-твоєму.

Жидовка кинулась на колени перед Кривоносом и умоляла его убить ее, но Кривонос впился в нее своим взглядом и, казалось, не слышал ее слов.

— Справді гарна,— пробормотал он и, обращаясь к козакам, добавил,— одвести в мій курінь.

Пока Павлюга осаждал замок, вовгурияцы пьянствовали и делились награбленным имуществом, а Кривонос тем временем возился с своею жидовкою «як кіт з оселедцем». Носа не вытыкал из своего куреня и не участвовал в бенкетах товариства.

Наконец загон Павлюги разрушил замковую браму и взял замок на копье. В замке попрятались значные паны и духовенство, и в несколько часов все было вырезано вместе с жолнерами. Самого к. Четвертинского за чуб вытащили из палаца и около крыльца отрубили топором голову. Осталась в живых только княгиня, которую прибрал к рукам Павлюга.

Вечером того же дня собрались в замок казаки на бенкет. Было чем и угощать: княжеские кухари готовили вечерю, из подвала замка целыми бочками вкачивали в залы мальвазию, токай, старые меды и рейнские. Когда компания немного подгуляла, на Кривоноса посыпались насмешки и язвительные намеки на предосудительную связь его с жидовкою. Кривонос сам сознавал свою вину и ясно видел, что терял своим поступком доверие това-

рыства. И вот он решился во что бы ни стало снова восстановить свой авторитет. Он приказал разрядить жидовку в пух и прах и привести в замок.

Явилась жидовка, разодетая в самое роскошное платье из гардероба к. Четвертинской. Длинная коса до колен была распущена, и голова украшалась только венчиком из свежих цветов. Чтобы лучше можно было ее рассмотреть, Кривонос поставил ее на стол посредине залы и сам стал возле нее по правой ее стороне.

— Ось вам, пани-молодці, і жидівка,— крикнул Кривонос,— як бачите, не бороню її і не ховаю; у кого підійметься рука, нехай той і збавить її віку.

Казаки сбились около стола и любовались красотой жидовки. Мщением и кровью насытились они вдоволь, так что, если бы теперь привели не только красивую жидовку, а скверного жида или ляха, то й на того не поднялась бы ни у кого рука.

— Чого ж мовчите та зуби скалите? — с злобою проговорил Кривонос, подбирая левою рукою косу,— ріжте, стріляйте — на те і привів сюди жидівку.

— Коли досі не зарізали,— озвались деякі,— дак нехай живець небога...

— Нехай живець, нехай живець...— раздался общий говор казачества.

— Ну, дак не коріть же й мене...

С последним словом шваркнула из ножен сабля, сверкнула, голова еврейки на аршин поднялась кверху, а труп, изрыгая фонтаном кровь, грохнулся на пол. Толпа поспешно отхлынула назад и с ужасом глядела на Кривоноса.

— Товариші,— гаркнул Кривонос, потрясая саблей,— ся шабля перетяла ланцюги кохання, чи вдержаться ж від неї лядські кайдани?!

— Ай, атаман, ай, атаман,— раздалось со всех сторон. Вовгурянцы кинулись к своему атаману, сняли его со стола и долго колыхали на руках, восхваляя его геройский подвиг.

Банкет продолжался, вино более и более разжигало страсти, и вот посыпались насмешки и укоризны и на Павлюгу. Не одни вовгурянцы, а многие из загона Павлюги потребовали от него, чтобы он вывел перед товарищество свою коханку-княгиню и расправился с нею, как с

жидовкою Кривонос. Павлюга, не смутясь, отвечал казакам, что на сегодня довольно и одной жидовки, а завтра выведет на замковый майдан княгиню и порешит с нею, как бог ему на сердце положит.

На другой день с утра замковая площадь покрылась казаками и православным народом. Ближе к крыльцу палаца был поставлен аналой с образами и зажженными свечами, а также собралось духовенство с клиром в полном облачении. Когда явились атаманы и войсковая старшина, отслужили благодарственный молебен за ниспосланную господом победу, а потом подошел к аналою Павлюга, ведя за руку к Четвертинскую. Княгиня была в украинском костюме: в шелковой плахте, малинового бархата шушуне, обшитом золотыми снурками, а голова украшалась парчевою кибалкою, обвитой тончайшим, как паутина, серпанком.

Такой красивой пары, рассказывал прадед, ему не приходилось на веку встречать. Княгиня только была очень печальна. Слезы ручьем лились из очей и обливали жемчуг и самоцветы, горевшие на высокой ее груди. Когда обряд венчания совершился, Павлюга обнажил свой меч-кладенец. Казаки с искаженными от ужаса лицами глядели на атамана, у всех похолодело на душе, каждый не забыл еще обезглавленной жидовки.

— Пани-молодці,— гаркнул Павлюга, указывая на «молодицю»,— перед вами не княгиня, а козачка, жінка моя, просимо поважати її, а коли який необачний скривдить її словом або поглядом, то я йому оцією шаблею так же одчешу голову, як учора Кривоніс одчесав голову єврейці.

— Ай, атаман! — загудела толпа. Шапки полетели кверху, и молодых ввели в палац с почетом и свадьбу отпраздновали как следует по обычаю.

Не правда ли материал для повести великолепен? В поэме он дал бы мне золотые страницы.

Остальные затем главы посвящаются преимущественно Марку. Страшный его бой с Кривоносом, которого он убивает, а потом ряд христианских подвигов — истинное поклонение, смышающее проклятие. Поэма заканчивается эпилогом.

ЗАКІНЧЕННЯ „МАРКА ПРОКЛЯТОГО“, НАПИСАНЕ
НЕ СТОРОЖЕНКОМ

XIII

За тиждень до пророка Іллі прийшли вовгурянці з Кривоносом під Немирів город, щоб напасти на вражих ляхів; а за ними слідком зібрався туди ж таки й загін Павлюги, що наwerbував він з Барилом. Ото військова старшина порадилась, і осадили Немирів облогою.

З усієї околиці позбирались у город голодраба шляхта. Було-таки кому його і боронить, і одстоювать: були понароблювані вали і засади з землі й хмизу. Два напади ляхи одбили, і козаків чимало полягло. У самий же день пророка Іллі, удосвіта, почали козаки третій напад. Спершу роздався гук і галас, а там — загуло, затріщало, загрякотіло, заревіло, заgrimіло, застугоніла земля — і козаки пробилась у город. Як весняна вода в прорвану гатку, так вони прожогом хлинули туди. Та й була ж там гаспидська робота...

Кривоніс зараз із своїми вовгурянцями метнувся по городу на здирство і душогубство ляхів та жидів. Павлюга ж потяг із своїм загоном до замка князя Четвертинського, що стояв обмурований високою стіною і обставлений самопалами, гаківницями і гарматами...

Та й задали ж вовгурянці лупки шляхті і жидам. Більш двадцятьох тисяч лоском положили; не було спуску і милування ні старому, ні малому, різали матір, різали й дитину на її грудях. Не було і валантання: бо на третій день, як зовсім упорались, прийшли вовгурянці до Кривоноса і кажуть йому: «Всіх ляхів і жидів вирізали, зосталась тільки в живих одна жидівка».

— Чому ж і її не зарізали? — спитав Кривоніс.

— Там така гарна, матері її лихо, — одказали козаки, — що не піднялась ні в одного й рука...

— Як бачу, голопузі ви пущьверинки, а не козаки, — скрикнув Кривоніс. — Приведіть лишень її до мене, так побачите, як підніметься рука і на гарну.

Привели жидівку, дівчину літ сімнадцятьох, таку щуплу, тендітну, очиці як ті зірочки, а на вид білу і смазливу, що не можна й сказати. Лютим, хижим поглядом

окинув її Кривоніс, та й жидівка дивилась прямо йому у вічі. А як Кривоніс, вихвативши шаблю, підійшов до неї, вона одною рукою миттю зірвала з пліч хустку, а другою підбрала довгу і чорну, як гайворон, косу, і, розкривши шию, схилила голову перед Кривоносом. Нещасна сама бажала смерті, бо усе задля неї загинуло; зосталось тільки ненависне життя, сирітство і гірка доля на світі...

— Бач, чого схотілось! — гримнув Кривоніс, вкладаючи у піхву шаблю.— Не буде по-твоєму.

Жидівка кинулась навколішки перед Кривоносом, благала убить її і покійно схилила свою голову. Кривоніс впився в її своїм хижим поглядом і, здавалось, не чув її мови...

— Справді гарна! Збіса гарна! — пробубонів він і, обертаючись до козаків, додав: — Одвести в мій курінь!

Поки ото Павлюга брав замок князя Четвертинського, вовгурянци добре пили, гуляли і ділили поміж собою здобич і гроші, що добули од жидів; а Кривоніс усе возився з своєю жидівкою, як кіт з оселедцем... Носа не витикав з свого куреня, і навіть не ходив на бенкети товариства...

А доки отаке діялось у Немирові, загін Павлюги висадив замкову браму і узяв замок на списа. У замку поховались значні пани, ксьондзи і усяка шляхта. Усі вони тутечки ж зараз були вирізані укупі з жовнірами; самого князя Четвертинського виволокли з палацу і біля рундука одрубали йому сокирою голову. Із панів зосталась жива одна тільки княгиня,— бо її притьмом прибрав у свої руки Павлюга...

Увечері того ж дня зібрались козаки у замок на бенкет. Було там чим і привітати і частуватись: княжеські кухарі зварили вечерю з доброї страви і напекли усякі присмаки і витребеньки. З підвалів цілими бочками повикочували венгерське вино, старі меди, наливки і ренське. Вечерею запорожці удовольнились, бо казали: «Отсе не то, що гарбуза найжся, а на вербу подивився, то й станеш голодний». А як ото вже добре підпили та почали точить теревені, посипались на Кривоноса насмішки й уразливі глузування; почали натякати і на те, що він непотрібно злигався з жидівкою...

Кривоніс і сам добре знав свою вину і очевидьки бачив, що такою подією тратив віру і силу у себе поміж товариством. І от він — чого б задля його не було — захотів знов підняти себе і свою силу поміж козаками.

Звелів одягти якнайлучче жидівку і привести її у замок, де гурбою козачество товклось і пробувало. Привели жидівку, убрану у найкращу одягу княгині Четвертинської. Довга до колін коса була розпущена в неї, а голова убрана віночком із свіжих квіточок. А щоб лучче можна було усім її побачить, Кривоніс підняв і постановив її на стіл посередині зали, та й сам зліз на стіл і став поправоруч біля неї.

— Ось, пани-молодці, і жидівка! — крикнув він. — Як бачите, не бороню її і не ховаю; у кого підійметься рука, нехай той і збавить їй віку.

Козаки стовпились коло стола і роти пороззявляли, дивлячись на таку гарну жидівку. Лютуванням і кров'ю вони наситились уже вдоволю, так що якби у ту пору привели не то що красиву жидівку, а й поганого жида або ляха, то й на того не піднялася би ні в кого рука.

— Чого ж мовчите та зуби скалите? — з лютістю проговорив Кривоніс, підбираючи лівою рукою косу жидівки. — Ріжте, стріляйте, на те і привів сюди жидівку!

— Коли досі не зарізали, — озвались деякі, — так нехай живе небога...

— Нехай живе! Нехай живе! — роздався кругом гомін козаків.

— Ну, дак не коріть же й мене...

З останнім словом шваркнула з піхви шабля, заблестіла, голова жидівки на аршин підскочила вгору, а з трупа кров струменем забила, задзюрчала, і він гепнувся додолу. Товпа козаків хутко одскочила назад і з жахом гляділа на Кривоносу...

— Товариші! — гаркнув він, потрясаючи шаблею. — Ся шабля перетяла ланцюги кохання, чи вдержаться від неї лядській кайдани?!

— Ой, отамане, ой, отамане! — загули козаки...

Вовгурянці кинулись до свого отамана, зняли його зо стола і довго колихали на руках, вихваляючи його лицарське завзяття...

Бенкет все йшов та йшов, горілка і ренське все більш і більш розпалляли і мордували козаків. Аж ось посипались кепкування й нарікання і на Павлюгу. Не одні тільки вовгурянці, а й багато з загону Павлюги вимагали од його, щоб вивів перед товариство і свою кохану — княгиню і розправився з нею, як з жидівкою Кривоніс... Павлюга, ухмиляючись, виразно одказав козакам:

— На сьогодні буде з вас і однієї жидівки, а завтра вранці виведу на замковий майдан княгиню і порішу з нею так, як бог на серце мені покладе.

На другий день вранці увесь замковий майдан вкрився козаками і православним людом. Біля палацу поставили стіл з образами і запаленими восковими свічками; прийшли піп з дяками в усьому облаченні, і зібрались отамани і військова старшина. І ото зараз одправили благодарственный молебень за даровану господом побіду над ворогами...

Після молебню метнувся Павлюга і підійшов до налою, ведучи за руку княгиню, і тутечки зараз почали їх вінчати. Княгиня була убрана в українську одержу: в шовковій плахті, з малинового оксамиту шушуні, обгаптованому золотими поворозками, а на голові був парчевий дорогий очіпок, та ще обмотаний тонким, як павутина, серпанком. Тільки княгиня була дуже смутна: сльози лилися з очей її і обливали жемчуг і самоцвіти, що сіяли у неї на високих грудях. Павлюга пильно її розважав, а сам був такий бадьористий. Козаки, підморгуючи, казали проміж себе: *орел!*

Такої гарної, красивої пари, розказував панотець Ларівон, не приходилось йому на віку вінчати, і після сієї мови обтерся шовковою хусткою, що досталась йому після вінчання.

Як тільки звінчались, Павлюга вихопив свою шаблю і обернувся до козаків; а ті з жахом і мовчки дивились на свого отамана; у всіх похололо на душі, бо у кожного була перед очима жидівка..

— Пани-молодці! — крикнув Павлюга, показуючи на свою молоду. — Се перед вами не княгиня, а козачка, жінка моя; просимо поважать її, а коли який необачний скривдить її словом або поглядом, то я йому отсією шаблею теж одчешу голову, як учора Кривоніс одчесав голову жидівки...

— Ой, отамане! Ой, отамане! — загули козаки. Шапки полетіли угору, і молодих з шанобою ввели в палац, і весілля справили, як треба по козацькому звичаю: може, під сотню сопілок оддирали козаки тропака і гопака вприсядку; танцювали і під ту, що музика грає: *свині в житі...* Були там і всякі панські шпундри і витребеньки, і хвиги-миги, і дуже добре частування...

Після вінчання бачили дехто із козаків, що якийсь старий чоловік з торбою за плечима підходив до панотця Ларівона під благословення, дав йому скількись шагів грошей на часточку, прохаючи пом'януть побитих козаків, а Павлюзі з жінкою переказать: «Нехай собі здорові будуть та шануються на все добре», і ото зараз кудись почимчикував... А йдучи бубонів собі: «Кривоніс... гаспидська у його душа... не здобровать йому, катюзі...»

Після того добре згодом була у Січі така чутка. Раз десь при війні старий чоловік, що носився з торбою, переказав Кривоносові пораду, що, де і як треба діять, бо дуже погане діло виходило од ляхів... Кривоніс не послухав тієї поради і багацько погубив козаків. А як Марко зустрів Кривоноса, то докоряв його за його негодящу пригодність і за його завзятість і харцизтво. Кривоніс, як скажена звіряка, кинувся на старого з шаблею, дак він ціпком своїм перебив у Кривоноса шаблю і так його оддубасив, що він після того тижня через два і дуба дав... Умираючи, Кривоніс хоч гірко каювся за своє люте завзяття, а все-таки казав, що віру і своїх людей щиро боронив од треклятих ляхів...

XIV

Що таке діялось і робилось на Подолі і на Волині, і як там люди бились і гризлись, як ті звіряки,— у далеку сторону України не доходило ніякої звістки. У тих містах, де тече річка Самара, і там, де протікають собі і другі річки: Вовча, Гніздка, Кочерга, Тирса, і побіля їх ростуть густі ліси та розляглись широкі луги, там порозселились і попросідали хуторами і сельбищами ті запорожці, котрі, одкозакувавши у Січі, позаводились жінками та дітьми та й стали собі хазяйнувать.

В однім таким місці коло самої Самари, яке зветься «Білого кішло», жив козак, вже немолодий — Іван Гоцопуп. Заможний був він чоловік і добретна душа. Мав жінку Оришку, невсипущу тобі хазяйку — мички і веретена з рук не випускала — та тільки злющу і запеклу цокотуху на всі хутори. Він собі більш мовчав і потурав їй, бо дуже не любив жіночого крику; а коли вже було не витерпе її дорікання за ту горілочку і надає їй бебехів, дак вона ще гірше розрепетується, кинеться до мисника і поб'є чарки, і повилива з посудини горілку. Така!.. Ото

він, сердега, потім розмислиться і начне їй докладать, бо розумна-таки і голова була у його: «що як ходив ще по землі Христос з Петром, то казали народові, щоб не було жіночого верху, а то й добра на світі не буде; от що знай...» Вона, слухаючи такі речі, зробиться сумною і на яку часину посмирніша... Він же, отсе, хто б не завернув у двір або не зайшов у хату, є кожному горілки чарка, а другого і сам покличе, щоб випить не в самоті, на добре здоров'я... Е, вже нема тепер таких, нема. Хоч з каганцем шукай — нема-таки, нема...

На празник святого Миколи весняного зібрались до його спозаранку сусіди: Остап Завадій, Охрім Передерій, Терешко Кваша, Панас Ганчірка і другі, всіх чоловіків з вісім, на бесіду і порозпитаться: чи нема якої чутки з Польщі, і як-то там наші небораки запорожці справляються з гемонськими ляхами.

Щирий хазяїн рад був гостям, бо хотілось-таки на святий празник гульнуть, та й на ту пору і стара його десь бабувала.

Посадив він гостей у дворі під вербами, виніс із комори казан, повісив його на триніжках, налив у його горілки відра з півтора або зо два і вкинув туди ж меду; а зваривши таким побитом горілку, всунув у руки кожному гостю по корячку, і почали частуваться і кружать. Отак сидячи під вербами в холодку і торкаючи потроху гарну варенуху, кожний розказував про своє перше життя у Січі і про клади, де у яким місці їх батьки позакопували від орди, та ніяк їх не найдуть. Точили усякі теревені-вені, а далі міркували й об тім, що ото біс та його діти усе мутять на світі!.. Еге!.. Як чорт улізе в очерет, то в котру схоче дудку заграє... Хоч пий — умреш, і не пий — ноги задереш...

— Ні, ні, воно, бачите, і от як буває,— почав казати Гоцопуп,— та люди не хочуть тільки того примічать: доброду чоловікові і добрий кінець віку буває, а лихому лиходієві — поганий... Хоч зробив зле діло твій дід або баба, або батько, або мати, воно окошиться коли не на тобі, то на твоїх дітях, унуках, і не буде вже їм ні пуття, ні добра, куди не повернуться... Воно по писанію, треба і скотину жаліть, шанувать, а не то що чоловіка... А навіжені, злі та дурні люди од чого, думаєте, родяться? — від того самого, що не так, як треба, живуть чоловіки з жінками. Він тоді дотинається, як бува п'яний, навісний, а часто

і після того, як поб'є жінку, а буває, як і вона його п'яного потовче; а отака і друга непотрібність на вроду людей і дух дуже діє... Воно вірно. Бо які вінчають, то у церкві апостола читають: «тайна отся велика є!..»

Уже наші запорожці були добре п'яненькі, вже деякі розмовляли і об гарних молодицях, а деякі почали лаяться, і, може, сварка довела б і до кулаків, як дивляться—біжить від лісу прямо до їх якась стара жінка.

— О, дивіться: се, здається, біжить наша стара Горпина Гвоздичка,—обізвався хазяїн.

— Яка-то Горпина? — деякі спитали.

— А жінка старого холодного коваля, що на Свинороях живе.

І справді, незабаром швидко підійшла до їх гурту старенька жінка з добрим пучком зілля, і трясучи головою і задихаючись, переказує: «Ох мені лишенько; трохи не вмерла в лісі з переляку!..»

— А що там таке скоїлось? — обізвався Василь Кваша, схопившись на ноги, і пропустив під свої страшенні вуси корячок тієї варенухи.

— Ох, мій голубе сизий, і згадати і розказати страшно! Скільки живу на світі, а такого страшеного чоловіка не бачила. Там такий здоровенний, головатий, банькатий, з закорюченим носом і з торбою за плечима... Так би то вовкулака, чи що? І в той час у лісі зозуля кувала, лихо віщувала...

— Бабо Горпино,—озвався хазяїн,—та то, мабуть, Марко з пекла?

— А може, серце, і він! Може.

Тут усі гості зареготались.

— Ей, не смійтесь! Баба Горпина не вмє брехати. Я вам таки кажу, що злякалась так, що ледве додибала до вашої господи. Дух святий з нами і свята пречиста!—та й стала хреститися.

— Годі, бабо, труситися та лякатися,—обізвався хазяїн,—сідай лишень, небого, лучче з нами та випий чарчину сієї живиці-ледащиці.

— Ох, мій голубе, та може б воно ще й рано для празника святого?

— Та ну-бо, пий, коли дають! Знаю, як покуштуєш, то й ще попросиш...

— По сій мові бувайте, козацтво, здорові,—відказала баба Горпина і, скривившись, неначе той гріх, пропустила

чарку вареної горілки через свої зморщені губи, а потім і другу, і третю.

— Ну, що,— зареготали козаки питаючи,— добра горілка?

— Добра, голуби мої, добра, тільки її і пити таким, як ви, запорожцям-козакам...

— Е, голубко, які вже з нас козаки,— озвався Кваша,— ми, бач, теперечки тільки жіночі попихачі.

— Стривай! — скрикнув Ганчірка, узявшись у боки, що аж луна покотилась,— що ти казна-що мелеш! Спитай лишень її: чого вона була в лісі і кого вона збирається отруїть, чи що, отим зіллям?!

Тут баба Горпина аж підскочила, а козаки знов зареготали.

— Не така я людина, мої соколята, щоб труїти і зганяти людей з світу; а якщо і збираю добре зілля, то більше для любощів та од пропасниць і всякої хвороби. От що!

— Добре, бабо, добре,— відказали козаки і знов піднесли бабі чарочку.

— Та може воно б і годі? — ніби не хотячи, промовила стара Горпина і випила горілки прокряхтівши.

— А, та й солодка ж! — і баба помолоділа.— Ну нічого, гарна я стала? Ото якби мій старий побачив... Господи! Та де ж моє добре зілля?

І стара почала кряхтіть і збирать на землі розкидане зілля, приказуючи:

— Отсе, бачите, сон... отсе горицвіт... і гадюча цибуля... отсе петрів батіг... отсе тирлич... а отсе свербигуз і деревій, до грудей і до чоловічого живота добрий... отсе буркун... а отсе чорнобиль... до голови і до жіночого живота дуже потрібний... а отсе молочай, як чоловікові, вже знаєте, невдачай... А в пазусі ще й ремезине гніздо є: хто його має у хаті, то буде добре життя жінці з чоловіком, аби воно було з однією діркою, а не з двома... Бачте!

— Ану, стара молодице, заспівай лишень нам щонебудь веселе,— загомоніли козаки.

Баба Горпина обізвалась:

— Ото, чого схотілось! — і, узявшись у боки, почала примовлять та притупувать:

І підтикалася,
І підсмикалася,
І підперезалася,
Йому сподобалася...

— А що козацтво?

— Гарно, бабо, гарно! Ану лишень пісню-танцюриху.

Тут уже стара, нічого не кажучи, пішла трохи легше, а потім і дужче танцювать і додавать словами.

Коло мене хлопці жваві,
Молоді і чупряві,
А я зілля настарчаю,
Іх із лиха виручаю,
Як покладу та розмажу,
Та про дівчину розкажу,
То мій хлопець аж, аж, аж!
Каже: бабко, серце, маж!
А я перцем, з лободою,
І з усякою бідою
Мажу крижі, плечі мну.—
Отака я, бачте, ну!..

Козаки регочуть од бабиної пісні і танців, а вона усе-таки промовля:

Ось яка я, бачте, ну,
І сюди я, бачте, ну,
І отак я, бачте, ну!

Деякі з козаків плюнули, дивлячися на бабині викру-таси, а другі обізвались:

— Та нехай тобі, бабо, печений жид, яка ж ти осоружна!

XV

Ото вже баба угомонилась і побрела собі, а деякі старі запорожці затягли були свою пісню: «В Одарочки ночував, та з печі ввірвався»,— як підходить до Гоцопупового двора старий чоловік з торбою за плечима і, не кажучи «здорові були», прямо звертається до козаків понуро і з грімною мовою:

— Ач! Як вони тут глузують та бенкетують.. А там горять села, города... мучать народ християнський. Хіба забули гетьмана Остряницю, обозного Сурмилу, Чурая і других, як їх ляхи колесували і прибивали живих на палях, обливали гарячою смолою і жарили пекельним вогнем? Забули?.. Хіба не знаєте, як наші церкви пограб-лювані і віддані жидам на оренду, а саму віру зруйну-вали вороги-гадюки? Усе забули!.. Подивились би, що

таке діється і теперечки на Подолі та на Волині!.. Он город Буша зовсім з людьми пропав!.. Там люди самі себе предавали смерті, щоб тільки збавитись од ляхів; там жінка козацького сотника Завісного сіла на барило з порохом, підпалила його та й була така...

...Нащо ж на божому світі те й козацтво, як не на те, щоб боронить святу православну віру і людей від супостатів? А ви сидите отут з жінками й нічого собі не думаєте і не робите! Вам і байдуже людська погибель... Хіба хочете, щоб і вас татарва побрала у неволю або ляхи повирізали та потопили у Самарі?..

— А тобі яке діло до того, що ми бенкетуем? — обізвались в один голос хуторяни.— Що ти за отаман такий і відкіля ти у біса приплентавсь сюди вчить і корить нас, що ми гуляки, п'яниці?.. Яке тобі діло? Іди собі геть к нечистій матері, відкіля прийшов, а не то, як ще начнеш тут більше патякать, то ми тебе і по потилиці протурим, як навіженого.

Більше всіх кричав і сіпався Ганчірка.

— Ого-го! Ще не народився той, щоб бив мене, а не то отакі жіночі налігачі, як ви, позаливавши пельки.

Підгулявше козацтво ще більш роздрочилось: всі вони позскакували з кулаками.

Чоловік (то був Марко), як той лев, став проти їх та й каже:

— Підходьте ж, чого зупинились та роти пороззівляли, бісові п'яниці? Я вам того дам, чого більш не схочете,— показуючи їм свій ціпок.

Запорожці добре вже були п'яні і, почувши такі речі, кинулись усі на чоловіка з непотрібною лайкою і гомоном: «провчимо гемона, провчимо!» І як тільки що який з їх підійде до Марка, щоб ударить його, то він стоїть собі, як укопаний, з місця не ворухнеться; того пхне рукою, а другого тьокне ціпком або вхопить за чуприну й стусане, то так к бісу і гепнеться або покотиться; який же підніметься, то і вдруге, і втретє пхне. Позабивав їм зовсім памороки...

Отак перебравши всіх гуляк і дуже вилаявши їх, як непотрібних козаків, Марко підняв свою торбу на плечі і потяг знов до лісу, не оглядаючись...

Козаки-хуторяни зовсім були збиті з пантелику, не знали, що й робить, що й казати; забули й за горілку...

А як ото трохи прочуняли і прочухались, Гоцопуп обізвався до їх:

— А що, хлопці, може, отой якийсь чудний старий чоловік і добре діло нам казав, бо і я перш чув, що дуже страшно на Волині і на Подолі, і як там знущаються над нашим хрещеним людом... Похмеліться, хлопці, та йдіть додому, а завтра уранці нехай кожний іде по сусідніх оселях та хуторах збирать охотників, і як зберем добру ватагу, то й пошлемо її з богом на поміч нашим запорожцям у Волинь.

Опісля того незабаром позбиралось-таки чимало самарських і вовчанських лугарів і потягли вони ватажком на підмогу своїм...

XVI

До того урем'я, поки не втихомирились битися запорожці з ляхами та з татарвою, бідолаха Марко появлявся з перегодом і заздалегідь у тих місцях, де воювало і билось запорозьке військо. Деякі запорожці знали Марка за свого чоловіка, і як було забачать його, то й кажуть: «Он сіромашний дід придибав до нас на поміч». Та й таки робив він їм добру поміч. Збирав побитих козаків, рив ями і закопував їх, прохарамаркавши над покійниками молитву. А які було сердешні козаки лежать у степу або в лісі, увічені та поранені, то він доглядав їх і добував їм хліба і води, а деяким робив і ліки: прикладав і прив'язував до ран зілля, подорожника або заячого вуха і дечого другого; іншим же слабим, щоб подужчали, давав пить по маленькому кухлику горілки, настояної на деревію, або тернівки, а кому було і перцівки. До тих же ран, котрі зайтрились і дуже пекли, прикладував розрізаних жаб, і від таких ліків рани загоювались, і козаки видужували. Дуже і щиро він трудився над таким ділом. А ото було як приходитьсь запорожцям на війні сутужно або складеться недогода та необачність яка, то він гукає та махає їм, де що робиться і де що не так, або куди держать стрикача. Часто його слухали і часто бував він у пригоді.

Потім, як ото перестала на Подолі та Волині колотнеча і різанина, і вже все утихомирилось, Марко потяг на Кавказ. Тамечки він скрізь по Кубані і тому Тереку, що

вовчицею реве, шукав кладів, щоб добути казни і по-строїть на черкеських горах Пречистенський монастир, подібний як на Афонській горі, щоб там поселились собі пустельники та ченці. Думка у його, бач, була така, щоб усе благать та благать господа, трудиться та й трудиться до кривавого поту за збавлення своїх безмірних гріхів; а друге і те, щоб руські люди ходили сюди Христу-богу молитися за спасеніє душі, а не заходжували в бусурменську трекляту турецьку землю, опріч святих міст, де і він бував. Уже було Марко з однієї високої гори, над густими байраками, а побіля їх родниками доброї води і джерелами і течіями цілющої води гомоном та ляками порозганяв бісових синів черкесів, порозчищав на тій горі місто, склав собі капличку і обставив її хрестами; позносив на ту ж гору здоровецькі каміння, з десятків добрих копиць, на збудування монастиря; та скільки не бився, не трудився, кладів не знайшов, і вся його турбація так там і зосталась. Звідтіля пішов далі. Лазив ото він і на ту високу-превисоку гору, де зупинився здоровенний байдак праведного Ноя, як був отой колись давно великий потоп на землі за гріхи чоловічі, а може, більш і жіночі... Швендяв він і по Персіяньській землі. Тамечки він запримітив, що у тій землі люди носять каптани з перекинутими за плечі рукавами, як і в запорожців, і ся одежа називається по-їхньому: козак. Кумедно та й тільки показалось йому: *одежа козак...* Що воно означає? Нехай письменні розберуть...

Доходив він аж до вирія, куди небесні птиці злітаються на зимівлю; там він бачив, крий боже, яку тьмутряву всякої, превсякої птиці, а між ними таких здоровенних індиків, неначе добрі бики. А йдучи туди, довелось йому побачити і тих навіжених людей, що моляться до вогню, і тих, що крутяться, як оглашенні; та як ото побачив ті вогні, із-під землі горящі, то задумав був спалить у тих вогнях свою торбу з головами, так ні, не згоріла гемонська торба, тільки почищала та набралась нехтяного духу. Після того вже був він у Русалимі. Дуже молився і благав у Христового гроба за свої претяжкі гріхи; тільки козацька його натура не витерпіла: там він надавав стусанів тим туркам, що розпихають людей у храмі божому і коло Христового гроба, та й вони його таки товкли і тріпали, та нічого не зробили, а тільки казали собі по-турецьки: «отсе, мабуть, руська сила!» Ку-

пався Марко з торбою і в річці Йордані. А звідтіля повертав і в той край, де живуть усе чорні люди, котрі прозиваються арабами. Плентався і по тій землі, де вже ото край світа і де люди ходять, як мати народила. Заносило його і туди кудись, де і літом і в жнива все зима та морози та ледяні гори, а ведмеді, як сніг, білі. Бог його зна, що й робиться у тій землі, де не видко й землі. Марко недовго там і був, бо його таки добре пробирав страшенний мороз і лиха година. Де вже він не був, і чого він на світі не бачив! Усюди і по всіх усядах...

Наших дідів діди, а тих дідів та ще діди — отсе усе розказували про *Марка проклятого*. Казали ще і от що: Марко після того всього забравсь у цесарську землю, де живуть таки наші руські люди. Там він по одежі став такий кумедний, що хто його зна як і розказать і як оповідать. У німецькій синій куртці, штани на ньому без очкура і матні, вузькі та ще збоку мідними гудзиками пообшивані; кожух носить навиворіт, шерстю поверх; біле волосся аж плечі накрива, довгі вуса коромислом стирчать, а на голові бриль — як та здоровенна лопушина. Зовсім став чудний, неначе той піджарений цесарець або голодрабий лях з галицької землі. Він дуже лає і напада на тих руських людей, котрі відчахнулись від нашої православної віри і повернули в гемонську унію та в католицьку віру, і тих, що побратались з ляхами, а про своїх руських людей і забули. Там вони зовсім зашолудивіли, бо набрались пранцюватого духу і стали еретичого сина синами.

Стародавні люди верзли ще і таке, начебто яку нісенітницю, про Марка: що він шукає десь за границею того віковічного Жида, котрий од самого розпинання Христа ходить по всьому світу та з нечистою силою збирає і зносить жидам гроші. Хоче, бач, Марко запопасти його і дати йому доброї прочуханки, щоб він навчив своїх заграничних жидів, а не наших, по правді на світі жити, а не все займаться шинкарством та всяким обманством. Бо скільки Марко не вештався по світу божому, а ніде не бачив, щоб жид був яким-небудь хліборобом і щоб хоч би зерно хліба з'їв од своїх робочих у степу рук, або збудував хату, або зробив колесо, або полагодив його, або був ковалем; а то, нічогісінько того не роблячи, джиркочуть тільки та дурять людей хрещених та обманством добувають гроші

і живуть собі панами. Уже цигани луччий від їх народ; хоч вони і добрі брехачі, а жінки їхні ворожки, та все-таки деякою роботою займаються: ковалюють та кіньми минджують, а в панство не лізуть, ні...

І ходе Марко по світі з своєю переважкою торбою і з своєю пекельною нудьгою. І буде отак ходить до самого страшного суду, поки всім живим і мертвим не буде сказано по писанію — амінь.

ВІРШОВІ СПРОБИ СТОРОЖЕНКА

І. КУРИ ТА СОБАКА

У якогось вельможного пана кури збунтувались,
Розкудкудахкались, розлютувались,
Дарма, що кури, а такий гармидер підняли,
Що трохи курника упень не рознесли.

На ту добу де не взялась собака,
Дворовая, не то що гультіпака,
Сміленько підбігла до дверей
І так загавкала на курей:
«Тю, дурні!.. Чи ви сказились?
Чого це так ви розбісились?..
Невдячні!.. Чи ще мало пан печеться
Об любеньких своїх курях?
Він, як риба об лід, б'ється,
Щоб ви тихенько куняли по кутках.
Чого вам треба, оглашеним,
Чого бракує навіженим?

Вам курник збудували і сідла зробили,
Щоб вас тхори не їли, не губили,
По мірці в день проса висипають,
Повнісіньке корито води наливають,
А тільки заклокала курочка яка,
То зараз і ячка підкладають:
Бо у пана, бач, думонька така,
Щоб курячий ваш рід плодився,
Благоденствував і веселився!..»
Рябко хотів був ще брехати,

Курям тим дещо доказати,
Як кури усею громадою загомоніли,
Заверещали і заголосили:
«А щоб вам благоденствіє таке
До віку вічного було,
Тоді б побачили, яке
Нас горе оплело!..

Щодня десятками в поварню забирають,
Панам на обід, на вечерю приправляють.

І ріжуть, і скубують.

І варять, і печуть;

Та нехай би тільки панам,

А то і всім чортам!..

А дворня хіба не ласа

До курячого м'яса?

А ви, Рябки,

Не гризете наші кістки?..

Так коли нас бережуть,

Годують і стережуть,

Та для тієї тільки справи,

Щоб ми смачніш були в потраві!

Та нехай би вже хоч мовчали

І байками нас не улещали,

А то ще туману у вічі напускають

І тим благоденством докоряють!..»

На відповідь таку Рябко не став уже брехати,

Та, правду кажучи, нічого було й казати,

І тільки прогарчав: «Які тепереньки чудні

кури стали:

Бач, чого схотілось, щоб їсти їх перестали!»

II. ЧОЛОВІК ТА ЖИТО

Чоловік в годину щасливу

Засіяв житом ниву.

Незабаром зима приспіла

І білою пеленою те жито вкрила;

Весною сонечко пригріло,

Тепленькими дощами змочило...

І жито піднялось,

Заколисалось, розрослося.

Зжав чоловік своє жито і в копи зложив,

Швиденько обмолотив,

Провіяв та й на віз

І на торг повіз.

— Скажи мені,— спитав чоловік,— чого се ти ридаєш?

— Хіба не знаєш? —

Жито йому в одвіт:

— Того, що не дають мені і на світі пожить:

Не встигло я в колосі засушитися,

В скирти зложиться,

Як вже мене ціпами облупили,

В мішки вложили

І на базар везуть...

А там змелють, спечуть

Та й згамають...— І сльози

Посипались по дорозі,

Як просо з дірявої торбинки.

— Не продавай,— каже жито,— мене, сиротинки.

Весною в великій пригоді тобі стану,

Нагодую тебе і грошеньят достану.—

Чоловік, хоч і не із тих, щоб жити потурать,

Він знав, на те воно й жито, щоб його продавать;

Та на віку сам добре з лихом знався,

Так і від других бідолах не цурався.

— Не плач,— каже,— а слухай, що я тобі скажу:

Волів продам, свитину заложу,

Втричі дорожче дам,

За що продам,

А ік великоднім святкам

Назад тебе візьму до себе,

Щоб тільки ти не плакало на мене.

Щоб байку сю розібрати,

Треба дещо розказати.

Восени, як люди хлібець позбирають,

То подать зараз з них і виправляють.

Що є, те збірники й гребуть,

І луплять і деруть...

От сердеги не що, як жито, на продаж і везуть...

За що продав, аби продати,

Подушне, земщину віддати

І збути лютюю напасть.

«Може,— думає,— біг дасть,
Сим житом, що припасаю,
Прохарчуюся до нового урожаю».
Чоловік, як одно лихо з пліч збуває,
Про друге й не згадає.
А буває,
Як з печі вірветься, сього і не гадали:
Москалів на постій пригнали,
В гамазеї усхло чимало,
Дві мірки дав, так мало:
Ще давай «общественне», кажуть
(По губах, бачите, нас мажуть).
Не тоне, не горить ні від якої напасті,
Тільки хіба й можна що вкрасти...
А там відсипного пану,
Чим бог послав — отаману,
Дещо кури поклювали,
Розсипали, попсували,
Мишам на долю теж досталось...
Зирк! і в закромі нічого не зосталось.
Не минула ще й зима,
А хліба вже нема!
А тут на лихо ще й жито дорожче стало,
Нема хліба, і в капшуці дуже мало...
От чоловік свитину заставляє, волів продає,
А втричі за те жито дає,
Що продав восени.
Люди добрі! Глядіть —
Копійчину про запас бережіть,
Бо на світі так буває,
Заплаче худоба, то й хазяїн ридає.

III. УКРАЇНА

Була гарна наша Мати,
Значна, сановита,
Синім небом завітчалась,
З степу сукню мала,
Лісами вбиралась
І стьошкою блакитною
В коси Дніпр влітала.

Була гарна наша Мати,
Пишна, величава,
В Случі оченьки вмивала,
В Чорнім морі ніжки,
І від Дону до Карпата
Слала собі ліжко...

. . . . .